Research Article

A Meta-Synthesis of the Harms of Excessive Use of Virtual Space and Social Networks

Abazar Ashtari Mehrjardi

Assistant Professor, Department of Social Studies, Technology, Institute of Cultural and Social Studies, Tehran, Iran (ashtari@iscs.ac.ir)

Abstract

Networks and virtual spaces have today become indispensable tools for social interaction and citizen activities in Iran, and excessive use of them has been accompanied by rising harms and problems in Iranian society. Accordingly, the primary aim of this study is to identify the harms and issues associated with excessive use of networks and virtual spaces using a qualitative meta-synthesis approach. The study adopts an inductive qualitative meta-synthesis method for the period 2010-2024 (1389-1403 in the Iranian calendar). A non-probabilistic (intentional) sampling strategy was employed from 145 research documents; 69 research samples were selected based on entry criteria (presence of independent variables, validity and reliability of the study, publication in a reputable scientific journal, and findings derived from field research). The scientific sources include Nor-MGz (Noormeg), Magh Iran, IranDoc, and the Jihad Daneshgahi (Academic Centre for Education, Culture and Research) scientific database. Overall analysis of studies within the 2010-2024 timeframe indicates that excessive use of networks and virtual spaces leads to four categories of problems in Iranian society: 1) social problems (virtual differential association, diminished social control, weakened social cohesion and social bonds, reduced social participation, diminished salience of social support, suspicion and social mistrust, increased social deviance, promotion of deviance and family harms), 2) cultural problems (widespread unethical behavior and deviance, erosion of the Iranian-Islamic lifestyle, educational crisis and declining academic quality, media deviance, promotion of venomous leisure time, diminished family values, risky sexual behavior, reduced religious values, intergenerational gaps and conflict), 3) economic problems (heightened financial-economic problems, reduced job performance and productivity, emergence of crime and financial offenses, intensified consumerism and family extravagance), and 4) psychological problems (verbal violence, crisis of identity and unreal personality, learned aggression, isolation and withdrawal, sense of emptiness and deficiency, and emotional-insecurity).

Keywords: Deviance and risky social behavior, Verbal and behavioral violence, Intergenerational conflict, Virtual differential association.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026

Received: 02/02/2026 Accepted: 18/04/2026 Pages 9-52

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

In recent decades, virtual spaces and social networking platforms have become among the most important arenas for communication, information dissemination, entertainment, education, and even the shaping of lifestyles in society. Owing to their high speed, easy accessibility, visual attractiveness, immediate interactivity, and wide range of content, these platforms have occupied a significant share of individuals' time and attention. In Iran as well, the rapid expansion of the internet, smartphones, and social networks has led to a large portion of daily interactions taking place in virtual environments.

From a social perspective, one of the main concerns is that constant presence in social networks may distance individuals from real and enduring interactions and weaken social bonds. Reduced family conversations, diminished social participation, increased isolation, distrust, and the weakening of social control are among the consequences associated with excessive use of these spaces. Culturally, the spread of a performative lifestyle, the weakening of indigenous and religious values, the expansion of behavioral patterns incompatible with the general culture, and the intensification of the generational gap are all issues that cannot be ignored. On the other hand, virtual space, by promoting consumerist and performative patterns, can increase economic pressure on families and, at the same time, negatively affect work and production through reduced productivity. Psychologically, symptoms such as anxiety, emotional insecurity, identity crisis, aggression, feelings of inadequacy, and dependence on others' approval are among the likely consequences of such excessive use.

Therefore, the issue addressed in this study is not merely an individual behavior, but rather the analysis of a multidimensional social phenomenon that has penetrated various layers of contemporary human life. The importance of this topic lies in the fact that if the harms resulting from excessive use of virtual space are not properly identified and categorized, effective planning for their control and reduction will not be possible. Accordingly, this study employs a meta-synthesis approach to provide a comprehensive picture of the types of harms associated with excessive use of social networks and virtual spaces in Iran, so that more precise educational, cultural, and preventive policies may be formulated on this basis.

2. Methologhy

The main objective of the study is to identify and explain the harms associated with excessive use of virtual space and social networks in Iran. To this end, a qualitative meta-syn-

thesis method was employed in order to systematically, coherently, and analytically integrate the findings of previous studies. The review period covered the years 2011 to 2024. In the first stage, 145 research documents were collected from reputable scientific databases; then, based on inclusion criteria such as scientific validity, acceptable reliability and validity, publication in reputable journals, and reliance on field data, 69 studies were selected for final analysis. The sources used included Noormags, Magiran, IranDoc, and the Scientific Information Database of the Academic Center for Education, Culture and Research.The data were analyzed using an inductive approach in order to extract the main categories and subcategories related to the harms and present them in a coherent conceptual model. This method made it possible to move beyond a fragmented description of findings and instead obtain a comprehensive view of recurring patterns and the principal consequences of excessive use of virtual space.

3. Findings

The findings showed that the harms resulting from excessive use of social networks and virtual space can be classified into four main categories: social, cultural, economic, and psychological harms. In the social dimension, issues such as the weakening of social cohesion and bonds, reduced social control, declining social participation, diminished social support, the spread of suspicion and distrust, increased social deviance and misconduct, and intensified family problems were observed. One of the important mechanisms in this area is "virtual differential association," meaning that individuals in online environments encounter patterns, norms, and groups that can lead to the transmission and reproduction of deviant behaviors.

In the cultural dimension, the study showed that excessive use of virtual space promotes immoral behavior, weakens the Iranian–Islamic lifestyle, causes educational crises and declines in academic quality, encourages unhealthy forms of leisure, fosters media deviance, reduces family and religious values, increases risky sexual behaviors, and deepens the generational gap. These findings indicate that virtual space is not merely a communication tool, but also an environment for the gradual transformation of value systems and cultural norms. If left unmanaged without media literacy and cultural guidance, it can contribute to the erosion of a society's cultural capital.

In the economic dimension, the results indicated the emergence of financial and economic problems, reduced occupational performance and productivity, increased crime and financial misconduct, and intensified consumerism and household wastefulness. Social networks, by displaying consumerist lifestyles, promoting superficial competition, and advertising costly patterns of living, place new economic pressure on families while si-

multaneously diverting individuals' productive time toward non-productive activities. Thus, the economic harm of this phenomenon is not only direct and financial, but also operates through reduced productivity and altered consumption patterns.

In the psychological dimension, the findings showed that excessive use of virtual space is associated with verbal aggression, identity crisis and the formation of an artificial self, learned aggression, isolation and withdrawal, feelings of emptiness and inadequacy, and emotional insecurity. Continuous presence in social networks, especially when combined with social comparison and the need for external validation, can undermine mental health and, among adolescents and young adults, lead to identity confusion and emotional vulnerability. Overall, the findings indicate that this phenomenon is not merely a technological issue, but a socio-cultural problem with profound human consequences.

4. Conclusion

The overall conclusion of the study is that excessive use of virtual space and social networks in Iran gives rise to a set of social, cultural, economic, and psychological harms that directly and indirectly affect individuals' quality of life and the health of society. Therefore, managing this phenomenon requires a multilayered and coordinated approach. At the policy level, national programs should be developed to enhance media literacy, teach responsible use of social networks, and strengthen a culture of real-world interaction. At the family level, informed supervision, intimate dialogue, and behavioral role modeling are highly important. At the level of schools and universities, education in self-regulation, critical thinking, and time management should be incorporated into curricula. Cultural and media institutions should also produce healthy and attractive content to facilitate purposeful and non-harmful use of virtual space. Ultimately, this study shows that confronting the negative consequences of virtual space is only possible through scientific understanding, cultural planning, and institutional cooperation.

Keywords: Deviance and risky social behavior, Verbal and behavioral violence, Intergenerational conflict, Virtual differential association.

مقالهٔ علمی پژوهشی

فراترکیب آسیب‌های ناشی از استفادهٔ افراطی از فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی

اباذر اشتری مهرجردی[1]

چکیده

فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در سال‌های اخیر به‌عنوان یکی از بسترهای محوری کنش و تعامل اجتماعی در جامعهٔ ایران تثبیت شده‌اند؛ بااین‌حال، گسترش الگوهای استفادهٔ افراطی از این فضاها، زمینه‌ساز بروز طیفی از مسائل و آسیب‌های چندلایه در ساختار اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانی شده است. پژوهش حاضر با هدف واکاوی نظام‌مند این پیامدها، از رویکرد فراترکیب کیفی و منطق استقرایی بهره گرفته و بازه زمانی ۱۳۸۹ تا ۱۴۰۳ را مورد بررسی قرار داده است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند انجام شُد و از میان ۱۴۵ سند پژوهشی، ۶۹ مطالعه بر اساس معیارهای روشی ازجمله اعتبار علمی، روایی و پایایی و اتکای تجربی انتخاب و تحلیل شدند. منابع داده شامل پایگاه‌های نورمگز، مگ‌ایران و جهاد دانشگاهی بوده است. یافته‌ها نشان داد که استفادهٔ افراطی از فضای مجازی واجد پیامدهای بین‌سطحی و درهم‌تنیده‌ای است که در قالب چهار حوزهٔ اصلی ارائه می‌شود: بازتولید اَشکال نوین هم‌نشینی افتراقی و تضعیف سازوکارهای کنترل و انسجام اجتماعی در سطح اجتماعی؛ دگرگونی الگوهای ارزشی، سبک زندگی و نظام‌های هنجاری در سطح فرهنگی؛ تشدید منطق مصرف‌گرایی، اُفت بهره‌وری و گسترش انحرافات اقتصادی در سطح اقتصادی؛ و نهایتاً شکل‌گیری اختلالات هویتی، تعارضات عاطفی و گرایش‌های انزواطلبانه در سطح روانی. درمجموع، نتایج پژوهش بر پیچیدگی، هم‌پوشانی و بازتاب‌پذیری این آسیب‌ها تأکید داشته و ضرورت بازاندیشی در الگوهای مصرف رسانه‌ای و سیاست‌های ارتقای سواد رسانه‌ای را برجسته می‌سازد.

کلیدواژگان: کج‌روی اجتماعی، تعارض نسلی، فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، فراترکیب.

۱. استادیار گروه مطالعات اجتماعی فناوری موسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ایران (ashtari@iscs.ac.ir)

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۹ تا ۵۲
دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۹

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه و بیان مسئله

شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی در عصر حاضر به‌عنوان ابزارهای قدرتمندی برای ارتباطات جهانی، تبادل دانش و بسیج اجتماعی عمل می‌کنند. این پلتفرم‌ها امکان دسترسی به اطلاعات را دموکراتیک‌تر کرده‌اند، مرزهای جغرافیایی را کم‌رنگ نموده‌اند و فرصت‌های بی‌سابقه‌ای برای آموزش، کارآفرینی و فعالیت‌های مدنی فراهم آورده‌اند. به‌عنوان‌مثال، جنبش‌هایی مانند Me Too و Black Lives Matter نشان داده‌اند که چگونه فضای مجازی می‌تواند به ابزاری برای تغییرات اجتماعی عمیق تبدیل شود. همچنین، شبکه‌های اجتماعی در بحران‌هایی مانند همه‌گیری کووید-۱۹، نقش حیاتی در اطلاع‌رسانی سریع و هماهنگی کمک‌های مردمی ایفا کردند. این فضاها نَه‌تنها تعاملات انسانی را تسهیل می‌کنند، بلکه بستری برای نوآوری‌های فرهنگی، هنری و علمی نیز محسوب می‌شوند.

در شرایط کنونی تا سال ۲۰۲۳، بیش از ۴٫۹ میلیارد نفر در سراسر جهان از شبکه‌های اجتماعی استفاده می‌کنند و پلتفرم‌هایی مانند فیس‌بوک، اینستاگرام و تیک‌تاک بیش‌ترین میزان تعامل کاربران را به خود اختصاص داده‌اند. در سال ۲۰۲۴ این تعداد به ۵٫۲ میلیارد نفر رسیده و پیش‌بینی شده است تعداد کاربران این حوزه در دنیا تا سال ۲۰۲۷ به ۶ میلیارد نفر می‌رسد (بک‌لینک،[1] ۲۰۲۶).

رسانه و شبکه‌های اجتماعی دارای کارکرد منفی و مثبت هستند. کارکردهای مثبت آن شامل اجتماعی‌شدن آسان، تعامل اجتماعی، افزایش فرصت‌های آموزش و یادگیری، دسترسی به اطلاعات سلامتی و مراقبت‌های بهداشتی (سواد رسانه‌ای و سلامت) و کارکرد منفی آن شامل افسردگی، اضطراب، جعل هویت، زورگویی، ترس و وحشت (تروریسم) و رفتارهای بزهکارانه[2] است (دریبه داموتا،[3] ۲۰۱۹).

بااین‌حال، گسترش بی‌وقفهٔ شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی، چالش‌ها و آسیب‌های جدی را نیز به همراه داشته است. اعتیاد دیجیتال، کاهش کیفیت تعاملات چهره‌به‌چهره و تأثیرات منفی بر سلامت روان (مانند افزایش اضطراب و افسردگی) ازجمله پیامدهای ناخواسته این فضاها هستند. همچنین، گسترش اطلاعات نادرست[4] و تئوری‌های توطئه، امنیت اجتماعی و حتی سلامت عمومی را تهدید می‌کنند. حریم خصوصی کاربران به دلیل

1. Backlinko
2. Depression, anxiety, catfishing, bullying, terrorism, and criminal activities
3. Deribe Damota
4. Fake news

نقض داده‌ها و سوءاستفاده از اطلاعات شخصی، همواره در معرض خطر است. علاوه بر این، الگوریتم‌های پلتفرم‌های اجتماعی که بر اساس تعامل طراحی شده‌اند، اغلب به تقویت حباب‌های اطلاعاتی و قطبی‌سازی جامعه دامن می‌زنند. در برخی موارد، این فضاها به ابزاری برای اشاعهٔ خشونت، نفرت‌پراکنی و حتی تروریسم تبدیل شده‌اند.

رویکردی انتقادی وآسیب‌شناسانه برای درک وکاهش این خطرات ودرعین‌حال بهره‌برداری حداکثری ازمزایای فضای دیجیتال ضروری است. لازم به ذکراست رویکرد این مقاله، تمرکز بروجه آسیب‌زایی فضای مجازی است. چه آن‌که برکسی پوشیده نیست که این موقعیت امکان اشتغال، بهبود زندگی، رفاه و سرگرمی، دسترسی و امکانات پزشکی فراوانی را برای همهٔ اقشارخاصه طبقات پایین وفقیرکشورها فراهم کرده است. برهمین اساس به‌رغم حجم روبه‌رشد تحقیقات درمورد فضای مجازی، شکاف‌های زیرهمچنان وجود دارد:

۱. ارزیابی جامع آسیب‌ها: چارچوب‌های همه‌جانبه برای سنجش آسیب‌های چندبُعدی شبکه‌های اجتماعی (مانند سلامت روان، دموکراسی و حریم خصوصی).

۲. راهکارهای مؤثر کاهش آسیب: مداخلات مبتنی بر شواهد برای مقابله با تأثیرات منفی بدون محدودکردن آزادی‌های دیجیتال.

۳. تفاوت‌های فرهنگی و زمینه‌ای: بیش‌تر مطالعات بر بسترهای غربی متمرکز شده‌اند و چالش‌های منحصربه‌فرد جوامع غیرغربی را نادیده گرفته‌اند (یونسکو، ۲۰۲۵).

مطالعات تجربی و پژوهش‌های پیشینه (جدول شمارهٔ ۱) نشان می‌دهد که ظهور رسانه و فضای مجازی در جامعهٔ ایران باعث تغییرات ارزشی-هنجاری خانواده، تغییر سبک زندگی، کاهش تعلق مذهبی، تشدید شکاف و تعارض نسلی، تعارض‌های هویتی و انحراف و آسیب‌های اجتماعی را با خود به همراه داشته است. مرور کلی منابع و پایگاه‌های علمی (مگ‌ایران، نورمگز، پایگاه جهاد دانشگاهی) در فاصلهٔ زمانی ۱۳۸۹ الی ۱۴۰۳ نشان می‌دهد که پژوهش‌های زیادی دربارهٔ آسیب و مسائل اجتماعی شبکه و فضای مجازی بر جامعه انجام گرفته است. نتایج این پژوهش‌ها به خاطر گستردگی حجم مطالعات (۵۲ سند علمی-تماماً مقاله) و پراکندگی یافته‌های آن‌ها، نیازمند یک فراترکیب جامع، جهت دست‌یابی به عمده‌ترین آسیب‌ها و مسائل ناشی از استفادهٔ افراطی از شبکه‌ها و فضای مجازی است. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که بر اساس پژوهش‌های انجام‌شده در ایران، مهم‌ترین آسیب‌ها و مسائل ناشی از استفادهٔ افراطی از شبکه‌ها و فضای مجازی کدام‌اند؟

۲. مبانی و رویکردهای نظری

این بخش به صورت‌بندی مفهومی و نظری پیرامون مسائل و آسیب‌های ناشی از استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی می‌پردازد. اینترنت در حال تغییردادن بنیان‌های اساسی اجتماع است (ایسایف،۱۴۰۰: ۲۲۲). شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های اجتماعی، مجموعه‌ای از برنامه‌های کاربردی مبتنی بر اینترنت‌اند که بر پایهٔ بنیان‌های فناورانه و ایدئولوژیکِ وب ۲٫۰ (Web 2.0) شکل گرفته‌اند و امکان تولید، انتشار و تبادل محتوای تولیدشده توسط کاربران را فراهم می‌سازند. این رسانه‌ها ابزارهایی برای برقراری ارتباط میان افراد هستند و زمینهٔ ایجاد و به‌اشتراک‌گذاری اطلاعات، ایده‌ها و محتوا را در فضای مجازی فراهم می‌کنند.

رسانه‌ها ابزاری برای ایجاد ارتباط بین مردم بوده که اطلاعات و ایده‌ها را در شبکه‌های مجازی ایجاد نموده و به اشتراک می‌گذارد. گسترده و عمومی‌ترین شبکه‌های اجتماعی تأثیرگذار در جامعه شامل توییتر، فیس‌بوک، اینستاگرام، واتساپ، اسنپ‌چت، وایبر و یوتیوب هستند (حبیبه، نیلام و سعود،[1] ۲۰۱۸).

مسلّم این‌که استفادهٔ به‌ویژه افراطی از اینترنت و فضای مجازی با مسائل، انحرافات و آسیب‌هایی همراه است. انحراف، رفتاری است که هنجارهای اجتماعی را نقض نموده و از سوی جامعه، عدم‌تأیید اجتماعی شدیدی را برمی‌انگیزد و این ناشی از نقض قوانین عملی اخلاقی، قواعد قانونی و هنجارهاست (دانشگاه مینه‌سوتا، ۱۴۰۱: ۳۵۹) که امیل دورکیم به آن عنوان جریحه‌دارشدن وجدان جمعی نام نهاده است. آسیب‌شناسی اجتماعی را نوعی علم رنج تعریف می‌کنند که از دو اصطلاح آسیب-رنج و شناخت-علم ترکیب یافته است. آسیب اجتماعی، رفتاری ضدهنجاری و خرده‌فرهنگی است که با ارزش‌های وسیع موردقبول همگانی در ناسازگاری و تضاد قرار گرفته است (بیلیسکی،[2] ۲۰۰۵). ملک (۱۹۸۶) آسیب‌های اجتماعی را رواج بی‌اخلاقی، خشونت خانگی، طلاق، سرقت و کلاه‌برداری، کیفیت پایین زندگی، کج‌رفتاری، فقر و بیکاری می‌داند.

آسیب اجتماعی در جامعه‌شناسی تحت عنوان کژکارکردی اجتماعی یا بی‌سازمانی اجتماعی بوده و بیش‌تر در مطالعات انحرافات، جرم‌شناسی و جامعه‌شناسی به کار می‌رود. آن، حالتی از بی‌تعادلی اجتماعی است که با ضعف پیوندهای اجتماعی، ضعف ارزش و

1. Habiba, Neelam & Saud
2. Bielicki

هنجارهای اجتماعی، فروپاشی الگوهای کنترلی اجتماعی و افزایش بحران‌های اجتماعی و رفتاری است. بر این اساس، پداگورکی (۱۹۷۶) آسیب‌های اجتماعی را به دو بُعد تقسیم می‌کند:

الف) آسیب‌های گروهی-جمعی: این‌گونه آسیب شامل طلاق، زنا با محارم، جرائم سازمان‌یافته و قانون‌گریزی سازمانی است که به قول سی‌رایت میلز، جزئی از مشکل عمومی و اجتماعی محسوب شده و از حالت فردی خارج و امری جمعی تلقی می‌گردد. در این معنا امیل دورکیم آن را واقعیتی اجتماعی می‌نامد که دارای سه ویژگی خارجی، اجباری و عمومیت است (دورکیم، ۱۳۸۳: ۳۷).

ب) آسیب‌های فردی: خودکشی، قتل، الکلیسم، وابستگی به مواد مخدر، تن‌فروشی آسیب‌های فردی هستند که تحت تأثیر شرایط روانی-زیستی فردی رُخ داده و جزئی از مشکلات خصوصی تلقی می‌شوند.

درنهایت، کژکارکردی‌ها و اختلالات خانوادگی، الکلیسم، اعتیاد، بی‌نظمی در روابط میان فردی، جرائم، آسیب‌های شغلی، آسیب‌های ساختار جمعیتی، شرایط بد زندگی، رفتارهای غیراخلاقی، بحران‌های روانی جامعه، افزایش بزهکاری، ناهنجارهای فرهنگی جزئی از آسیب‌ها و مسائل اجتماعی است و این امر بر روی فرد و اجتماع اثری منفی داشته و تعادل و آستانهٔ تحمل جامعه را پایین می‌آورد (نِیمیتس و گورسکا-روژِی،[1] ۲۰۲۱).

یکی از نظریه‌های مطرح در زمینهٔ مسائل ناشی از استفاده از اینترنت و فضای مجازی، نظریهٔ هم‌نشینی افتراقی است. این نظریه معتقد است که بزهکاری، جرم، انحراف از هنجار و ارزش‌های اجتماعی، تبدیلی به یکی از نگرانی‌های عمده در جهان امروز شده است (گویرا،[2] ۲۰۲۰). یکی از پیامدهای رسانه‌های اجتماعی، هم‌نشینی افتراقی است. طبق این نظریه، بزهکاری از همسالان تحت شرایط فضای مجازی و حضور در شبکه‌ها آموخته می‌شوند یا شکل یادگیری جرم، انحراف و رفتارهای پُرخطر اجتماعی، بسیار سریع و غیرقابل‌کنترل است و این امر از طریق معاشرت طولانی‌مدت با فعالان شبکه‌ها و اعضای آن رُخ می‌دهد، کاربران از همتایان خود به‌صورت آنلاین شیوه‌های بزهکاری، جرائم سایبری و سرقت را آموخته و تحت تأثیر آن به ارتکاب جرم و کج‌روی مبادرت می‌ورزند. این نظریه به نظریهٔ هم‌نشینی افتراقی مجازی یا بزهکاری و انحراف مجازی‌محور نیز شهرت دارد. توسعهٔ فناوری و رسانه‌ها، جهانی

1. Niemiec & Górska-Rożej
2. Gueirra

ناامن و پُر از نگرانی را خلق کرده است. شکل‌ها و گونه‌های جرائم نوینی در حال وقوع بوده و الگوهای انحرافی در آن به افراد منتقل می‌شوند. مطالعات، رابطهٔ بین حضور در رسانه‌ای اجتماعی آنلاین با یادگیری بزهکاری از هم‌سالان و رفتار مجرمانه را تأیید می‌کند (هوانگ، اونگر، سوتو، فوجیموتو، پنتز، جوردن-مارش و والِنتی،[1] ۲۰۱۴). آن‌ها در فضای مجازی، با تصاویر، ارسال عکس و ترفندهای جدید، بزهکاری را یاد گرفته و از دیگران این رفتار را تقلید می‌کنند. داشتن همسالان بزهکار، یکی از قوی‌ترین پیش‌بینی‌کنندهٔ رفتار بزهکارانه در بین نوجوانان است. در این فضای رسانه‌ای، رابطه با همسالان و خُرده‌فرهنگ‌ها، بدون ساختار و نظارت صورت می‌گیرد. پس تغییرات در شبکه‌های دوستی که در رسانه‌های مجازی شکل می‌گیرد، باعث می‌شود که رفتار و کم‌وبیش بزهکارانه و شبیه الگوهای مرجع ارائه‌شده در فضای مجازی باشد. فشار همسالان، تمسخر، وفاداری به خُرده‌فرهنگ‌های شکل‌گرفته در شبکه‌های اجتماعی، باعث تغییر الگوهای رفتاری می‌شود. اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی، تسهیل‌کنندهٔ جرائم سایبری هستند (هولت و بُسلِر،[2] ۲۰۱۴). صرف زمان در رسانه‌های اجتماعی، با بزهکاری دیجیتالی مرتبط است. اعضای باند و خُرده‌فرهنگ، از رسانه‌های اجتماعی، برای اهداف خود استفاده می‌کند. رفتارهای توهین‌آمیز، فرهنگ خیابانی را در رسانه به نمایش گذاشته و از این طریق افراد موردنظر خود را آشکارا جذب می‌کنند.

از طرفی، در برخی نظریه‌ها، خاصه سبک زندگی، جهان رسانه‌ای به‌عنوان جهان رسانه‌ای پُرمخاطره در تغیر سبک زندگی صورت‌بندی و بازنمایی شده است. مخاطره از مفاهیم جدید در مطالعات رسانه و ارتباطات تلقی می‌شود و این ناشی کژکارکردی رسانه در جهان امروز است. عصر کنونی تحت هجمه و تاخت‌وتاز وسایل ارتباط جمعی مانند ماهواره، تلویزیون و به‌طور خاص اینترنت قرارگرفته و افراد مثل گذشته خود را در محدودیت ندیده و بدون توجه به فاصلهٔ زمانی-مکانی با دیگران ارتباط برقرار می‌کنند. رسانه‌های ارتباط جمعی و به‌طور ویژه اینترنت با ورود به خانواده‌ها باعث تغییرات گسترده در نقش‌ها و تکالیف مربوط به آن‌ها، حقوق اعضا شده است. این تغییرات نشان‌دهندهٔ تحولات در ارزش‌ها و هنجارهای خانوادگی نیز شده است. رسانه‌های اجتماعی جهان را کوچک‌تر و به هم نزدیک‌تر می‌کند. سرعت رسانه‌های اجتماعی، تمامی مردم جهان را در یکجا (شبکه‌های اجتماعی) گرد

1. Huang, Unger, Soto, Fujimoto, Pentz, Jordan-Marsh, & Valente
2. Holt & Bossler

هم آورده و آن‌ها را نسبت به یک مسئله و واقعه‌ای مطلع می‌کند. این امر می‌تواند شادی یا غمی یکسان را بین آن‌ها ایجاد کند. به‌طوری‌که جهان امروز را در سایه رسانه‌های اجتماعی، می‌توان یک خانوادهٔ بزرگ مجازی و آنلاین نامید. این اصطلاح را مک لوهان را به دهکدهٔ جهانی تعبیر کرده و به این معنی است که رسانه تمامی مردم جهان را از پراکندگی دور و تبدیل به یک دهکده کوچک، آشنا و مرتبط به هم نموده که از هم مطلع بوده هستند (خالد، اختر و حکیم،[1] ۲۰۱۴).

با ورود رسانه و شبکه‌های اجتماعی به زندگی انسان‌ها، ضمن ایجاد فرصت‌های اجتماعی، خطراتی ازجمله زورگویی سایبری، ارسال پیامک با محتوای مضر و خطرناک، کلاه‌برداری، بزهکاری مجازی، پرخاشگری و خشونت افزایش یافته است. این شبکه و رسانه‌ها، جوامع مجازی را ایجاد نموده و در آن افراد با دوستان، خانواده و آشنایان ارتباط برقرار می‌کنند و از پلتفرم‌ها برای اشتراک‌گذاشتن نظرها، عکس، موسیقی و ویدیوها به‌صورت آنلاین استفاده می‌کنند. آزار و اذیت، تحریف واقعیت، سبک زندگی و جامعه‌پذیری نامطلوب، از آسیب‌های دنیای مجازی در جامعهٔ انسانی و خانواده‌هاست (احمدراد و همکاران، ۱۴۰۲). زیستن در این فضای مجازی و وابستگی به آن همراه با مخاطره‌های اجتماعی است و شکل وقوع حادثه، بحران و خطرها در حوزهٔ سیاست، فرهنگ، اجتماع و اقتصاد تسریع بخشیده است. این جوامع مجازی، شکلی ناپایدار، موقّتی و صوری از اجتماع سیّال است که عادت، هنجارها، ارزش‌ها و قوانین حاکم بر آن وابسته به شرایط و اوضاع احوال خاصی است. امروز رسانه و شبکه‌ها، شکل روابط، تعامل، ساختارهای اجتماعی، ارزش و هنجارهای اجتماعی را متزلزل، ناپایدار و غیرمستحکم کرده است (بیر و بوروز،[2] ۲۰۰۷).

سایت‌های شبکه‌های اجتماعی، خشونت، پرخاشگری، آزار کلامی، قلدری، رفتار منفی، مصرف مواد مخدر، محتوای جنسی صریح، باج‌گیری، ارعاب و تحقیر اخلاقی را ترویج می‌کنند. از نظر مالی (۲۰۱۱)، تصاویر گرافیکی جنسی غیراخلاقی (بزهکاری جنسی) ارائه‌شده از طریق فضای مجازی و رسانهٔ گروهی، آسیب جدی بر شخصیت و منزلت اجتماعی زنان است و با ایجاد خودتحقیری و شیءوارگی، رفتار جنسی تحقیرآمیز یا توهین‌آمیز، آن‌ها را به‌سوی خود جلب می‌کنند. هجوم بی‌امان و فشار اطلاعاتی ناشی از شبکه‌های اجتماعی وسیله‌ای برای تسهیل جرائمی مانند پورنوگرافی فراهم می‌کنند. جوان می‌تواند قربانی، مجرم یا

1. Khalid, Akhtar & Hakeem
2. Beer & Burrows

هر دو باشد. رفتار انحرافی جوانان شامل آزار کلامی، زورگویی، ضربه‌زدن، تفکر منفی، تماشای تصاویر و ویدئوهای برهنه است که خلق‌کننده و رواج‌دهندهٔ آن، رسانه و شبکه‌های مجازی و گروهی است (حبیبه و همکاران، ۲۰۱۸). عصر امروز جامعهٔ اطلاعاتی، جامعهٔ شبکه‌ای، دنیای تصویر، پست‌مدرنیته یا مدرنیته متأخر بوده و اساساً یک دورهٔ کاملاً رسانه‌ای‌شده است. رسانه، تمامی فضای پیرامونی ما را از زمان بیداری تا خواب در برگرفته و تغییراتی در آن ایجاد می‌کند. دنیای تصویر و شبکه، جهانی بسیار متفاوت، عجیب و خاص نسبت به دوران قبل از خود شده و همراه این فضای اجتماعی نو، گونه‌های متفاوتی از آسیب‌ها، انحرافات و مسائل اجتماعی در زندگی انسان‌ها ایجاد شده و سبک زندگی دچار تحولاتی خاص شده است (گریر،[1] ۲۰۱۳).

۳. پیشینهٔ تجربی

شبکه و فضای مجازی امروز با زندگی مردم جهان و ایرانی‌ها درهم‌تنیده است. مباحثه و اختلاف‌نظرهای عمده در سطح ملی نسبت به مدیریت و ساماندهی شبکه‌های اجتماعی در طی سال‌های گذشته وجود داشته است، پژوهش حاضر درصدد انکار فواید و نقش تسهیلگری رسانه و شبکه‌ها در جامعه نبوده و در کنار فواید فوق، با تکیه‌بر نتایج و یافته‌های تجربی پژوهش در کشور، سعی نموده آسیب‌ها و مسائل مرتبط را با مراجعه به منابع علمی داخلی و خارجی استخراج (جدول ۱) و در دو بخش داخلی و خارجی ارائه نموده‌ایم.

لازم به ذکر است این مقاله با نگاهی کلی‌تر و صورت‌بندی متفاوتی که از نمونه‌های دیگر موجود ارائه کرده، نشان داده است که استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی از طریق چهار سازوکار اصلی الف: بازآرایی روابط اجتماعی و تضعیف سازوکارهای کنترل اجتماعی؛ ب: تغییر نظام ارزشی و هنجاری؛ ج: بازتولید الگوهای مصرفی و فشارهای اقتصادی و نهایتاً د: تشدید آسیب‌پذیری‌های روانی و هویتی، به تولید و بازتولید مسائل اجتماعی در جامعهٔ ایران منجر می‌شود. ازاین‌رو، پیامدهای شبکه‌ها و فضای مجازی را نباید صرفاً مجموعه‌ای از آسیب‌های پراکنده تلقی کرد، بلکه باید آن را بخشی از فرایند تحول ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و هویتی جامعهٔ معاصر ایران دانست.

1. Greer

جدول شمارهٔ ۱: پیشینهٔ تجربی پژوهش

نویسندگان	سال	عنوان مقاله	مکان/حوزه اجرای پژوهش	نتیجه یا یافته مهم
محسن نیازی، اکبر ذوالفقاری، شکوفه آب‌شیرین، الهام رضایی	۱۴۰۳	فراترکیب طراحی مدل ابعاد آسیب‌های رسانه‌های اجتماعی مجازی	ایران؛ فراترکیب مطالعات پیشین	آسیب‌های رسانه‌های اجتماعی فقط فردی نیستند و ابعاد روانی، فرهنگی و اجتماعی دارند؛ مقاله مدلی برای طبقه‌بندی این آسیب‌ها ارائه می‌کند.
امین رضوانی، فریدون پریش	۱۴۰۰	مروری بر آسیب‌های فضای مجازی، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر روابط خانواده‌ها در پژوهش‌های خارج از کشور	ایران؛ مرور پژوهش‌های خارج از کشور	استفاده افراطی از فضای مجازی می‌تواند انسجام خانواده، روابط زوجین و کیفیت ارتباط والدین و فرزندان را تضعیف کند.
علی اسلامی، زهرا جهانگیر	۱۳۹۶	شبکه‌های اجتماعی مجازی، آسیب‌شناسی روانی و فرهنگی در خانواده	ایران	شبکه‌های اجتماعی می‌توانند بر روابط خانوادگی، الگوهای ارتباطی و برخی مؤلفه‌های فرهنگی و روانی اثر منفی بگذارند. همچنین از آسیب‌هایی مانند شایعه‌سازی، نقض حریم خصوصی، انزوا و اثرات منفی بر نوجوانان و جوانان یاد می‌کند و بر آموزش و پیشگیری تأکید دارد.
ایمان عرفان‌منش	—	فراتحلیل آسیب‌شناسی‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در ایران و ارائه راهبردهای برون‌رفت	ایران- فراتحلیل	آسیب‌های شبکه‌های مجازی در ایران بیشتر در حوزه‌های فرهنگی، روانی، ارتباطی و هویتی متمرکزند.
Holly Shannon، Katie Bush، Paul J. Villeneuve، Kim G. Hellemans، Synthia Guimond	۲۰۲۲	استفاده مسئله‌مند از شبکه‌های اجتماعی در نوجوانان و جوانان: مرور نظام‌مند و فراتحلیل	مرور نظام‌مند مطالعات بین‌المللی	استفاده مسئله‌مند از شبکه‌های اجتماعی با افسردگی، اضطراب، استرس بیشتر و بهزیستی روانی پایین‌تر در نوجوانان و جوانان همراه است.

نویسندگان	سال	عنوان مقاله	مکان/حوزه اجرای پژوهش	نتیجه یا یافته مهم
Abderrahman ،M. Khalaf Abdullah A. ،Alubied	۲۰۲۳	تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر سلامت روان نوجوانان و جوانان: یک مرور نظام‌مند	مرور شواهد بین‌المللی	افزایش استفاده از شبکه‌های اجتماعی با پریشانی روانی، رفتارهای خودآسیب‌رسان و حتی نشانه‌های مرتبط با خودکشی ارتباط دارد.
C. Montag et al	۲۰۲۴	استفاده مسئله‌مند از شبکه‌های اجتماعی در کودکی و نوجوانی	مرور بین‌المللی	استفاده مسئله‌مند با پیامدهای نامطلوب سلامت روان همراه است و در کودکی و نوجوانی اهمیت ویژه دارد.

٤. روش‌شناسی

روش پژوهش از نوع روش فراترکیب استقرایی کیفی و مدل سندلوسکی و باروسو (۲۰۰۷) است. روش فراترکیب، فرامطالعه و یک روش تحقیق کیفی محسوب می‌شود که از اطلاعات یافته‌های استخراج‌شده از مطالعات دیگران، در زمینهٔ موضوع مرتبط برای پاسخ به پرسش اصلی پژوهش استفاده می‌کند. محقق، در اصل، داده‌های ثانویه حاصل از سایر مطالعات را برای پاسخگویی به نتایج تحقیق خود، با هم ترکیب نموده و نتایج جدیدی در قالب شاخص، مفاهیم اصلی و مقولهٔ خُرد به دست می‌آورد.

در این روش از هفت مرحلهٔ ۱) مشخص‌کردن هدف اولیه و اصلی؛ ۲) مطالعهٔ نظام‌مند ادبیات (جستجوی مطالب و دانلود آن‌ها)؛ ۳) جستجو و انتخاب مقاله‌های مناسب (غربالگری مقالات و گزینش آن مرتبط با سؤال پژوهشی)؛ ۴) استخراج اطاعات پژوهش (فیش‌برداری از نتایج پژوهش به‌صورت جداگانه)؛ ۵) تحلیل و ترکیب نتایج پژوهش مختلف در یک مؤلفه (قرار دادن متغیرهای مشابه به لحاظ شاخص در یک مقوله از یافته‌های متفاوت پژوهش)؛ ۶) کنترل و ارزیابی کیفیت مقوله (درستی مقوله و ارتباط مقوله با مفاهیم ازنظر علمی و تخصصی) و ۷) ارائهٔ یافته‌های حاصل از ترکیب در قالب یک الگوی کیفی (یک مدل نهایی) استفاده شده است. بر این اساس، در بازه زمانی ۱۳۸۹ الی ۱۴۰۳ تعداد ۱۴۵ مقاله با موضوع "رسانه، شبکهٔ اجتماعی، فضای مجازی و آسیب‌ها و مسائل" گردآوری و بعد از غربالگری، وارد فاز تحلیل شدند و بعد از انجام مطالعات توصیفی، بخش ترکیب نتایج مطالعات (۵۲ سند) انجام شده است. در گام هفتم پژوهش، محقق بعد از کدگذاری طی

تجزیه‌وتحلیل مفاهیم، به مفهوم‌سازی اقدام کرده تا داده‌ها را در قالب مفاهیم علمی تنظیم نماید و پدیده‌های مرتبط با پرسش پژوهش را سازمان‌دهی نماید.

پژوهش حاضر برای سنجش کیفیت مفاهیم انتخابی از سوی محققان با کارشناس و خبره (علوم اجتماعی) از شاخص کاپا (kappa = Pi = (PAo - PAE)/ (۱ - PAE)) استفاده کرد که در آن PAo میزان توافق مشاهده‌شده و PAE میزان توافق موردانتظار است. مقدار کاپا بین ۰ الی ۱ نوسان داشته و هرچه مقدار آن به یک نزدیک باشد، نشان از اجماع مناسب بین ارزیابان است. درنهایت با توجه به تعداد مفاهیم خلق‌شدهٔ متفاوت و مشابه، مقدار کاپا تعیین شده و روایی پژوهش با استفاده از نظر خبرگان و آزمون کاپا، بالای ۰/۷۱ برآورد شده است. پژوهشگر ۱۲ مفهوم و خبره دیگر ۹ مفهوم ایجاد کرده‌اند که از این تعداد ۹ مفهوم مشترک هستند.

به‌عنوان واحد تحلیل در این مقاله ۶۵ مقاله و سندی که مرتبط با موضوع و موجود بوده‌اند را به شرح جدول ذیل ارائه کردیم.

جدول شماره ۲: واحد تحلیل

نویسنده/سال	استان	گروه موردمطالعه	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	روش	محل بررسی	رشتهٔ نویسندگان	نوع سند
کرمی و همکاران (۱۴۰۳)	تهران	خبرگان	۱۶	هدفمند	کیفی	فارس	علوم سیاسی	مقاله
خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۳)	تهران	خانواده در اینستاگرام	۱۰	هدفمند	کیفی	فارس	مدیریت رسانه	مقاله
رضایی نسب و همکاران (۱۴۰۳)	ایلام	زنان مطلقه شهر ایلام	۱۵	هدفمند	کیفی	کرد	علوم اجتماعی	مقاله
یراق‌بافان و همکاران (۱۴۰۳)	تهران	خبرگان و صاحب‌نظران	۲۰	هدفمند	کیفی	فارس		مقاله
مهرابی (۱۴۰۳)	تهران	نوجوانان و جوانان	۴۰۶	تصادفی	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
علیوردی‌نیا و همکاران (۱۴۰۳)	مازندران	دانشجویان دانشگاه	۴۰۰	تصادفی	کمی	مازنی	علوم اجتماعی	مقاله
بهشتی و همکاران (۱۴۰۳)	یاسوج	دانشجویان	۳۷۵	تصادفی	کمی	لر	علوم اجتماعی	مقاله
میرمحمدتبار و همکاران (۱۴۰۳)	اراک	دانش‌آموزان	۱۴	هدفمند	کیفی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله

نویسنده/سال	استان	گروه موردمطالعه	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	روش	محل بررسی	رشتهٔ نویسندگان	نوع سند
شریعتی شیری و نقیب‌زاده (۱۴۰۲)	تهران	سلبریتی‌ها	۹	هدفمند	اتنوگرافی مجازی (کیفی)	فارس	جامعه‌شناسی سیاسی	مقاله
هردار و همکاران (۱۴۰۲)	تهران	مراجعین به مرکز مشاوره و متخصصین مراکز	۲۱	تصادفی	کیفی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
احمدراد و همکاران (۱۴۰۲)	تهران	زوج‌های مراجعه‌کننده به دادگاه‌های خانواده	۲۷	تصادفی	کیفی	فارس	علوم تربیتی	مقاله
حدادیان و همکاران (۱۴۰۲)	تهران	نوجوانان شهر تهران	۳۸۳	تصادفی	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
ذاکری و صباحی‌زاد (۱۴۰۱)	هرمزگان	شهروندان عمومی	۲۵	هدفمند	کیفی	بلوچ	علوم تربیتی	مقاله
خطیب و بنی‌هاشمی (۱۴۰۱)	تهران	خبرگان و متخصصان	۹	هدفمند	کیفی	فارسی	مدیریت رسانه	مقاله
ابولی و همکاران (۱۴۰۱)	بوشهر	شهروندان بالای ۱۸ سال شهر بوشهر	۳۸۳	تصادفی	کمی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله
مشیر استخاره و کلهری (۱۴۰۱)	تهران	جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال ساکن تهران	۳۸۴	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
کسبی و همکاران (۱۴۰۱)	تبریز	کاربران فضای مجازی	۳۸۴	هدفمند	کمی	ترک	علوم ورزشی	مقاله
قربانی (۱۴۰۱)	تهران	خبرگان انتظامی	۲۵	هدفمند	کمی	فارس	علوم انتظامی	مقاله
رشید و همکاران (۱۴۰۱)	تهران	جوانان سنی ۲۰-۳۴	۳۸۴	تصادفی	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
بلوچی (۱۴۰۱)	خوزستان	دانش‌آموزان ابتدایی	۳۰۰	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	لری	علوم توان‌بخشی	مقاله
محمدی (۱۴۰۱)	اصفهان	ساکنین شهر کاشان	۳۳	هدفمند	کمی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله

نویسنده/سال	استان	گروه موردمطالعه	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	روش	محل بررسی	رشتهٔ نویسندگان	نوع سند
تقوی‌پور و بیچرانلو (۱۴۰۱)	تهران	نخبگان	۲۵	هدفمند	کیفی	فارسی	مدیریت رسانه	مقاله
بیابانی و ستوده (۱۴۰۱)	تهران	مجرمین سابقه‌دار جوان ۳۵-۱۸ ساله	۳۷۶	تصادفی	کمی	فارسی	حقوق جزا	مقاله
حیدری و همکاران (۱۴۰۱)	کهگیلویه و بویراحمد	دانشجویان دختر دانشگاه یاسوج	۱۶	هدفمند	کیفی	لری	علوم اجتماعی	مقاله
احمدی و ابراهیمی (۱۴۰۰)	تهران	دانش‌آموزان دختر دورهٔ متوسطه شهر تهران	۳۲۶	تصادفی	کمی	فارسی	برنامه‌ریزی آموزشی	مقاله
خزر (۱۴۰۰)	سمنان	دانش‌آموزان مدارس شاهد دورهٔ دوم متوسطه	۵۴۳	هدفمند	کمی	سمنانی	علوم ارتباطات	مقاله
طالبی و همکاران (۱۴۰۰)	تهران	شهروندان	۳۸۴	تصادفی-خوشه‌ای	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
محمودی و همکاران (۱۴۰۰)	تهران	متخصصان و خبرگان	۱۰	هدفمند	کیفی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
خلج آبادی (۱۴۰۰)	تهران	دختران و پسران ۱۵ تا ۱۸ ساله شهر تهران	۵۴	هدفمند	کیفی	فارسی	بهداشت	مقاله
رضا قلی زاده (۱۳۹۹)	فارس	کارشناسان	۲۰	هدفمند	کیفی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
فریدی و جعفری (۱۳۹۹)	اردبیل	جوانان شهر اردبیل	۳۷۱	هدفمند	کمی	آذری	علوم ارتباطات	مقاله
سیفی و خورشید زاده (۱۳۹۹)	خراسان جنوبی	دانشجویان دانشگاه‌های بیرجند و بزرگمهر قاینات	۳۷۵	تصادفی	کمی	فارسی	علم و دانش	مقاله
زارع و کرمی (۱۳۹۹)	قم	دختران دبیرستانی شهر قم	۳۰	هدفمند	کیفی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله
کاظمی قهفرخی (۱۳۹۸)	فارس	خبرگان و متخصصان	۶۰	هدفمند	کیفی	فارسی	علوم و فرهنگ اسلامی	مقاله
ملک شعار و تدین (۱۳۹۸)	تهران	کاربران شبکه‌های اجتماعی	۱۵۰	تصادفی	کمی	فارسی	حقوق و جزا	مقاله

نویسنده/سال	استان	گروه موردمطالعه	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	روش	محل بررسی	رشتهٔ نویسندگان	نوع سند
زارع و همکاران (۱۳۹۸)	یزد	شهروندان یزد	۳۸۴	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله
اصلان‌نژاد (۱۳۹۸)	آذربایجان غربی	دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد	۳۸۴	هدفمند	کمی	آذری و کردی	روانشناسی	مقاله
طالعی و همکاران (۱۳۹۸)	تهران	دانش‌آموزان ۱۴ تا ۱۶ ساله	۱۶	هدفمند	کیفی	فارسی	مشاوره	مقاله
شجاعی و همکاران (۱۳۹۷)	اصفهان	همهٔ زوجین شهر اصفهان که از فضای مجازی استفاده می‌کردند	۳۵	هدفمند	کیفی	فارسی	مشاوره	مقاله
نیک‌بخش (۱۳۹۷)	خوزستان	شهروندان	۳۰۰	تصادفی	کمی	عربی	علوم اجتماعی	مقاله
حاجی‌ده‌آبادی و سلیمی (۱۳۹۷)	کل ایران	زنان فعال در شبکهٔ اجتماعی	۱۲	هدفمند	کیفی	فارس	حقوق و جزا	مقاله
ایمان‌زاده (۱۳۹۷)	آذربایجان شرقی	والدین دانش‌آموزان دورهٔ دوم متوسطه مدارس ناحیه ۴ شهر تبریز	۲۰	هدفمند	کیفی	آذری	تعلیم و تربیت	مقاله
یعقوبی و محمدی (۱۳۹۷)	زنجان	دانشجویان دانشکده کشاورزی دانشگاه زنجان	۲۰	تصادفی	کیفی	آذری	کشاورزی	مقاله
دانش و ظهیری‌نیا (۱۳۹۷)	هرمزگان	دانشجویان دانشگاه هرمزگان	۱۶	هدفمند	کیفی	بلوچ	علوم اجتماعی	مقاله
ایران‌مهر و همکاران (۱۳۹۷)	تهران	مشاوران مدارس پسرانه مقطع دبیرستان در شهر تهران	۲۱	هدفمند	کیفی	فارسی	مشاوره	مقاله
زمانی و تقی پور (۱۳۹۶)	اصفهان	فرزندان پسر شهر اصفهان	۱۲	هدفمند	کیفی	فارسی	مدیریت امور فرهنگی	مقاله
طالب‌پور و همکاران (۱۳۹۶)	کرمانشاه	جوانان ۱۵ تا ۳۵ ساله شهر کرمانشاه	۲۷۰	تصادفی	کمی	کردی	علوم اجتماعی	مقاله
احمدی و همکاران کرمی (۱۳۹۶)	هرمزگان	دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهرستان بستک	۴۰۱	تصادفی	کمی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله

نویسنده/سال	استان	گروه موردمطالعه	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	روش	محل بررسی	رشتهٔ نویسندگان	نوع سند
فرقانی و مهاجری (۱۳۹۶)	تهران	جوانان ۱۵ الی ۲۹ ساله تهران	۳۸۴	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارسی	علوم ارتباطات	مقاله
شایگان و رحیمی (۱۳۹۵)	تهران	جوانان ۱۵ تا ۲۹ سال شهر تهران	۴۰۰	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
محبی و همکاران (۱۳۹۵)	کرمانشاه	دانش‌آموزان دورهٔ دوم متوسطه شهر	۳۸۱	تصادفی	کمی	کردی	علوم اجتماعی	مقاله
صالحی و برادران (۱۳۹۵)	تهران	جونان	۶۰	هدفمند	کیفی	فارس	تعلیم و تربیت	مقاله
هدایتی و همکاران زاده (۱۳۹۵)	آذربایجان شرقی	دانش‌آموزان کاربر شبکه‌های اجتماعی	۴۰۰	هدفمند	کمی	آذری	علوم تربیتی	مقاله
جعفری (۱۳۹۵)	اردبیل	نوجوانان و جوانان ۱۵ تا ۳۰ ساله اردبیل	۳۸۰	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	آذری	علوم اجتماعی	مقاله
دوله و همکاران (۱۳۹۵)	تهران	کاربران ۲۰ الی ۲۹ ساله تهران	۷۰۰	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارس	علوم اجتماعی	مقاله
رجبی (۱۳۹۴)	بوشهر	جوانان دختر و پسر ۱۸ تا ۳۵ ساله استان بوشهر	۱۰۳۰	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارس	روانشناسی	مقاله
فرضعلیزاده (۱۳۹۴)	اردبیل	دانشجویان دانشگاه‌های آزاد و پیام نور	۳۴۶	تصادفی- طبقه‌ای	کمی	آذری	علوم اجتماعی	مقاله
کمال‌آبادی و همکاران (۱۳۹۴)	کرمانشاه	کلیهٔ پسران بزهکار کانون اصلاح و تربیت شهر	۱۴۲	هدفمند	کمی	کردی	علوم اجتماعی	مقاله
کیان و همکاران (۱۳۹۴)	تهران	دانشجویان دانشگاه خوارزمی	۱۲۰	تصادفی	کمی	فارسی	علوم تربیتی	مقاله
کاوه قهفرخی و تاجیک اسماعیلی (۱۳۹۴)	چهارمحال بختیاری	دانشگاه شهرکرد	۳۸۴	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	بختیاری	علوم ارتباطات	مقاله
عدلی‌پور و علیزاده (۱۳۹۳)	آذربایجان شرقی	نوجوانان و جوانان ۱۵ تا ۲۹ سال	۶۰۰	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	آذری	علوم اجتماعی	مقاله
احمدی و همکاران (۱۳۹۳)	فارس	گروه مددجویان کانون اصلاح	۹۰	تصادفی- طبقه‌ای	کمی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله

نویسنده/سال	استان	گروه موردمطالعه	حجم نمونه	شیوه نمونه‌گیری	روش	محل بررسی	رشتهٔ نویسندگان	نوع سند
زندوانیان و همکاران (۱۳۹۲)	یزد	دانش آموزان دختر مقطع متوسطه شهر یزد	۴۰۴	تصادفی- خوشه‌ای	کمی	فارسی	علوم تربیتی	مقاله
مرتضوی (۱۳۹۲)	یزد	کارشناس سازمان‌ها	۲۰۲	تصادفی	کمی	فارسی	علوم اجتماعی	مقاله
رمضانی و عباس زاده (۱۳۸۹)	آذربایجان شرقی	دانش آموزان دختر و پسر مقطع متوسطه شهر میانه	۳۴۹	تصادفی	کمی	آذری	علوم اجتماعی	مقاله

۵. یافته‌ها

در کل تحقیقات، شیوهٔ نمونه‌گیری ۳۷٪ مطالعات هدفمند، ۲۴٪ تصادفی ساده، ۱۹٪ خوشه‌ای، ۸٪ طبقه‌ای، ۷٪ به‌صورت تعمدی و ۵٪ به‌صورت دسترس بوده است. گروه هدف موردمطالعه پژوهش‌ها در ۳۶٪ نوجوانان و جوانان، ۱۷٪ دانش‌آموزان، ۱۳٪ شهروندان عمومی، ۱۳٪ خبرگان-کارشناسان، ۱۱٪ خانواده‌ها و ۴٪ مددجویان بهزیستی بوده است. تمامی موارد واردشده در تحلیل مقالهٔ پژوهشی بوده است. جنسیت گروه موردبررسی در ۶۸٪ مطالعات مرد و ۳۲٪ زن بوده است.

تحلیل مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد که پیامدهای ناشی از استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی را نمی‌توان به مجموعه‌ای از آسیب‌های منفرد و مستقل فروکاست. یافته‌ها حاکی از آن است که این پیامدها در قالب یک نظام به‌هم‌پیوسته از تغییرات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانی عمل می‌کنند و هر یک از این ابعاد، زمینهٔ شکل‌گیری و تشدید سایر ابعاد را فراهم می‌سازند. بر این اساس، می‌توان از «چرخهٔ بازتولید آسیب‌های شبکه‌ها و فضای مجازی» سخن گفت. در طراحی الگوی نهایی فراترکیب نیز، درمجموع یافته‌های این پژوهش نشان داد که استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی از طریق چهار سازوکار اصلی زیر به تولید و بازتولید مسائل اجتماعی در جامعهٔ ایران منجر می‌شود:

- بازآرایی روابط اجتماعی و تضعیف سازوکارهای کنترل اجتماعی
- تغییر نظام ارزشی و هنجاری
- بازتولید الگوهای مصرفی و فشارهای اقتصادی

- تشدید آسیب‌پذیری‌های روانی و هویتی

ازاین‌رو، پیامدهای شبکه‌ها و فضای مجازی را نباید صرفاً مجموعه‌ای از آسیب‌های پراکنده تلقی کرد، بلکه باید آن را بخشی از فرایند تحول ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و هویتی جامعهٔ معاصر ایران دانست.

جدول شمارهٔ ۲: خلاصهٔ نتایج فراترکیب آسیب‌های مرتبط با استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی

بُعد	مقولات اصلی	مقولات فرعی	مطالعات
اجتماعی	جامعه‌پذیری انحرافی	هم‌نشینی افتراقی مجازی، یادگیری رفتارهای پرخطر، عادی‌سازی کج‌روی	احمدراد و همکاران (۱۴۰۲)، خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۳) رضایی‌نسب و همکاران (۱۴۰۳)، یراق‌بافان و همکاران (۱۴۰۳)، علیوردی‌نیا و همکاران (۱۴۰۳)، میرمحمدتبار و همکاران (۱۴۰۳)، قربانی (۱۴۰۱)، فرقانی و مهاجری (۱۳۹۶)، ذاکری و صباحی‌زاده (۱۴۰۱)، محمودی و همکاران (۱۴۰۰)، رضاقلی‌زاده (۱۳۹۹)، زارع و کرمی (۱۳۹۹)، سیفی و خورشیدزاده (۱۳۹۹)، شایگان و رحیمی (۱۳۹۵)، هردار و همکاران (۱۴۰۲)، حدادیان و همکاران (۱۴۰۲)، مشیر استخاره و کلهری (۱۴۰۱)، صالحی و برادران (۱۳۹۵)، تقوی‌پور و بیچرانلو (۱۴۰۱)، بیابانی و ستوده (۱۴۰۱)، حیدری و همکاران (۱۴۰۱)، رشید و همکاران (۱۴۰۱)، خلج‌آبادی (۱۴۰۰)، فرضعلیزاده (۱۳۹۴)، زارع و همکاران (۱۳۹۸)، پارسایی (۱۳۹۹)، نیک‌بخش (۱۳۹۷)، فریدی و جعفری (۱۳۹۹)، فریدی و جعفری (۱۳۹۹)، ملک‌شعار و تدین (۱۳۹۸)، اکبری (۱۳۹۸) اصلان‌نژاد (۱۳۹۸)، حاجی‌ده‌آبادی و سلیمی (۱۳۹۷)، ایمان‌زاده (۱۳۹۷)، زمانی و تقی‌پور (۱۳۹۶)، شایگان و رحیمی (۱۳۹۵)، رمضانی و عباس‌زاده (۱۳۸۹)، کاظمی قهفرخی (۱۳۹۸) طالبی و همکاران (۱۴۰۰)، کاوه قهفرخی و تاجیک اسماعیلی (۱۳۹۴)، خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۱) دوله و همکاران (۱۳۹۵)، بهشتی و همکاران (۱۴۰۳) شریعتی شیری و نقیب‌زاده (۱۴۰۲)، کرمی و همکاران (۱۴۰۳)
	فرسایش سرمایه اجتماعی	کاهش کنترل اجتماعی، تضعیف انسجام و پیوندهای اجتماعی، کاهش مشارکت اجتماعی، کم‌اهمیت‌شدن حمایت اجتماعی/ شبکه، سوءظن و بی‌اعتمادی اجتماعی	
	آسیب‌پذیری خانواده	تعارضات خانوادگی، کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره، تضعیف پیوندهای خویشاوندی	

بُعد	مقولات اصلی	مقولات فرعی	مطالعات
فرهنگی	تحول نظام ارزشی	تغییر سبک زندگی، تضعیف ارزش‌های دینی و خانوادگی، تعارض نسلی	یراق‌بافان و همکاران (۱۴۰۳)، احمدراد و همکاران (۱۴۰۲)، رضایی‌نسب و همکاران (۱۴۰۳)، علیوردی‌نیا و همکاران (۱۴۰۳)، ذاکری و صباحی‌زاده (۱۴۰۱)، رشید و همکاران (۱۴۰۱)، میرمحمدتبار و همکاران (۱۴۰۳)، خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۱)، کیان و همکاران (۱۳۹۴)، هدایتی‌زاده و همکاران (۱۳۹۵)، جعفری (۱۳۹۵)، خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۳) کمال‌آبادی و همکاران (۱۳۹۴) دانش و ظهیری‌نیا (۱۳۹۷)، صالحی و برادران (۱۳۹۵)، محبی و همکاران (۱۳۹۵) ایمان‌زاده (۱۳۹۷)، یعقوبی و محمدی (۱۳۹۷)، طالعی و همکاران (۱۳۹۸)، زارع و همکاران (۱۳۹۸)، فریدی و جعفری (۱۳۹۹)، ابولی و همکاران (۱۴۰۱)، احمدی و همکاران کرمی (۱۳۹۶)، کسبی و همکاران (۱۴۰۱)، تقوی‌پور و بیچرانلو (۱۴۰۱)، بیابانی و ستوده (۱۴۰۱)، حیدری و همکاران (۱۴۰۱)، خلج‌آبادی (۱۴۰۰)، سیفی و خورشیدزاده (۱۳۹۹)، ملک‌شعار و تدین (۱۳۹۸)، زارع و کرمی (۱۳۹۹)، اکبری (۱۳۹۸)، شجاعی و همکاران (۱۳۹۷)، طالب‌پور و همکاران (۱۳۹۶) رمضانی و عباس‌زاده (۱۳۸۹)، بلوچی (۱۴۰۱)، کاوه قهفرخی و تاجیک اسماعیلی (۱۳۹۴)، فرقانی و مهاجری (۱۳۹۶) ذاکری و صباحی‌زاده (۱۴۰۱)، بهشتی و همکاران (۱۴۰۳) شریعتی شیری و نقیب‌زاده (۱۴۰۲)، کرمی و همکاران (۱۴۰۳)
	نابسامانی فرهنگی	رواج ناهنجاری‌ها، انحرافات رسانه‌ای، اوقات فراغت ناسالم	
	اختلال در جامعه‌پذیری آموزشی	اُفت تحصیلی، بحران آموزشی، کاهش تمرکز و یادگیری	
اقتصادی	فشارهای اقتصادی	افزایش مشکلات معیشتی، آسیب‌های اقتصادی در خانواده، افزایش هزینه‌های خانوار	علیوردی‌نیا و همکاران (۱۴۰۳)، ذاکری و صباحی‌زاده (۱۴۰۱)، هردار و همکاران (۱۴۰۲)، طالب‌پور و همکاران (۱۳۹۶)، کمال‌آبادی و همکاران (۱۳۹۴)، احمدی و همکاران (۱۳۹۳)، زندوانیان و همکاران (۱۳۹۲)، مرتضوی (۱۳۹۲)، زمانی و تقی‌پور (۱۳۹۶)، کاظمی قهفرخی (۱۳۹۸)، فرقانی و مهاجری (۱۳۹۶)
	مصرف‌گرایی	علاقه به خرج‌کردن پول، علاقه به مصرف محصولات برند و مارک، افزایش هزینهٔ خرید اینترنت، تغییر حس و دید نسبت به بدن، روحیهٔ مصرف‌گرایی و تجمل‌گرایی، مصرف متظاهرانه	

بُعد	مقولات اصلی	مقولات فرعی	مطالعات
اقتصادی	جرائم اقتصادی و سایبری	کلاه‌برداری، سوءاستفاده مالی، جرائم اینترنتی	
	اُفت بهره‌وری	کاهش عملکرد شغلی و اتلاف زمان	
روانی	آشفتگی هویتی	بحران هویت، شخصیت‌سازی غیرواقعی، محرومیت نسبی	احمدراد و همکاران (۱۴۰۲)، یراق‌بافان و همکاران (۱۴۰۳)، علیوردی‌نیا و همکاران (۱۴۰۳)، رضایی نسب و همکاران (۱۴۰۳)، بهشتی و همکاران (۱۴۰۳)، میرمحمدتبار و همکاران (۱۴۰۳)، ذاکری و صباحی‌زاده (۱۴۰۱)، نیک بخش (۱۳۹۷)، زمانی و تقی‌پور (۱۳۹۶)، ایران‌مهر و همکاران (۱۳۹۷)، زارع و کرمی (۱۳۹۹)، فریدی و جعفری (۱۳۹۹)، هردار و همکاران (۱۴۰۲)، رشید و همکاران (۱۴۰۱)، حدادیان و همکاران (۱۴۰۲)، کسبی و همکاران (۱۴۰۱)، تقوی‌پور و بیچرانلو (۱۴۰۱)، بیابانی و ستوده (۱۴۰۱)، حیدری و همکاران (۱۴۰۱)، سیفی و خورشیدزاده (۱۳۹۹)، عدلی‌پور و علیزاده (۱۳۹۳)، احمدی و ابراهیمی (۱۴۰۰)، خلج‌آبادی (۱۴۰۰)، یعقوبی و محمدی (۱۳۹۷)، شایگان و رحیمی (۱۳۹۵)، رنجبران (۱۳۹۸)، طالعی و همکاران (۱۳۹۸)، شجاعی و همکاران (۱۳۹۷)، طالب‌پور و همکاران (۱۳۹۶)، رجبی (۱۳۹۴)، محمدی (۱۴۰۱)، خزر (۱۴۰۰)، محمودی و همکاران (۱۴۰۰)، کاظمی قهفرخی (۱۳۹۸)، طالبی و همکاران (۱۴۰۰)، خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۱)، دوله و همکاران (۱۳۹۵)، خطیب‌زاده و بنی‌هاشمی (۱۴۰۳)، کرمی و همکاران (۱۴۰۳)
	آسیب‌های هیجانی	اضطراب، بی‌ثباتی عاطفی، احساس خلأ و ناکامی	
	انزوای روانی- اجتماعی	گوشه‌گیری، تنهایی، وابستگی و اعتیاد دیجیتال	
	پرخاشگری و خشونت	خشونت کلامی، یادگیری پرخاشگری، قلدری مجازی	

۱-۵. مسائل و آسیب‌های اجتماعی

در بُعد اجتماعی، ۴ دسته کلی از آسیب‌ها شامل هم‌نشینی افتراقی مجازی، تضعیف سرمایه اجتماعی، افزایش کج‌روی اجتماعی، ترویج ناهنجاری و آسیب‌های خانوادگی احصا شدند. بیشترین حجم مطالعات بررسی‌شده بر پیامدهای اجتماعی استفادهٔ افراطی از فضای مجازی با محوریت بازآرایی روابط اجتماعی و تضعیف سازوکارهای کنترل

اجتماعی متمرکز بوده‌اند و این مرور نشان داد که گسترش حضور در شبکه‌های اجتماعی، الگوهای سنتی تعامل اجتماعی را دگرگون ساخته و بخشی از روابط چهره‌به‌چهره را به روابط مجازی انتقال داده است. این تحول اگرچه ظرفیت‌های ارتباطی جدیدی ایجاد کرده، اما هم‌زمان موجب کاهش نظارت اجتماعی مستقیم، تضعیف پیوندهای اجتماعی و کاهش سرمایهٔ اجتماعی در برخی گروه‌ها شده است. در چنین شرایطی، افراد بیش از گذشته در معرض گروه‌های مرجع مجازی قرار می‌گیرند و فرایند جامعه‌پذیری آنان از نهادهای سنتی نظیر خانواده و مدرسه به‌سوی شبکه‌های آنلاین انتقال می‌یابد. پیامد این وضعیت، افزایش احتمال یادگیری و عادی‌سازی برخی رفتارهای انحرافی و کجروانه در بستر فضای مجازی است.

چنانچه بخواهیم این یافته‌ها را در نسبتی با بعد نظری مطالعه در نظر بگیریم؛ می‌توان گفت، از نظر کاستلز (۲۰۱۰)، جامعهٔ معاصر به سمت جامعهٔ شبکه‌ای حرکت کرده است؛ جامعه‌ای که در آن روابط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در قالب شبکه‌های اطلاعاتی سازمان می‌یابند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که بخش مهمی از تحولات اجتماعی ناشی از استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی را می‌توان در چارچوب این گذار ساختاری تحلیل کرد. همچنین، یافته‌های مربوط به بحران هویت و شخصیت غیرواقعی را می‌توان در چارچوب نظریهٔ "نمایش خود" گافمن (۱۹۵۹) تحلیل کرد؛ زیرا کاربران در شبکه‌های اجتماعی به بازنمایی گزینشی هویت خویش می‌پردازند و فاصلهٔ میان «خود واقعی» و «خود نمایشی» می‌تواند تنش‌های هویتی ایجاد کند.

مرتون نیز معتقد است که وقتی ابزارهای مشروع برای رسیدن به اهداف در دسترس نباشند، افراد به ابزارهای نامشروع روی می‌آورند. فضای مجازی به‌عنوان یک ابزار، می‌تواند هم برای اهداف مشروع و هم نامشروع استفاده شود. بر همین اساس گسترش بزهکاری‌های مجازی مانند فروش مواد مخدر یا ترویج رفتارهای فرازناشویی را می‌توان به‌عنوان پیامدهای "بی‌سازمانی اجتماعی" تفسیر کرد. فضای مجازی به‌عنوان یک بستر کم‌هزینه و کم‌ریسک، ابزاری برای دستیابی به اهداف نامشروع فراهم می‌کند. در ادامه به نظر اغلب نظریه‌پردازان سرمایهٔ اجتماعی ازجمله پاتنام (۲۰۰۰)، کاهش اعتماد اجتماعی و ضعف پیوندهای مدنی در جامعهٔ ایرانی را می‌توان به‌عنوان پیامدهای تضعیف سرمایهٔ اجتماعی تفسیر کرد. فضای مجازی با جایگزینی روابط مجازی به‌جای واقعی، باعث کاهش تعاملات عمیق و پایدار شده است.

ظهور جرائم علمی مانند تقلب را از نظر بندورا می‌توان به‌عنوان پیامد "یادگیری اجتماعی" تفسیر کرد. به‌طوری‌که رسانه‌ها با نمایش رفتارهای نامناسب، به عادی‌سازی این رفتارها کمک کرده‌اند. از طرفی هم خریدوفروش مواد مخدر و ترویج رفتارهای نامشروع در فضای مجازی را می‌توان به‌عنوان پیامدهای "فرصت‌های جرم" تفسیر کرد.

فضای مجازی به‌عنوان یک بستر ناشناس و کم‌کنترل، فرصت‌های جدیدی برای بزهکاران ایجاد می‌کند. ساترلند (۱۹۴۷) نیز معتقد بود که رفتارهای مجرمانه از طریق تعامل با دیگران یاد گرفته می‌شود و فضای مجازی به‌عنوان یک بستر آموزشی، می‌تواند به انتقال دانش مجرمانه و ترویج کج‌روی کمک کند. همچنین گلاسر معتقد است که تعارضات خانوادگی زمانی افزایش می‌یابد که اعضاء نتوانند نیازهای عاطفی یکدیگر را برآورده کنند. فضای مجازی با ایجاد روابط موازی، می‌تواند به این تعارضات دامن بزند.

۲-۵. مسائل و آسیب‌های فرهنگی

با استخراج و دسته‌بندی مفاهیم و موضوعات مورد بررسی توسط افراد مختلف (۴۳ محقق و نویسنده) حول محور آسیب‌های فرهنگی، ۹ دستهٔ کلی از مسائل شامل رواج بی‌اخلاقی و ناهنجاری، تغییر سبک زندگی، بحران آموزشی، انحراف رسانه‌ای، ترویج اوقات فراغت زهرآگین، کاهش ارزش نهاد خانواده، رفتار پُرخطر جنسی، کاهش ارزش‌های دینی و شکاف نسلی احصا شد که این پیامدها را می‌توان ذیل مقولهٔ تغییر نظام ارزشی و ظهور شکاف‌های فرهنگی تحلیل کرد.

یافته‌ها نشان داد که بخش مهمی از پیامدهای فرهنگی ناشی از فضای مجازی به تغییر در نظام ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی مربوط است. دسترسی گسترده به سبک‌های زندگی متنوع و فراملی، زمینهٔ بازتعریف الگوهای مصرف، روابط اجتماعی، اوقات فراغت و هویت فرهنگی را فراهم ساخته است. در این میان، شکاف میان ارزش‌های نسل‌های مختلف تشدید می‌شود؛ زیرا نسل جوان بیش از سایر گروه‌ها در معرض جریان‌های فرهنگی جهانی قرار دارد. ازاین‌رو بسیاری از مطالعات از افزایش تعارضات نسلی، کاهش اقتدار هنجاری خانواده و بروز چالش‌های هویتی سخن گفته‌اند. بنابراین، مسئلهٔ اصلی صرفاً «تغییر ارزش‌ها» نیست، بلکه شکل‌گیری رقابت میان نظام‌های ارزشی مختلف در فضای اجتماعی ایران است. بر اساس نظریهٔ اشاعهٔ نوآوری، تغییر ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی در جامعهٔ ایرانی به‌عنوان پیامد "اشاعه نوآوری‌های فرهنگی" از طریق رسانه‌های اجتماعی

بوده است. رسانه‌ها با ترویج سبک‌های زندگی غربی، به‌تدریج جایگزین معیارهای اسلامی-ایرانی شده‌اند. همچنین گربنر معتقد است که رسانه‌ها با تکرار پیام‌های خاص، جهان‌بینی مخاطبان را شکل می‌دهند. این فرآیند می‌تواند به "کاشت" ارزش‌ها و باورهای جدید در ذهن افراد منجر شود.

از سوی دیگر وفق نظریهٔ آنومی (امیل دورکیم) وقتی جامعه از نظر هنجاری دچار تزلزل شود، افراد احساس سردرگمی می‌کنند و به رفتارهای نابهنجار روی می‌آورند. این وضعیت به‌عنوان "آنومی" شناخته می‌شود. رسانه‌های اجتماعی می‌توانند با ترویج ارزش‌های متضاد، به بحران هنجاری دامن بزنند. همچنین پارسونز معتقد است که خانواده به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، در برابر تغییرات فرهنگی آسیب‌پذیر است. به‌طوری‌که رسانه‌ها می‌توانند با تغییر نقش‌های خانوادگی و کاهش تمایل به تشکیل خانواده و رواج خرده‌فرهنگ‌های ضد خانوادگی، به تضعیف این نهاد منجر شوند.

مک‌لوهان نیز معتقد است که رسانه‌ها با افزایش حجم اطلاعات، می‌توانند به "انفجار اطلاعات" منجر شوند که این امر می‌تواند بر کیفیت آموزش تأثیر منفی بگذارد. بر همین اساس کاهش عملکرد آموزشی و افت تحصیلی را می‌توان به‌عنوان پیامد "انفجار اطلاعات" تفسیر کرد. رسانه‌های اجتماعی با ایجاد حواس‌پرتی، به کاهش تمرکز دانش‌آموزان منجر شده‌اند. درنهایت بر اساس نظریه تأخر فرهنگی (ویلیام آگبرن)، وقتی تغییرات تکنولوژیک سریع‌تر از تغییرات فرهنگی رخ دهد، جامعه دچار "تأخر فرهنگی" می‌شود. این وضعیت می‌تواند به بی‌سازمانی فرهنگی منجر شود. شاید بتوان تضاد بین بافت دینی جامعه ایرانی و رسانه‌های اجتماعی را می‌توان به‌عنوان پیامد "تأخر فرهنگی" تفسیر کرد.

۳-۵. مسائل و آسیب‌های اقتصادی

با دسته‌بندی مفاهیم و موضوعاتی که محققان مختلف حول محور آسیب‌های فرهنگی بررسی کرده‌اند، چهار دستهٔ کلی از مفاهیم شامل مشکلات مالی-اقتصادی، کاهش عملکرد شغلی، بزهکاری اقتصادی و مصرف‌گرایی شناسایی شدند که هرکدام شامل مفاهیم فرعی گوناگون می‌باشند. منتهی تمام این پیامدها را می‌توان ذیل مقولهٔ تجاری‌شدن روابط اجتماعی و بازتولید مصرف‌گرایی صورت‌بندی و تحلیل کرد. مطالعات بررسی‌شده نشان می‌دهند که شبکه‌های اجتماعی تنها ابزار ارتباطی نیستند، بلکه به عرصه‌ای برای تبلیغات، نمایش مصرف و بازاریابی دیجیتال تبدیل شده‌اند. درنتیجه، الگوهای

جدیدی از مصرف نمادین و رقابت منزلتی در میان کاربران شکل گرفته است. بر اساس یافته‌ها، حضور مستمر در فضای مجازی می‌تواند انتظارات مصرفی افراد را افزایش داده و فشارهای اقتصادی جدیدی بر خانواده‌ها تحمیل کند. از سوی دیگر، کاهش تمرکز شغلی، اُفت بهره‌وری و گسترش برخی جرائم سایبری نیز از پیامدهای اقتصادی مهمی است که در مطالعات مختلف مورد تأکید قرار گرفته است. بنابراین، فضای مجازی نَه‌تنها بازتاب‌دهندهٔ مناسبات اقتصادی موجود است، بلکه خود به عاملی برای بازتولید برخی نابرابری‌ها و فشارهای اقتصادی تبدیل می‌شود.

در رابطه با تحلیل نظری آسیب‌های اقتصادی ناشی از استفاده افراطی از فضای مجازی باید گفت که کاستلز معتقد است فضای مجازی، ساختارهای اقتصادی سنتی را دگرگون کرده و اقتصاد دیجیتال را جایگزین آن می‌کند. این تغییرات می‌تواند هم فرصت‌ها و هم تهدیدهای اقتصادی ایجاد کند. بر همین اساس کاهش رونق تولید و اختلال در کسب‌وکارهای سنتی را می‌توان به‌عنوان پیامدهای "گذار به اقتصاد دیجیتال" تفسیر کرد. فضای مجازی با ایجاد رقابت نابرابر، به تضعیف بخش‌های سنتی اقتصاد منجر شده است. همچنین وبلن معتقد است که افراد برای نمایش جایگاه اجتماعی خود، به مصرف متظاهرانه روی می‌آورند. حضور افراد در رسانه‌ها با نمایش سبک‌های زندگی لوکس، رواج مصرف متظاهرانه و زیست اقتصادی نمایشی در خانواده‌ها را تشدید می‌کنند.

طبق نظریه فرصت‌های جرم، زمانی رخ می‌دهد که فرصت‌های مناسب وجود داشته باشد. فضای مجازی با ایجاد فرصت‌های جدید برای جرائم اقتصادی، امکان جرائم سایبری مانند هک و کلاه‌برداری را افزایش می‌دهد. همچنین افزایش جرائم اقتصادی مانند کلاه‌برداری و هک از دید مرتون، می‌تواند به‌عنوان پیامد "آنومی اقتصادی" تفسیر کرد. فضای مجازی با ایجاد فرصت‌های نامشروع، به گسترش این جرائم دامن زده است.

٤-٥. مسائل و آسیب‌های روانی

آسیب‌های روانی ناشی از استفاده از شبکه‌ها و فضای مجازی را می‌توان ذیل یک مقولهٔ اصلی تحت عنوان "فرسایش روانی و بحران هویت" و ۶ مقولهٔ فرعی شامل خشونت کلامی، هویت و شخصیت غیرواقعی، یادگیری پرخاشگری رفتاری، انزواطلبی و گوشه‌گیری، احساس خلأ و کمبود و بی‌ثباتی عاطفی طبقه‌بندی کرد. یافته‌های فراترکیب نشان داد که آسیب‌های روانی بیش از آنکه پیامدی مستقل باشند، محصول برهم‌کنش عوامل اجتماعی

و فرهنگی هستند. افزایش مقایسهٔ اجتماعی، تلاش برای کسب تأیید دیگران، نمایش گزینشی زندگی روزمره و وابستگی به بازخوردهای مجازی، زمینهٔ بروز احساس ناکامی، اضطراب، تنهایی و بی‌ثباتی هویتی را فراهم می‌سازد. درواقع، کاربران در فضای مجازی هم‌زمان با دو هویت مواجه‌اند: هویت واقعی و هویت بازنمایی‌شده. فاصلهٔ میان این دو سطح از هویت می‌تواند احساس نارضایتی، بحران خودپنداره و فشار روانی را تشدید کند. از این منظر، بسیاری از آسیب‌های روانی گزارش‌شده را باید پیامد فرایندهای گسترده‌تر تحول اجتماعی و فرهنگی در عصر دیجیتال دانست.

چنانچه بخواهیم این یافته‌ها را در نسبتی با بُعد نظری مطالعه در نظر بگیریم؛ می‌توان گفت نظریهٔ استفاده و رضامندی (کاتز و بلومر) بر این اصل استوار است که افراد از رسانه‌ها برای ارضای نیازهای روانی و اجتماعی خود استفاده می‌کنند. بااین‌حال، استفادهٔ نادرست می‌تواند به اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی، کاهش تعاملات جمعی و وابستگی روانی به فضای مجازی منجر شود؛ به‌طوری‌که افراد برای پُرکردن خلأهای عاطفی و روانی به رسانه‌ها پناه بُرده، اما این امر به‌جای حل مشکل، به تشدید آن منجر می‌شود.

وفق نظریهٔ هویت اجتماعی (تاچفل) هم افراد برای تعریف هویت خود به گروه‌های اجتماعی متکی هستند. جوانان برای کسب پذیرش، با ایجاد گروه‌های مجازی، جعل هویت و شخصیت‌سازی غیرواقعی، می‌تواند به شکل‌گیری هویت‌های غیرواقعی و ناسازگار منجر شود. همچنین افزایش احساس خلأ و بی‌معنایی را می‌توان به‌عنوان پیامدهای "محرومیت نسبی" تفسیر کرد.

گافمن نیز معتقد است که افراد در تعاملات اجتماعی، نقش‌هایی را بازی می‌کنند تا تصویر مطلوبی از خود ارائه دهند. در فضای مجازی، اعتمادبه‌نفس کاذب و شخصیت‌سازی غیرواقعی می‌تواند به اختلالات هویتی منجر شود. از سوی دیگر جان سوئلر معتقد است که حجم زیاد اطلاعات می‌تواند به بار شناختی و استرس منجر شود. اشباع اطلاعاتی در فضای مجازی، با افزایش نگرانی‌های لحظه‌ای و استرس فکری، به افزایش اضطراب و نگرانی و فرسودگی روانی کمک می‌کنند.

٦. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با استفاده از روش فراترکیب، به شناسایی و تحلیل مهم‌ترین آسیب‌ها و مسائل ناشی از استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی در ایران پرداخت.

یافته‌ها نشان داد که پیامدهای این پدیده در چهار حوزهٔ اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانی قابل‌طبقه‌بندی هستند. بااین‌حال، نتایج پژوهش نشان داد که این پیامدها به‌صورت مستقل عمل نمی‌کنند، بلکه در قالب مجموعه‌ای از فرایندهای به‌هم‌پیوسته اجتماعی و فرهنگی بازتولید می‌شوند.

در بُعد اجتماعی، یافته‌ها از کاهش سرمایهٔ اجتماعی، تضعیف پیوندهای اجتماعی، افزایش بی‌اعتمادی و گسترش برخی اَشکال کج‌روی حکایت دارد. این یافته‌ها با دیدگاه پاتنام (۲۰۰۰) همسو است که کاهش مشارکت اجتماعی و افول تعاملات اجتماعی معنادار را از عوامل فرسایش سرمایهٔ اجتماعی می‌داند. همچنین، ظهور الگوهای جدید کج‌روی در بستر فضای مجازی را می‌توان با نظریهٔ هم‌نشینی افتراقی ساترلند (۱۹۴۷) تبیین کرد. بر اساس این نظریه، رفتارهای انحرافی در فرایند تعاملات اجتماعی آموخته می‌شوند و شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌توانند به محیطی برای انتقال، یادگیری و عادی‌سازی این رفتارها تبدیل شوند. از این منظر، فضای مجازی صرفاً ابزار ارتباطی نیست، بلکه محیطی اجتماعی برای بازتولید هنجارها و ضدهنجارها محسوب می‌شود.

در بُعد فرهنگی، نتایج پژوهش نشان داد که شبکه‌های اجتماعی موجب گسترش مواجههٔ کاربران با ارزش‌ها، هنجارها و سبک‌های زندگی متنوع شده‌اند. این فرایند در کنار فرصت‌های فرهنگی موجود، به تغییر الگوهای سبک زندگی، تضعیف برخی ارزش‌های سنتی و تشدید شکاف‌های نسلی منجر شده است. از منظر کاستلز (۲۰۱۰)، در جامعهٔ شبکه‌ای، هویت‌ها بیش از گذشته در بستر جریان‌های اطلاعاتی و ارتباطات شبکه‌ای شکل می‌گیرند. بنابراین، تغییرات ارزشی و هویتی مشاهده‌شده در مطالعات مورد بررسی را می‌توان بخشی از پیامدهای گذار به جامعهٔ شبکه‌ای دانست؛ جامعه‌ای که در آن منابع تولید معنا و هویت از انحصار نهادهای سنتی خارج شده‌اند.

یافته‌های مربوط به پیامدهای اقتصادی نیز نشان داد که استفادهٔ افراطی از شبکه‌های اجتماعی با افزایش مصرف‌گرایی، کاهش بهره‌وری شغلی، فشارهای اقتصادی خانوار و برخی جرائم اقتصادی و سایبری همراه است. این نتایج نشان می‌دهد که فضای مجازی نَه‌تنها عرصه‌ای برای ارتباطات اجتماعی، بلکه بستری برای بازتولید الگوهای مصرفی و رقابت‌های منزلتی نیز محسوب می‌شود. درواقع، نمایش مستمر سبک‌های زندگی و مصرف نمادین در شبکه‌های اجتماعی می‌تواند انتظارات اقتصادی افراد را افزایش داده و زمینه نارضایتی اقتصادی و فشارهای مالی را فراهم آورد.

در بُعد روانی، نتایج پژوهش از افزایش احساس تنهایی، اضطراب، بحران هویت، بی‌ثباتی عاطفی و شکل‌گیری شخصیت‌های بازنمایی‌شده حکایت دارد. این یافته‌ها با دیدگاه گافمن (۱۹۵۹) دربارهٔ مدیریت تأثیر و ارائه خود همخوانی دارد. به اعتقاد گافمن، افراد در تعاملات اجتماعی تلاش می‌کنند تصویری مطلوب از خود ارائه دهند. این فرایند در فضای مجازی شدت بیشتری یافته و کاربران اغلب نسخه‌ای گزینشی و آرمانی از خود را به نمایش می‌گذارند. فاصلهٔ میان هویت واقعی و هویت بازنمایی‌شده می‌تواند زمینه‌ساز تنش‌های روانی، احساس ناکامی و بحران هویت شود.

در سطح کلان، یافته‌های پژوهش حاضر با نظریهٔ "جامعهٔ مخاطره" بک (۱۹۹۲) نیز قابل تفسیر است. بک معتقد است که مدرنیته متأخر علاوه بر تولید فرصت‌های جدید، مخاطرات نوینی نیز ایجاد می‌کند که بخش مهمی از آن‌ها محصول توسعهٔ فناوری و نظام‌های ارتباطی هستند. بر این اساس، بسیاری از آسیب‌های اجتماعی، فرهنگی و روانی شناسایی‌شده در این پژوهش را می‌توان به‌عنوان مخاطرات نوظهور جامعهٔ دیجیتال تلقی کرد. این مخاطرات برخلاف آسیب‌های سنتی، ماهیتی فرامکانی، شبکه‌ای و پیچیده دارند و مدیریت آن‌ها نیازمند رویکردهای جدید سیاستی است.

بر این اساس، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مواجهه با آسیب‌های فضای مجازی نباید صرفاً در قالب سیاست‌های کنترلی و محدودکننده دنبال شود. تجربهٔ جوامع مختلف نشان داده است که افزایش سواد رسانه‌ای، ارتقای مهارت‌های تفکر انتقادی، آموزش اخلاق دیجیتال، تقویت سرمایهٔ اجتماعی خانواده و توسعهٔ برنامه‌های آگاهی‌بخش برای کاربران، اثربخشی بیشتری در کاهش پیامدهای منفی فضای مجازی دارد (لیوینگ‌استون،[1] ۲۰۱۴). همچنین، سیاست‌گذاران باید در کنار توجه به تهدیدها، از ظرفیت‌های فضای مجازی برای توسعه فرهنگی، مشارکت اجتماعی و توانمندسازی شهروندان نیز بهره گیرند.

درمجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که فضای مجازی را نمی‌توان صرفاً به‌عنوان منشأ آسیب‌های اجتماعی یا ابزاری برای توسعه تلقی کرد. این فضا به تعبیر کاستلز (۲۰۱۰)، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های سازمان‌یابی زندگی اجتماعی در عصر حاضر است که فرصت‌ها و مخاطرات آن به‌طور هم‌زمان در حال بازآفرینی ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و هویتی جامعهٔ ایران هستند. ازاین‌رو، سیاست‌گذاری در این حوزه مستلزم نگاهی متوازن، چندبُعدی و مبتنی بر شواهد علمی است.

1. Livingstone

قدردانی

در این بخش بر خود لازم می‌دانم همکارم دکتر طاها عشایری که در بخش‌هایی از کار همراهی و کمک کردند کمال قدردانی را داشته باشم.

منابع مالی

این مقاله به‌صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع

بنا به اظهار نویسنده، در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده کلیهٔ نکات اخلاقی به‌ویژه عدم‌دستکاری و تحریف داده‌ها را در این مقاله رعایت کرده است.

منابع

– ابولی، احمد، جعفری‌نیا، غلامرضا و پاسالارزاده، حبیب (۱۴۰۱). تحلیل آسیب‌های اجتماعی نوظهور در فضای مجازی و تأثیر آن بر احساس امنیت اجتماعی شهروندان (مطالعه موردی: شهر بوشهر). پژوهش‌نامهٔ مطالعات مرزی، ۳۸، ۸۷-۱۰۶.

– احمدراد، فرید، جدیدی، محسن، صابری زفرقندی، محمدباقر و سمانه‌السادات سرکشیکیان، (۱۴۰۲). نقش شبکههای اجتماعی مجازی در روابط زوج‌های مراجعه‌کننده به دادگاه خانواده. فصلنامهٔ مطالعات رسانه‌های نوین، دوره ۹، ۳۵، آبان ۱۴۰۲، ۴۷۵-۵۱۰.

– احمدی، حبیب، البرزی، زهرا، احمدی، یحیی، البرزی، صدیقه و مظفری، روح‌اله (۱۳۹۳). نقش رسانه در بزهکاری کودکان و نوجوانان (مقایسه دو گروه مددجویان کانون اصلاح و تربیت و شهروندان غیرقانونی ۱۳-۱۸ ساله شهر شیراز). فصلنامهٔ علوم اجتماعی، ۲۶، ۸۰-۵۷.

– احمدی، حبیب، عباسی، محمدتقی، یادگاری، رامین و کرمی، فرشاد (۱۳۹۶). مطالعه رابطه بین استفاده از رسانه‌های مدرن و تمایل به بزهکاری در بین نوجوانان دانش‌آموز (مطالعه دانش آموزان مقطع متوسطه شهر بستک). مجلهٔ پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۴، ۵۳-۷۰.

– اسدی‌فرد، محمد، هندیانی، عبداله و درویشی، صیاد (۱۳۹۲). نقش تهدیدهای نرم شبکه‌های اجتماعی در مأموریت‌های اطلاعاتی و جنایی پلیس. فصلنامهٔ پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، ۳، ۹۳-۱۱۲.

– انتشارات دانشگاه مینهسوتا (۱۴۰۱). مسائل اجتماعی: تداوم و تغییر، ترجمه عبدالرضا نواح و سیاوش خدایاری، تهران: جامعه‌شناسان.

– ایران‌مهر، مسلم، شفیع‌آبادی، عبداله و نعیمی، ابراهیم (۱۳۹۷). بررسی کیفی آسیب‌شناسی

شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سلامت روان دانش‌آموزان (از دیدگاه مشاوران مدارس). فصلنامهٔ فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۳۳، ۷۲-۴۳.
– ایسایف، فسولت (۱۴۰۰). اندیشه‌های شاخص در تاریخ تفکر اجتماعی، ترجمه احسان شاه قاسمی، تهران: زندگی روزانه.
– ایمان‌زاده، علی (۱۳۹۷). مطالعه پدیدار شناختی تجارب مادران از نقش شبکه‌های اجتماعی در کاهش حساسیت اخلاقی فرزندان (مطالعه موردی: والدین دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه مدارس ناحیه ۴ شهر تبریز). فصلنامهٔ پژوهش‌های ارتباطی، ۹۶، ۱۳۴-۱۰۹.
– بلوچی، زهرا (۱۴۰۱). بررسی رابطه میزان استفاده از فضای مجازی با آسیب‌های اجتماعی و مشکلات رفتاری در بین دانش‌آموزان ابتدایی شهرستان نیک شهر در دوران کرونا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم توان‌بخشی و سلامت اجتماعی، دانشکده سلامت اجتماعی
– بهشتی، سیدصمد، نراقی، مسلم، عسگری، ابوالقاسم، پیشرو، نظر، پورصدیقی، شجاعت (۱۴۰۳). تبیین جامعه‌شناختی تأثیر فضای مجازی بر بی‌تفاوتی اجتماعی، فصلنامهٔ علوم اجتماعی مشهد، ۶، ۱۰-۲۱. https://doi.org/۱۰,۲۲۰۶۷/social.۲۰۲۳,۸۲۲۸۹,۱۳۴۶
– بیابانی، غلامحسین و ستوده، مجتبی (۱۴۰۱). تهیه مقیاس خطرپذیری جوانان در جرم‌زایی متأثر از رسانه‌ها و تأثیر آن بر پایداری در بزهکاری (مطالعه موردی مجرمین سابقه‌دار جوان ۳۵-۱۸ ساله تهران بزرگ). نشریهٔ امنیت ملی، ۴۵، ۱۳۴-۱۰۱.
– پارسایی، سید فرج (۱۳۹۹). مقایسه میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و نگرش به آسیب‌های اجتماعی در دانش‌آموزان مدارس شبانه‌روزی و مدارس عادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور استان فارس، مرکز پیام نور شیراز.
– تقوی‌پور، محمدرضا و بیچرانلو، عبداله (۱۴۰۱). راهبردهای مواجهه با آسیب‌های مصرف رسانه‌های اجتماعی برای خانواده. نشریهٔ دین و ارتباطات، ۲، ۶۰-۳۳.
– جعفری، علی (۱۳۹۵). آسیب‌های ناشی از عضویت و فعالیت در شبکه‌های اجتماعی در میان نوجوانان و جوانان شهر اردبیل. فصلنامهٔ پژوهش‌های ارتباطی، ۸۷، ۱۵۹-۱۶۷.
– حاجی‌ده‌آبادی، محمدعلی و سلیمی، احسان (۱۳۹۷). علت‌شناسی بزه‌دیدگی زنان در شبکه‌های اجتماعی (مطالعه موردی شبکه اجتماعی فیس‌بوک). فصلنامهٔ زن و جامعه، ۳، ۱۴۲-۱۱۷.
– حدادیان، علی، حضرتی، زهرا و ودیعه، ساسان (۱۴۰۲). تبیین جامعه‌شناختی آسیب‌های اجتماعی فضای مجازی در بین نوجوانان پسر. فصلنامهٔ پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، ۱، ۱۲۴-۱۰۱.
– حیدری، آرمان، صداقت، حمید و حمیدپور، خیری (۱۴۰۱). هویت‌یابی واقعی وانمودی دختران در سیالیت فضای مجازی (مطالعه کیفی دانشجویان دختر دانشگاه یاسوج). فصلنامهٔ مطالعات فرهنگ، ۵۹، ۹۴-۶۱.
– خزر، محمدرضا (۱۴۰۰). نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در میزان گرایش دانش‌آموزان به آسیب‌های اجتماعی (موردمطالعه: دانش‌آموزان مدارس شاهد دوره دوم متوسطه شهر سمنان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم ارتباطات
– خطیب‌زاده، سمیرا و بنی‌هاشمی، سید محسن (۱۴۰۱). طراحی مدل تولید محتوای فرهنگی برای زنان در فضای مجازی. فصلنامهٔ رهپویه ارتباطات و فرهنگ، ۲(۳)، ۲۶-۷.

– خطیب‌زاده، سمیرا و بنی‌هاشمی، سید محسن (۱۴۰۳). بررسی وضعیت خانواده ایرانی در فضای مجازی: مطالعه صفحات اینستاگرامی با رویکرد روابط والدین با فرزندان. راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۱۳(۱)، .
– خلج‌آبادی، فریده (۱۴۰۰). عوامل ساختاری زمینه‌ساز مصرف پورنو گرافی در اینترنت در بین جوانان شهر تهران (یک مطالعه کیفی). فصلنامهٔ مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۵۱، ۷۰-۳۵.
– خواجونداحمدی، عیسی و ابراهیمی، سارا (۱۴۰۰). نقش عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی در بزه دیدگی در فضای مجازی. فصلنامهٔ مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۲، ۲۳-۷.
– دانش، یونس و ظهیری‌نیا، مصطفی (۱۳۹۷). مطالعه کیفی پیامدهای استفاده از شبکه‌های اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه هرمزگان. فصلنامهٔ مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۴۱، ۹۶-۸۵.
– داودی، ابراهیم، شمسایی، مهدی و بارانی، محمد (۱۳۹۷). رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی با ارتکاب جرائم خشن. فصلنامهٔ پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، ۱، ۹۰-۶۵.
– دورکیم، امیل (۱۳۸۳). قواعد روش جامعه‌شناسی، ترجمه علی‌محمد کاردان، تهران، دانشگاه تهران
– دوله، معصومه، اسماعیلی، رضا و امیرمظاهری، امیرمسعود (۱۳۹۵). بررسی نقش شبکه‌های مجازی در کیفیت زندگی (کاربران ۲۰ الی ۴۹ ساله شبکه‌های اجتماعی مجازی در شهر تهران). فصلنامهٔ علوم اجتماعی دانشگاه آزاد واحد شوشتر، ۱۰(۴)، ۱۲۰-۹۷.
– ذاکری، مختار و صباحی‌زاده، محمود (۱۴۰۱). آسیب‌شناسی مصرف سواد رسانه‌ای در بین اقشار مختلف جامعه: موردمطالعه استان هرمزگان. مطالعات میان فرهنگی، ۱۷(۵۰)، ۹۸-۷۳.
– رجبی، سوران (۱۳۹۴). تأثیر دوگانه رسانه‌ها بر نگرش جوانان به آسیب‌های اجتماعی در استان بوشهر. فصلنامهٔ مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۲۷، ۴۶-۲۱.
– رشید، نرگس، فتحی، سیروش و کفاشی، مجید (۱۴۰۱). بررسی تبلیغات تجاری شبکه‌های اجتماعی مجازی در گرایش به مصرف مواد مخدر و روانگردان (مورد مطالعه: جوانان منطقه ۱۴ شهر تهران). فصلنامهٔ مطالعات مبارزه با مواد مخدر، ۱۴(۵۵)، ۱۰۶-۸۳.
– رضاقلی‌زاده، بهنام (۱۳۹۹). بررسی آسیب‌های اجتماعی نوجوانان و نقش رسانه در پیشگیری و کنترل آن. فصلنامهٔ رسانه، ۱، ۱۶۶-۱۴۷.
– رضایی نسب، زهرا، فیض‌اللهی، علی و کشاورز، مریم (۱۴۰۳). درک و تعریف از شبکه‌های اجتماعی مجازی با تأکید بر اینستاگرام (مورد مطالعه: زنان مطلقه شهر ایلام). فصلنامهٔ مطالعات راهبردی زنان، ۶(۱۰۱)، ۶۳-۹۲.
– رمضانی، احد، راد، فیروز و عباس‌زاده، محمد (۱۳۸۹). بررسی رابطه میزان مصرف رسانه با میزان ناهنجاری رفتاری دانش آموزان مدارس متوسطه شهر میانه در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱. نشریهٔ مطالعات جامعه‌شناسی، ۳، ۵۶-۴۳.
– رنجبران، مریم (۱۳۹۹). پژوهش کیفی روابط دختران و پسران در فضای مجازی از دیدگاه دختران. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
– زارع، اکبر، اکبری، هادی و غلامی، میثم (۱۳۹۸). مطالعه جامعه‌شناختی رابطه بین آنومی و نگرش به سبک زندگی نامناسب در فضای مجازی (موردمطالعه: شهروندان ۱۸ تا ۶۴ سال شهر یزد). نشریهٔ جامعه‌شناسی ورزش، ۴۵، ۴۵-۸۳.

– زارع، فهیمه و کرمی، محمدتقی (۱۳۹۹). مسئله حضور دختران نوجوان در شبکه‌های اجتماعی مجازی با تأکید بر روابط والد فرزندی. نشریهٔ مطالعات جنسیت و خانواده، ۲، ۹۳-۶۳.
– زرگرزاده، محمد، زمانی، شاهو و حیدریان، الهه (۱۴۰۱). ارائه مدل روابط علی بین میزان فعالیت‌های بدنی، میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و نگرش فرد در مورد تصویر بدنی خود با رفتارهای اخلاقی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی. مجلهٔ مدیریت ارتباطات در رسانه‌های ورزشی، ۳۶، ۵۶-۴۱.
– زمانی، عباس و تقی‌پور، فائزه (۱۳۹۶). شناسایی آسیب‌های اخلاقی و خانوادگی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی در میان فرزندان پسر شهر اصفهان. نشریهٔ مطالعات اخلاق کاربردی، ۲۸، ۱۰۸-۸۵.
– زندوانیان، احمد، حیدری، مریم، باقری، ریحانه و عطارزاده، فاطمه (۱۳۹۲). آسیب‌های فضای مجازی بین دانش‌آموزان دختر. فصلنامهٔ مطالعات فرهنگ ۲۳، ۱۹۵-۲۰۱.
– سیفی، لیلی و خورشیدزاده، محسن (۱۳۹۹). نقش شبکه‌های اجتماعی موبایلی در گسترش ناهنجاری‌های اخلاقی (مطالعه موردی: خراسان جنوبی). نشریهٔ دانش انتظامی خراسان جنوبی ۲، ۲۳-۹.
– شایگان، فریبا و رحیمی، محمد (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی رابطه مصرف شبکه‌های اجتماعی مجازی و گرایش به انحرافات اخلاقی (موردمطالعه: جوانان ۱۵ تا ۲۹ سال شهر تهران). فصلنامهٔ مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۳۴، ۱۹۳-۱۶۹.
– شجاعی، ریحانه، احمدی، سید احمد، جزایری، رضوان سادات و اعتمادی، عذرا (۱۳۹۶). شناسایی و مقایسه آسیب‌های برآمده از فضای مجازی در روابط بین زوجین (شهر اصفهان). فصلنامهٔ خانواده‌پژوهی، ۵۲، ۵۵۱-۵۶۸.
– شریعتی شیری، محمدتقی و نقیب‌زاده، احمد (۱۴۰۲). آسیب‌شناسی اجتماعی میکروسلبریتی‌های ایرانی در اینستاگرام. فصلنامهٔ مجلس و راهبرد، ۳۰(۱۱۶)، ۲۰۴-۱۷۸.
– صالحی، اکبر و برادران، مریم (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی پدیدارشناسانه نقش اینترنت بر باورهای دینی جوانان. نشریهٔ مطالعات اخلاق کاربردی، ۲۱، ۲۴۰-۲۱۳.
– طالب‌پور، اکبر، منصوری، فردین و رستمی، تورج (۱۳۹۶). تأثیر استفاده غیرمتعارف و بی‌رویه از شبکه‌های اجتماعی مجازی بر گرایش جوانان به ناهنجاری‌های اجتماعی (موردمطالعه کرمانشاه). نشریهٔ بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۲، ۱۰۳-۱۲۶.
– طالبی، محمد، دهقان، حسین و نوروزی، فیض‌اله (۱۴۰۰). بررسی نقش استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی در هویت خانواده (موردمطالعه: شهروندان شهر تهران). مطالعات روان‌شناختی نوجوانان و جوانان، ۲(۲)، ۳۲۸-۳۱۹.
– طالعی، علی، اسمعیلی، معصومه، فلسفی‌نژاد، محمدرضا، کاظمیان، سمیه و برجعلی، احمد (۱۳۹۸). خشونت و پرخاشگری در شبکه‌های اجتماعی مجازی از دیدگاه نوجوانان (یک مطالعه پدیدارشناسی). نشریهٔ مشاوره کاربردی، ۱، ۴۸-۲۵.
– عدلی‌پور، صمد و علیزاده، محمدحسین (۱۳۹۳). استفاده اعتیادی از شبکه اجتماعی فیس‌بوک در بین نوجوانان و جوانان شهر تبریز. فصلنامهٔ مطالعات جوان و رسانه، ۱۳، ۸۶-۶۲.
– علیوردی‌نیا، اکبر، رازقی، نادر،نظری، اسماعیل و قهرمانیان، داریوش (۱۴۰۳). تبیین تخلفات

رایانه‌ای دانشجویان: کاربست تجربی نظریه انتخاب عقلانی. فصلنامهٔ علوم اجتماعی مشهد، ۲۰، ۲۹۹-۳۴۲.
– فرضعلی‌زاده، سخاوت (۱۳۹۴). بررسی آسیب‌های اجتماعی عضویت جوانان در شبکه‌های اجتماعی مربوط به تلفن همراه (موردمطالعه: دانشجویان دانشگاه‌های آزاد و پیام نور شهر خلخال)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال.
– فرقانی، محمدمهدی و مهاجری، ربابه (۱۳۹۶). رابطه بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و تغییر در سبک زندگی جوانان. فصلنامهٔ مطالعات رسانه‌های نوین، ۴(۱۳)، ۲۹۱-۲۶۰.
– فریدی، صمد و جعفری، علی (۱۳۹۹)، رابطه استفاده از شبکه‌های ماهواره فارسی‌زبان با ناهنجاری‌های اجتماعی (مطالعه موردی: جوانان شهر اردبیل)، فصلنامهٔ راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۳۵، ۷۹-۱۰۲.
– قربانی، ابراهیم (۱۴۰۱). باندها و شبکه‌های مواد مخدر و روانگردان‌ها در فضای سایبری. فصلنامهٔ مطالعات مبارزه با مواد مخدر، ۱۴(۵۳)، ۱۹-۱.
– قلی‌زاده، آذر و زمانی، عباس (۱۳۹۶). مطالعه کیفی چالش‌های شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه در زندگی کاربران. فصلنامهٔ رسانه، ۱، ۱۱۹- ۱۰۳.
– کاظمی قهفرخی، سیدمحمد (۱۳۹۸). مسئله‌شناسی شبکه‌های ماهواره‌ای در دیدگاه صاحب‌نظران جمهوری اسلامی ایران. دوفصلنامهٔ دین و سیاست فرهنگی، ۹، ۱۸۴-۱۵۰.
– کاوه قهفرخی، محمدجواد و تاجیک اسماعیلی، سمیه (۱۳۹۴). بررسی رابطه بین استفاده جوانان از شبکه‌های اجتماعی و شرکت در مراسم مذهبی. فصلنامهٔ مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۲)، ۹۰-۶۱.
– کرمی، مرجان، کشیشیان‌سیرکی، گارینه و توحیدفام، محمد (۱۴۰۳). تهدید شبکه‌های اجتماعی مجازی برای زیرساخت‌های حیاتی امنیت ملی. فصلنامهٔ علمی امنیت ملی، ۱۴(۵۱)، ۸۸-۵۹.
– کسبی، نسرین، عبدوی، فاطمه و بدری‌آذین، یعقوب (۱۴۰۱). تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر آسیب‌های اجتماعی کاربران ورزشکار در دوران کووید ۱۹». نشریهٔ جامعه‌شناسی ورزش، ۱۹، ۸۸-۷۱.
– کمال‌آبادی، محمدتقی، حصاری، فرهاد و شریفی، محمد (۱۳۹۴). بررسی تأثیر صنایع فرهنگی و رسانه‌ها در گرایش به بزهکاری نوجوانان. فصلنامهٔ مطالعات امنیت اجتماعی، ۴۳، ۱۹۰- ۱۶۳.
– کیان، مرجان، یعقوبی ملال، نیما و ریاحی‌نیا، نصرت (۱۳۹۴). واکاوی نقش و کاربرد شبکه‌های اجتماعی مجازی برای دانشجویان. فصلنامهٔ فناوری آموزشی و یادگیری، ۱(۳)، ۸۸-۷۰.
– گیلانی، محمود (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی فضای سایبری برای دانش‌آموزان دبیرستان‌های شاهرود و راه‌های پیشگیری از آن. نشریهٔ دانش انتظامی سمنان، ۴، ۱۲۷-۹۹.
– محبی، سلیمان، زنجانی، حبیب‌الله و ساروخانی، باقر (۱۳۹۵). مطالعه جامعه‌شناختی استفاده از فضای مجازی و تأثیر آن بر کج‌روی اجتماعی در بین دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه شهر کرمانشاه در سال تحصیلی ۹۵-۹۴. فصلنامهٔ علوم اجتماعی، ۳۵، ۵۸-۳۳.
– محمودی، سارا، مزیدی، علی‌محمد و اسلامی، حسین (۱۴۰۰). تحلیل کیفی آسیب‌های اجتماعی نوجوانان در شبکه‌های اجتماعی مجازی. دو فصلنامهٔ مطالعات روان‌شناختی نوجوانان و جوانان، ۲(۲)، ۴۲۶-۴۰۴.

– مرتضوی، محمودرضا (۱۳۹۲). ارزیابی پیمایشی آسیب‌های اجتماعی در یزد با تأکید بر عوامل رسانه‌ای. نشریهٔ مطالعات رسانه‌ای، ۲۳، ۱۸۱-۱۷۳.
– مشیر، زهراسادات و کلهری، محمدجواد (۱۴۰۱). نقش سبک مصرفی شبکه‌های اجتماعی مجازی بر انزوای اجتماعی (موردمطالعه: جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال ساکن تهران). مجلهٔ پژوهش‌های معاصر در علوم و تحقیقات، ۳۶، ۸۰-۶۷.
– معمار، ثریا، عدلی‌پور، صمد و خاکسار، فائزه (۱۳۹۱)، شبکه‌های اجتماعی مجازی و بحران هویت (با تأکید بر بحران هویتی ایران)، فصلنامهٔ مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۴، ۱۵۵-۱۷۶.
– ملک شعار، مرضیه و تدین، عباس (۱۳۹۸). تأثیر فضای مجازی در ارتکاب اعمال منافی عفت. فصلنامهٔ تعالی حقوق، ۶، ۱۹۱-۱۵۳.
– موسوی، سیدسهراب، رستمی، تورج، مرادی، حسن و حصاری، فرهاد (۱۳۹۳). صنایع فرهنگی، رسانه و گرایش به بزهکاری (مطالعه موردی پسران کانون اصلاح و تربیت کرمانشاه). فصلنامهٔ علمی دانش انتظامی کرمانشاه، ۱۷، ۱۶-۱.
– مهرابی، داوود (۱۴۰۳). بررسی رابطه بین الگوی مصرف رسانه‌های اجتماعی و انجام رفتارهای پرخطر در میان جوانان ۱۸ تا ۲۵ سال. مجلهٔ رسانه و فرهنگ، ۱۳(۲)، ۱-۱۹.
– میرمحمدتبار، سیداحمد، محمدی جلالی فراهانی، مجتبی و عدلی‌پور، صمد (۱۴۰۳). مطالعه کیفی آسیبهای فضای مجازی در دانشآموزان شهر اراک. فصلنامهٔ علوم اجتماعی مشهد، ۲۱(۳)، ۱۸۵-۱۵۷.
– نصری، مراد و کمالی، بهنام (۱۳۹۱). بررسی تأثیر رسانه‌های جمعی بر میزان بزهکاری. فصلنامهٔ مطالعات پیشگیری از جرم، ۲۵، ۴۱-۲۵.
– نیک‌بخش، بهرام (۱۳۹۷). بررسی شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی به‌عنوان یک پدیده اجتماعی نوپدید و تأثیر آن بر کانون خانواده (منطقه هشت شهرستان اهواز). فصلنامهٔ فرهنگ رسانه، ۷، ۸۵-۶۴.
– هردار، معصومه، فتحی، سروش و پیراهری، نیر (۱۴۰۲). تحلیل نحوه شکل‌گیری عشق سیال مبتنی بر زیست زناشویی زوجین در شبکه‌های مجازی. نشریهٔ علوم اجتماعی، ۱، ۲۳۷-۲۰۹.
– یراق بافان، مجید، امیرمظاهری، امیرمسعود و لبیبی، محمدمهدی (۱۴۰۳). رسانه‌های نوپدید و دگرگونی فرهنگی در ایران. مجلهٔ رسانه و فرهنگ، ۱۳(۲)، ۳۰۹-۳۲۳.
– یعقوبی، جعفر و محمدی، وحید (۱۳۹۷). کاربردهای آموزشی شبکه‌های اجتماعی مجازی و آسیب‌های اجتماعی آن از دیدگاه دانشجویان کشاورزی (مورد مطالعه: دانشکده کشاورزی دانشگاه زنجان). مجلهٔ پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، ۱، ۳۳-۴۴.

– Akers, R. L. Krohn, M. D. Lanza-Kaduce, L. & Radosevich, M. (1979). "Social learning and deviant behavior: A specific test of a general theory". American Sociological Review, 44(4), 636-655
– Anderson, C. A. & Bushman, B. J. (2001). "Effects of violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature". Psychological science, 12(5), 353-359

- Beer, D. & Burrows, R. (2007). "Sociology and, of and in Web 2.0: Some initial considerations". Sociological Research Online, 12(5), 17.
- Bielicki, E. (2005). "Patologia społeczna, patologia indywidualna, etiologia kryminalna, kara. wyd. KPSW, Bydgoszcz (Social pathology)", individual pathology, criminal etiology, punishment. ed. KPSW, Bydgoszcz).
- Bocar,A. C. & Jocson, G.G. (2022)." Understanding the Challenges of Social Media Users: Management Students' Perspectives in Two Asian Countries ",Journal of Business, Communication & Technology, 1(1), 2022 ISSN 2791-3775
- Bunders, D. J. (2016).Social Media and Delinquent Behavior: How Online Friends May Encourage Offending, Master Thesis of Damion Jonathan Bunders Sociology: Contemporary Social Problems Utrecht University, 2016
- Deribe Damota, M. (2019).The Effect of Social Media on Society. New Media and Mass Communication www.iiste.org,ISSN 2224-3267 (Paper) ISSN 2224-3275 (Online) DOI: 10.7176/NMMC,Vol.78, 2019
- Dube, D.E. (2016). "Internet, social media addiction linked to mental health risks: study". Health. Global News, 9Sept. 2016. Web. 20 Jan. 2017
- Greer, C. (2013). Crime and Media: Understanding the Connections' in C. Hale, K. Hayward, A. Wahadin and E. Wincup (eds.) Criminology, third edition, Oxford: Oxford University Press, pp25 (ISBN: 978-0-19-927036-1).
- Gueirra, M. (2020)."Deviant Social Behavior: Cultural perspective, social structure, and society", Interdisciplinary Journal Papier Human Review,Volume 1, Issue 1, Page 6-9
- Habiba, U. Neelam, F.& Saud, M. (2018)."Social Networking Sites and Deviance among Youth in Islamabad, Pakistan", European Journal of Behavioral Sciences,ISSN 2538-807X, 1 (1):48-58, 2018
- Hinduja, S. & Ingram, J. R. (2009). „Social learning theory and music piracy: The differential role of online and offline peer influences". Criminal Justice Studies, 22(4), 405-420.
- Holt, T. J. & Bossler, A. M. (2014). "An assessment of the current state of cybercrime scholarship". Deviant Behavior, 35(1), 20-40.
- Huang, G. C. Unger, J. B. Soto, D. Fujimoto, K. Pentz, M. A. Jordan-Marsh, M. & Valente, T. W. (2014). "Peer influences: the impact of online and offline friendship networks on adolescent smoking and alcohol use". Journal of Adolescent Health, 54(5), 508-514.
- Khalid, M.H.Akhtar N. B. & Hakeem R M. (2014)."Impacts OF Media on Society: A Sociological Perspective", International Journal of Humanities and Social Science InventionISSN (Online): 2319 - 7722, ISSN (Print): 2319 - 7714www.ijhssi.org Volume 3 Issue 6 ǁ June. 2014ǁ PP.56-64
- Murray, K. E. & Waller, R. (2007). "Social networking goes abroad". International Educator, 16(3), 56.
- Niemiec,M. & Górska-Rożej, K. (2021)."Analysis of Social Pathology in the Opinion of

Community Inhabitants to Increase Threat Resilience in Communities at the Local Level European", Research Studies Journal,Volume XXIV, Issue 3B, 2021,pp. 563-575. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-927036-1
- Patchin JW, &&Hinduja S. (2006). " Bullies move beyond the school yard: a preliminary look at cyber- bullying". Youth Violence Juv Justice. 2006; 4(2):148-169
- Van den Broek, J. B. A. (2013). Van de straathoek naar Facebook: een onderzoek naar het gebruik van social media door jongeren binnen de straatcultuur [From Street Corner to Facebook: A Research on the Use of Social Media by Adolescents in Street Culture]. Erasmus University Rotterdam
- Warr, M. (2002). Companions in crime: The social aspects of criminal conduct. Cambridge University Press.

References in Persian

- Aboli, A., Jafari-Nia, G., & Pasalarzadeh, H. (2022). Analysis of emerging social harms in cyberspace and its impact on citizens' sense of social security (Case study: Bushehr city). Research Journal of Border Studies, 38, 87-106. (in Persian)
- Adlipour, S., & Alizadeh, M. H. (2014). Addictive use of Facebook social network among adolescents and youths in Tabriz city. Quarterly Journal of Youth and Media Studies, 13, 62-86. (in Persian)
- Ahmadi, H., Abbasi, M. T., Yadegari, R., & Karami, F. (2017). A study of the relationship between the use of modern media and the tendency toward delinquency among student adolescents (A study of secondary school students in Bastak). Journal of Strategic Research on Social Issues in Iran, 4, 53-70. (in Persian)
- Ahmadi, H., Alborzi, Z., Ahmadi, Y., Alborzi, S., & Mofatteh, R. (2014). The role of media in juvenile delinquency: A comparison of two groups of clients of correction and rehabilitation centers and unauthorized citizens aged 13-18 in Shiraz. Quarterly Journal of Social Sciences, 26, 57-80. (in Persian)
- Ahmadrad, F., Jadidi, M., Saberi Zafargandi, M., & Al-Sarkeshikian, S. (2023). The role of virtual social networks in the relationships of couples referred to family courts. Quarterly Journal of New Media Studies, 9(35), 475-510. (in Persian)
- Alivardinia, A., Razaghi, N., Nazari, I., & Ghahremanian, D. (2024). Explaining students' cyber offenses: An empirical application of rational choice theory. Mashhad Social Sciences Quarterly, 20, 299-342. (in Persian)
- Asadi-Fard, M., Hendiani, A., & Darvishi, S. (2013). The role of soft threats posed by social networks in police intelligence and criminal missions. Quarterly Journal of Intelligence and Criminal Research, 3, 93-112. (in Persian)

- Balochi, Z. (2022). Examining the relationship between the level of cyberspace use and social harms and behavioral problems among primary school students in Nikshahr during the COVID-19 pandemic (Master's thesis). University of Rehabilitation Sciences and Social Health, Faculty of Social Health. (in Persian)
- Beheshti, S. S., Naraqi, M., Asghari, A., Pishro, N., & Poorsedighi, S. (2024). A sociological explanation of the impact of cyberspace on social indifference. Mashhad Social Sciences Quarterly, 6, 10-21. https://doi.org/10.22067/social.2023.82289.1346 (in Persian)
- Biabani, G., & Sotoudeh, M. (2022). Developing a youth risk-taking scale in media-influenced crime and its effect on persistence in delinquency: A case study of young repeat offenders aged 18-35 in Greater Tehran. National Security Journal, 45, 101-134. (in Persian)
- Danesh, Y., & Zohiri-Nia, M. (2018). A qualitative study of the consequences of social network use among University of Hormozgan students. Quarterly Journal of Strategic Studies in Sports and Youth, 41, 85-96. (in Persian)
- Davoodi, I., Shamsaei, M., & Barani, M. (2018). The relationship between virtual social networks and the commission of violent crimes. Quarterly Journal of Intelligence and Criminal Research, 1, 65-90. (in Persian)
- Doleh, M., Esmaeili, R., & Amirmozafari, A. M. (2016). A sociological study of the role of virtual networks in quality of life (Users aged 20-49 of virtual social networks in Tehran). Quarterly Journal of Social Sciences, 10(4), 97-120. (in Persian)
- Durkheim, E. (2004). The rules of sociological method (A. M. Kardan, Trans.). Tehran, Iran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Farghani, M. M., & Mohajeri, R. (2017). The relationship between the level of use of virtual social networks and changes in young people's lifestyle. Quarterly Journal of New Media Studies, 4(13), 260-291. (in Persian)
- Faridi, S., & Jafari, A. (2020). The relationship between the use of Persian-language satellite networks and social anomalies (A case study of youths in Ardabil). Social Cultural Strategy Quarterly, 35, 79-102. (in Persian)
- Farzali-Zadeh, S. (2015). A study of the social harms of youth membership in mobile social networks (A case study of students of Azad and Payame Noor universities in Khalkhal) (Master's thesis). Islamic Azad University, Khalkhal Branch. (in Persian)
- Ghorbani, I. (2022). Drug and psychotropic substance gangs and networks in cyberspace. Quarterly Journal of Drug Control Studies, 14(53), 1-19. (in Persian)
- Gilani, M. (2018). Pathology of cyberspace for high school students in Shahroud and ways of prevention. Semnan Police Science Journal, 4, 99-127. (in Persian)
- Haddadian, A., Hazrati, Z., & Vadia, S. (2023). A sociological explanation of the social harms of cyberspace among male adolescents. Quarterly Journal of Intelligence and Criminal Research, 1, 101-124. (in Persian)
- Hajideh-Abadi, M. A., & Salimi, E. (2018). Etiology of women's victimization in social net-

works: A case study of Facebook. Women and Society Quarterly, 3, 117-142. (in Persian)
- Herdar, M., Fathi, S., & Piraheri, N. (2023). An analysis of the formation of fluid love based on the marital life of couples in virtual networks. Journal of Social Sciences, 1, 209-237. (in Persian)
- Heydari, A., Sedaghat, H., & Hamidpour, K. (2022). The real and imagined identity formation of girls in the fluidity of cyberspace: A qualitative study of female students at Yasouj University. Quarterly Journal of Cultural Studies, 59, 61-94. (in Persian)
- Imanzadeh, A. (2018). A phenomenological study of mothers' experiences of the role of social networks in reducing children's moral sensitivity: A case study of parents of secondary school students in District 4 of Tabriz. Quarterly Journal of Communication Research, 96, 109-134. (in Persian)
- Iranmehr, M., Shafiabadi, A., & Naeimi, I. (2018). A qualitative study of the pathology of virtual social networks on students' mental health (From the perspective of school counselors). Quarterly Journal of Counseling and Psychotherapy Culture, 33, 43-72. (in Persian)
- Isaev, F. (2021). Prominent ideas in the history of social thought (E. Shahghasemi, Trans.). Tehran, Iran: Zendegi-ye Ruzaneh. (in Persian)
- Jafari, A. (2016). Harms arising from membership and activity in social networks among adolescents and youths in Ardabil city. Quarterly Journal of Communication Research, 87, 159-167. (in Persian)
- Kamalabadi, M. T., Hesari, F., & Sharifi, M. (2015). The impact of cultural industries and media on adolescents' tendency toward delinquency. Quarterly Journal of Social Security Studies, 43, 163-190. (in Persian)
- Karami, M., Kashishian Sirki, G., & Towhidfam, M. (2024). The threat of virtual social networks to critical national security infrastructure. Scientific Journal of National Security, 14(51), 59-88. (in Persian)
- Kasbi, N., Abdavi, F., & Badri-Azin, Y. (2022). The effect of virtual social networks on social harms among athlete users during COVID-19. Journal of Sports Sociology, 19, 71-88. (in Persian)
- Kaveh Qahfarakhi, M., & Tajik Esmaeili, S. (2015). Examining the relationship between young people's use of social networks and participation in religious ceremonies. Journal of Practical Issues in Islamic Education, 2(2), 61-90. (in Persian)
- Kazemi Qahfarakhi, S. M. (2019). Problem analysis of satellite networks in the views of experts of the Islamic Republic of Iran. Biannual Journal of Religion and Cultural Policy, 9, 150-184. (in Persian)
- Khajavond Ahmadi, I., & Ebrahimi, S. (2021). The role of individual, family, and social factors in victimization in cyberspace. Journal of Social Development Studies in Iran, 2, 7-23. (in Persian)
- Khalej-Abadi, F. (2021). Structural factors underlying pornography consumption on the in-

ternet among young people in Tehran: A qualitative study. Quarterly Journal of Strategic Studies in Sports and Youth, 51, 35-70. (in Persian)
- Khatibzadeh, S., & Beni-Hashemi, S. M. (2022). Designing a model for producing cultural content for women in cyberspace. Rahpooyeh Journal of Communication and Culture, 2(3), 7-26. (in Persian)
- Khatibzadeh, S., & Beni-Hashemi, S. M. (2024). The status of the Iranian family in cyberspace: A study of Instagram pages with a focus on parent-child relations. Social-Cultural Strategy, 13(1). (in Persian)
- Khazar, M. R. (2021). The role of virtual social networks in students' tendency toward social harms: A case study of secondary-level Shahid school students in Semnan (Master's thesis). Allameh Tabataba'i University, Faculty of Communication Sciences. (in Persian)
- Kian, M., Yaghoubi Malal, N., & Riahinia, N. (2015). Investigating the role and application of virtual social networks for students. Journal of Educational Technology and Learning, 1(3), 70-88. (in Persian)
- Mahabi, S., Zanjani, H., & Saroukhani, B. (2016). A sociological study of the use of cyberspace and its impact on social deviance among secondary school students in Kermanshah during the 2015-2016 academic year. Quarterly Journal of Social Sciences, 35, 33-58. (in Persian)
- Mahmoudi, S., Mazidi, A. M., & Eslami, H. (2021). A qualitative analysis of adolescents' social harms in virtual social networks. Biannual Journal of Adolescent and Youth Psychological Studies, 2(2), 404-426. (in Persian)
- Malekshaar, M., & Tadin, A. (2019). The impact of cyberspace on committing acts against public decency. Journal of Legal Excellence, 6, 153-191. (in Persian)
- Mamaar, S., Adlipour, S., & Khaksar, F. (2012). Virtual social networks and identity crisis (with emphasis on the Iranian identity crisis). Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran, 4, 155-176. (in Persian)
- Mehrabi, D. (2024). The relationship between social media consumption patterns and risky behaviors among young people aged 18-25. Media and Culture Journal, 13(2), 1-19. (in Persian)
- Mir Mohammad Tabar, S. A., Mohammadi Jalali Farahani, M., & Adlipour, S. (2024). A qualitative study of cyberspace harms among students in Arak city. Mashhad Social Sciences Quarterly, 21(3), 157-185. (in Persian)
- Mortezavi, M. R. (2013). A survey evaluation of social harms in Yazd with emphasis on media factors. Media Studies Journal, 23, 173-181. (in Persian)
- Moshir, Z. S., & Kalaheri, M. J. (2022). The role of the consumerist style of virtual social networks in social isolation (A case study of youths aged 18-30 living in Tehran). Journal of Contemporary Research in Science and Research, 36, 67-80. (in Persian)
- Mousavi, S. S., Rostami, T., Moradi, H., & Hesari, F. (2014). Cultural industries, media, and the tendency toward delinquency: A case study of boys in the Kermanshah correction and rehabilitation center. Scientific Journal of Kermanshah Police Science, 17, 1-16. (in Persian)

– Nasri, M., & Kamali, B. (2012). The effect of mass media on the rate of delinquency. Journal of Crime Prevention Studies, 25, 25-41. (in Persian)
– Nikbakht, B. (2018). Social networks in cyberspace as an emergent social phenomenon and its impact on the family institution (District 8 of Ahvaz). Media Culture Quarterly, 7, 64-85. (in Persian)
– Parsaei, S. F. (2020). Comparison of the level of social network use and attitudes toward social harms among students in boarding and regular schools (Master's thesis). Payame Noor University, Fars Province, Shiraz Center. (in Persian)
– Qolizadeh, A., & Zamani, A. (2017). A qualitative study of the challenges of mobile social networks in users' lives. Media Journal, 1, 103-119. (in Persian)
– Rajabi, S. (2015). The dual impact of media on young people's attitudes toward social harms in Bushehr Province. Quarterly Journal of Strategic Studies in Sports and Youth, 27, 21-46. (in Persian)
– Ramezani, A., Rad, F., & Abbaszadeh, M. (2011). A study of the relationship between media consumption and the level of behavioral disorder among secondary school students in Mianeh during the 2012-2013 academic year. Journal of Sociological Studies, 3, 43-56. (in Persian)
– Ranjbaran, M. (2020). A qualitative study of girls' and boys' relationships in cyberspace from girls' perspectives (Master's thesis). Faculty of Educational Sciences and Psychology, Islamic Azad University, Marvdasht Branch. (in Persian)
– Rashid, N., Fathi, S., & Kafashi, M. (2022). The impact of commercial advertisements in virtual social networks on the tendency toward drug and psychotropic substance use (A study of youth in District 14 of Tehran). Quarterly Journal of Drug Control Studies, 14(55), 83-106. (in Persian)
– Rezaeinasab, Z., Feyzollahi, A., & Keshavarz, M. (2024). Understanding and defining virtual social networks with emphasis on Instagram (A case study of divorced women in Ilam). Quarterly Journal of Strategic Women's Studies, 6(101), 63-92. (in Persian)
– Rezagholi-Zadeh, B. (2020). A study of adolescents' social harms and the role of media in their prevention and control. Media Journal, 1, 147-166. (in Persian)
– Saeedi, L., & Khoshidzadeh, M. (2020). The role of mobile social networks in the spread of moral deviance: A case study of South Khorasan. South Khorasan Police Science Journal, 2, 9-23. (in Persian)
– Salehi, A., & Baradaran, M. (2016). A phenomenological pathology of the role of the internet in young people's religious beliefs. Journal of Applied Ethics Studies, 21, 213-240. (in Persian)
– Shariati Shiri, M. T., & Naqibzadeh, A. (2023). Social pathology of Iranian microcelebrities on Instagram. Majles and Strategy Quarterly, 30(116), 178-204. (in Persian)
– Shayegan, F., & Rahimi, M. (2016). A sociological study of the relationship between the consumption of virtual social networks and the tendency toward moral deviance: A case study of youths aged 15-29 in Tehran. Quarterly Journal of Strategic Studies in Sports and Youth, 34,

169-193. (in Persian)
- Shojaei, R., Ahmadi, S. A., Jazayeri, R. S., & Etemadi, A. (2017). Identifying and comparing the harms arising from cyberspace in marital relationships (Isfahan city). Family Research Quarterly, 52, 551-568. (in Persian)
- Sutherland, E. H. (1947). Principles of Criminology (4th ed.). Philadelphia: J.B. Lippincott.
- Taghavi-Pour, M. R., & Bichranlou, A. (2022). Strategies for confronting the harms of social media consumption for families. Religion and Communication Journal, 2, 33-60. (in Persian)
- Talayi, A., Esmaeili, M., Falsafi-Nejad, M. R., Kazemian, S., & Barjalli, A. (2019). Violence and aggression in virtual social networks from the perspective of adolescents: A phenomenological study. Applied Counseling Journal, 1, 25-48. (in Persian)
- Talebi, M., Dehghan, H., & Norouzi, F. (2021). The role of virtual social network use in family identity (A case study of citizens of Tehran). Adolescent and Youth Psychological Studies, 2(2), 319-328. (in Persian)
- Talebpour, A., Mansouri, F., & Rostami, T. (2017). The effect of unconventional and excessive use of virtual social networks on young people's tendency toward social anomalies (A case study of Kermanshah). Journal of Social Issues Studies in Iran, 2, 103-126. (in Persian)
- University of Minnesota Press. (2022). Social issues: Continuity and change (A. Novakh & S. Khodayari, Trans.). Tehran, Iran: Jame'e-ye Shenasan Publications. (in Persian)
- Yaghoubi, J., & Mohammadi, V. (2018). Educational applications of virtual social networks and their social harms from the perspective of agriculture students (A case study of the Faculty of Agriculture, University of Zanjan). Journal of Agricultural Extension and Education Research, 1, 33-44. (in Persian)
- Yarag Bafan, M., Amirmozafari, A. M., & Labibi, M. M. (2024). Emerging media and cultural transformation in Iran. Media and Culture Journal, 13(2), 309-323. (in Persian)
- Zakeri, M., & Sabahi-Zadeh, M. (2022). Pathology of media literacy consumption among different social groups: A case study of Hormozgan Province. Intercultural Studies, 17(50), 73-98. (in Persian)
- Zamani, A., & Taghipour, F. (2017). Identifying the moral and family harms of using virtual social networks among boys in Isfahan. Journal of Applied Ethics Studies, 28, 85-108. (in Persian)
- Zandvaniyan, A., Heydari, M., Bagheri, R., & Attarzadeh, F. (2013). Harms of cyberspace among female students. Quarterly Journal of Cultural Studies, 23, 195-201. (in Persian)
- Zare, A., Akbari, H., & Gholami, M. (2019). A sociological study of the relationship between anomie and attitudes toward an inappropriate lifestyle in cyberspace (A case study of citizens aged 18-64 in Yazd). Journal of Sports Sociology, 45, 83-45. (in Persian)
- Zare, F., & Karami, M. T. (2020). The issue of adolescent girls' presence in virtual social networks with emphasis on parent-child relations. Journal of Gender and Family Studies, 2, 63-93. (in Persian)
- Zargarzadeh, M., Zamani, S., & Heydarian, E. (2022). Presenting a causal model of the rela-

tionship between physical activity, social network use, and body-image attitude with students' moral behaviors at Islamic Azad University. Journal of Communication Management in Sports Media, 36, 41-56. (in Persian)

Research Article

Living on the Edge of Suspension: A Phenomenological Study of Street and Working Children in Yasouj City

Mostafa Amini Khoo
PhD Student in Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Human Sciences, Yasouj University, Yasouj, Iran (amini1368.ma@gmail.com)

Siroos Ahmadi (Corresponding Author)
Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Human Sciences, Yasouj University, Yasouj, Iran (sahmadi@yu.ac.ir)

Abstract

Millions of children worldwide engage in street labor instead of attending school, with a significant number involved in hazardous occupations. This complexity highlights the importance of understanding children's lived experiences within specific social contexts. This study aims to explore the lived experiences of working children in the socio-cultural setting of Yasouj, to gain insight into their inner worlds and challenges. The study utilized a qualitative approach with a phenomenological method. Ten working children were selected as participants through purposive sampling. Data were collected through via in-depth semi-structured interviews and analyzed using Colaizzi's technique. Analysis revealed five core themes: 1) Autonomy and competence: the struggle to achieve independence and protect oneself from humiliation. 2) Occupational vulnerability and hardship: enduring physical risks, traffic accidents, and street violence. 3) Social stigma and public hostility: facing cultural exclusion, labeling, and dehumanizing perceptions. 4) Dialectic of work and family: taking on breadwinner or caregiver responsibilities due to poverty, illness, or unstable parental structures. 5) Aspirations and hope for advancement: using material and educational dreams as coping mechanisms for resilience and finding meaning in everyday struggles. The fundamental structure of these children's lived experiences reflects a state of marginal suspension, where they are caught between family obligations and the desire for autonomy. These children simultaneously are both victims and agents; as structural constraints push them into street while they actively strive to maintain their dignity through street smartness and hope for a better future.

Keywords: Working Children, Live Experience, Resilience, Social Exclusion

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 13/08/2025 Accepted: 29/11/2025 Pages 53-88

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

Child labor is a multifaceted social problem with profound global, regional, and local implications, representing a critical challenge to human dignity and child welfare in developing societies. According to UNICEF (2025), approximately 138 million children worldwide are engaged in street labor instead of receiving formal education, and more than half are involved in hazardous occupations that severely jeopardize their physical, cognitive, and moral development. In Iran, while official statistics remain elusive due to the informal nature of child labor, estimates suggest that nearly two million children are engaged in labor, ranging from waste picking to street vending in urban centers. Sociologically, these children are divided into two primary categories: children on the street—who maintain family ties and work to support household income—and children of the street—for whom the street has become a primary home following the severving of family ties. Yasouj, the capital of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province, has witnessed a rise in child labor driven by rapid intra-provincial rural migration, unbalanced urban development, and shifting socioeconomic structures. Despite this, most Iranian studies have focused on major metropolises such as Tehran or Mashhad, leaving a knowledge gap regarding working children in culturally distinct, smaller provincial capitals like Yasouj, where traditional tribal networks intersect with modern urban expansion. This study explores the lived experiences of these children using a descriptive phenomenological approach to uncover their inner worlds, daily struggles, and agency. The conceptual framework integrates key theories: Oscar Lewis's (1966) Culture of Poverty for understanding adaptive survival behaviors; Travis Hirschi's (1969) Social Bond Theory for analyzing the erosion of family and school ties; Albert Bandura's (1977) Social Learning Theory for conceptualizing the street as an informal shadow classroom; and Social Exclusion Theory (Walker, 1997) for highlighting the multidimensional deprivation that traps these children on society's margins. By synthesizing these perspectives, the study seeks to answer how working children in Yasouj perceive their daily realities and what strategies they employ to maintain their human dignity in a state of social suspension.

2. Methodology

Using a qualitative phenomenological design, this study seeks to uncover the essential structure of the participants' lived experiences and subjective perceptions. The participants were ten working children (aged 9 to 15) in Yasouj, specifically those working at intersections, gas stations, and public squares, who were selected through purposive sampling. Data were collected through in-depth, semi-structured interviews lasting 45 to 80 minutes each and conducted between October and December 2025. Interviews were held in locations chosen by the participants, such as public parks, quiet work sites, or cafes, to promote trust, safety, and comfort. The

collected data were analyzed using Colaizzi's (1978) seven-step method: (1) transcribing audio records; (2) extracting significant statements; (3) formulating meanings; (4) categorizing them into thematic clusters; (5) developing a comprehensive description; (6) analyzing representative symbols and metaphors; and (7) identifying the fundamental structure through final validation. To ensure trustworthiness, several criteria were applied, including prolonged field engagement, maximum variation sampling across ages and work locations, and participant validation through member checking. Ethical considerations—including participant anonymity, informed assent from children, parental consent where feasible, and the right to withdraw—were strictly prioritized throughout the research process.

3. Findings

The qualitative analysis of the lived experiences of working children in Yasouj revealed a complex, interconnected structure of core themes that defined their daily reality. Central to their experience is a profound struggle for autonomy and competence, in which children perceive street labor not merely as a symbol of victimhood, but as a strategic pathway toward economic independence and self-worth. Participants such as Sohrab and Matin described having money in their own pocket as a symbolic shield against social humiliation and a means of gaining immunity from adults' forced orders of adults, reflecting high agency under structural constraints. Through street smartness, labor is transformed into active agency rather than passive begging. However, this pursuit of autonomy is constantly threatened by occupational vulnerability and hardship, characterized by acute physical, environmental, and security risks. Children endure extreme seasonal weather conditions—cracked hands during freezing Yasouj winters and exhaustion during scorching summers—while facing constant dangers from heavy traffic, vehicular accidents, and street violence. A chilling concern expressed by younger participants such as Ayyan was the fear of kidnapping or organ trafficking by strangers in suspicious vehicles, emphasizing a total absence of basic physical security. Sasan highlighted the physical strain of reaching high SUV windows to clean glass, serving as a constant reminder of the limitations imposed by age within an adult-dominated labor space. Beyond physical pain, social stigma and public hostility emerged as a pervasive psychological burden. Children reported being routinely labeled by passersby as beggars, thieves, or jinns, while also experiencing dehumanizing behavior such as having dirty water splashed on them or having their hands intentionally trapped in car windows. The persistent anxiety of being recognized by schoolteachers or classmates—and the associated fear of losing face—further deepens their socio-cultural exclusion. Matin's explicit refusal to be photographed out of fear that schoolmates might identify him illustrates the intense emotional tension existing between formal schooling, social identity, and street labor. This dynamic is inextricably bound to the dialectic of work and family, wherein the family functions simultaneously

as a primary push factor and a locus of dependency. Many children prematurely assumed the role of household breadwinner due to a father's illness, addiction, imprisonment, or death. Paradoxically, for some participants, the street served as an emotional refuge from conflict-ridden home environments; Ayyan noted that his mother's explosive anger drove him to the street, where he felt safer and more relaxed. Yet, their economic independence remains fragile, as severe illness or injury forces them back into complete parental dependence, illustrating an autonomy born of structural necessity. Despite these overwhelming adversity structures, aspirations and hope function as indispensable psychological survival mechanisms and sources of resilience. Their future dreams—ranging from material goals like owning a motorcycle to ambitious professional aims like becoming doctors or engineers—are deeply altruistic. For example, Iman expressed a desire to achieve economic success specifically so he could establish support networks for other street children, marking a transformational shift from being a passive victim of circumstances to becoming an active protector and advocate for his peers.

4. Conclusion

The fundamental structure characterizing the lived experience of working children in Yasouj is conceptualized as living on the edge of suspension. This essence captures an existential state of being permanently suspended between childhood and adulthood, between family obligation and personal independence, and between social invisibility and public stigma. In the specific socio-cultural landscape of Yasouj —where traditional tribal ties intersect with rapid modernization and visible class disparities—street labor constitutes a deeply emotional experience marked by shame, forced psychological maturation, and remarkable personal resilience. The study concludes that these working children are not merely passive victims of socio-economic breakdown, but active social agents who use street smartness to protect their human dignity. While structural poverty pushes them onto the streets, they actively resist the internalizing effects of the culture of poverty through forward-looking aspirations and self-definition as competent workers. The policy recommendations call for multi-systemic interventions: first, strengthening macro-level social security safety nets (for example, targeted poverty alleviation and parental healthcare) to prevent children from becoming premature breadwinners; second, establishing trauma-informed, resilience-based psychological counseling within local community centers; and third, expanding flexible digital education access and alternative learning programs for working children to maintain their educational ties and prevent them from being permanently absorbed into the high-risk informal underground economy.

Keywords: Working children; Lived experience; Autonomy; Resilience; Social exclusion; Suspension.

مقالهٔ علمی پژوهشی

زندگی در حاشیهٔ توقف:
مطالعهٔ پدیدارشناختی کودکان کار و خیابان در شهر یاسوج

مصطفی امینی‌خو،[۱] سیروس احمدی[۲]

چکیده

میلیون‌ها کودک در سراسر جهان به‌جای تحصیل، در خیابان‌ها مشغول کارند و بخش اعظم آنان در مشاغل مخاطره‌آمیز فعالیت می‌کنند. این امر ضرورت درک «تجربه زیستهٔ» آنان را در بسترهای مختلف اجتماعی مضاعف می‌کند. پژوهش حاضر به دنبال آن است که تجربه زیستهٔ کودکان کار را در شهر یاسوج مطالعه و تصویری از دنیای درونی و چالش‌های آن‌ها ارائه نماید. این مطالعه با رویکرد کیفی و روش پدیدارشناسی انجام شد. مشارکت‌کنندگان، ۱۰ نفر کودکان کار بودند که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته جمع‌آوری و با استراتژی کولایزی تحلیل شدند. تحلیل داده‌ها منجر به استخراج پنج مضمون اصلی شد: ۱) خودمختاری و کفایت: تلاش برای کسب استقلال و مصونیت از تحقیر، ۲) آسیب‌پذیری و مشقت شغلی: تحمل هزینه‌های سنگین جانی، تصادفات و خشونت‌های خیابانی، ۳) ننگ اجتماعی و خصومت عمومی: تجربهٔ طرد فرهنگی، برچسب‌زنی و نگاه‌های غیرانسانی جامعه، ۴) دیالکتیک کار و خانواده: ایفای نقش سرپرست به دلیل فقر، بیماری یا فقدان ساختار والدینی و ۵) آرزوها و امید؛ راهگشای پیشرفت: استفاده از رؤیاهای مادی و تحصیلی به‌عنوان راهبردی برای تاب‌آوری و معنابخشی به رنج‌های روزمره. ساختار بنیادی تجربهٔ این کودکان بیانگر پدیده‌ای به نام «زندگی در حاشیهٔ توقف» است؛ وضعیتی که در آن کودک در تعلیقِ میان اجبار خانوادگی و میل به خودمختاری قرار دارد. این کودکان هم‌زمان قربانی و کنشگر هستند و اگرچه تحت فشارهای ساختاری به خیابان رانده شده‌اند، اما از طریق راهبردهای زرنگ‌بودن و امید به آینده، برای کرامت انسانی خود مبارزه می‌کنند.

کلیدواژگان: کودکان کار، تجربه زیسته، خودمختاری، تاب‌آوری، طرد اجتماعی، تعلیق.

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران/ amini1368.ma@gmail.com
۲. استاد جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران (نویسندهٔ مسئول)/ sahmadi@yu.ac.ir

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۵۳ تا ۸۸
دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه و بیان مسئله

اگرچه کار و اشتغال در تمام فرهنگ‌ها پدیده‌ای ارزشمند است، اما انجام آن توسط کودکان در شرایطی که به لحاظ ذهنی، جسمی، اجتماعی یا اخلاقی مضر باشد، آنان را از حضور در مدرسه محروم کند و یا باعث ترک زودهنگام مدرسه گردد، یک مسئلهٔ مهم اجتماعی است. کودکان کار در کشورهای مختلف جهان به‌ویژه، درحال‌توسعه در حال گسترش است و گستره‌ای از فعالیت‌ها را دربر می‌گیرد. کودکان کار در روستاها بخشی از فعالیت‌های کشاورزی هستند و به‌ویژه دختران در مشاغل خانگی حضور پُررنگی دارند (گویال،[1] ۲۰۲۵).

اما وجه «مسئله‌مند» این پدیده به‌ویژه زمانی است که آن‌ها در خیابان و بدون حمایت و کنترل، اقدام به کار می‌کنند و در مشاغلی چون گل‌فروشی، زباله‌گردی، دست‌فروشی، شیشه‌پاک‌کنی، جمع‌آوری ضایعات، وزن‌کشی، باربری، تکدی‌گری و غیره، برای کسب درآمد به فعالیت می‌پردازند. کودکان کار را از منظر جامعه‌شناختی می‌توان برحسب «کودکان در خیابان»[2] و «کودکان خیابان»[3] از یکدیگر تفکیک نمود.

«کودکان در خیابان» برای کار و کمک به معاش خانواده در خیابان حضور می‌یابند، اما پیوندهای خانوادگی و سرپناهی برای بازگشت دارند (عظیم‌زاده اردبیلی، ۱۳۸۲). در مقابل، «کودکان خیابان» کودکانی هستند که خیابان را خانه و پناهگاه اصلی خود می‌دانند و پیوندشان با خانواده به‌طور کامل یا تا حد زیادی گسسته شده است (تلوزاد، ۱۳۸۷). این تفکیک ازآن‌جهت حائز اهمیت است که هر گروه، سطوح متفاوتی از گسست اجتماعی را تجربه کرده و نیازمند راهکارهای حمایتی متمایزی هستند.

حسب گزارش یونیسف (۲۰۲۵)، بالغ بر ۱۳۸ میلیون نفر کودک در سراسر جهان به‌جای تحصیل، در خیابان‌ها مشغول کار هستند. نگران‌کننده‌تر آن‌که بیش از نیمی از این جمعیت در مشاغل مخاطره‌آمیز که سلامت و رشد اخلاقی آنان را تهدید می‌کند، مشغول به فعالیت هستند (پورمحمدگلزاری‌نوبر و همکاران، ۱۴۰۲؛ پیرخندان و همکاران، ۱۴۰۰).

در ایران نیز، پدیدهٔ کودکان کار گسترش یافته است. اگرچه، آمارهای رسمی دقیقی از این پدید در دسترس نیست؛ اما حسب برخی مستندات، تعداد آن‌ها تا دو میلیون نفر برآورد می‌شود (همشهری آنلاین، ۱۴۰۳؛ عامری‌سیاهویی، ۱۴۰۳؛ عرشی و همکاران، ۱۳۹۹). شواهد

1. Goyal
2. Children on the Street
3. Children of the Street

میدانی به‌ویژه در کلان‌شهر تهران، بیان‌گر شیوع اَشکال بد کار نظیر زباله‌گردی و دست‌فروشی است (عامری سیاهویی، ۱۴۰۳؛ عرشی و همکاران، ۱۳۹۹).

پدیدهٔ کودکان کار در سطح جهانی از منطق‌های اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی متفاوتی پیروی می‌کند. در نیجریه، نظام «المجیری[1]» میلیون‌ها کودک را تحت عنوان آموزش (قرآنی) به تکدی‌گری در خیابان‌ها وامی‌دارد (پویش ملی برای مهار گدایی خیابانی، ۲۰۲۰). در غنا، باورهای فرهنگی خاص در مورد «تقدس دوقلوها»، مادران را به همراه فرزندانشان به خیابان می‌کشاند تا از آنان در برابر بیماری محافظت شود (آگی‌مانگ[2] و همکاران، ۲۰۲۰). در کلان‌شهرهای هند و اندونزی، عمدتاً شهرنشینی سریع، فقر گسترده و فروپاشی اقتصادی است که کودکان را به زندگی در فضاهای عمومی مانند ایستگاه‌های قطار و کار در شرایط پُرخطر سوق می‌دهد (ایمودو،[3] ۲۰۲۴).

اشتغال کودکان در شرایط مضر، پیامدهای بی‌شماری به همراه دارد. زندگی در خیابان، کودکان را در معرض فرایند پیچیده‌ای از «طرد اجتماعی» قرار می‌دهد (قاسم‌زاده، ۱۳۸۴؛ نویل،[4] ۲۰۰۷). علاوه بر فرسایش جسمی، این کودکان با آسیب‌های روانی همچون اضطراب، افسردگی و تحقیر مواجه‌اند (پیرخندان و همکاران، ۱۴۰۰). حضور در محیط‌های پُرخطر، آنان را قربانی خشونت، بهره‌کشی جنسی و رفتارهای بزهکارانه می‌کند (وامقی و همکاران، ۱۳۹۲). تجربهٔ مداوم طردشدگی، خشونت و ناامنی، به «ترومای پیچیده[5]» و «اَنگ درونی‌شده[6]» منجر می‌شود (ملکی، ۱۳۸۶؛ رضازاده، ۲۰۲۲).

محرومیت از تحصیل و ترک تحصیل زودهنگام نیز به‌عنوان یکی از جدی‌ترین پیامدها، فرصت مهارت‌آموزی و رشد شناختی را از آنان سلب کرده و درنهایت، با ناتوانی در یافتن شغل مناسب در بزرگ‌سالی، چرخهٔ فقر را بازتولید می‌کند (پیروزیان و همکاران، ۱۴۰۲؛ طلایی و همکاران، ۱۳۹۴). همچنین، محرومیت از مسیرهای قانونی برای بقا، کودکان را به سمت اقتصاد غیررسمی و فعالیت‌های مجرمانه سوق می‌دهد. این فرایند که از آن به «جنایی‌سازی بقا[7]» نام بُرده می‌شود (سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۰۶)، کودکان کار را در تقابل با نظام قضایی

1. Almajiri
2. Agyemang
3.Imoudu
4. Nevile
5. Complex Trauma
6. Internalized Stigma
7. Criminalization of survival

قرار داده و باعث می‌شود برای کسب درآمد به خریدوفروش مواد مخدر و سرقت روی آورند (رضازاده، ۲۰۲۲).

از سوی دیگر، در ادبیات جامعه‌شناختی بر این امر تأکید می‌شود که کودکان کار متأثر از چه عواملی است؟ شکل‌گیری و تداوم کودکان کار ریشه در شبکه‌ای درهم‌تنیده از عوامل اقتصادی، خانوادگی و ساختاری دارد که محصول برآیند «عوامل رانش»[1] (دورکننده از خانه) و «عوامل کشش»[2] (تسهیل‌کنندهٔ بقا در خیابان) است (موران و موراکاسترو،[3] ۱۹۹۷). در رأس عوامل رانش، فقر و نیاز مالی خانواده قرار دارد؛ عاملی که کودکان را ناگزیر به کار برای تأمین معاش و جبران بیکاری یا درآمد پایین والدین می‌کند (پورمحمدگلزاری‌نوبر و همکاران، ۱۴۰۲؛ اونق و همکاران، ۱۴۰۲).

هم‌زمان، نابسامانی‌های خانوادگی نظیر اعتیاد و خشونت والدین (وامقی و همکاران، ۱۳۹۲؛ حیدری و همکاران، ۱۴۰۴)، در کنار عوامل فرهنگی و جمعیتی مانند پُرجمعیت‌بودن خانواده‌ها و مهاجرت، کودکان را به سمت خیابان و کار سوق می‌دهد (همان). در سطح ساختاری نیز، ضعف قوانین حمایتی، فقدان مدارک هویتی برای کودکان مهاجر و وجود مافیای پیمانکاری در مشاغلی نظیر مدیریت پسماند، بستر استثمار و تداوم کودکان کار را فراهم کرده است (احمدی، ۱۴۰۲؛ عامری‌سیاهویی، ۱۴۰۳). درنهایت، ساختارهای فرهنگی مانند «فرهنگ ترحّم و کمک به نیازمندان» که ریشه در باورهای مذهبی دارد، به‌عنوان یک عامل کششی عمل کرده و تداوم تکدی‌گری را تسهیل می‌نماید (رضازاده، ۱۴۰۱).

کودکان کار یک پدیدهٔ چندبُعدی است که با به‌چالش‌کشیدن کرامت انسانی میلیون‌ها کودک، نابرابری‌های بین‌نسلی و محرومیت ساختاری را بازتولید می‌کند. این واقعیت، ضرورت انجام پژوهش‌های عمیق‌تر برای درک «تجربه زیسته» این کودکان در بسترهای مختلف اجتماعی را دوچندان می‌کند.

یاسوج، مرکز استان کهگیلویه و بویراحمد به دلیل نرخ بالای مهاجرت‌های درون‌استانی به‌ویژه از روستا به شهر، توسعهٔ نامتوازن شهری و تغییرات سریع ناشی از نوسازی در ساختار اجتماعی - اقتصادی، شاهد شیوع گستردهٔ پدیدهٔ «کودکان کار» در سال‌های اخیر بوده است. این امر باعث می‌شود این شهر بستری مناسب برای مطالعهٔ «کودکان کار» محسوب

1. Push Factors
2. Pull/Permissive Factors
3. Moran & Moura Castro

گردد. براین‌اساس، پژوهش حاضر به دنبال آن است که با استفاده از یک رویکرد تفسیرگرایانه و با نگاهی از درون، «تجربه زیسته» «کودکان کار» را در بستر اجتماعی - فرهنگی شهر یاسوج مطالعه کرده و با نزدیک‌شدن به دنیای این کودکان و شنیدن صدای آن‌ها، تصویری روشن‌تر از این پدیده ارائه نماید.

۲. چارچوب مفهومی

اسکار لوئیس[1] (۱۹۶۶) در تلاشی فراتر از تحلیل‌های صرفاً اقتصادی، استدلال کرد که فقر مزمن یک خرده‌فرهنگ با سازوکارهای انطباقی و الگوهای رفتاری خاص خود را تولید می‌کند. این «فرهنگ فقر» که در پاسخ به شرایط ساختاری ناامیدکننده شکل می‌گیرد، از طریق جامعه‌پذیری بین‌نسلی منتقل می‌شود. ویژگی‌های کلیدی آن شامل احساس درماندگی و به حاشیه رانده‌شدن، ناتوانی در به‌تعویق‌انداختن لذت‌ها (گرایش به زندگی در لحظه)، بی‌اعتمادی عمیق به نهادهای رسمی (پلیس، دولت، نظام آموزشی) و ساختارهای خانوادگی ضعیف است.

این ساختارهای ضعیف، فرد را در وضعیتی قرار می‌دهند که احمدی و همکاران (۱۴۰۳) آن را «بی‌یاوری»[2] می‌نامند؛ یعنی فقدان تکیه‌گاه و پشتوانه‌ای که منجر به پذیرش ناگزیر شرایط آسیب‌زا و فرسایش قدرت انتخاب فرد می‌گردد. در چارچوب پژوهش حاضر، نظریهٔ فرهنگ فقر کمک می‌کند بفهمیم چرا کارکردن در سنین پایین برای این کودکان نَه یک انتخاب، بلکه یک هنجار پذیرفته‌شده و راهبردی برای بقا در یک محیط بی‌ثبات است. این نظریه، پس‌زمینهٔ فرهنگی‌ای را ترسیم می‌کند که تجربه زیسته روزمرهٔ «کودکان کار» در آن معنا می‌یابد و افق آیندهٔ آن‌ها را محدود می‌سازد.

در نقطهٔ مقابل رویکردهای آسیب‌شناسانه که کودک را موجودی منفعل و قربانی شرایط می‌دانند، نظریهٔ تاب‌آوری بر ظرفیت‌های انسانی برای سازگاری موفقیت‌آمیز علی‌رغم قرارگرفتن در معرض ناملایمات شدید، تأکید می‌کند (مستن،[3] ۲۰۰۱). تاب‌آوری یک ویژگی ذاتی و ثابت نیست، بلکه فرایندی پویاست که از تعامل بین عوامل فردی (مانند خوش‌بینی و خودکارآمدی)، خانوادگی (وجود حداقل یک حامی بزرگسال) و اجتماعی (شبکه‌های

1. Oscar Lewis
2. Helplessness
3. Masten

حمایتی همسالان یا سازمان‌های مردم‌نهاد) نشئت می‌گیرد. این نظریه برای یک پژوهش پدیدارشناسانه اهمیتی حیاتی دارد، زیرا اجازه می‌دهد به‌جای تمرکز انحصاری بر آسیب‌ها، به دنبال کشف منابع قدرت، راهبردهای مقابله‌ای خلاقانه و معنایی بود که کودکان کار به کنش‌های خود برای بقا می‌بخشند. این نظریه، تجربه زیسته آن‌ها را نَه به‌عنوان یک داستان صرفاً «تراژیک»، بلکه به‌عنوان روایتی از مقاومت، عاملیت و تلاش برای حفظ کرامت انسانی بازخوانی می‌کند.

تراویس هیرشی[1] (۱۹۶۹) این سؤال اساسی را مطرح کرد: چرا اکثر مردم مرتکب جرم نمی‌شوند؟ پاسخ او در وجود پیوندهای اجتماعی قوی نهفته است که افراد را به جامعه متعارف متصل نگه می‌دارد. این پیوندها چهار بُعد دارند: «دل‌بستگی» به افراد مهم مانند والدین؛ «تعهد» به اهداف متعارف مانند تحصیل و شغل؛ «درگیری» در فعالیت‌های سازنده؛ و «باور» به مشروعیت هنجارهای اخلاقی جامعه. در مورد «کودکان کار»، فرایندهایی چون فروپاشی خانواده، فقر مطلق، خشونت خانگی و طرد از سیستم آموزشی، این پیوندهای حیاتی را تضعیف یا به‌کلی قطع می‌کنند. این گسست، در تجربه زیسته کودک به شکل احساس انزوا، بی‌اعتمادی و رهاشدگی مطلق نمود می‌یابد و او را در خلأ هنجاری قرار می‌دهد که در آن، تأثیرپذیری از خُرده‌فرهنگ‌های خیابانی و انحرافی به‌شدت افزایش می‌یابد.

آلبرت بندورا[2] (۱۹۷۷) نشان داد که بخش بزرگی از رفتارهای انسانی از طریق مشاهده، تقلید و تقویت، آموخته می‌شوند. خیابان برای کودکانی که از نهادهای جامعه‌پذیری اولیه (خانواده و مدرسه) طرد شده‌اند، به یک «کلاس درس» جایگزین تبدیل می‌شود. در این محیط، آن‌ها با مشاهدهٔ رفتار دیگر کودکان، همسالان بزرگ‌تر یا بزرگسالان، مجموعه‌ای از مهارت‌ها و رفتارها را فرامی‌گیرند؛ از راهبردهای بقا مانند تکدی‌گری مبتکرانه و یافتن کارهای موقت گرفته تا رفتارهای پُرخطر مانند مصرف مواد یا درگیری. تقویت این رفتارها نَه از طریق تأیید اجتماعی متعارف، بلکه از طریق کسب درآمد، کسب جایگاه در گروه همسالان یا دفاع از خود صورت می‌گیرد. این نظریه به‌خوبی فرایند جامعه‌پذیری ثانویه و چگونگی درونی‌شدن هنجارهای خُرده‌فرهنگ خیابانی را تبیین می‌کند.

طرد اجتماعی مفهومی گسترده‌تر از فقر است و به فرایندهایی اشاره دارد که طی آن، افراد یا گروه‌ها به‌صورت نظام‌مند از دسترسی به حقوق، فرصت‌ها و منابعی که برای مشارکت

1. Travis Hirschi
2. Albert Bandura

کامل در جامعه ضروری است، محروم می‌شوند (واکر و واکر،[1] ۱۹۹۷). این محرومیت ابعاد گوناگونی دارد: طرد اقتصادی (بیکاری، درآمد ناچیز)، طرد اجتماعی (فروپاشی شبکه‌های حمایتی، انزوا)، طرد سیاسی (نداشتن صدا و نمایندگی، عدم دسترسی به عدالت) و طرد فرهنگی (اَنگ و برچسب‌زنی).

کودکان کار در کانون این محرومیت چندبُعدی قرار دارند. فقدان اوراق هویتی، ترک تحصیل، زندگی در سکونتگاه‌های غیررسمی و مواجهه با اَنگ اجتماعی، موانعی ساختاری ایجاد می‌کند که چرخهٔ فقر و آسیب‌پذیری را بازتولید می‌کند. این نظریه چارچوبی کلان برای فهم این نکته فراهم می‌آورد که چگونه تجربه زیسته روزمرهٔ این کودکان با احساس مداوم نادیده‌گرفته‌شدن، بی‌عدالتی و تبعیض ساختاری گره خورده است.

۳. پیشینهٔ تجربی

کودکان کار در ایران موضوع مطالعات متعددی به‌ویژه در کلان‌شهرها بوده است. اونق و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعه‌ای کیفی در شهرستان در استان سیستان و بلوچستان، نشان دادند فقر شدید، مهاجرت و ناکارآمدی والدینی مانند اعتیاد و بیکاری از عوامل مهم شکل‌گیری کودکان کار هستند. رضازاده (۲۰۲۲) با رویکردی کیفی به بررسی راهبردهای مقابله‌ای کودکان کار با اَنگ اجتماعی پرداخت و نشان داد آن‌ها برای حفظ عزت‌نفس خود، روایت‌های جایگزینی از هویتشان خلق می‌کنند.

ایمانی و نرسیسیانس (۱۳۹۰) در یک مطالعهٔ مردم‌شناسانه در کرج به تحلیل تجربه زیسته «کودکان کار» خیابانی پرداخته و نشان دادند فرایند انتخاب نوع شغل و تعیین محل فعالیت در خیابان، تابعی از محاسبات و تجربیات شخصی کودکان در فضای شهری است. مطالعهٔ یونیسف (۱۳۸۱) در تهران، این تصور رایج که اکثر کودکان کار بی‌خانمان هستند را به چالش کشید و نشان داد که بخش بزرگی از آن‌ها با خانواده زندگی کرده و به‌عنوان عضوی از نیروی کار خانواده عمل می‌کنند.

در خارج کشور نیز، کودکان کار پژوهش‌های متعددی را برانگیخته است. احد[2] و همکاران (۲۰۲۵) در پژوهشی در بنگلادش نشان دادند اکثر کودکان کار از نظر روانی مورد بدرفتاری

1. Walker
2. Ahad

قرار می‌گیرند و کودکان کارِ مورد بدرفتاری، به‌شدت مستعد بروز مشکلات روانی-اجتماعی درونی‌شده هستند. بکیک[1] (۲۰۲۴) با مطالعهٔ نظری کودکان کار و برنامه‌های سازمان بین‌المللی کار برای پایان این موضوع تا سال ۲۰۲۵ نتیجه می‌گیرد که ریشه‌کنی کودکان کار بیش‌تر یک رؤیاست تا واقعیت.

آلیو و کایودی[2] (۲۰۲۴) در پژوهشی در نیجریه، به تحلیل عوامل ساختاری پرداخته و نشان دادند چگونه فقر، فروپاشی خانواده و نهادهای سنتی ناکارآمد، کودکان را به سمت خیابان سوق می‌دهند. این مطالعه همچنین راهبردهای بقای آن‌ها را از تکدی‌گری تا بزهکاری دسته‌بندی می‌کند. به‌طور مشابه، خاتون[3] و همکاران (۲۰۲۳) در بنگلادش، ارتباط مستقیمی بین استثمار و خشونت در خیابان با شیوع بالای اختلالات سلامت روان مانند اختلال استرس پس از سانحه[4] و افسردگی، در بین کودکان کار و خیابان نشان دادند.

پژوهش اپتکار و اشتوکلین[5] (۲۰۱۴) نیز با ارائهٔ تمایز مفهومی مهم بین کودکان «در» خیابان و «از» خیابان، به نقد رویکردهای یکسان‌انگارانه و تأکید بر تنوع تجربیات این کودکان پرداخت. مطالعهٔ ایمودو (۲۰۲۴) در نیجریه، اثربخشی مداخلات سازمان‌های غیردولتی را ارزیابی کرده و نتیجه گرفت که موفق‌ترین برنامه‌ها، رویکردهای جامعه‌محور و پایداری هستند که به‌جای ارائه کمک‌های مقطعی، بر توانمندسازی کودکان و خانواده‌هایشان تمرکز دارند.

اگرچه مطالعات پیشین بر گستره‌ای از ابعاد و جهاتِ کودکان کار تمرکز کرده‌اند، اما این پژوهش‌ها عمدتاً در شهرهای بزرگ انجام شده‌اند. به‌علاوه، اکثر پژوهش‌ها یا بر عوامل آسیب‌زا (رویکرد آسیب‌شناسانه) یا بر راهبردهای بقا (رویکرد کنشگرانه) تمرکز کرده‌اند و کم‌تر تلاش شده است این دو وجه به‌صورت هم‌زمان و در ارتباط با یکدیگر تحلیل شوند. بنابراین، این پژوهش با تمرکز جغرافیایی بر یاسوج، تأکید بر نوع خاصی از کودکان کار که در چهارراه‌ها و پمپ‌بنزین‌ها فعالیت می‌کنند، اتخاذ رویکرد پدیدارشناسی توصیفی و مطمح‌نظر قراردادن آسیب‌ها و توانمندی‌ها، در پی ارائهٔ شناختی جامع‌تر از کودکان کار است.

1. Bekik
2. Aliyu & Kayode
3. Khatun
4. Post-Traumatic Stress Disorder
5. Aptekar & Stoecklin

۴. روش‌شناسی

پژوهش حاضر یک مطالعهٔ کیفی پدیدارشناختی است که با هدف کشف و توصیف ساختار بنیادی تجربه زیسته کودکان کار در خیابان انجام شده است. بر اساس روش پدیدارشناسانه، جهان زیسته روزمرهٔ انسان‌ها، کانون هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی پژوهش است. کودکان کار گستره‌ای از فعالیت‌های را دربرمی‌گیرد اما این پژوهش متمرکز بر کودکانی است که در چهارراه‌ها و پمپ‌بنزین‌ها به فعالیت می‌پردازند.

مشارکت‌کنندگان در این پژوهش، ۱۰ کودک کار از این نوع در شهر یاسوج بودند که به روش نمونه‌گیری هدفمند در راستای دستیابی به غنای توصیفی انتخاب شدند. معیارهای گزینش عبارت بودند از: سن کم‌تر از ۱۷ سال، تجربهٔ کار در خیابان به مدت حداقل شش ماه و تمایل به مشارکت در پژوهش.

فرایند گزینش به این صورت بود که پس از شناسایی نمونه‌ها، با آن‌ها تماس برقرار می‌شد و ضمن برقراری روابط همدلانه، تشریح ماهیت و اهداف پژوهش و ارائهٔ تضمین‌های لازم برای محرمانه ماندن پاسخ‌ها، درصورتی‌که تمایل و رضایت به مشارکت در تحقیق داشتند، هماهنگی لازم جهت انجام مصاحبه با آنان انجام می‌گرفت. زمان و مکان مصاحبه‌ها توسط مشارکت‌کنندگان انتخاب می‌گردید و بر همین مبنا، متناسب با زمان‌هایی که کودکان تعیین می‌کردند، برخی مصاحبه‌ها در کافی‌شاپ، برخی در محل فعالیت کودکان و برخی در محل کار پژوهش‌گر انجام شده‌اند. داده‌های پژوهش در دورهٔ زمانی مهرماه ۱۴۰۴ تا آذرماه ۱۴۰۴ جمع‌آوری و مدت‌زمان مصاحبه‌ها به‌طور متوسط بین ۴۵ دقیقه تا ۸۰ دقیقه به طول انجامید و با هماهنگی قبلی و کسب اجازه از مشارکت‌کنندگان، کلیهٔ مصاحبه‌ها ضبط شدند. مصاحبه‌ها تا اشباع نظری که طی آن نکات تازه‌ای ارائه نمی‌گردید، ادامه یافتند.

جهت تحلیل داده‌های پژوهش از روش هفت‌مرحله‌ای کلایزی[1] (۱۹۷۸) استفاده گردید. ۱) تبدیل مصاحبه‌ها به متن. در این مرحله، روایت‌های مشارکت‌کنندگان در پژوهش به‌طور کامل از مصاحبه‌های صوتی به متن تبدیل گردید. ۲) استخراج جملات معنادار. در این مرحله، کلیهٔ جملات معنادار از روایت‌ها که مستقیماً به پدیدهٔ موردبررسی مرتبط بودند، استخراج شدند. ۳) خلق معانی. در این مرحله، «معانی کلی‌تر» برای جملات معنادار تدوین گردیدند. ۴) دسته‌بندی خوشه‌های مضمونی. در این مرحله، معانی تدوین‌شده به پنج خوشهٔ مضمونی اصلی دسته‌بندی شدند. ۵) توصیف جامع. در این مرحله، یک توصیف

1. Colaizzi

جامع و فراگیر از تجربه، از طریق سنتز و تلفیق خوشه‌های مضمونی انجام گردید. ۶) تحلیل تفسیری از نمادهای بازنمودی. در این مرحله، تحلیل استعاره‌ها و نمادهای مطرح‌شده با هدف «درک عمیق‌تر از معنای مدنظر فرد» که «تنها از طریق متن زبان‌شناختی قابل‌دسترسی نیست» اِعمال گردید. ۷) شناسایی ساختار بنیادی پدیده. در این مرحله، استخراج جوهره یا ماهیت پدیده از طریق تحلیل دقیق و توصیف جامع و بینش‌های مکمل نمادها انجام شد.

جهت تأمین اعتمادپذیری داده‌های پژوهش، از معیارهای متعددی استفاده گردید. ابتدا تلاش گردید کودکان کار برحسب سن، سابقهٔ فعالیت و محل فعالیت، تنوع بیش‌تری داشته باشند. این امر مستلزم آن بود که پژوهش‌گران در مناطق مختلف شهر به‌ویژه خیابان‌ها و میادین پُررفت‌وآمد شهر به رصد کودکان بپردازند و ازاین‌جهت برآورد مناسبی از تعداد و مکان‌های فعالیت آن‌ها داشته باشند. سپس، مقرر گردید تحقیق در بازه زمانی مناسب و کافی (از مهرماه ۱۴۰۴ تا آذرماه ۱۴۰۴) انجام شود که به پژوهش‌گران امکان می‌داد درک جامع‌تری از موضوع تحقیق کسب کنند. در ادامه، در فرایند تحلیل از تکنیک همسانی استفاده شد و فرایندهای هفت‌گانهٔ پژوهش توسط پژوهشگران به‌طور مجزا انجام و در جلسات گروهی، مقایسه شدند و بالاخره، در انتها، نتایج پژوهش با سه نفر از مشارکت‌کنندگان در پژوهش در جلسات مجدد، بازخوانی و از آنان خواسته شد نظرات تکمیلی یا انتقادی خود را ارائه دهند.

جدول شمارهٔ ۱: اطلاعات توصیفی و جمعیت‌شناسی مشارکت‌کنندگان در پژوهش

نام مستعار	سن	سابقهٔ فعالیت	محل فعالیت	ساعات فعالیت	شغل اصلی در خیابان
سهراب	۱۳	۳ سال	فلکه سنگی و میدان امام حسین	از صبح تا شب	شیشه‌پاک‌کنی
ایمان	۱۵	۶ سال	میدان امام حسین/ انقلاب	بعدازظهر	شیشه‌پاک‌کنی
آیان	۹	۱ سال	میدان امام حسین و فلکه سنگی	از صبح (ایام تعطیل)	شیشه‌پاک‌کنی
طاها	۱۰	۲ سال	پمپ‌بنزین امام علی	بعدازظهر	بادکنک‌فروشی
محمد	۱۲	۲ سال	فلکه جهاد	بعدازظهر	بادکنک‌فروشی
رضا	۱۲	۳ سال	میدان امام خمینی	صبح تا شب	شیشه‌پاک‌کنی/گل‌فروشی
حسام	۱۲	۴ سال	میدان امام خمینی	صبح تا شب	شیشه‌پاک‌کنی/گل‌فروشی
ساسان	۱۰	۲ سال	میدان انقلاب	صبح تا شب	شیشه‌پاک‌کنی
محمد	۱۴	۷ سال	فلکه سنگی	صبح تا شب	شیشه‌پاک‌کنی
متین	۱۱	۲ سال	میدان انقلاب	از ظهر	شیشه‌پاک‌کنی

۵. یافته‌ها

تحلیل داده‌های حاصل از تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان منجر به استخراج پنج مضمون عمده شامل «جستجوی خودمختاری و کفایت»، «آسیب‌پذیری و مشقت فیزیکی و محیطی»، «ننگ اجتماعی و خصومت عمومی»، «پویایی اجتماعی خانواده و نقش حمایتی» و «آرزوها و امید؛ راهگشای پیشرفت» گردید که در ذیل تشریح می‌شوند.

جدول شمارهٔ ۲: نمایی از تم‌های فرعی، خوشه‌ها و مضمون‌های مستخرج از تجربه زیستهٔ «کودکان کار»

کدهای اولیه	خوشه‌های تم	تم‌های نوظهور	ساختار نهایی پدیده
عدم نیاز به دیگران / مصونیت از تحقیر/ پول، منبع قدرت/پول، منبع آزادی	استقلال‌طلبی	خودمختاری و کفایت	زندگی در حاشیهٔ توقف
خوشحالی از انجام کار/ کیف‌کردن از کاروکاسبی/ لذت کار / کسب درآمد شخصی / رهایی از مشکلات خانه	رضایت درونی از کار		
تعریف خود به‌عنوان فردی زرنگ/ معرفی خود به‌عنوان فردی کارکن/ لحاظ‌کردن خود به‌مثابهٔ فردی توانمند	خودباوری		
کار خیابانی، شغلی شرافتمندانه/ کار خیابانی، نَه به التماس	اعتباربخشی به کار		
درآمد برای هزینه‌های شخصی / کمک به خانواده/ کمک به مادر	مسئولیت‌پذیری		
ترس از برخورد ماشین‌ها / ترس از تصادف در چهارراه	سانحه	آسیب‌پذیری و مشقت شغلی	
تحمل سرما/ تحمل گرما/ ترک‌خوردن دست‌ها / نرسیدن دست به شیشه ماشین‌های شاسی‌بلند/	دشواری‌های کار		
ترس از کتک‌خوردن / وحشت از ربوده‌شدن / نگرانی از سوءاستفاده جسمی / سرقت پول	بی‌پناهی		
مأموران شهرداری/ مصادرهٔ اموال / درگیری و دعوا با دیگر کودکان بر سر قلمرو	مخاطرات شغلی		
دغدغهٔ دیده‌شدن توسط دوستان/ دیده‌شدن توسط معلمان/ دیده‌شدن توسط بستگان /	ترس از شناسایی	ننگ اجتماعی و خصومت عمومی	
توهین‌های دیگران/ «بچه‌گدا» / «فقیر» / دزد/ «جن» / بی‌احترامی	تحقیر		

کدهای اولیه	خوشه‌های تم	تم‌های نوظهور	ساختار نهایی پدیده
بالابردن شیشه /روشن‌کردن برف‌پاک‌کن/ دادوبیداد کردن / پس‌زدن با دست	رفتار خصمانه رانندگان	ننگ اجتماعی و خصومت عمومی	زندگی در حاشیهٔ توقف
لبخندهای ظاهری رانندگان/ برخورد دلسوزانه / خرید غذا توسط غریبه‌ها/ دادن پول زیادتر/	ترحم		
عارنبودن کار/ نان درآوردن/ التماس‌نکردن/ شغل داشتن/ طایفهٔ خود را معرفی‌نکردن/ بی‌توجهی‌کردن/ کم‌محلی/	هاله‌پوشی		
بیماری پدر/ ناتوانی پدر/ گرفتاری والدین	تیمارداری	دیالکتیک کار- خانواده	
زندانی‌بودن پدر/ مرگ پدر	حسرت حضور		
مشکلات خانواده/ سَروصدای درون خانه/ دعوای پدر مادر/ ناراحتی‌های خانه/ محیط پرتنش خانه/	آشوب خانه		
نیاز به پدر/ نیاز به مادر/ تماس با والدین موقع بیماری / احتیاج به پدر موقع خطر/	اتکا به خانواده		
آرزوی داشتن موتور / آرزوی داشتن ماشین / آرزوی داشتن دوچرخه به‌عنوان نماد آزادی/ قدرت و تحرک/ خانه‌دارشدن/	داراشدن	آرزوها و امید؛ راهگشای پیشرفت	
سلامت والدین / آزادی پدر از زندان / داشتن خانه امن / دلهره از بیماری/ دلواپسی از آوارگی	امنیت خانوادگی		
درس‌خواندن / داشتن دیپلم / کارمند شدن / دکتر شدن / مهندس شدن/	منزلت‌جویی		
قوی‌شدن/ به جایی رسیدن/ کمک به بچه‌های مثل خودم/	قدرتمندی		

۱-۵. خودمختاری و کفایت

«کودک کار» که به‌صورت انفرادی و مستقل در پهنهٔ خیابان فعالیت می‌کند، در پس‌زمینهٔ تکاپوی روزانه‌اش، روایتی عمیق و چندلایه از تلاش برای دستیابی به «خودمختاری» و «اثبات کفایت» را بازسازی می‌کند؛ روایتی که تاروپود آن از درهم‌تنیدگی خوشه‌های معنایی «استقلال‌طلبی»، «رضایت درونی از کار»، «خودباوری»، «اعتباربخشی به کار» و نهایتاً «مسئولیت‌پذیری» شکل گرفته است و آشکارا اثبات می‌کند که موتور محرک این کودکان

فراتر از جبر بقای اقتصادی، پاسخی به یک نیاز اصیل روانی برای کسب کرامت، هویت‌یابی و اثبات توانمندی است.

از نظر **سهراب**، این «استقلال‌طلبی» هدف نهایی کودکان است و آن را با نماد «دستم تو جیب خودم باشه» توصیف می‌کند، نمادی که فراتر از پول، معنای مصونیت از تحقیر و کسب کرامت را دارد. در این منظومهٔ فکری، پول از کارکرد صرفاً مبادلاتی خود فاصله گرفته و به ابزاری نمادین برای تعریف استقلال به‌مثابهٔ مصونیت در برابر تحقیر تبدیل می‌شود، پول در این بستر به‌عنوان «منبع قدرت» درک می‌شود. آن‌چنان‌که سهراب ریشهٔ احساس خوب و رضایت درونی خود را نَه در انباشت ثروت، بلکه در این توانمندی می‌یابد که «خودم می‌توانستم کارهام را بکنم و لازم نبود از کسی چیزی بخوام» و این خودکفایی برای او ارزشی حیاتی و استراتژیک دارد تا به‌واسطهٔ آن حریمی امن بسازد که «کسی نتونه بهم حرف زور بگه».

این تمایل به کار، نَه‌تنها به خاطر پول، بلکه به دلیل «فرار از مشکلات خانه» است، به‌طوری‌که **طاها** صراحتاً می‌گوید «حوصله ندارم خانه بمانم، حوصله‌ام سر می‌ره که تو خانه بمونم اگه خونه بمونم با مامانم دعوام می‌شه که چرا پول درنمی‌آرم» و محمد نیز اقرار می‌کند اگر یک روز کار نکند، احساس می‌کند حوصله‌اش سر می‌رود، درحالی‌که ایمان در روزهای کاری خیلی خوشحال است. عمق و نفوذ این تمایل به استقلال و پرهیز از وابستگی زمانی آشکارتر می‌شود که می‌بینیم حتی در غیاب فشار مطلق و فوری فقر نیز همچنان پابرجاست، به‌طوری‌که طاها علی‌رغم برخورداری از پدری با جایگاه شغلی مهندس شهرداری، همچنان کار در خیابان را برمی‌گزیند و با ادبیاتی صریح و قاطع درباره دریافت پول از پدرش می‌گوید: «بدم می‌آد».

در لایهٔ بعدی این فرایند، کودکان با تکیه بر خوشه‌های خودباوری و اعتباربخشی به کار، تصویر قربانی‌بودن را پس‌زده و با اطلاق صفاتی چون «زرنگ»، «کارکن» و «قوی» به خویش، بر نگاه ننگ‌آلود عمومی جامعه فائق می‌آیند؛ این هویت «زرنگ‌بودن» یک مهارت حیاتی برای بقا است، زیرا **متین** تأکید می‌کند که «تو خیابون باید زرنگ باشی وگرنه حقت رو می خورن»، همان استراتژی دفاعی که او برای غلبه بر ترس از قضاوت و مشروعیت‌بخشیدن به فعالیتش به کار می‌برد و با بیان این‌که «کار که عار نیست، دارم نان درمی‌آرم»، رضایت از عملکردش را نشان داده و پویایی کار را به ملال ماندن در خانه ترجیح می‌دهد. این نگاه مشروعیت‌بخش به کار، به‌ویژه در شیشه‌پاک‌کنی، دیده می‌شود؛ چنان‌که وی آن را «شغل» می‌نامد و نَه «التماس».

او همچنین می‌گوید: «صبح‌ها اگه خواب نمونم می‌رم مدرسه... ساعت ۱۲ می‌آم خونه، کیفم رو می‌ندازم، یه چیزی می‌خورم، می‌آم سر کار... تو خیابون باید زرنگ باشی وگرنه حقت رو می‌خورن» این جمله نشان می‌دهد که «زرنگ‌بودن» در خیابان برای او نوعی «کفایت» ایجاد می‌کند که شاید در محیط مدرسه آن را تجربه نمی‌کند. بااین‌حال، این مسیر دشوار استقلال‌طلبی هرگز به فردگرایی محض و خودخواهانه ختم نمی‌شود، بلکه در خوشهٔ «مسئولیت‌پذیری» به اوج معنایی خود می‌رسد، متین که به دلیل بیماری پدرش مجبور به تأمین معاش است، می‌گوید: «همش رو می‌دم به مامانم، بابام دیسک کمر داره، نمی‌تونه کار کنه»، درحالی‌که **ایمان** بخشی از درآمدش را برای «عشق‌وحال» شخصی و بخش دیگر را برای تأمین نیازهای خانه صرف می‌کند: «پول کارم بعضی وقت‌ها برای خودم است و بعضی وقت‌ها هم وسیله می‌گیرم» درنهایت، کودک با ایفای نقش حامی و سرپرست، درآمد حاصل از رنج خود را برای کمک به مادرش به دلیل بیماری پدر و یا مانند سهراب برای خرید آنچه مادرش می‌خواهد هزینه می‌کند تا چرخهٔ اثبات کفایت با مراقبت متعهدانه از خانواده تکمیل شود.

۲-۵. آسیب‌پذیری و مشقت شغلی

تلاش کودکان کار برای این‌که روی پای خودشان بایستند و مستقل باشند، اصلاً راحت نیست و قیمت خیلی زیادی دارد؛ طبق این مضمون، آن‌ها مجبورند «هزینه‌های فیزیکی و امنیتی سنگینی» بپردازند که مستقیماً با جان و سلامتشان سروکار دارد، یعنی آزادی و پول درآوردن برای آن‌ها با درد و ترس گره خورده است. این بهای سنگین، شامل تمامی تهدیدات عینی و فیزیکی محیط کار و عواقب آن است. اولین مشکل بزرگ، تحمل سختی‌های آب‌وهوا و محیط خشن خیابان است؛ جایی که کارکردن طولانی در فضای باز باعث می‌شود آن‌ها «سرمای شدید» شب‌ها را با تمام وجود حس کنند، سرمایی که به گفتهٔ سهراب دست‌ها و صورتم یخ می‌زند و متین دست‌هایش ترک می‌خورند، آن‌قدر زیاد و آزاردهنده است که حتی باعث می‌شود پوست دست‌هایشان ترک بخورد، اما مجبورند با همان بدن یخ‌زده بازهم کار کنند. **ایمان**، به‌عنوان سخت‌ترین بخش کارش، از «گرما و سرما و زمستان» در کنار دوری راه یاد می‌کند. **حسام** نیز تأکید می‌کند که سخت‌ترین قسمت کار شب‌هاست که: «هوا سرد می‌شه خیلی سرد». مشکلات فیزیکی تنها به سرما محدود نمی‌شوند، طوری که **ساسان** می‌گوید: «سخت‌ترین قسمت کارم اینه که دستم به همه جای شیشه نمی‌رسه».

دردسرها فقط سرما نیست و خطر تصادف در خیابان‌های شلوغ هم همیشه وجود دارد؛ چنان‌که **سهراب** می‌گوید: «از ماشین‌هایی که محکم سر چهارراه می‌روند، می‌ترسم» و دائماً نگران است. بنا بر تعریف **ایمان** از ترسش که: «در اولین روز کار، از ماشین‌ها می‌ترسیدم که بهم بزنن»، دارد، بخشی از زندگی روزمره‌شان شده نگرانی از تصادف و باعث می‌شود حتی یک‌لحظه هم آرامش نداشته باشند. **ساسان** هم به «خراب بودن چراغ‌های راهنمایی‌ورانندگی و رانندگانی که توقف نمی‌کردن» در روزهای بد کارش اشاره می‌کند. از طرف دیگر، یک ترس خیلی بزرگ‌تر و وحشتناک‌تر هم وجود دارد و آن خطر دزدیده‌شدن توسط خلاف‌کاران است؛ **آیان** با زبانی ساده اما ترسناک می‌گوید که از ماشین‌های مشکوک و بدون پلاک می‌ترسد که «ببرنم و کلیه‌هام رو دربیارن» که نشان می‌دهد آن‌ها حتی امنیت جانی اولیه را هم ندارند. این تهدیدات صرفاً روانی نیستند، بلکه شامل خشونت مستقیم نیز می‌شوند؛ چنانچه آیان در روزهای اول کارش می‌ترسد که کسی پول‌هایش را ازش بگیرد یا کتکش بزنند. **متین** از تجربهٔ «یک مرد پیاده دنبالم کرد. فکر کرد خط انداختم رو ماشینش» یاد می‌کند و **محمد**، نیز می‌گوید که «فقط یک‌بار ماشین بهم زد و دستم شکست».

علاوه بر همهٔ این خطرات جانی، آن‌ها باید همیشه چشمانشان باز باشد و مثل یک نگهبان هوشیار عمل کنند تا بتوانند به‌موقع از دست مأموران شهرداری فرار کنند و همان‌طور که **متین** می‌گوید: «وسایلمون را نبرن» نگذارند که وسایلشان برده شود؛ چون ازدست‌دادن وسایل یعنی بیکاری و حتی مجبورند برای دفاع از جای کار و درآمدشان با بقیهٔ بچه‌ها درگیر شوند؛ مانند رضا که کارشان به «دعواکردن» می‌کشد؛ **آیان** نیز «از بچه‌هایی که میان و اینجا کار می‌کنن می‌ترسم. می‌ترسم بچه‌ها اینجا باشن و باهام دعوا کنن» را به‌عنوان سخت‌ترین قسمت کارش ذکر می‌کند. بنابراین، ترس از مأموران شهرداری، همان‌طور که **رضا** بیان می‌کند، از ترس «این‌که کسی بیاد و ما را جمع کنه و بگه اینجا کار نکنین» نشئت می‌گیرد. درواقع توی چنین شرایط خطرناک و پُراسترسی، زرنگ‌بودن و حواس‌جمع بودن دیگر یک انتخاب نیست، بلکه تنها راه اجباری است که باید یاد بگیرند تا بتوانند در خیابان دوام بیاورند و زنده بمانند و این بهایی است که هر روز برای استقلال‌طلبی خود می‌پردازند.

۳-۵. ننگ اجتماعی و خصومت عمومی

علاوه بر سختی‌های فیزیکی کار، این کودکان با یک درد عمیق‌تر و درونی‌تر هم دست‌وپنجه نرم می‌کنند که در مضمون «ننگ اجتماعی و خصومت عمومی» دیده می‌شود و نشان

می‌دهد که زخم‌زبان‌ها و نگاه‌های مردم گاهی از زخم‌های جسمی دردناک‌تر است؛ چراکه در این تجربه، حفظ «آبرو» برای کودک حتی از کسب درآمد هم حیاتی‌تر می‌شود و بزرگ‌ترین ترس آن‌ها فقر نیست، بلکه ترس از بی‌آبروشدن و شناخته‌شدن توسط آشنایان است. متین از ترس نزدیک‌شدن دو جهان مدرسه و خیابان به همدیگر می‌گوید: «خیلی می‌ترسیدم... می‌ترسیدم معلممون یا بچه‌های مدرسه منو ببینن. یه بار پسر همسایه‌مون رد شد، خودم رو قایم کردم پشت یه شاسی‌بلند». چنان‌که «**محمد**» با نگرانی عمیقی می‌گوید: «کاش رفیق‌هام تو این ماشین‌ها نباشن که منو ببینن که دارم اینجا کار می‌کنم تا آبروم نره» که نشان می‌دهد ترس از قضاوت‌شدن چقدر بر روحشان سنگینی می‌کند. یا جایی دیگر می‌گوید سخت‌ترین قسمت کارم این است که «آبرویم برود و کسی من را بشناسد». این ترس به‌قدری قوی است که متین نیز به دلیل همین دغدغه، درخواست می‌کند «فقط تو را خدا عکسم را نگیر، اگر پخش شه آبروم می‌ره». درواقع، کودکان در مواجهه با ننگ، به‌طورمعمول از بیان احساساتشان در این مورد خجالت می‌کشند؛ **حسام** از روز اول می‌گوید از این‌که «پول را می‌خوام چه‌کار، آبروم می‌ره».

این کودکان مجبورند نگاه‌های سنگین و غیرانسانی جامعه را تحمل کنند، نگاه‌هایی که پُر از خشم و بیزاری است؛ **محمد** حس می‌کند مردم طوری نگاهش می‌کنند «انگار ما اقوامشان را کشتیم» و یا **ایمان** این حس طردشدن را با شدت بیش‌تری توصیف می‌کند و می‌گوید مردم «طوری نگاه آدم می‌کنن انگار جن دیدن»، نگاه‌هایی که به گفتهٔ **حسام** مدام به آن‌ها برچسب «بچه‌گداست، گرسنه است، می‌آد اینجا کار می‌کنه» می‌زنند یا طاها که می‌گوید بهم می‌گویند «بچه فقیر». **ایمان** همچنین شنیده است که مردم می‌گویند «ببین این بچه‌ها چقدر بدن». بااین‌حال، برخی قضاوت‌ها نیز مثبت است؛ **طاها** می‌گوید که گاهی مردم می‌گویند «چه پسر خوب و کار کنی» و یا **سهراب** که مواجهه دوگانه‌ای با رانندگان داشته است؛ برخی «با بداخلاقی حرف می‌زنن» و برخی «آدم‌های خوبی هستند». اما ماجرا فقط به نگاه‌ها ختم نمی‌شود و رانندگان گاهی عمداً رفتارهای خشن و ناعادلانه‌ای دارند تا آن‌ها را تحقیر کنند، مثلاً **متین** از بی‌رحمی رانندگانی می‌گوید که شیشه ماشین را بالا می‌کشند تا «بخورد به دستم» و «برف‌پاک‌کن را روشن می‌کنن که آب بپاشه بهم و خیس بشم»، یا **سهراب** که مدام جمله تحقیرآمیز «برو اونور» را می‌شنود. این دشمنی گاهی به اوج بی‌عدالتی می‌رسد، مثل تجربهٔ تلخ ایمان که بی‌دلیل متهم به «دزدی» شد و او را به کلانتری بردند: «گفت: تو دزدی و من را به‌زور سوار کرد و برد کلانتری» یا آیان نیز توسط «خانمی» مورد خشونت فیزیکی قرار می‌گیرد و

می‌گوید: «دو تا سیلی هم من را زد و رفت».

در برابر این‌همه فشار روانی، آن‌ها یاد گرفته‌اند برای این‌که دیوانه نشوند، راهکارهایی پیدا کنند؛ مثلاً **حسام** یاد گرفته که بی‌تفاوت باشد و می‌گوید «به آن نگاه نمی‌کنم و می‌رم»، درحالی‌که ایمان خشمش را با فحاشی بیرون می‌ریزد تا آرام شود «بعضی وقت‌ها عصبانی می‌شم و بهشون فحش می‌دم تا آروم شم». متین با بیان این‌که «کار که عار نیست، دارم نان درمی‌آورم»، برای کارش مشروعیت می‌سازد. این نگاه مشروعیت‌بخش به کار، به‌ویژه در شغل شیشه‌پاک‌کنی، دیده می‌شود؛ چنان‌که **متین** تأکید می‌کند «شیشه پاک‌کردن همه‌اش التماس نیست، یک شغله».

این کودکان هنوز تشنه محبت هستند و کوچک‌ترین رفتار انسانی خوشحالشان می‌کند، طوری‌که **حسام** می‌گوید اگر راننده‌ها «بهم لبخند بزنن باهام خوب صحبت کنن حتی اگه بهم پول هم ندن ولی چون باهام به‌خوبی صحبت می‌کنن خوشحال می‌شم و اصلاً پول هم نمی‌گیرم واسه شیشه پاک‌کردن»؛ جمله‌ای که ثابت می‌کند برای این کودکان، احترام و دیده‌شدن به‌عنوان یک انسان، گاهی از نان شب هم واجب‌تر است. در همین راستا، **سهراب** می‌گوید اگر راننده‌ها «فقط لبخند می‌زدن و باهام حرف می‌زدن و پول ندن کارشون ندارم»، این یک پاداش غیرمالی است. **ساسان** نیز از دریافت یک لطف بزرگ توسط یک غریبه می‌گوید که «من رو برد توی رستوران و برام غذا و لباس و دفتر و کتاب خرید» که یک خاطرهٔ خوب بود. این واکنش‌های متضاد جامعه (ترحم در مقابل خصومت)، تصویر پیچیده‌ای از جایگاه اجتماعی آن‌ها را ترسیم می‌کند.

٤-٥. دیالکتیک کار- خانواده

رابطهٔ «کودک کار» با خانواده‌اش در این سبک زندگی بسیار پیچیده و چندلایه است، به‌طوری‌که در مضمون «پویایی اجتماعی خانواده و نقش حمایتی» می‌بینیم که اگرچه کار در خیابان ظاهراً شکلی از مستقل‌شدن است، اما ریشه و انگیزهٔ اصلی آن اغلب در مشکلات عمیق خانواده نهفته است و خیابان برای آن‌ها معنای دوگانه‌ای دارد؛ از یک‌سو آن‌ها مجبورند زودتر از موعد بزرگ شوند و جای خالی والدین را پُر کنند، یعنی «نقش سرپرست» را به عهده بگیرند، چراکه بیماری یا نبود پدر آن‌ها را وادار به کار کرده است. مثلاً **متین** توضیح می‌دهد که تمام درآمدش را خرج خانه می‌کند و می‌گوید: «همه‌ش رو می‌دم به مامانم. بابام دیسک کمر داره، نمی‌تونه کار کنه. دکتر گفته نباید چیز سنگین بلند کنه»، یا

آیان که به دلیل بیماری پدرش مجبور به کارکردن است: «بابام همیشه نمی‌تونه کار کنه چون مریضه و من می‌آم کمک خرجی‌ش».

مشکلات عمیق خانوادگی، مانند بیکاری یا درآمد پایین والدین، اعتیاد و خشونت والدین و پُرجمعیت‌بودن خانواده‌ها، نیروی محرکه‌ای (عوامل رانش) هستند که کودکان را به سمت خیابان می‌رانند. فقدان ساختار حمایتی والدین، کار را بر کودکان تحمیل می‌کند. ساسان به دلیل زندانی‌بودن پدرش و فقدان حمایت او که مجبور است بار زندگی را به دوش بکشد و این فقدان ساختاری، رؤیای اصلی او را تحت‌تأثیر قرار داده است؛ به‌طوری‌که آرزوی اصلی‌اش این است که «بابام از زندان آزاد بشه» همچنین **محمد** که اشاره می‌کند «چند وقت پیش بابام از دنیا رفت»، بنابراین او هم با فقدان حمایت کامل والدین روبه‌روست. سهراب هم پدرش را از دست داده است اما ماجرا یک‌روی عجیب و متضاد دیگر هم دارد و آن این است که گاهی «خیابان به‌عنوان پناهگاه» عمل می‌کند و بچه‌ها نَه‌فقط برای پول، بلکه برای فرار از محیط پُرتنش و آزاردهندهٔ خانه به شلوغی خیابان پناه می‌برند؛ **آیان** صادقانه می‌گوید که اذیت‌های مادرش و دعواهای توی خانه باعث شده بیرون بیاید تا «مامانمه، باهام دعوا می‌کنه که چرا کار نمی‌کنی و من میام اینجا تا راحت‌تر باشم» و حتی تلخ‌تر این‌که برای تخلیهٔ خشم و فشار روانی که در خانه به او وارد شده، دست به رفتارهای تخریبی می‌زند و تعریف می‌کند: «وقتی در خانه حس بد می‌کنم، می‌رم بیرون و با سنگ می‌زنم به شیشه‌ها تا بشکنن، بعد می‌دوم و می‌روم» که نشان می‌دهد خیابان جایی برای خالی‌کردن عقده‌های خانه است.

با وجود تمام این ادعاهای استقلال و نان‌آوربودن، آن‌ها درنهایت کودک هستند و در مواقع بحرانی چاره‌ای جز «اتکا به ساختار خانواده» ندارند؛ همان‌طور که **حسام** اعتراف می‌کند که در صورت بیماری یا آسیب جدی مثل شکستگی، توانش تمام می‌شود و «اگر مریض شوم باید به بابام زنگ بزنم و من را ببره دکتر.»، یا **آیان** نیز در مواقع بحرانی، «به پدر و یا مادرم زنگ می‌زنم. تا بیان و بهم کمک کنن» که این نشان می‌دهد استقلال آن‌ها شکننده است و هنوز به حمایت والدینشان، هرچند اندک، وابسته‌اند.

۵-۵. آرزوها و امید؛ راهگشای پیشرفت

در میان تمام سختی‌ها و تلخی‌های کار در خیابان، چیزی که مثل یک قوت قلب به «کودکان کار» انرژی می‌دهد تا بتوانند رنج روزانه را تحمل کنند، رؤیاهایشان است که در مضمون «آرزوها و امید» قرار می‌گیرد؛ این آرزوها فقط خیال‌بافی نیستند، بلکه ابزاری برای زنده‌ماندن

روح آن‌هاست. آرزوی کار در یک مکان غیر از خیابان، فراتر از یک شغل، نشان‌دهندهٔ میل به کسب هویت اجتماعی محترم و رهایی از برچسب «بچه خیابان» است. بخشی از این رؤیاها مربوط به «میل به داراشدن» است، یعنی داشتن چیزهایی مثل موتور یا خانه که برای آن‌ها نماد قدرت و رها شدن از سختی‌های کار با پای پیاده است؛ مثلاً **متین** با شوروشوق می‌گوید: «بزرگ‌ترین آرزوم اینه که یه موتور کراس قرمز داشته باشم و باهاش تک‌چرخ بزنم» که نشان می‌دهد او می‌خواهد به‌جای این‌که مجبور باشد کیلومترها راه برود و کار کند، کنترل حرکتش را در دست بگیرد و آزادانه مانور دهد. همچنین **طاها** آرزو می‌کند که «ماشین داشته باشم، خانه داشته باشم، موتور داشته باشم» و محمد که داشتن ماشین را در لیست آرزوهایش قرار می‌دهد. این آرزوی تملک حتی در برنامه‌ریزی‌های مالی بلندمدت رضا هم دیده می‌شود که می‌خواهد پولش را در قلک بریزد تا هم موتور بخرد و هم بتواند ماشین بخرد. علاوه‌براین، متین آرزوی داشتن یک خانه حیاط‌دار را دارد تا دیگر اجاره ندهند را در سر دارد که نماد «ثبات و امنیت» نهایی است. درنهایت، **سهراب** آرزوی بزرگ خود را این‌گونه بیان می‌کند که «بزرگ‌ترین آرزویم اینه که بزرگ بشم و برم جایی کار کنم تا دستم تو جیب خودم باشه» که این نماد کرامت، خودمختاری مطلق و مصونیت از تحقیر است.

اما رؤیاهای این کودکان فقط مادی نیست و آن‌ها راه نجات واقعی و آبرومندانه را در «ارتقا از طریق تحصیل» می‌بینند؛ آن‌ها درس‌خواندن را نردبانی می‌دانند که می‌تواند آن‌ها را از کف خیابان به طبقات بالای جامعه برساند تا دیگر کسی به چشم حقارت نگاهشان نکند. به همین دلیل **حسام** با هدفی بزرگ می‌گوید: «آرزویم اینه: بتونم شغل خیلی خوب داشته باشم مثل دکتر یا مهندس تا بتونم پدر و مادرم را سربلند کنم، خانواده‌ام هم سالم باشن و پول خیلی زیادی هم داشته باشم». او تحصیل را یک پشتوانه حفاظتی می‌داند. طاها نیز آرزوی گرفتن دیپلم را دارد و **محمد** هم همین مسیر را تنها راه موفقیت می‌داند و می‌گوید: «آرزویم اینه که درسم را بخونم تا بتونم به جایی برسم، به مادرم کمک کنم و این‌که در آینده موفق بشم» که نشان می‌دهد آن‌ها تشنهٔ یک هویت جدید و محترم هستند. او در ادامهٔ آرزوهایش، بعد از موتور، آرزو می‌کند بزرگ شود تا کارمند شود و خانه‌ای هم داشته باشد.

بخش مهمی از آرزوهای این کودکان، نَه فردی، بلکه معطوف به بازگرداندن ثبات و سلامت به محیط خانوادگی است که علت اصلی حضور آن‌ها در خیابان است. **متین** آرزو می‌کند: «کمر بابام خوب شه بره سر کار، دیگه من نیام اینجا». **ساسان** آرزو می‌کند: «که بابام از زندان آزاد بشه» که نشان می‌دهد آزادی پدر به‌عنوان پیش‌شرط امنیت و آرامش برای او از هر

موفقیت مالی مهم‌تر است. نکتهٔ قابل‌توجه دیگر، روحیهٔ بزرگ‌منشانه آن‌هاست که با وجود فقر، به فکر «صلح اجتماعی و حامی‌شدن» هستند؛ آن‌ها نمی‌خواهند فقط خودشان نجات پیدا کنند، بلکه می‌خواهند آن‌قدر قوی شوند که دست دیگران را هم بگیرند. این موضوع در آرزوی زیبای **ایمان** دیده می‌شود که می‌گوید: «بزرگ‌ترین آرزویم این است که ماشین بگیرم و به بچه‌هایی که مثل خودم هستن، ۵ میلیونی و ۱۰ میلیونی پول بدم و برم براشون وسیله بگیرم»؛ یعنی می‌خواهد از یک قربانی به یک قهرمان و حامی تبدیل شود. محمد نیز دوست دارد به فردی قدرتمند و پولدار تبدیل شود. درنهایت، خستگی آن‌ها از دعوا و درگیری‌های خیابانی باعث شده که بزرگ‌ترین آرزوی **رضا** فقط آرامش و صلح باشد: «با همهٔ اطرافم رفیق باشم نَه دشمن»؛ آرزویی ساده اما عمیق که نشان می‌دهد آن‌ها بیش از هر چیزی به امنیت روانی و دوستی نیاز دارند.

۶-۵. ساختار تجربه کار کودک: زندگی در حاشیه توقف

جوهرهٔ کودکان کار را می‌توان یک «مبارزهٔ سه‌گانه» دانست که اگرچه با احساس مسئولیت در قبال خانواده آغاز می‌شود، اما در اصل تلاشی است برای حفظ هویت در میانهٔ جنگ ارادهٔ شخصی و محیطی بی‌رحم. در این میدان، نیروی پیش‌برنده، امید به قدرتمندشدن و کسب احترام در آینده است. کار برای این کودکان تنها پول درآوردن نیست؛ بلکه تلاشی است برای کسب «استقلال» و فرار از تحقیر. حتی کودکانی که در فقر نیستند، گرفتن پول از پدر را کسر شأن می‌دانند. اما این میل به استقلال، گاهی با واقعیت تلخ زندگی در هم می‌شکند؛ زمانی که کودک مجبور می‌شود جایگزین پدر شود. مثل متین که به خاطر دیسک کمر پدرش، نان‌آور خانه شده است. آن‌ها برای دوام‌آوردن زیر بار این فشار و نگاه سنگین جامعه، به خودشان لقب «زرنگ» می‌دهند تا احساس قدرت کنند.

«کودکان کار» در محاصرهٔ دو نوع خطر هستند: ۱) خطر جسمی و جانی: از سرمایی که دست‌هایشان را ترک می‌اندازد تا گرمای طاقت‌فرسایی که ساعت‌ها کار در خیابان و زیر آفتاب سوزان بر بدن‌های نحیفشان تحمیل می‌کند؛ از بی‌حالی و تشنگی مداوم و سوزش پوست تا ترس وحشتناک از این‌که توسط ماشین‌ها ربوده شوند یا ترس دائمی از مأموران شهرداری. ۲) خطر روانی و آبروریزی: این دردناک‌ترین بخش ماجراست. این نگاه‌ها گاهی با آزار رانندگان یا تهمت دزدی همراه می‌شود. اما تلخ‌ترین طنز ماجرا اینجاست که برای کودکی مثل آیان، همین خیابان ترسناک، به خاطر دعواهای مادرش در خانه، تبدیل به پناهگاه شده است.

آنچه به این کودکان قدرت تحمل می‌دهد، رؤیای «تغییر جایگاه» است. آن‌ها راه نجات را در درس‌خواندن (برای سر بلندکردن پدر و مادر)، داشتن شغل آبرومند یا حتی داشتن یک موتور کراس (به‌عنوان نماد قدرت و آزادی) می‌بینند. آرزوهایشان اغلب برای خودشان نیست؛ متین آرزوی شفای پدرش را دارد و ساسان آزادی پدرش از زندان را می‌خواهد. اوج انسانیت آن‌ها جایی است که می‌خواهند از «قربانی» به «حامی» تبدیل شوند؛ مثل ایمان که می‌خواهد در آینده به کودکانی شبیه خودش کمک کند. زندگی در «حاشیهٔ توقف» یعنی همین؛ تعلیق بین «بودن» و «نبودن»، بین «کودکی‌کردن» و «مردشدن» که تنها با امید مطلق به فردایی بهتر ادامه می‌یابد.

٦. بحث و نتیجه‌گیری

میلیون‌ها کودک در سراسر جهان به‌جای تحصیل، در خیابان‌ها مشغول کارند و بسیاری از آن‌ها در مشاغل مخاطره‌آمیز فعالیت می‌کنند. در ایران، حضور «کودکان کار» در خیابان‌ها در حال فعالیت، واقعیتی ملموس است. «کودکان کار» پدیده‌ای پیچیده و شگفت‌انگیز است؛ پیامدهای بی‌شماری در سطوح خُرد تا کلان دارد و از گستره‌ای از عوامل از لایه‌های کلان تا خُرد متأثر می‌شود. این امر باعث می‌شود درک «تجربه زیسته» کودکان کار در بسترهای مختلف اجتماعی مضاعف گردد. پدیده‌ای که محصول فرسایش حمایت‌های ساختاری است و ضرورت دارد توسط سیاست‌گذاران به شکلی جامع درک شود. پژوهش حاضر تلاش کرده است در چارچوب روش پدیدارشناختی، تجربه زیسته این کودکان را در بستر اجتماعی - فرهنگی شهر یاسوج مورد مطالعه قرار دهد که یافته‌های آن به شرح ذیل هستند:

بر اساس یافته‌های پژوهش، محرک اصلی کودکان کار، فراتر از نیاز صرف اقتصادی، یک نیاز عمیق روانی برای دستیابی به «خودمختاری و کفایت» و کسب کرامت است. این خودمختاری در خوشه‌های معنایی همچون «استقلال‌طلبی» تجلی می‌یابد که در آن پول نَه برای انباشت ثروت، بلکه به‌مثابهٔ ابزاری برای «مصونیت در برابر تحقیر» و ساختن حریمی امن برای گریز از «حرف زور» دیگران درک می‌شود. اسکار لوئیس (۱۹۶۶) در قالب نظریهٔ «فرهنگ فقر» معتقد است کارکردن در سنین پایین نَه یک انتخاب، بلکه یک هنجار پذیرفته‌شده و راهبردی برای بقا در یک محیط بی‌ثبات است که هدف آن کاهش احساس درماندگی است. بااین‌وجود، یافته‌های فعلی نشان می‌دهد که این کودکان، «کار» را نَه یک

انتخاب آزادانه، بلکه امری اجتناب‌ناپذیر برای بقا می‌دانند؛ چنان‌که در دوران پاندمی کرونا، کودکان به دلیل جبر معیشتی و ناتوانی والدین، عملاً قرنطینه خانگی را نقض کرده و خیابان را به خانهٔ دوم خود تبدیل کردند (اسدپور و همکاران، ۱۴۰۳).

اما مضمون «خودمختاری و کفایت» صرفاً تأییدکنندهٔ آسیب‌پذیری نیست، بلکه با نظریهٔ تاب‌آوری (مستن، ۲۰۰۱) نیز مرتبط است. تلاش این کودکان برای تعریف خود به‌عنوان افراد «زرنگ»، «کارکن» و «قوی»، نشان‌دهندهٔ عاملیت و کنشگری فعال است که در برابر نگاه ننگ‌آلود عمومی مقاومت می‌کنند. این عاملیت حتی در بدترین اَشکال کار، مانند «زباله‌گردی»، مشاهده می‌شود که طی آن کودکان علی‌رغم استثمار در شبکه‌های پیچیده اقتصادی، فعالیت خود را یک «شغل» تلقی کرده و از تمناکردن از دیگران پرهیز می‌کنند تا کرامت خود را حفظ نمایند (احمدی، ۱۴۰۲). این نتایج تأییدکنندهٔ مطالعاتی است که بر توانمندسازی و راهبردهای بقا تمرکز کرده‌اند؛ مانند پژوهش رضازاده (۲۰۲۲) که نشان داد کودکان برای حفظ عزت‌نفس خود، روایت‌های جایگزینی از هویتشان خلق می‌کنند.

این یافته با پژوهش یونیسف (۱۳۸۱) در تهران سازگار است که تصور رایج بی‌خانمانی کودکان را به چالش کشید و نشان داد که بخش بزرگی از آن‌ها با خانواده زندگی می‌کنند و به‌عنوان نیروی کار خانواده نقش‌آفرینی می‌نمایند. درواقع، این پدیده را باید ذیل مقولهٔ «استثمار کودکان در یک ساختار اقتصادی ناکارآمد» تحلیل کرد، جایی که خیابان عملاً جایگزین نهادهای حمایتی رسمی شده است (حیدری و همکاران، ۱۴۰۴). علی‌رغم این چالش‌ها، آرزوی کودکان برای ارتقای منزلتی از طریق تحصیل، نشان‌دهندهٔ بقای بُعد «تعهد» در نظریهٔ پیوند اجتماعی هیرشی (۱۹۶۹) است که آن‌ها را همچنان به اهداف متعارف جامعه متصل نگه می‌دارد. بااین‌وجود، فقدان هماهنگی نهادهای مسئول و بودجهٔ کافی، تحقق حقوق شهروندی این کودکان را با چالش‌های جدی مواجه کرده است (پورمحمدگلزاری نوبر و همکاران، ۱۴۰۲).

مضمون «آسیب‌پذیری و مشقت شغلی» بهای سنگینی را که کودکان برای استقلال می‌پردازند، آشکار می‌سازد. این مفهوم به معنای قرارگیری ناگزیر در معرض تهدیدات عینی و محیط خشن خیابان است که در آن فقر ساختاری، ایمنی و کرامت کودک را به مخاطره می‌اندازد. ابعاد این مشقت لایه‌های گوناگونی دارد؛ از جهات اقلیمی (تحمل سرمای استخوان‌سوز و گرمای طاقت‌فرسا) و فیزیکی (نرسیدن دست به شیشه ماشین‌های شاسی‌بلند و نقص‌عضو) گرفته تا ابعاد امنیتی همچون خشونت نظام‌مند و استثمار

(احمدی، ۱۴۰۲). این مشقات شامل خطرات جانی، تحمل شدید سرما و گرما و خشونت مستقیم است. از منظر کارکردی، خیابان با تمام این مشقات، برای برخی کودکان به «خانهٔ دوم» و پناهگاهی برای فرار از ملال یا تنش‌های حاد درون خانه تبدیل می‌شود (تلوزاد، ۱۳۸۷).

پیامد نهایی این وضعیت بروز «ترومای پیچیده» و «اَنگ درونی‌شده» است که چرخهٔ محرومیت را بازتولید می‌کند (ملکی، ۱۳۸۶؛ رضازاده، ۲۰۲۲). این شرایط نشان‌دهندهٔ محرومیت نظام‌مند این گروه از ایمنی و حقوق اولیه است که در چارچوب مفهوم طرد اجتماعی تبیین می‌شود (واکر، ۱۹۹۷). این محرومیت نظام‌مند در مطالعات کیفی دیگر در ایران نیز مورد تأیید قرار گرفته است؛ چنان‌که حبیب‌پور گتابی و عطاءاللهی (۱۴۰۱) نشان دادند که فرآیند طرد حتی در لایه‌های درونی خانواده نیز بازتولید شده و منجر به «احساس حذف‌شدگی» و «فقدان حک‌شدگی اجتماعی» در فرد می‌شود. این امر نشان می‌دهد که طرد اجتماعی پیوندهای هویتی و حمایتی فرد را در تمام سطوح سست می‌کند. طرد اجتماعی به فرایندهایی اشاره دارد که طی آن افراد از دسترسی به حقوق و فرصت‌های ضروری برای مشارکت کامل در جامعه محروم می‌شوند (قاسم‌زاده، ۱۳۸۴؛ واکر، ۱۹۹۷).

یافته‌های پژوهش با نظریهٔ «عوامل رانش و کشش» مطابقت دارد؛ جایی که استیصال به‌عنوان عامل رانش، کودک را به محیطی پرتاب می‌کند که در آن «جنایی‌سازی بقا» تنها راه زنده‌ماندن است (موران و مورا کاسترو، ۱۹۹۷). این خطرات فیزیکی به‌ویژه در مشاغل پُرخطر مانند شیشه‌پاک‌کنی در چهارراه‌ها افزایش می‌یابد و با یافته‌های قبلی مبنی بر شیوع اَشکال بدکار کودک مانند زباله‌گردی و دست‌فروشی در کلان‌شهرها مطابقت دارد (عامری‌سیاهویی، ۱۴۰۳؛ عرشی و همکاران، ۱۳۹۹). به‌عنوان‌مثال، احمدی (۱۴۰۲) نشان داد که در زباله‌گردی، کودکان با مخاطرات حاد بهداشتی همچون تماس با سرنگ‌های آلوده و پسماندهای عفونی روبه‌رو هستند که سلامت جسمی آنان را به‌شدت تهدید می‌کند. ترس دائمی از مأموران شهرداری و مصادره اموال، همچنین رقابت و درگیری بر سر قلمرو با دیگر کودکان کار، نشان‌دهندهٔ فقدان مسیرهای قانونی برای بقا است؛ فرایندی که در ادبیات جامعه‌شناختی به آن «جنایی‌سازی بقا» گفته می‌شود.

مضمون «ننگ اجتماعی و خصومت عمومی» نشان داد که درد روانی ناشی از طرد، گاهی از آسیب‌های جسمی شدیدتر است. بزرگ‌ترین ترس کودکان، نَه فقر، بلکه «رفتن آبرو» و شناخته‌شدن توسط آشنایان است. این کودکان توسط جامعه با برچسب‌هایی مانند «جن دیده‌شده» یا «بچه‌گدا» تحقیر می‌شوند. این فرایند «ننگ‌زنی»، درواقع نوعی «طرد فرهنگی»

است که طی آن کودکان به‌صورت نظام‌مند از دسترسی به جایگاه اجتماعی حرمت‌دار محروم می‌شوند (واکر، ۱۹۹۷؛ پورمحمدگلزاری نوبر و همکاران، ۱۴۰۲). این تجربه به‌شدت به نظریهٔ «پیوند اجتماعی» هیرشی (۱۹۶۹) مرتبط است که بر اهمیت «دل‌بستگی» و «باور به هنجارهای اخلاقی» جامعه تأکید دارد. طرد اجتماعی و خشونت خانگی، پیوندهای حیاتی کودک را تضعیف کرده و او را در خلأ هنجاری قرار می‌دهد.

رفتارهای خصمانهٔ رانندگان مانند بستن شیشه، روشن‌کردن برف‌پاک‌کن برای تحقیر و اتهام‌های ناروا به دزدی، این احساس طردشدگی را تشدید می‌کند. نگاه «مجرم‌انگارانه» به کودکان، پیوند آنان با جامعهٔ متعارف را گسسته و تمایل به پیوستن به خُرده‌فرهنگ‌های خیابانی را افزایش می‌دهد. این نتایج با یافته‌های خاتون و همکاران (۲۰۲۳) در بنگلادش که ارتباط مستقیمی بین استثمار و خشونت در خیابان با شیوع اختلالات سلامت روان نشان دادند، همسو است. بااین‌حال، کودکان راهکارهایی برای مقابله با این ننگ دارند، مانند بی‌تفاوت بودن یا مشروعیت‌بخشیدن به کار خود. آن‌ها با خلق روایت‌های جایگزین و اطلاق صفاتی چون «زرنگ» و «کارکن» به خود، تلاش می‌کنند تا از «اَنگ درونی‌شده» رها شده و عزت‌نفس خود را حفظ نمایند (رضازاده، ۲۰۲۲؛ حیدری و همکاران، ۱۴۰۴). تأکید بر پاداش غیرمالی مانند لبخند و صحبت خوب رانندگان، نشان‌دهندهٔ نیاز حیاتی این کودکان به «دیده‌شدن» و احترام انسانی است. درواقع، میل به ارتقای منزلت اجتماعی از طریق تحصیل که در آرزوهای این کودکان موج می‌زند، نشان‌دهندهٔ بقای بعد «تعهد» در پیوند اجتماعی است که آنان را علیرغم طرد محیطی، به اهداف جامعه متصل نگه می‌دارد (پورمحمدگلزاری نوبر و همکاران، ۱۴۰۲).

درمجموع، پدیدهٔ «کودکان کار» را باید در جایی تحلیل کرد که خیابان عملاً جایگزین نهادهای حمایتی رسمی شده و کودک برای حفظ کرامت خود در میان ننگ و خصومت، به عاملیت فردی پناه می‌برد. این وضعیت، ضرورت بازنگری در سیاست‌های حمایتی و صیانت از حقوق بنیادین این کودکان را دوچندان می‌کند.

درک پدیدهٔ «کودکان کار» مستلزم واکاوی عمیق مناسبات خانوادگی و فشارهای ساختاری است که کودک را میان خانه و خیابان در وضعیت تعلیق قرار می‌دهد. خانواده در این میان نَه‌تنها یک واحد حمایتی، بلکه در بسیاری از موارد به‌عنوان اصلی‌ترین عامل رانش عمل می‌کند که مسئولیت‌های زودهنگامی را بر دوش کودک می‌گذارد. نتایج این پژوهش در شهر «یاسوج» بار دیگر بر نقش خانواده به‌عنوان یک عامل رانش اصلی تأکید می‌کند؛ جایی که

بیماری والدین، فقدان والدین و یا زندانی‌بودن پدر، کودک را وادار به ایفای «نقش سرپرست» برای تأمین معاش خانواده کرده است. این یافته با چارچوب عوامل رانش (موران و موراکاسترو، ۱۹۹۷) که نیاز مالی خانواده را در رأس قرار می‌دهد و همچنین مطالعات داخلی مانند اونق و همکاران (۱۴۰۲) که بر فقر و ناکارآمدی والدینی تأکید کرده‌اند، سازگار است.

علاوه بر فقر مادی، «فقر قابلیتی» و بیکاری سرپرست خانواده در اثر اعتیاد یا بیماری، چرخه‌ای از استثمار اقتصادی را ایجاد می‌کند که در آن خیابان عملاً جایگزین نهادهای حمایتی رسمی شده و کودک به ابزاری برای جبران ناتوانی والدین تبدیل می‌شود (حیدری و همکاران، ۱۴۰۴). وجه متناقض این مضمون، استفاده از خیابان به‌عنوان «پناهگاه» است. برخی کودکان نَه‌صرفاً برای پول، بلکه برای فرار از محیط پُرتنش و آزاردهندهٔ خانه مانند دعوا و اذیت مادر، به خیابان پناه می‌آورند. این تجربه در دوران بحران‌هایی نظیر پاندمی کرونا تشدید شد؛ جایی که خیابان به «خانهٔ دوم» کودکان تبدیل گردید تا از تنش‌های حاد درون خانه بگریزند، هرچند این فرار آن‌ها را در معرض خشونت مضاعف مأموران و مخاطرات بهداشتی قرار می‌داد (اسدپور و همکاران، ۱۴۰۳).

با وجود ادعای استقلال، شکنندگی این استقلال در مواقع بحران مانند بیماری یا شکستگی آشکار می‌شود، جایی که کودک همچنان مجبور به «اتکا به خانواده» برای کمک و مراقبت است. این وابستگی ناگزیر نشان می‌دهد که خودمختاری کودکان کار، نَه یک انتخاب آزادانه، بلکه «استقلالی از روی اضطرار» است که در صورت فقدان هماهنگی نهادهای مسئول و بودجهٔ کافی برای حمایت‌های ساختاری، همچنان در بن‌بست فقر و استثمار باقی می‌ماند (پورمحمدگلزاری نوبر و همکاران، ۱۴۰۲).

درنهایت، زیست‌جهان کودکان کار نشان‌دهندهٔ یک «طناب‌کشی» مداوم میان اجبار خانوادگی و میل به خودمختاری است. خیابان برای این کودکان، هم‌زمان نقش مأمور استثمار و پناهگاه عاطفی را ایفا می‌کند، اما تا زمانی که ساختارهای کلان اقتصادی و حمایتی اصلاح نشوند، این استقلال شکننده تنها به بازتولید چرخهٔ محرومیت بین‌نسلی می‌انجامد.

«آرزوها و امید» نَه‌تنها رؤیایی برای آینده، بلکه راهبردی حیاتی برای معنابخشی به رنج‌های امروز و مقاومت در برابر فشارهای ساختاری است. مضمون «آرزوها و امید» به‌عنوان نیروی پیش‌برنده در برابر رنج روزانه عمل می‌کنند. آرزوی تملک موتور کراس و یا خانهٔ حیاط‌دار، نمادهای قدرت، آزادی و ثبات هستند. بر اساس یافته‌های پژوهش، این «آرزوها» ابزاری برای زنده‌ماندن روح و غلبه بر خستگی ناشی از کار طولانی در خیابان محسوب می‌شوند؛ برای

مثال، آرزوی داشتن موتور کراس نمادی از کنترل بر حرکت و رهایی از فرسودگی و آرزوی «دستی در جیب خود داشتن» تلاشی برای کسب کرامت و مصونیت از تحقیر است.

مهم‌تر از آرزوهای مادی، ارتقاء از طریق تحصیل و شغل آبرومند مانند دکتر، مهندس، کارمند است. این آرزوها نمونهٔ بارزی از بُعد «تعهد» در نظریهٔ پیوند اجتماعی هیرشی (۱۹۶۹) است که اتصال به اهداف متعارف جامعه مانند تحصیل و شغل را به‌عنوان عامل محافظت در برابر انحراف می‌داند. این میل به ارتقای منزلت نشان می‌دهد که علی‌رغم طرد فرهنگی و اجتماعی، کودکان همچنان پیوندهای خود را با نظام ارزشی جامعه حفظ کرده‌اند (پورمحمدگلزاری نوبر و همکاران، ۱۴۰۲).

این مضمون از نظریهٔ «تاب‌آوری» منسن (۲۰۰۱) حمایت می‌کند، زیرا منابع قدرت و توانایی کودکان برای حفظ امید و هدف‌گذاری در آینده را نشان می‌دهد. بالاترین شکل تاب‌آوری، آرزوی «حامی‌شدن» است؛ مانند آرزوی ایمان که می‌خواهد به کودکانی شبیه خودش «کمک مالی» کند. این گذار از نقش «قربانی» به نقش «قهرمان و حامی»، بازنمایی عاملیت کودکان در بازتعریف هویت در برابر نگاه ننگ‌آلود جامعه است (حیدری و همکاران، ۱۴۰۴). همچنین، آرزوهای غیرفردی مانند آزادی پدر از زندان یا شفای پدر، نشان‌دهندهٔ اولویت‌بخشی به ثبات خانوادگی بر اهداف شخصی است.

درنهایت، ساختار بنیادی «تجربه زیسته» کودکان کار منجر به برساخت مضمون نهایی «زندگی در حاشیه توقف» گردید. این مطالعه با تمرکز بر شهر یاسوج که دارای پویایی‌های اجتماعی - اقتصادی متفاوتی از کلان‌شهرهاست، توانست پیچیدگی‌هایی را آشکار سازد که هم عوامل «آسیب‌زا» مانند «طرد اجتماعی» و «مشقت فیزیکی» و هم عوامل «کنشگرانه» مانند «خودمختاری» و «امید» را به‌صورت هم‌زمان تحلیل کند. این کودکان به‌طور هم‌زمان، «قربانی» و «کنشگر» هستند؛ از یک‌سو، نظام ساختاری و تنگدستی، آن‌ها را به خیابان می‌راند اما از سوی دیگر، آن‌ها با استفاده از راهبرد «زرنگ‌بودن»، کار خود را اعتبار می‌بخشند و از امید به آینده به‌عنوان ابزاری برای تحمل رنج روزمره بهره می‌گیرند.

در کلان‌شهرها، کودک کار اغلب در دل اقتصاد غیررسمی گسترده، در بستر مهاجرت، حاشیه‌نشینی، فقر متراکم و گاه شبکه‌های واسطه‌ای و استثماری دیده می‌شود. اما در یاسوج، کودک کار بیش‌تر در دل یک اقتصاد محلی شکننده ظاهر می‌شود؛ اقتصادی که اگرچه در جغرافیای استانی نفت‌خیز قرار دارد، اما در سطح زندگی روزمرهٔ بسیاری از خانوارها، هنوز نتوانسته امنیت معیشتی پایدار ایجاد کند. خانوارهای زیادی هنوز زیر پوشش نهادهای

حمایتی چون کمیتهٔ امداد و دیگر سازوکارهای حمایتی قرار دارند و برای تأمین زندگی روزمرهٔ خود با تنگنا مواجه‌اند.

کودک کار به‌عنوان بخشی از راهبرد بقای خانواده وارد فعالیت می‌شود. او به خیابان می‌آید، به پمپ‌بنزین می‌آید، پشت چراغ می‌ایستد، نَه لزوماً چون خانواده او فروپاشیده یا در شبکه‌ای باندی گرفتار شده، بلکه چون اقتصاد خانواده تاب‌آوری کافی ندارد. کودک، نقش او کوچک به نظر می‌رسد، اما در معادلهٔ معیشت خانواده، همین درآمدهای خرد می‌توانند اثرگذار باشند. کودک کار در یاسوج تنها یک کارگر خیابانی نیست؛ او هم‌زمان فرزند یک خانواده، عضو یک طایفه یا شبکهٔ خویشاوندی، دانش‌آموز یک مدرسه و چهره‌ای آشنا در محله است.

در کلان‌شهر، فاصلهٔ طبقاتی در بی‌نامی و ازدحام پنهان می‌شود؛ اما اینجا، فاصلهٔ طبقاتی ممکن است در دل آشنایی رُخ دهد. کودک ممکن است مشتری را بشناسد، یا برعکس، مشتری خانوادهٔ کودک را بشناسد. اینجا، کارکردن فقط یک فعالیت اقتصادی نیست؛ یک تجربهٔ عاطفی و اجتماعی هم هست، آمیخته با احساس شرم، مسئولیت، بلوغ زودرس و گاه نوعی سکوت سنگین که کودک را وادار می‌کند خیلی زودتر از سن خود، منطق زندگی بزرگسالانه را بفهمد. با این وصف، کودکان کار در یاسوج را نَه‌صرفاً به‌عنوان کودکی در حال فروش، بلکه به‌عنوان سوژه‌ای اجتماعی باید دید که زندگی‌اش در مرز میان تعلق و محرومیت، دیده‌شدن و نادیده‌ماندن، حرکت و توقف شکل گرفته است. زندگی او، واقعاً، در حاشیه توقف می‌گذرد.

پیشنهادهای کاربردی

با استناد به نتایج پژوهش و به‌منظور کاهش فشارهای ناشی از «زندگی در حاشیه توقف»، راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شوند:

- تقویت حمایت‌های اجتماعی ساختاری: پیشنهاد می‌گردد نهادهای متولی با ارائهٔ حمایت‌های ساختاری از گروه‌های کم‌درآمد جامعه، کاهش فقر، تقلیل بیکاری، حمایت در شرایط بیماری و بیکاری و زندان، از اجبار کودکان برای ایفای زودهنگام «نقش سرپرست» جلوگیری کنند.

- آموزش مهارت‌های روان‌شناختی و تاب‌آوری: با توجه به اهمیت «مهارت» در مدیریت چالش‌های زیستی، آموزش مثبت‌اندیشی و ارتقای عزت‌نفس به کودکان، توسط مراکز مددکاری ضرورت می‌یابد. این امر توانایی آن‌ها در مقابله با دشواری‌ها و مدیریت آن‌ها در جهت بازگشت به زندگی را افزایش یابد.

- مدیریت فضاهای فراغتی و آموزشی: ایجاد کانون‌های مهارتی و تفریحی رایگان در مناطق حاشیه‌نشین یاسوج پیشنهاد می‌شود تا با جایگزینی فعالیت‌های سازنده، از «جنایی‌سازی بقا» و جذب کودکان به خُرده‌فرهنگ‌های انحرافی خیابان پیشگیری شود.
- تسهیل دسترسی به ابزارهای نوین آموزشی: با الگوگیری از نقش فضای مجازی در پیوند اجتماعی، فراهم‌آوردن زیرساخت‌های آموزش دیجیتال برای کودکان کار می‌تواند پیوند آن‌ها را با «تعهدات تحصیلی» حفظ کرده و از ریزش آن‌ها به لایه‌های زیرزمینی اقتصاد غیررسمی جلوگیری کند.

محدودیت‌های پژوهش

انجام این پژوهش با چالش‌هایی مشابه با مطالعات گروه‌های حساس اجتماعی روبرو بوده است:
- دشواری در جلب اعتماد و دسترسی: کودکان کار به دلیل ترس از شناسایی توسط مأموران یا برچسب‌زنی جامعه، در ابتدا نسبت به مشارکت در تحقیق مقاومت و بی‌اعتمادی نشان می‌دادند که فرآیند اعتمادپذیری را زمان‌بر می‌کرد.
- ناپایداری در هماهنگی‌های زمانی: به دلیل ماهیت کار خیابانی و اولویت کسب درآمد برای مشارکت‌کنندگان، بسیاری از جلسات مصاحبه به دلیل موارد غیرمترقبه در محیط کار کودک یا تغییر در ساعات فعالیت آن‌ها، با تأخیر یا جابجایی‌های مکرر مواجه می‌شد.
- محدودیت در تعمیم یافته‌ها: با توجه به ماهیت کیفی پژوهش و تمرکز بر بافت خاص شهر یاسوج و همچنین سطح تحصیلی متفاوت مشارکت‌کنندگان، باید در تعمیم نتایج به سایر شهرها یا فرهنگ‌های متفاوت، با احتیاط عمل کرد.

ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیهٔ ملاحظات اخلاقی رعایت گردید. کودکان، آگاهانه و همراه با رضایت، در تحقیق مشارکت نمودند، مکان مصاحبه و مدت‌زمان مصاحبه، بر اساس نظر آن‌ها مشخص گردید و یافته‌ها بدون هیچ سوگیری گزارش شدند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان مقاله از کودکان بزرگوار که بزرگ‌منشانه دعوت به مشارکت در تحقیق را پذیرفتند و انجام این پژوهش را ممکن ساختند، تقدیر و تشکر می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان این مقاله هیچ‌گونه تضاد منافعی ندارند.

۷. منابع

- احمدی، سیروس، مختاری، مریم و جم‌نژاد، سیمین. (۱۴۰۳). مطالعهٔ جامعه‌شناختیِ تنهایی در بین سالمندان در شهر شیراز: یک نظریهٔ زمینه‌ای. مسائل اجتماعی ایران، ۱۵(۳)، ۹-۴۸. doi: 10.61186/jspi.15.3.9
- احمدی، کامیل. (۱۴۰۲). زمینه‌ها و پیامدهای زباله‌گردی: مطالعه درباره زباله‌گردی کودکان در محیط جغرافیایی شهر تهران و حومه. جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۳(۵۰)، ۶۹-۸۸. doi: 10.22034/jgeoq.2024.278617.2995
- اسدپور عهدیه، رایان‌پور راضیه، اسالم‌نژاد گیلوائی، مونا (۱۴۰۳). کاوش تجربهٔ کودکان کار خیابانی شهر تهران از زیستن در روزگار بیماری همه‌گیر. آموزش بهداشت و ارتقای سلامت; ۱۲ (۳): ۲۸۶-۳۰۶. URL: http://journal.ihepsa.ir/article-۱-۲۸۱۶-fa.html
- اونق، ناز محمد، قربانی، علیرضا و سورزهی، مسلم. (۱۴۰۲). بررسی جامعه‌شناختی پدیدهٔ کودکان کار (مورد مطالعه: کودکان کار شهرستان مهرستان سیستان و بلوچستان). جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۴(۳)، ۶۵-۸۸. doi: 10.22108/jas.2023.136160.2353
- ایمانی، نفیسه و نرسیسیانس، امیلیا. (۱۳۹۰). مطالعهٔ انسان‌شناسانه پدیده کودکان کار خیابانی در شهر کرج. مسائل اجتماعی ایران، ۳(۱)، ۷-۳۲.
- پورمحمدگلزاری نوبر، مژده، ارفع‌نیا، بهشید، افشاری، مریم و تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۴۰۲). چالش‌های دولت ایران در برابر حقوق کودکان کار با توجه به حقوق بین‌الملل. تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۶ (۵۹)، ۲۴۷-۲۷۵. https://www.magiran.com/p2586111.
- پیرخندان، پریسا، پروین، ستار و سیاهپور، فاطیما. (۱۴۰۰). گونه شناسی کار کودکان و آسیب‌های ناشی از آن بر کودکان کار در شهر تهران. پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، ۸(۲۸)، ۱۱۵-۱۵۸. doi: 10.22054/rjsw.2022.61472.502
- پیروزیان، مهناز، دباغی، حمیده و ترکمان، فرح (۱۴۰۲). غریبه‌هایی پیش چشمان آشنایان: مطالعه جامعه‌شناختی کودکان کار. پژوهش انحرافات و مسائل اجتماعی، ۹، ۱۶۱-۱۹۲. http://noo.rs/Xri5O
- تلوزاد، محبوبه (۱۳۸۷). آسیب‌شناسی کودکان خیابانی. مجله اجتماعی عرصه. https://www.nasour.net/1387.04.21/237.html
- جانقلی، مصطفی (۱۳۸۲). وضعیت کودکان و نوجوانان خیابانی در تهران. در مجموعه‌مقالات اولین همایش ملی آسیب‌شناسی اجتماعی در ایران (جلد پنجم). تهران: آگه. https://lib.pnu.ac.ir/dL/search/default.aspx?Term=7158&Field=0&DTC=3
- حبیب‌پور گتابی، کرم و عطاءاللهی، ندا (۱۴۰۱). سالمندی و بازتولید طرد: مطالعه تجربه سالمندان شهر کرج از طرد در روابط خانوادگی. مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۱۶ (۴)، ۲۷-۵۳. https://doi.org/10.22034/jss.2023.1982905.1750
- حیدری، محمدرضا، اکبری، حسین، امیرپور، مهناز و مجدی، علی‌اکبر (۱۴۰۴). فروپاشی زیست کودکانه؛ مطالعه زمینه‌های شکل‌گیری کودکان کار. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۱۲ (۲۵)، ۳۷-۷۸. https://doi. rg/10.22080/ssi.2025.28243.2239
- سازمان جهانی بهداشت. (۲۰۰۶). کار با کودکان خیابانی: پکیج آموزشی درباره سوء مصرف مواد، سلامت

جنسی و باروری شامل اچ‌آی‌وی/ایدز. ژنو: سازمان جهانی بهداشت.
- طلایی، فرهاد، احمدی باب‌اناری، سمیرا و نبوی‌زاده، سیده لیلا (۱۳۹۴). تحلیلی بر کار کودک و تأثیر آن بر حق آموزش کودک با تأکید بر برنامه حذف کار کودک بین‌الملل. حقوق بشر، ۱۰ (۱)، ۳-۲۴. https://civilica.com/doc/601467
- عامری سیاهویی، فاطمه. (۱۴۰۳). حقوق شهروندی کودکان کار در اسناد بین‌الملل و حقوق ایران. دانشنامه فقه و حقوق تطبیقی، ۲ (۱)، ۱۰۵-۱۲۲. https://jecjl.com/index.php/jecjl/article/view/57
- عرشی، ملیحه، سبزی خوشنامی، محمد، محمدی، الهام، تکفلی، مرضیه و ایمانی، فرانک (۱۳۹۹). ارزشیابی اثربخشی طرح ملی ساماندهی کودکان خیابانی ایران. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۹ (۴)، ۸۲۷-۸۵۴. https://doi.org/10.22059/jisr.2020.257928.686
- عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه (۱۳۸۲). پدیده کودکان خیابانی و راهکارهای مقابله با آن. ندای صادق، (۳۱).
- قاسم‌زاده، فاطمه. (۱۳۸۲). کودکان خیابانی در تهران. رفاه اجتماعی، ۲ (۷)، ۲۴۹-۲۶۶. SID. https://sid.ir/paper/56893/fa
- کودکان خیابانی در بمبئی و کلکته (۱۳۸۱). دفتر یونیسف در تهران.
- همشهری آنلاین. (۱۴۰۳، ۲۳ خرداد). چند میلیون کودک کار در ایران وجود دارد؟ کد خبر ۸۵۹۳۷۰. https://www. amshahrionline.ir.
- ملکی، قاسم. (۱۳۸۶). کودکان و نوجوانان خیابانی. تهران: ایپژ.
- وامقی، مروئه؛ دژمان، معصومه؛ رفیعی، حسن؛ و روشنفکر، پیام. (۱۳۹۲). ارزیابی سریع وضعیت کودکان خیابانی در شهر تهران (علل و خطرهای کار کودکان در خیابان). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۴ (۱)، ۳۳-۵۷. https://doi.org/10.22059/jisr.2015.55076
- وامقی، مروئه، روشنفکر، پیام، دژمان، معصومه، رفیعی، حسن و فروزان، آمنه ستاره (۱۳۹۴). بررسی ترکیبی و ارزیابی سریع وضعیت کودکان خیابانی و ویژگی‌های کار آنان در تهران. مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۶ (۲)، ۳۹۱-۴۱۶. https://doi. rg/10.22059/ijsp.2015.58570.
- وامقی، مروئه، رفیعی، حسن، سجادی، حمیرا و رشیدیان، آرش. (۱۳۹۰). مرور نظام‌مند مطالعات کودکان خیابانی در دهه اخیر در ایران: عوامل خانوادگی مرتبط و پیامدهای خیابانی شدن کودکان. مسائل اجتماعی ایران (دانشگاه خوارزمی)، ۲ (۱). SID. https://sid.ir/paper/384871/fa
- یونیسف. (۱۳۸۱). بررسی وضعیت کودکان خیابانی در تهران. تهران: دفتر یونیسف در ایران.

- Ahad, M. D., Parry, Y. K., Willis, E., & Ullah, S. (2025). Child maltreatment and psycho-social impairments among child laborers in rural Bangladesh. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 60(3), 763-770.
- Agyemang, E. K., Forkuor, J. B., & Obeng, B. (2020). Street begging practices. Journal of Social Development in Africa, 35(2), 60-90.
- Aliyu, A. A., & Kayode, O. J. (2024). The phenomenology of street children: A study of survival strategies in northern Nigeria. Journal of Developing Societies, 40(1), 112-134.
- Aliyu, M. K., & Kayode, J. T. (2024). Street begging among school age children and social protection policy in southwestern, Nigeria. Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences, 12, 1-32.
- Aptekar, L., & Stoecklin, D. (2014). Street children and homeless youth: A cross-cultural perspective. Springer.

- Bandura, A. (1977). Social learning theory. Prentice Hall.
- Bekik, M. E. (2024). Child labour and the effectiveness of the ILO's program ending child labour by 2025. Sosyolojik Dü şü n, 9(3), 298-325.
- Catch, T., & Chikoko, W. (2023). Begging as a livelihood strategy: A case of street children of the Harare central business district in Zimbabwe. Ngenani, 2(1&2), 9-35.
- Goyal, A. (2025). Children at work: A global analysis of child labor trends and regional realities. International Journal of Economics and Management Studies, 12(6), 39-46.
- Hirschi, T. (1969). Causes of delinquency. University of California Press.
- Imoudu, T. (2024). Rethinking urban poverty: The educational and psychological dimensions of begging in Pekanbaru. EDUCATIONE: Journal of Education Research and Review.
- Khatun, A., Rahman, M. M., & Akter, T. (2023). Mental health vulnerabilities of street children in Dhaka, Bangladesh: A qualitative inquiry. Children and Youth Services Review, 145, Article 106789.
- Lewis, O. (1966). The culture of poverty. Scientific American, 215(4), 19-25.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. American Psychologist, 56(3), 227-238.
- Moran, R., & Moura Castro, C. de. (1997). Street children and the Inter-American Development Bank: Lessons from Brazil. Inter-American Development Bank.
- National Commission for Women. (2024). From stolen lives to freedom: The fight against human trafficking. Government of India.
- National drive to curb street begging by Almajiri in contemporary northern Nigeria. (2020). Quest Journal of Research in Humanities and Social Science, 13, 189-195.
- Nevile, A. (2007). Amartya K. Sen and social exclusion. Development in Practice, 17(2), 249-255.
- Rezazadeh, M. (2022). Empty hands and solitude: A grounded theory study of begging in Mashhad. International Journal of Sociology and Anthropology, 14(2), 55-65.
- UNICEF. (2025). Child labor. https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-labour.
- Walker, A., & Walker, C. (Eds.). (1997). Britain divided: The growth of social exclusion in the 1980s and 1990s. Child Poverty Action Group.

References (in Persian)

- Ahmadi, S., Mokhtari, M., & Jamnejad, S. (2024). Sociological study of loneliness among the elderly in Shiraz: A grounded theory. Social Problems of Iran, 15(3), 9-48. (in Persian)
- Ahmady, K. (2023). Contexts and consequences of littering: A study on children's littering in the geographical environment of Tehran and its suburbs. Geography and Regional Planning, 13(50), 69-88. (in Persian)
- Ameri Siahoei, F. (2024). Citizenship rights of working children in international documents and Iranian law. The Encyclopedia of Comparative Jurisprudence and Law, 2(1), 105-122. (in Persian)
- Arshi, M., Sabzi Khoshnami, M., Mohammadi, E., Takaffoli, M., & Imani, F. (2020). Evaluating effectiveness of street children managing plan of Iran. Social Studies and Research in Iran, 9(4), 827-854. (in Persian)
- Asadpour, A., Rayanpour, R., & Asalemnejad Gilevaei, M. (2024). Exploring the experience of street-working children in Tehran during the pandemic. Iran Journal of Health Education & Health Promotion, 12(3), 286-306. (in Persian)

- Azimzadeh Ardebili, F. (2003). The phenomenon of street children and solutions to deal with it. Nedaye Sadeq.(31) ,
- Ghassemzadeh, F. (2003). Tehran street children. Social Welfare, 2(7), 249-266. (in Persian)
- Habibpour Gatabi, K., & Ataollahi, N. (2023). Aging and the reproduction of exclusion: A study of the experience of the elderly in Karaj city from exclusion in family relationships. Journal of Iranian Social Studies, 16(4), 27-53. (in Persian)
- Hamshahri Online. (2024, June 12). How many million child laborers are there in Iran? (News Code: 859370). https://www.hamshahrionline.ir (in Persian)
- Heydari, M. R., Akbari, H., Amirpour, M., & Majdi, A. A. (2025). The collapse of childhood life: A grounded study on the formation of child labor. Sociology of Social Institutions, 12(25), 37-78(in Persian).
- Imani, N., & Nersisians, E. (2011). An anthropological study of the phenomenon of street child labor in the city of Karaj. Social Issues of Iran, 3(1), 7-32. (in Persian)
- Jangholi, M. (2003). The situation of street children and adolescents in Tehran. In Proceedings of the first national conference on social pathology in Iran (Vol. 5). Tehran: Agah Publications. (in Persian)
- Maleki, G. (2007). Street children and adolescents. Tehran: Eyeezh Publications. (in Persian)
- Ounagh, N., Ghorbani, A., & Sorzahi, M. (2023). Analysis of social factors affecting the phenomenon of working children in Mehrestan city. Journal of Applied Sociology, 34(3), 65-88. (in Persian)
- Pirkhandan, P., Parvin, S., & Siahpour, F. (2021). Typology of child labour and work-related injuries to working children in Tehran. Journal of Social Work Research, 8(28), 115-158. (in Persian)
- Piroozian, M., Dabbaghi, H., & Torkaman, F. (2023). Strangers before the eyes of acquaintances (A sociological study of child labor). Research on Deviance and Social, 9, 161-192. (in Persian)
- Pourmohammad Golzari Nobar, M., Arfaenia, B., Afshari, M., & Taghizadeh Ansari, M. (2023). Iran's challenges on the rights of child labor according to the international law. International Legal Research Journal, 16(59), 247-275. (in Persian)
- Talei, F., Ahmadi Bab Anari, S., & Nabizadeh, S. L. (2015). An analysis of child labor and its impact on the child's right to education with emphasis on the International Program on the Elimination of Child Labor. (in Persian)
- Teluzad, M. (2008, July 11). Pathology of street children. Arena Social Magazine. https://www.nasour.net/1387.04.21/237.html (in Persian)
- UNICEF. (2002). Assessment of the situation of street children in Tehran. Tehran: UNICEF Iran Office. (in Persian)
- Vameghi, M., Dejman, M., Rafiey, H., & Roshanfekr, P. (2015). Rapid assessment of Tehran's street children situation, 1393: Factors and risks of children's street working. Social Studies and Research in Iran, 4(1), 33-57. (in Persian)
- Vameghi, M., Rafiei, H., Sajadi, H., & Rashidian, A. (2011). Relevant family factors and consequences of streetization of children. Social Problems of Iran, 2(1), 135-166. (in Persian)
- Vameghi, M., Roshanfekr, P., Dejman, M., Rafie, H., & Forouzan, A. (2015). An assessment of street children and their working characteristics in Tehran. Journal of Social Problems of Iran, 6(2), 391-416(in Persian).
- World Health Organization. (2006). Working with street children: A training package on substance use, sexual and reproductive health including HIV/AIDS. Geneva: World Health Organization. (in Persian)

Research Article

From Problematization to Governmentality: A Critical Re-reading of the Academic Literature on Ethnicity in Iran

Pezhman Barkhordari
PhD Student in Sociology, Social Problems of Iran, Kharazmi University, Tehran, Iran / pbarkhordari1@gmail.com

Reza Safari Shali (Corresponding Author)
Associate Professor of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran
Reza_safaryshali@khu.ac.ir

Karam Habibpour Gatabi
Associate Professor of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran
karamhabibpour@khu.ac.ir

Arash Heydari
Assistant Professor of Sociology, Department of Cultural Studies, University of Science and Culture, Tehran, Iran /
Arash.heydari@usc.ac.ir

Abstract

Over the past two decades, the academic literature on ethnicity in Iran has become a major field of inquiry across sociology, political science, history, and cultural studies. Despite this growing body of scholarship, little attention has been paid to the literature itself as an object of critical inquiry or to how ethnicity has been constituted as an object of knowledge within Iranian academic literature. Adopting a critical paradigm, this study employs a critical qualitative literature review to examine 52 Persian-language scholarly articles on ethnicity published between 2001 and 2025. The analysis draws on Michel Foucault's conceptual framework, as developed through Mitchell Dean's interpretation, and is organized around two analytical dimensions: problematization and governmentality. The findings show that, most studies operate within a shared regime of problematization in which ethnicity is primarily understood through the lenses of national security, development, national cohesion, and the management of social difference. Furthermore, the literature mobilizes security, developmental, and integrative governmental rationalities and employs technologies of knowledge—including identity measurement, population classification, and policy-oriented analysis—to transform ethnicity into an object of knowledge, regulation, and intervention. The article argues that the Iranian academic literature on ethnicity is not merely a reflection of ethnic realities but also an active participant in producing and stabilizing regimes of knowledge and governmentality surrounding ethnicity.

Keywords: Ethnicity, Problematization, Governmentality, Iran.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 17/09/2025 Accepted: 16/11/2025 Pages 89-128

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

Ethnicity has long occupied a central position in the social sciences as one of the most contested categories for understanding identity, social cohesion, and political order. In the Iranian context, academic interest in ethnicity has expanded considerably over the past two decades, producing a substantial body of literature across sociology, political science, history, anthropology, and cultural studies. These studies have generated valuable insights into the causes, manifestations, and consequences of ethnic diversity by examining issues such as ethnic identity, nationalism, regional inequality, political participation, cultural rights, and state-society relations. Despite their diversity, however, the overwhelming majority of this scholarship shares a common analytical assumption: ethnicity is treated as an already existing social reality whose causes, characteristics, or consequences require explanation.

This assumption leaves an important question largely unexplored: How has ethnicity itself become an object of academic knowledge, political concern, and governmental intervention? Rather than asking what ethnicity is or why ethnic issues emerge, the present study shifts the analytical focus to the historical and epistemological conditions through which ethnicity has been constituted as a legitimate object of inquiry within Iranian academic discourse. In doing so, it departs from conventional approaches that regard academic literature as a neutral reflection of social reality and instead conceptualizes scholarly knowledge as an active site in which social problems are defined, categorized, and rendered intelligible.

The study is theoretically informed by Michel Foucault's concepts of problematization, governmentality, and the history of the present, complemented by Mitchell Dean's analytical framework of governmental rationalities and technologies. From this perspective, academic texts are understood not merely as descriptive accounts but as discursive practices that participate in constructing particular ways of seeing, classifying, and governing ethnicity. Against this background, the article offers a critical re-reading of Persian-language academic literature on ethnicity in Iran published between 2001 and 2025. It seeks to identify the dominant modes through which ethnicity has been problematized, the governmental rationalities embedded within these representations.

2. Methodology

This study adopts a qualitative critical literature review to examine how ethnicity has been constructed as an object of knowledge within Iranian academic discourse, rath-

er than to evaluate the empirical validity of existing studies. Drawing on the methodological principles of critical review, the research treats academic publications as discursive sites where social problems are defined, conceptualized, and rendered governable. The analytical framework is informed by Michel Foucault's concepts of problematization, governmentality, and the history of the present, together with Mitchell Dean's interpretation of governmental rationalities and technologies.

The corpus consists of 52 Persian-language peer-reviewed journal articles published between 2001 and 2025, retrieved through a systematic search of major Iranian academic databases, including SID, Magiran, NoorMags, and Ensani.ir. Articles were selected through purposive, criterion-based sampling according to four inclusion criteria: (1) a direct focus on ethnicity or ethnic identity in Iran; (2) publication in peer-reviewed academic journals; (3) full-text accessibility; and (4) sufficient conceptual coherence for critical analysis.

The selected texts were examined through an interpretive reading organized around three interrelated analytical dimensions: (1) the ways in which ethnicity is problematized; (2) the governmental rationalities, technologies, and implicit forms of subjectification embedded in academic representations; and (3) the extent to which the literature historicizes the emergence of ethnicity as a social and political problem. Rather than synthesizing empirical findings, the analysis seeks to identify the dominant epistemic patterns and discursive assumptions through which ethnicity is rendered intelligible, knowable, and governable within contemporary Iranian academic knowledge.

3. Findings

The analysis reveals that the Iranian academic literature on ethnicity is organized around a limited number of dominant problematizations through which ethnicity is rendered intelligible and governable. Across diverse disciplinary perspectives, ethnicity is rarely conceptualized as a historically contingent social construct; instead, it is predominantly framed as a matter of national integration, security, regional development, cultural identity, and social cohesion. In this sense, ethnicity is constituted less as an autonomous field of inquiry than as a phenomenon whose significance derives from its relationship to the stability and governance of the nation-state.

A second major finding concerns the governmental rationalities embedded within the literature. Although the reviewed studies employ different theoretical approaches and empirical methods, they largely share state-centred and policy-oriented assumptions. Ethnicity is frequently represented as a measurable, manageable, and governable category through techniques such as identity measurement, population

classification, comparative regional analysis, and policy evaluation. These analytical practices implicitly construct subjects as citizens whose ethnic differences should be integrated, regulated, or accommodated within broader national frameworks, thereby reproducing governmental forms of knowledge rather than merely describing social realities.

Overall, the findings suggest that Iranian academic scholarship has contributed not only to the study of ethnicity but also to the production and stabilization of a particular epistemic regime through which ethnicity becomes visible, intelligible, and governable.

4. Conclusion

This study has argued that the dominant body of Iranian academic literature on ethnicity does more than describe or explain ethnic diversity; it actively contributes to constructing ethnicity as a particular object of knowledge and governance. By moving beyond conventional questions concerning the causes, consequences, or characteristics of ethnic identities, the study has demonstrated that the more fundamental issue lies in understanding how ethnicity itself has been rendered visible, intelligible, and governable within academic discourse. From this perspective, scholarly knowledge cannot be regarded as a neutral representation of social reality but should instead be understood as a productive force that participates in defining social problems, legitimizing particular modes of intervention.

Consequently, ethnicity is repeatedly represented as a category that can be classified, measured, managed, and regulated through expert knowledge and policy interventions. These recurrent patterns reveal the existence of an underlying epistemic regime that organizes not only what can be said about ethnicity but also how ethnicity can be known, interpreted, and governed.

By integrating the Foucauldian concepts of problematization, governmentality, this study offers an alternative analytical framework for examining academic knowledge itself as an object of sociological inquiry. Rather than evaluating whether previous studies have accurately represented ethnic realities, the research investigates the conditions under which particular representations become possible, legitimate, and influential. In doing so, it demonstrates that academic literature is itself implicated in broader processes of governance through which social categories are stabilized and rendered amenable to intervention.

Keywords: Ethnicity, Problematization, Governmentality, Iran.

مقالهٔ علمی پژوهشی

از مسئله‌مندسازی تا حکومت‌مندی: بازخوانی انتقادی ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران

پژمان برخورداری[۱] رضا صفری شالی[۲] کرم حبیب‌پور گتابی[۳] آرش حیدری[۴]

چکیده

ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران طی دو دههٔ اخیر به یکی از حوزه‌های مهم پژوهش در جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، تاریخ و مطالعات فرهنگی تبدیل شده است. با وجود گسترش این مطالعات، کم‌تر پژوهشی خود این ادبیات را به‌مثابهٔ موضوع تحلیل انتقادی قرار داده و به این پرسش پرداخته است که «قومیت» چگونه در دانش دانشگاهی ایران به مسئله‌ای برای شناخت، تبیین و مداخله تبدیل شده است. پژوهش حاضر در پارادایم انتقادی و با بهره‌گیری از روش مرور انتقادی کیفی انجام شده است. داده‌های پژوهش از تحلیل ۵۲ مقالهٔ علمی فارسی‌زبان منتشرشده در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ به دست آمده و تحلیل متون با اتکا به چارچوب مفهومی میشل فوکو و خوانش میشل دین و بر پایهٔ دو بُعد مسئله‌مندسازی و حکومت‌مندی سامان یافته است. تحلیل داده‌ها نشان داد که بخش عمدهٔ مطالعات از رژیم مشترکی از مسئله‌مندسازی پیروی می‌کنند که قومیت را عمدتاً در نسبت با امنیت، توسعه، انسجام ملی و مدیریت تفاوت‌ها قابل‌رؤیت می‌سازد. همچنین، این ادبیات از خلال عقلانیت‌های امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا و با بهره‌گیری از تکنولوژی‌های دانایی همچون سنجش هویت، طبقه‌بندی جمعیت‌ها و توصیه‌های سیاستی، قومیت را به اُبژه‌ای برای شناخت، تنظیم و مداخلهٔ حکمرانی تبدیل می‌کند. بر این اساس، مقاله استدلال می‌کند که ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران صرفاً بازتاب‌دهندهٔ واقعیت‌های قومی نیست، بلکه خود درون رژیم‌های مشخصی از نظام دانایی و رویه‌های خاصی از حکومتمندی قومیت را روئیت‌پذیر و مسئله‌مند کرده‌اند.

کلیدواژگان: قومیت، مسئله‌مندسازی، حکومت‌مندی، ایران.

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، گرایش بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه خوارزمی تهران، ایران/pbarkhordari1@gmail.com
۲. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)/Reza_safaryshali@khu.ac.ir
۳. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران/karamhabibpour@khu.ac.ir
٤. استادیار جامعه‌شناسی، گروه مطالعات فرهنگی، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران/Arash.heydari@usc.ac.ir

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۸۹ تا ۱۲۸
دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه و بیان مسئله

شکل‌گیری دولت ملی مدرن در ایران صرفاً به ایجاد نهادهای اداری و تمرکز قدرت سیاسی محدود نبود، بلکه با تحول شیوه‌های شناخت، طبقه‌بندی و ادارهٔ جمعیت نیز همراه شد. در این فرایند، تفاوت‌های زبانی، محلی و ایلی که پیش‌تر عمدتاً در قالب‌هایی چون ایل، طایفه، ولایت و رعیت فهم می‌شدند، به‌تدریج در نسبت با مفاهیم جدید ملت، قلمرو، مرز و هویت ملی بازتعریف شدند. گسترش تمرکز اداری، تثبیت مرزهای سرزمینی، استانداردسازی زبان، آموزش عمومی و شیوه‌های نوین ثبت و شناخت جمعیت، تفاوت‌های اجتماعی را بیش‌ازپیش به موضوعی برای شناسایی، طبقه‌بندی و مداخلهٔ سیاسی تبدیل کرد (توفیق، ۱۴۰۲؛ مرعشی، ۱۴۰۴). در این میان، مسئلهٔ تفاوت‌های قومی تنها از سوی دولت صورت‌بندی نشد، بلکه جریان‌های مختلف سیاسی و فکری، از ناسیونالیست‌ها و توسعه‌گرایان تا جریان‌های چپ و روشنفکران، هر یک به شیوه‌ای متفاوت در تبدیل این تفاوت‌ها به موضوعی برای مناقشه، شناخت و سیاست‌گذاری نقش داشتند (اشرف، ۱۳۸۶؛ بیات، ۱۴۰۱).

هم‌زمان با استقرار دولت مدرن، نهادهای تولید و سازمان‌دهی دانش نیز در ایران شکل تازه‌ای یافتند. تأسیس دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۳ و سپس ایجاد مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در سال ۱۳۳۷، از نقاط عطف نهادینه‌شدن آموزش عالی و علوم اجتماعی در ایران بود. این مؤسسه با پژوهش دربارهٔ جامعه، جمعیت و مسائل اجتماعی، بخشی از فرایند تبدیل جامعهٔ ایران به موضوع شناخت علمی و پژوهش سازمان‌یافته را شکل داد. از این منظر، دانشگاه ایرانی را نمی‌توان نهادی دانست که صرفاً در دهه‌های اخیر وارد عرصهٔ شناخت جامعه شده باشد؛ بلکه از دورهٔ پهلوی در پیوند با نوسازی، تولید تخصص و مطالعه علمی جامعه شکل گرفت، هرچند این رابطه همواره با تنش میان نیازهای دولت، تولید دانش کاربردی و استقلال علمی همراه بوده است (بیات‌ریزی، ۲۰۱۰، ۲۰۱۳؛ مناشری، ۱۹۹۲). به عبارتی [همان‌گونه که در ادامه نیز بیش‌تر تصریح خواهد شد] دانشگاه ایرانی را می‌توان یکی از میدان‌های تولید دانش دربارهٔ جامعه و جمعیت دانست که از طریق تخصص، پیمایش، آمار و طبقه‌بندی، واقعیت اجتماعی را برای شناخت و مداخله قابل‌دسترس ساخته است.

پس از انقلاب ۱۳۵۷، این میدان نهادی دستخوش بازآرایی شد و در دهه‌های بعد، به‌ویژه پس از پایان جنگ، آموزش عالی از نظر شمار مؤسسات، گسترهٔ جغرافیایی و توسعهٔ

تحصیلات تکمیلی گسترش یافت (فراستخواه، ۱۴۰۱: ۴۵). این تحول، ظرفیت دانشگاه برای تولید و انباشت دانش دربارهٔ جامعه و مسائل اجتماعی را افزایش داد و در دههٔ ۱۳۷۰ نیز، هم‌زمان با گسترش مباحث جامعهٔ مدنی، هویت، تکثر فرهنگی و نسبت دولت و جامعه و با شکل‌گیری فضای فکری و سیاسی دورهٔ اصلاحات، مسائل مربوط به هویت جمعی و تفاوت‌های قومی بیش از گذشته وارد حوزهٔ بحث‌های دانشگاهی و روشنفکری شدند (بیات، ۲۰۰۷). از اوایل دههٔ ۱۳۸۰، این روند به مرحله‌ای نهادی‌تر و انباشتی‌تر وارد شد.

گسترش تحصیلات تکمیلی و تنوع رشته‌هایی مانند جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، جغرافیای سیاسی، تاریخ و مطالعات فرهنگی، همراه با توسعهٔ مجلات علمی-پژوهشی، امکان تولید منظم و تخصصی دانش دربارهٔ قومیت را فراهم کرد. درنتیجه، قومیت به‌تدریج از موضوعی پراکنده در مباحث سیاسی و روشنفکری به حوزه‌ای نسبتاً تثبیت‌شده در تولید دانش دانشگاهی تبدیل شد و پژوهش‌هایی دربارهٔ هویت قومی، روابط مرکز و پیرامون، انسجام ملی، سیاست‌های زبانی، توسعهٔ منطقه‌ای و نسبت قومیت با دولت و ملت شکل گرفت. ازاین‌رو در دهه‌های موردبحث در پژوهش فعلی، ادبیات دانشگاهی قومیت به تراکم و استمرار کافی برای بازسازی الگوهای مسئله‌مندسازی، عقلانیت‌های دانشی و جهت‌گیری‌های سیاستی دست یافت. حاصل این مطالعات، شکل‌گیری بدنه‌ای نسبتاً گسترده از دانش دربارهٔ قومیت در ایران بوده است؛ دانشی که از حیث موضوعات، رویکردهای نظری و روش‌های پژوهش متنوع و چندلایه به نظر می‌رسد. برخی از فراتحلیل‌های انجام‌شده چنین تنوعی از حوزه‌های مطالعاتی و همچنین تنوع مسائل موردپژوهش در این زمینه‌ها را مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار داده‌اند (بهشتی و حق‌مرادی، ۱۳۹۶).

باوجوداین گسترش، پژوهش‌های انجام‌شده همانطور که بحث خواهد شد کم‌تر به این پرسش پرداخته‌اند که خودِ قومیت در ادبیات دانشگاهی چگونه به مسئله تبدیل شده است. به‌بیان‌دیگر، کم‌تر روشن است که پژوهش‌های دانشگاهی، قومیت را در چه قالب‌هایی قابل‌دیدن و قابل‌اندیشیدن کرده‌اند، آن را با چه مفاهیمی توضیح داده‌اند، چه نوع عقلانیت‌هایی بر فهم آن حاکم بوده و چه اَشکال مداخله‌ای را در قبال آن ممکن یا مطلوب دانسته‌اند. به همین دلیل، خلأ موجود نَه کمبود پژوهش دربارهٔ قومیت، بلکه کمبود مطالعهٔ انتقادی دربارهٔ دانش دانشگاهی تولیدشده دربارهٔ قومیت است.

این مسئله ازآن‌جهت اهمیت دارد که ادبیات دانشگاهی صرفاً بازتاب‌دهندهٔ واقعیت‌های قومی نیست. پژوهش‌های علمی با نام‌گذاری، تعریف مفاهیم، طبقه‌بندی جمعیت‌ها،

سنجش هویت‌ها، تعیین شاخص‌ها و ارائهٔ توصیه‌های سیاستی، در شکل‌دادن به نحوهٔ رؤیت‌پذیری و فهم قومیت نیز مشارکت می‌کنند. بنابراین، می‌توان پرسید این ادبیات قومیت را عمدتاً در قالب‌هایی پروبلماتیک یا مسئله‌مند کرده است؟ چه عقلانیت‌هایی در پس این مسئله‌مندی‌ها قرار دارند؟ چه تکنیک‌هایی برای شناخت و ادارهٔ تفاوت‌های قومی به کار رفته است و چه نوع سوژه‌هایی در این مطالعات مفروض گرفته می‌شوند؟

پژوهش حاضر در پاسخ به این سؤالات، ادبیات دانشگاهی فارسی‌زبان قومیت را موضوع تحلیل انتقادی قرار می‌دهد. دامنهٔ مطالعه به مقالات علمی ـ پژوهشی منتشرشده در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ محدود شده است؛ نَه به این معنا که مسئله‌مندی قومیت در ایران از این دوره آغاز شده یا همهٔ میدان‌های تولید گفتمان دربارهٔ قومیت در این پیکره خلاصه می‌شود، بلکه ازآن‌رو که در این دوره ادبیات دانشگاهی قومیت از نظر تراکم تولید، استمرار انتشار و تنوع رشته‌ای به درجه‌ای رسیده است که امکان بازسازی الگوهای نسبتاً پایدار آن را فراهم می‌کند. بر این اساس، مقالهٔ حاضر با بهره‌گیری از یک خوانش انتقادی متأثر از فوکو و میشل دین،[1] این ادبیات را در دو سطح به‌هم‌پیوسته بررسی می‌کند: نخست، شیوه‌های مسئله‌مندسازی قومیت؛ و دوم، عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و اَشکال سوژگی نهفته در صورت‌بندی‌های حکومت‌مندانه.

۲. چارچوب مفهومی: از مسئله‌مندسازی تا حکومت‌مندی

قومیت در علوم اجتماعی از مفاهیم مناقشه‌برانگیز و چندلایه‌ای است که تعریف و فهم آن همواره تابع پیش‌فرض‌های نظری پژوهش‌گران بوده است. اصطلاح اثنیسیتی/قومیت، اگرچه از حیث ریشه‌شناختی به واژهٔ یونانی ethnos بازمی‌گردد، کاربرد تحلیلی و جامعه‌شناختی آن عمدتاً محصول ادبیات معاصر علوم اجتماعی است. به روایت مالشویچ،[2] واژهٔ قومیت در معنای جامعه‌شناختیِ امروزین از میانهٔ قرن بیستم رواج یافت و از دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به یکی از مفاهیم محوری در تحلیل هویت جمعی، منازعهٔ سیاسی و تمایز اجتماعی بدل شد (مالشویچ، ۱۳۹۴: ۱۵). در برخی صورت‌بندی‌های کلاسیک، قومیت با عناصری چون زبان، دین، خاستگاه، حافظهٔ جمعی، سنت‌ها و تجربه‌های تاریخی مشترک پیوند

1. Mitchell Dean
2. Malešević

خورده است (اسمیت،[1] ۱۹۸۶؛ اریکسن،[2] ۲۰۱۰). اهمیت این عناصر، بااین‌حال، لزوماً در وجود عینی و مستقل آن‌ها به‌عنوان مجموعه‌ای از ویژگی‌های مشترک خلاصه نمی‌شود؛ مسئله اساسی‌تر این است که این تفاوت‌ها چگونه در تعاملات اجتماعی معنادار می‌شوند و در چه شرایطی می‌توانند مبنای تمایزگذاری میان «ما» و «دیگران» قرار گیرند. از همین منظر، یکی از تحولات مهم در مطالعات قومیت، انتقال توجه از جست‌وجوی مجموعه‌ای از ویژگی‌های ثابت و مشترک به‌سوی مرزهایی بوده است که در فرایند تعامل اجتماعی ایجاد، حفظ یا تغییر می‌کنند. در این سنت، آثار فردریک بارت[3] اهمیت ویژه‌ای دارند؛ زیرا نقطهٔ عزیمت تحلیل را از محتوای فرهنگی گروه‌ها به فرایندهای مرزبندی میان آن‌ها منتقل می‌کنند. بدین‌ترتیب، قومیت را می‌توان نه صرفاً مجموعه‌ای از خصیصه‌های فرهنگی، بلکه پدیده‌ای رابطه‌ای دانست که در موقعیت‌های اجتماعی مشخص و در ارتباط با تمایزگذاری میان خود و دیگری شکل می‌گیرد (مالشویچ، ۱۳۹۴: ۴۲).

در کنار این تغییر در سطح واحد تحلیل، اختلاف‌نظر درباره منشأ، تداوم و دگرگونی تعلقات قومی به شکل‌گیری طیفی از رهیافت‌های نظری انجامیده است. رویکردهای ازلی‌گرا و نمادگرایی قومی[4] بر تداوم تاریخی، حافظهٔ جمعی و پیوندهای فرهنگی تأکید دارند (گیرتز،[5] ۱۴۰۲؛ اسمیت، ۱۹۹۸)، در مقابل، رویکردهای ابزارگرایانه بر موقعیتی‌بودن تعلقات قومی و نقش منافع، رقابت و بسیج سیاسی در برجسته‌شدن آن‌ها تأکید می‌کنند. رهیافت‌های مدرنیستی نیز، به‌ویژه در مطالعه ناسیونالیسم، ظهور صورت‌های جدید تعلق جمعی را در ارتباط با تحول دولت، سرمایه‌داری، صنعتی‌شدن، ارتباطات و نهادهای مدرن توضیح داده‌اند (گلنر، ۱۹۸۳). برساخت‌گرایی نیز، در صورت‌های متنوع خود، توجه را به تاریخی‌بودن، تغییرپذیری و تولید اجتماعی مقولات و هویت‌های قومی معطوف کرده است. ازاین‌رو تفاوت این نظریات بیشتر در این است که کدام سطح از واقعیت اجتماعی را برای توضیح قومیت مقدم می‌گیرند: استمرار تاریخی و فرهنگی، معنای نمادین، منافع و موقعیت‌های سیاسی، نهادهای مدرن، فرایندهای مرزبندی، یا سازوکارهای تاریخی تولید و بازتولید تمایزات.

1. Smith
2. Eriksen
3. Fredrik Barth
4. Ethnosymbolism
5. Geertz

در اینجا مداخله بروبیکر[1] (۲۰۰۴) درباره گروه‌گرایی[2] نقطه اتکای مفهومی مناسبی برای ورود به مسئله فراهم می‌کند. نقد او متوجه گرایشی است که گروه‌های اجتماعی را همچون واحدهایی منسجم، همگن و ازپیش‌موجود وارد تحلیل می‌کند، حال‌آنکه گروه‌بودگی خود می‌تواند حاصل فرایندهای شناسایی، دسته‌بندی، ارتباط و بسیج باشد. اهمیت این مداخله برای بحث حاضر در آن است که توجه را از «گروه» به‌مثابه واقعیتی بدیهی به چگونگی ساخته‌شدن و تثبیت آن در فرایندهای شناختی و اجتماعی معطوف می‌کند. از این حیث، اشاره به بروبیکر امکانی مفهومی برای حساس‌شدن نسبت به همان لحظه‌ای فراهم می‌کند که «قوم» یا «گروه قومی» در متون دانشگاهی به‌عنوان واحدی قابل‌شناسایی و تحلیل تثبیت می‌شود.

بااین‌حال، برای پژوهش حاضر پرسش در همین نقطه پایان نمی‌یابد. مسئله فقط این نیست که آیا گروه‌ها واقعاً واحدهایی منسجم‌اند یا چگونه گروه‌گرایی شکل می‌گیرد؛ بلکه باید دید خودِ «قومیت» چگونه در یک میدان معرفتی معین به موضوعی برای شناخت، سنجش، طبقه‌بندی و مسئله‌گذاری تبدیل می‌شود. اینجاست که چارچوب فوکویی افق تحلیلی متفاوتی می‌گشاید. در خوانش فوکویی، مسئله پیش از آنکه به ماهیت یک ابژه مربوط باشد، به شیوه‌ای مربوط است که یک پدیده در شبکه‌ای از دانش، قدرت و مداخله قابل‌مشاهده و قابل‌گفت‌وگو می‌شود. از این منظر، پرسش حاضر متوجه محتوای گزاره‌های مربوط به قومیت به‌تنهایی نیست؛ بلکه متوجه قواعد و عقلانیت‌هایی است که تعیین می‌کنند قومیت در مقام چه نوع مسئله‌ای ظاهر شود و چه شیوه‌هایی از شناخت و مداخله درباره آن معنادار و ممکن تلقی شوند. این جابه‌جایی در نقطهٔ عزیمت تحلیل، متأثر از جعبه‌ابزار مفهومی میشل فوکو و خوانش‌های میشل دین از آن است. بر این اساس، چارچوب مفهومی پژوهش بر سه مؤلفهٔ به‌هم‌پیوسته استوار است: نخست، **مسئله‌مندسازی** که به چگونگی تبدیل قومیت به موضوعی برای اندیشیدن و مداخله می‌پردازد؛ دوم، **حکومت‌مندی**[3] که عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و اَشکال سوژه‌سازی دخیل در شناخت و ادارهٔ تفاوت‌های قومی را آشکار می‌سازد؛ و سوم، **تاریخ اکنون** که امکان بررسی تاریخیِ شرایط ظهور این مسئله و نقد اکنون‌گرایی در ادبیات موجود را فراهم می‌کند. در ادامه، هر یک از این ابعاد به‌تفصیل توضیح داده می‌شود.

1. Brubaker
2. Groupism
3. Governmentality

مسئله‌مندسازی

مفهوم مسئله‌مندسازی[1] یکی از مهم‌ترین ابزارهای تحلیلی فوکو برای مطالعه نسبت دانش، قدرت و تاریخ است. ریشه‌های این ایده را می‌توان در سنت معرفت‌شناسی تاریخی فرانسه و مباحثی جست‌وجو کرد که متفکرانی چون باشلار[2] و آلتوسر[3] دربارهٔ «مسئله» و «پروبلماتیک» مطرح کرده‌اند. در این سنت، هیچ نظریه یا دستگاه فکری در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه درون افقی از پرسش‌ها، مفروضات و تمایزگذاری‌ها قرار دارد که حدود آنچه را می‌توان دید، گفت و اندیشید تعیین می‌کند.

آلتوسر از این افق با عنوان «پروبلماتیک» یاد می‌کند و نشان می‌دهد که شناخت یک نظریه صرفاً در بررسی پاسخ‌های آن خلاصه نمی‌شود، بلکه مستلزم فهم شیوه‌ای است که آن نظریه مسائل را صورت‌بندی و قابل‌اندیشیدن می‌کند (حیدری، ۱۴۰۰: ۴۵). فوکو این ایده را از سطح معرفت‌شناسی نظری فراتر می‌برد و آن را به ابزاری برای تحلیل تاریخیِ رابطهٔ دانش و قدرت تبدیل می‌کند. او در آثار باستان‌شناختی و تبارشناختی خود نشان می‌دهد که وظیفهٔ تحلیل صرفاً کشف واقعیت‌های اجتماعی یا توضیح علل آن‌ها نیست، بلکه بررسی شرایط تاریخی و گفتمانی‌ای است که برخی پدیده‌ها را وارد حوزهٔ رؤیت‌پذیری، گفتارپذیری و مداخله‌پذیری می‌کنند (فوکو، ۱۹۷۲؛ ۱۹۸۴). از این منظر، پدیده‌های اجتماعی به‌صورت طبیعی و از پیش موجود در مقام «مسئله» ظاهر نمی‌شوند، بلکه از خلال شبکه‌ای از دانش‌ها، نهادها، طبقه‌بندی‌ها، رویه‌های اداری، شیوه‌های نام‌گذاری و تکنولوژی‌های قدرت به اُبژه‌هایی برای اندیشیدن و عمل تبدیل می‌شوند. به همین دلیل، مسئله‌مندسازی نَه مطالعهٔ یک موضوع ازپیش‌موجود، بلکه مطالعهٔ فرایندی است که طی آن چیزی به موضوع شناخت، دغدغهٔ سیاسی و عرصهٔ مداخله بدل می‌شود. لذا در این وجه پرسش اساسی این است که پرسش این است که چه چیزی پژوهش‌گران را وادار کرده دربارهٔ قومیت حرف بزنند؟ یا این‌که قومیت به‌عنوان چه نوع مسئله‌ای ظاهر شده؟

حکومت‌مندی

در امتداد این رویکرد، میشل دین مسئله‌مندسازی را نقطه عزیمت مطالعات حکومت‌مندی می‌داند. در اینجا بحث بر سر این نکته است که وقتی ابژه به مسئله تبدیل شد، چگونه

1. Problemetization
2. Bachelard
3. Althusser

دربارهٔ آن فکر می‌کنند و چگونه آن را اداره می‌کنند؟ از نظر او، تحلیل اجتماعی باید از این پرسش آغاز شود که چگونه یک امر خاص به موضوعی برای حکومت‌کردن تبدیل شده است؛ یعنی چگونه شبکه‌ای از دانش‌ها، نهادها و شیوه‌های مداخله، آن را به‌عنوان مسئله‌ای قابل‌شناخت و قابل‌اداره تعریف می‌کنند (دین، ۱۴۰۱: ۱۲۳).

در این معنا، مسئله‌مندسازی صرفاً یک عملیات معرفتی نیست، بلکه هم‌زمان با ظهور اَشکال خاصی از حکمرانی و مداخله پیوند دارد. فوکو حکومت‌مندی را برای تحلیل شیوه‌های حکومت‌کردن در دولت مدرن و پیوند میان قدرت، دانش و عقلانیت‌های سیاسی به کار می‌گیرد. حکومت‌مندی صرفاً به دولت یا حاکمیت سیاسی محدود نیست، بلکه به مجموعه‌ای از نهادها، رویه‌ها، محاسبات، دانش‌ها و فنون اشاره دارد که امکان هدایت رفتار افراد و مدیریت جمعیت را فراهم می‌کنند (فوکو، ۱۳۹۴: ۶۷). در این معنا، قدرت دیگر صرفاً از طریق اجبار مستقیم یا سرکوب عمل نمی‌کند، بلکه از راه تکنیک‌های نرم‌ترِ تنظیم، هدایت و هنجارسازی اعمال می‌شود؛ تکنیک‌هایی که افراد را به مشارکت داوطلبانه در نظم‌های مطلوب سوق می‌دهند. فوکو در درس‌گفتارهای «امنیت، قلمرو، جمعیت» و «تولد سیاستِ مشرف بر حیات»، حکومت‌مندی را با ظهور شکل خاصی از قدرت پیوند می‌دهد که موضوع اصلی آن «جمعیت» است، دانش مسلط آن «اقتصاد سیاسی» و ابزارهای فنی آن «سازوکارهای امنیتی» هستند (فوکو، ۱۳۹۹: ۲۳۱).

در این چارچوب، دولت مدرن نَه‌صرفاً از طریق اقتدار متمرکز، بلکه از خلال شبکه‌ای از نهادها، سیاست‌ها و شیوه‌های دانایی عمل می‌کند و به‌تدریج فرایند «حکومت‌مندشدن دولت» شکل می‌گیرد؛ فرایندی که در آن حکومت از شکل متمرکز و تنبیهیِ قدرت، به سمت اَشکال غیرمستقیم‌تر هدایت و تنظیم رفتارها حرکت می‌کند. این مفهوم برای پژوهش حاضر اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا امکان می‌دهد قومیت نَه‌صرفاً به‌عنوان یک هویت فرهنگی، بلکه به‌مثابهٔ بخشی از منطق‌های مدیریت جمعیت و تنظیم تفاوت‌ها فهم شود. در این چشم‌انداز، تفاوت‌های قومی از خلال گفتمان‌ها و سپس تکنولوژی‌های قدرت متعددی مدیریت و اداره‌پذیر می‌شود که انتظار می‌رود بدنهٔ پژوهشی تا حدی بازنمایی‌کنندهٔ چنین رویه‌هایی باشد. در این پژوهش به اتکای خوانش تلفیقی میشل دین از مفهوم حکومت‌مندی، سه بُعد اصلی برای تحلیل ابعاد حکومت‌مندی در نظر گرفته می‌شود (دین، به نقل از حبیب‌پور گتابی، ۱۳۹۲) و حکومت‌مندی را می‌توان از خلال سه مؤلفهٔ به‌هم‌پیوسته یعنی عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و سوژه‌ها مورد مطالعه قرار داد.

این دو بُعد درواقع به سه پرسش اساسی پاسخ می‌دهند:

- نخست، چه منطق‌ها و عقلانیت‌هایی یک مسئله را قابل فهم و مداخله می‌سازند؛
- دوم، از چه ابزارها، رویه‌ها و فنون دانایی برای شناخت، طبقه‌بندی و ادارهٔ آن استفاده می‌شود؛
- و سوم، چه نوع سوژه‌ها، هویت‌ها و اَشکال کنشگری در این فرایند مفروض گرفته یا تولید می‌شوند (دین، ۲۰۱۰: ۱۳۴).

در این چارچوب، عقلانیت‌ها به شیوه‌های خاص اندیشیدن دربارهٔ یک مسئله اشاره دارند؛ یعنی مجموعه‌ای از مفروضات، اهداف، ارزش‌ها و منطق‌های استدلالی که تعیین می‌کنند یک پدیده چگونه فهم شود و چه نوع مداخله‌ای دربارهٔ آن مشروع و ضروری تلقی گردد. تکنیک‌ها به ابزارها و رویه‌های عملی تولید دانش و مداخله مربوط می‌شوند؛ ازجمله طبقه‌بندی‌ها، سنجه‌ها، پیمایش‌ها، شاخص‌ها، آمارها و سایر تکنولوژی‌هایی که یک پدیده را قابل‌رؤیت، قابل‌محاسبه و درنهایت قابل‌اداره می‌سازند. درنهایت، سوژه‌ها به موقعیت‌های هویتی و اَشکال خاص کنشگری اشاره دارند که در دل این عقلانیت‌ها و تکنیک‌ها مفروض گرفته یا بازتولید می‌شوند؛ به‌بیان‌دیگر، هر رژیم حکمرانی همواره متضمن نوع خاصی از سوژه‌سازی است که مشخص می‌کند چه کسانی باید هدایت شوند، چگونه باید رفتار کنند و چه نسبت‌هایی با دولت، جامعه و سایر گروه‌ها برقرار سازند (دین، ۲۰۱۰).

بر این اساس، در تحلیل ادبیات قومیت در ایران، حکومت‌مندی نَه‌صرفاً به معنای سیاست‌های رسمی دولت، بلکه به‌منزلهٔ مجموعه‌ای از عقلانیت‌های دانشی، تکنیک‌های شناخت و اَشکال سوژه‌سازی فهم می‌شود که از خلال آن‌ها قومیت به اُبژه‌ای برای شناخت، تفسیر و مداخله تبدیل شده است. ازاین‌رو، در بخش یافته‌ها، مطالعات منتخب بر مبنای سه محور اصلیِ عقلانیت‌های حاکم بر فهم قومیت، تکنیک‌های دانایی و ادارهٔ قومیت و جایگاه‌های سوژگی نهفته در متون مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

بر این اساس، چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر بر دو محور به‌هم‌پیوسته استوار است: نخست، بررسی نحوهٔ مسئله‌مندسازی قومیت در متون؛ دوم، حکومتمندی که خود مشتمل بر سه بخش است: تحلیل عقلانیت‌ها، تکنولوژی‌های دانایی و اَشکال سوژگیِ دخیل در فهم و ادارهٔ آن. این چارچوب امکان می‌دهد ادبیات قومیت در ایران نَه‌صرفاً برحسب موضوعات، نتایج یا رویکردهای نظری آن، بلکه بر پایهٔ شیوه‌های تولید مسئله و منطق‌های حکمرانی در آن مورد بازخوانی انتقادی قرار گیرد.

۳. روش‌شناسی

۳-۱. پارادایم و روش تحقیق

پژوهش حاضر در چارچوب پارادایم انتقادی قرار می‌گیرد و از نظر طراحی، مبتنی بر مرور انتقادی متون پژوهشی علمی دربارهٔ قومیت در ایران است. روش مرور انتقادی کیفی بر توصیف صرفِ متون متکی نیست، بلکه با مقایسه، تفسیر و مسئله‌مندکردن ادبیات موجود می‌کوشد پیش‌فرض‌ها، شکاف‌ها، سوگیری‌ها و منطق‌های مسلط در پژوهش‌ها را آشکار کند. در این رویکرد، هدف فقط گردآوری یافته‌ها نیست، بلکه بازخوانی نقادانهٔ متون برای فهم چگونگی صورت‌بندی مسئله، مفاهیم، چارچوب‌های نظری و پیامدهای دانشی آن‌هاست (گرنت و بوث، ۲۰۰۹).[1]

ازاین‌رو، مرور انتقادی امکان می‌دهد ادبیات پژوهش نَه به‌صورت مجموعه‌ای خنثی از اطلاعات، بلکه به‌مثابهٔ میدان منازعه‌ای از روایت‌ها، مفروضات و شیوه‌های دانش‌سازی تحلیل شود (سیندر، ۲۰۱۹).[2] این روش به‌ویژه زمانی مناسب است که پژوهش در پیِ ترکیب، ارزیابی و بازصورت‌بندی انتقادیِ دانش موجود دربارهٔ یک موضوع خاص باشد. در این پژوهش، ادبیات علمی نَه‌صرفاً به‌مثابهٔ مجموعه‌ای از داده‌های توصیفی، بلکه به‌منزلهٔ عرصه‌ای برای تولید معنا، تعریف مسئله و تثبیت شیوه‌های خاص فهم اجتماعی در نظر گرفته می‌شود.

۳-۲. مواد پژوهش و شیوهٔ انتخاب متون

پیکرهٔ پژوهش شامل مقالات علمی فارسی‌زبان دربارهٔ قومیت در ایران است. انتخاب این پیکره بر اساس دامنهٔ مسئلهٔ پژوهش انجام شد؛ بدین معنا که هدف مطالعه، تحلیل نحوهٔ صورت‌بندی قومیت در ادبیات دانشگاهی است، نَه بازسازی تمامی میدان‌های سیاسی، روشنفکری و رسانه‌ای مسئلهٔ قومیت در ایران. ازاین‌رو، مقالات علمی به‌عنوان واحد تحلیل انتخاب شدند؛ زیرا این متون یکی از مهم‌ترین عرصه‌های نهادینهٔ تولید و انتشار دانش دانشگاهی دربارهٔ قومیت را تشکیل می‌دهند. پیکرهٔ پژوهش به مقالات منتشرشده در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ محدود شد. این بازه با توجه به گسترش و تثبیت مطالعات

1. Grant & Booth
2. Snyder

دانشگاهی قومیت از دهۀ ۱۳۸۰ و افزایش تولید پژوهش‌های مرتبط در رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی انتخاب شد و امکان بررسی یک دورۀ نسبتاً پیوسته از تولید دانش دانشگاهی دربارۀ قومیت را فراهم می‌کند.

جست‌وجوی منابع در پایگاه‌های علمی SID، مگیران، نورمگز و Ensani.ir انجام شد. برای بازیابی حداکثری متون مرتبط، مجموعه‌ای از کلیدواژه‌های اصلی و ترکیبی، از جمله «قومیت»، «هویت قومی»، «قوم‌گرایی»، «هویت ملی»، «دولت ـ ملت» و ترکیب‌های مرتبط با ایران، مورد استفاده قرار گرفت. نتایج بازیابی‌شده در چند مرحله غربال و ارزیابی شدند. در مرحلۀ نخست، عنوان و چکیدۀ متون از نظر ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش بررسی شد و در مرحلۀ بعد، در مواردی که ارتباط یا قابلیت تحلیل متن روشن نبود، متن کامل مقاله مورد مطالعه قرار گرفت. بدین‌ترتیب، فرایند انتخاب متون بر اساس سه ملاحظۀ اصلی انجام شد: ارتباط مستقیم با مسئلۀ قومیت در ایران، قابلیت دسترسی و تحلیل متن کامل و تناسب محتوای مقاله با هدف پژوهش و چارچوب تحلیلی آن. پیکرۀ نهایی پژوهش بر مبنای همین فرایند انتخاب و پالایش شکل گرفت و مبنای تحلیل انتقادی ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران قرار گرفت. معیارهای ورود به این لایه شامل این موارد بود:

- پرداختن مستقیم به مسئلۀ قومیت، هویت قومی یا نسبت آن با دولت، ملت، هویت ملی، تاریخ یا ساخت اجتماعی در ایران؛
- انتشار در قالب مقاله علمی؛
- دسترسی به متن کامل؛
- برخورداری از انسجام مفهومی و قابلیت تحلیل در چارچوب پژوهش.

در مقابل، متونی که تنها اشاره‌ای حاشیه‌ای به قومیت داشتند، فاقد تمرکز تحلیلی کافی بودند، به بافت ایران مربوط نمی‌شدند یا متن کامل آن‌ها در دسترس نبود، از پیکرۀ نهایی کنار گذاشته شدند. بر این اساس، نمونه‌گیری در این لایه هدفمند و مبتنی بر معیار بود و درنهایت ۵۲ مقالۀ علمی به‌عنوان پیکرۀ نهایی تحلیل انتخاب شد. این تعداد نَه با هدف تعمیم آماری، بلکه برای دستیابی به کفایت مفهومی و شناسایی الگوهای مسلط در ادبیات علمیِ قومیت در ایران در نظر گرفته شد (پاتون،[1] ۲۰۱۵؛ تریسی،[2] ۲۰۱۰). البته به دلیل ایجاز در گزارشِ نمونه‌ها در این پژوهش تعداد ۱۸ نمونه که نمایندۀ بقیه نمونه‌ها نیز بوده‌اند آورده شده است.

1. Patton
2. Tracy

۳-۳. واحد تحلیل و منطق خوانش متون

واحد تحلیل در این پژوهش، **هر مقالهٔ علمی . پژوهشی به‌مثابهٔ یک واحد معرفتی مستقل** است. بااین‌حال، تحلیل مقاله در سطح کلّیت متن متوقف نمی‌شود و برای بازسازی منطق صورت‌بندی قومیت، بخش‌های مختلف آن به‌عنوان واحدهای مشاهده مورد توجه قرار می‌گیرند. این واحدهای مشاهده شامل عنوان و طرح مسئله، اهداف و پرسش‌های پژوهش، مفاهیم و چارچوب نظری، منطق استدلال و تبیین، روش و شیوهٔ تولید داده، نحوهٔ طبقه‌بندی و سنجش موضوع، زبان به‌کاررفته برای توصیف گروه‌های قومی، راهکارها و پیشنهادهای مداخله‌ای و نیز نحوهٔ استفاده از تاریخ و روایت‌های تاریخی است.

خوانش متون در این پژوهش با این پیش‌فرض انجام شد که مقالات دانشگاهی صرفاً گزارش‌هایی دربارهٔ یک واقعیت اجتماعی ازپیش‌موجود نیستند، بلکه خود بخشی از فرایند تولید دانش و صورت‌بندی مسئلهٔ قومیت‌اند. بنابراین، تحلیل در پی ارزیابی صحت یا سُقم یافته‌های تجربی مقالات نیست، بلکه می‌کوشد منطق‌هایی را بازسازی کند که از خلال آن‌ها قومیت به موضوعی برای شناخت، تبیین و مداخله تبدیل شده است. بر همین اساس، چارچوب مفهومی فوکو و میشل دین در این پژوهش نَه به‌عنوان مجموعه‌ای از طبقات از پیش تثبیت‌شده برای تطبیق مکانیکی متون، بلکه به‌مثابهٔ چارچوبی تفسیری برای بازسازی الگوهای تکرارشونده در پیکرهٔ مطالعات به کار گرفته شد. فرایند تحلیل در چهار مرحله انجام شد:

- در مرحلهٔ نخست، هر یک از مقالات به‌صورت مستقل مطالعه و اطلاعات مربوط به مسئلهٔ پژوهش، مفاهیم کلیدی، چارچوب نظری، روش، یافته‌ها، نحوهٔ صورت‌بندی گروه‌های موردمطالعه و جهت‌گیری‌های مداخله‌ای آن استخراج شد.
- در مرحلهٔ دوم، هر متن در سطح درون‌متنی و بر اساس نسبت میان مسئله، منطق تبیین، شیوهٔ شناخت و نحوهٔ مواجهه با تاریخ خوانده شد تا منطق خاص صورت‌بندی قومیت در آن بازسازی شود.
- در مرحلهٔ سوم، مقالات از طریق مقایسه با یکدیگر و بررسی الگوهای تکرارشونده، تفاوت‌ها و خوشه‌های مفهومی شناسایی شدند.
- در مرحلهٔ چهارم، این الگوهای برآمده از خوانش تطبیقی، با استفاده از مفاهیم مسئله‌مندسازی، حکومت‌مندی و تاریخ اکنون تفسیر و در مقولات تحلیلی گسترده‌تری سازمان‌دهی شدند. ازاین‌رو، مقولات استخراج‌شده حاصل فرایند مقایسه و تفسیر الگوهای تکرارشونده در پیکرهٔ مورد مطالعه‌اند.

جدول شمارهٔ ۱: مراحل تحلیل و استخراج محورهای پژوهش

مرحلهٔ تحلیل	فعالیت‌های انجام‌شده	خروجی
خوانش اولیه	استخراج مسئله، نظریه، روش، نتایج	داده‌های اولیه
خوانش تطبیقی	مقایسهٔ میان مقالات	الگوهای مشترک
خوشه‌بندی	گروه‌بندی الگوها	عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها، سوژه‌ها
تفسیر فوکویی	خوانش از منظر حکومت‌مندی	تحلیل نهایی

بر این اساس، تحلیل متن در پنج محور به‌هم‌پیوسته سامان یافت: **مسئله‌مندسازی، عقلانیت‌های حکومت‌مندی، تکنیک‌های دانایی و اداره، جایگاه‌های سوژگی و تاریخ‌مندی مسئله.** این محورها از یکدیگر مجزا نیستند، بلکه سطوح متفاوتی از یک فرایند تحلیلی را تشکیل می‌دهند: نخست، بررسی می‌شود که قومیت چگونه به مسئله تبدیل شده است؛ سپس، عقلانیت‌هایی که این صورت‌بندی را هدایت می‌کنند شناسایی می‌شوند؛ در ادامه، شیوه‌های دانشی و عملیِ مرئی‌سازی و مداخله بررسی می‌شوند؛ سپس، موقعیت‌های سوژگی نهفته در این فرایند بازسازی می‌شوند؛ و درنهایت، نسبت این صورت‌بندی‌ها با تاریخ و تاریخ‌مندی مسئله مورد توجه قرار می‌گیرد.

جدول شمارهٔ ۲: محورهای تحلیلی و کانون خوانش متون

محور تحلیلی	کانون مشاهده در متن	پرسش تحلیلی
مسئله‌مندسازی	عنوان، طرح مسئله، اهداف، پرسش‌های پژوهش، مفاهیم کلیدی و تعریف مسئله	قومیت در قالب چه مسئله‌ای صورت‌بندی و قابل‌رؤیت شده است؟
عقلانیت‌های حکومت‌مندی	چارچوب نظری، منطق استدلال و تبیین، تعریف وضعیت مطلوب و منطق توجیه مداخله	قومیت از خلال چه منطق‌هایی فهم می‌شود و چه نوع مداخله‌ای بر اساس این منطق‌ها معقول یا ضروری تلقی می‌شود؟
تکنیک‌های دانایی و اداره	روش‌های تولید دانش، سنجه‌ها، شاخص‌ها، پیمایش‌ها، طبقه‌بندی‌ها، نقشه‌برداری‌ها، شیوه‌های مقایسه و تحلیل‌های سیاستی	قومیت چگونه به اُبژه‌ای قابل مشاهده، سنجش، طبقه‌بندی و مداخله تبدیل می‌شود؟
جایگاه‌های سوژگی	زبان متن برای نام‌گذاری گروه‌ها، گروه‌های هدف، صفات و ظرفیت‌های نسبت‌داده‌شده به آن‌ها، رفتار مطلوب و جهت‌گیری‌های مداخله‌ای	چه نوع کنشگران یا جمعیت‌هایی در متن مفروض گرفته یا تولید می‌شوند و چه نوع رفتار یا موقعیتی برای آن‌ها مطلوب تلقی می‌شود؟

در کنار این خوانش تفسیری، برخی ویژگی‌های توصیفی متون نیز ثبت شد؛ ازجمله سال انتشار، حوزهٔ رشته‌ای، سطح تحلیل، روش پژوهش و موضوع اصلی مطالعه. این داده‌های توصیفی برای ترسیم نقشهٔ اولیهٔ پیکره و شناسایی زمینه‌های کلی تولید دانش به کار رفتند و به‌خودی‌خود هدف تحلیل نبودند. اهمیت آن‌ها در فراهم‌کردن زمینه‌ای برای مقایسه و تفسیر الگوهای موجود در ادبیات است؛ بنابراین، توصیف در این پژوهش نقش مقدماتی و زمینه‌ساز دارد و به تحلیل انتقادی و تفسیری متون منتهی می‌شود.

٤-٣. اعتبار و قابلیت اتکای تحلیل

در پژوهش‌های کیفیِ تفسیری ـ انتقادی، اعتبار بیش از آن‌که به معنای تعمیم‌پذیری آماری یا بازتولید مکانیکی نتایج باشد، به شفافیت مسیر پژوهش، انسجام تحلیلی، اتکای مستمر به متن و امکان پیگیری استدلال پژوهش‌گر وابسته است (گوبا،[1] ۱۹۸۵؛ تریسی، ۲۰۱۰؛ دنزین و لینکولن،[2] ۲۰۱۰). بر همین اساس، برای افزایش قابلیت اتکای تحلیل در این مطالعه چند راهبرد به کار گرفته شد: نخست، شفاف‌سازی فرایند انتخاب متون از طریق مشخص‌کردن پایگاه‌ها، کلیدواژه‌ها، بازه زمانی، معیارهای ورود و خروج و منطق تفکیک دو لایهٔ مواد پژوهش؛ دوم، استخراج نسبتاً ثابت داده‌ها بر اساس مؤلفه‌های تحلیلی مشترک برای افزایش امکان مقایسهٔ میان متون؛ سوم، بازخوانی مکرر و مقایسهٔ بینامتنی برای کاهش خطر برداشت‌های شتاب‌زده و تقویت انسجام تفسیری؛ و چهارم، رعایت بازاندیشی روش‌شناختی در فرایند تحلیل، به این معنا که پیش‌فرض‌ها و موقعیت تفسیری پژوهش‌گر در خوانش متون به‌طور مستمر مدنظر قرار گرفت. بر این مبنا، اعتبار پژوهش حاضر را باید نَه در تعمیم‌پذیری آماری، بلکه در شفافیت رویه‌ها، کفایت مفهومی پیکرهٔ متنی، انسجام میان چارچوب نظری و تحلیل و اتکای مستمر استدلال‌ها به متن جست‌وجو کرد.

٤. یافته‌ها

٤-١. سیمای کلی ادبیات قومیت در ایران

هدف این بخش، صرفاً ارائهٔ تصویری توصیفی از ویژگی‌های عمومی مطالعات قومیت در

1. Guba
2. Denzin & Lincoln

ایران است. بدین منظور، الگوهای غالب در سطح تحلیل، روش‌شناسی و مهم‌ترین نتایج پژوهش‌های بررسی‌شده استخراج و تلفیق شدند. این مرور اولیه، زمینه‌ای برای ورود به تحلیل انتقادی ادبیات فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که مطالعات قومیت در ایران حول چه موضوعات، رویکردها و افق‌های دانشی سازمان یافته‌اند. جدول زیر چکیده‌ای از مهم‌ترین الگوهای مشاهده‌شده در ۵۲ مقالهٔ موردبررسی را ارائه می‌کند. در جدول زیر هر سطر یک بعد تحلیلی متمایز است و درصد گزارش‌شده غالب‌ترین درصد در همان بُعد را گزارش می‌کند.

جدول شمارهٔ ۳: سیمای کلی ادبیات قومیت در ایران (از میان ۵۲ مقاله موردبررسی)

بُعد تحلیلی	الگوی غالب	تعداد	فراوانی
سطح تحلیل	غلبهٔ الگوی کلان (دولت، ملت‌سازی، امنیت، ساختار قدرت)	۳٤	٪٦٥/٥
روش پژوهش	غلبهٔ روش‌های تحلیلی-تاریخی / اسنادی	۲۹	٪٥٥
مضمون غالب نتایج	سیاست‌های تمرکزگرا و همگن‌ساز	۲۱	٪٤٠
مضمون دوم	همزیستی هویت قومی و ملی	١٤	٪۲۷
مضمون سوم	تبعیض، توسعهٔ نامتوازن و محدودیت مشارکت	۱۰	٪۲۰
مضمون چهارم	جهانی‌شدن و رسانه	۷	٪۱۳

مرور الگوهای توصیفی نشان می‌دهد که ادبیات قومیت در ایران حول مجموعه‌ای نسبتاً پایدار از ترجیحات نظری، روش‌شناختی و موضوعی سازمان یافته است. غلبهٔ سطح تحلیل کلان (۶۵٪)، اتکای گسترده به روش‌های تحلیلی-اسنادی (۵۵٪) و تمرکز بخش مهمی از نتایج بر سیاست‌های تمرکزگرا، انسجام ملی و مدیریت تفاوت‌های قومی، حاکی از آن است که قومیت در بخش عمدهٔ این ادبیات نَه در مقام تجربه‌ای منحصربه‌فرد یا فرایندی تاریخی، بلکه در نسبت با دولت، نظم سیاسی و سازوکارهای حکمرانی فهم شده است.

به‌بیان‌دیگر، الگوهای توصیفی فوق صرفاً ویژگی‌های فنی یا روش‌شناختی پژوهش‌ها نیستند، بلکه نخستین نشانه‌های یک رژیم دانایی خاص دربارهٔ قومیت را آشکار می‌کنند؛ رژیمی که در آن قومیت عمدتاً در قالب مسئله‌ای برای شناخت، مدیریت و تنظیم تفاوت‌های جمعیتی ظاهر می‌شود. ازاین‌رو، داده‌های توصیفی حاضر نَه نقطهٔ پایان تحلیل، بلکه نقطهٔ آغاز بازخوانی انتقادی ادبیات قومیت در ایران هستند که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم.

به‌منظور ارائهٔ تصویری فشرده از پژوهش‌ها، در جدول زیر خلاصهٔ اطلاعات ۱۸ مطالعه نمونه از میان کل مقالات بررسی‌شده ارائه می‌شود.

جدول شمارهٔ ۴: فهرست پژوهش‌های تجربی موردی از میان ۵۲ پژوهش

ردیف	نویسنده(گان)/سال	عنوان پژوهش	حوزه‌علمی غالب	تمرکز موضوعی
۱	نصیری فرد (۱۳۸۱)	شکل‌گیری دولت مدرن و تأثیر آن بر قوم‌گرایی در ایران	علوم سیاسی	تبیین نقش عوامل فرامرزی و محرومیت اقتصادی در شکل‌گیری قوم‌گرایی
۲	حسن‌پور (۱۳۸۲)	ناهمگونی قومی و امنیت ملی	علوم سیاسی	سیاست‌های قومی دولت مدرن / امنیت ملی
۳	شمس (۱۳۸٤)	کردهای غرب ایران (کردستان و آذربایجان): ملیت، قومیت و مذهب از مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹	تاریخ معاصر	ملت‌سازی و تمرکزگرایی تاریخی
٤	حاجیانی (۱۳۸۷)	نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی	جامعه‌شناسی	رابطهٔ هویت قومی و ملی
٥	اسلامی (۱۳۸٥)	قومیت و ابعاد آن در ایران	علوم سیاسی	امنیت ملی و قومیت
٦	جعفرزاده‌پور؛ حیدری (۱۳۹۳)	فراتحلیل رابطهٔ هویت ملی و هویت قومی در ایران	جامعه‌شناسی	فراتحلیل هویت قومی
۷	دورکوندی؛ طاهری خنکداری؛ پور آخوند (۱٤۰۱)	بررسی انتقادی سیاست قومی حکومت‌های پهلوی اول و دوم	تاریخ سیاسی	سیاست‌های همگن‌سازی
۸	انصاری؛ هاشمیان‌فر؛ رضایی امینلویی (۱۳۹۳)	تحلیل بحران هویت قومی در ایران در بستر جهانی‌شدن و فضای مجازی	مطالعات توسعه	نابرابری و بحران هویت در بستر جهانی‌شدن
۹	جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)	بررسی و سنجش هویت قومی ایرانیان	جامعه‌شناسی	سنجش هویت قومی
۱۰	نساج حمید (۱۳۸۸)	جهانی‌شدن و هویت اقوام ایرانی با تأکید بر مؤلفه‌های زبان و آداب‌ورسوم	علوم سیاسی	جهانی‌شدن و قومیت

ردیف	نویسنده(گان) / سال	عنوان پژوهش	حوزه علمی غالب	تمرکز موضوعی
۱۱	رضایی؛ کاظمی (۱۳۸۷)	بازنمایی اقلیت‌های قومی در سریال‌های تلویزیونی	مطالعات رسانه	بازنمایی قومیت در رسانه
۱۲	حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸٤)	قومیت و سازمان‌دهی سیاسی فضا	علوم سیاسی	مدیریت تنوع قومی / سازمان‌دهی سیاسی فضا
۱۳	بهشتی؛ حق‌مرادی (۱۳۹٦)	احساس تعلق به ایران در میان اقوام ایرانی	جامعه‌شناسی سیاسی	انسجام ملی و تعلق
۱٤	قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷)	مطالعه پیمایشی هویت‌طلبی قومی و سیاسی‌شدن قومیت کُردهای ایران	جامعه‌شناسی سیاسی	تبیین هویت‌طلبی قومی
۱۵	باستانی (۱۳۹۸)	بررسی علل و عوامل واگرایی و ناسیونالیسم کردی با حکومت مرکزی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران	جامعه-شناسی سیاسی	تبیین واگرایی قومی
۱٦	عباسی ترکی و همکاران (۱۳۹۹)	بررسی نقش دولت مدرن بر قوم‌گرایی در ایران	تاریخ اجتماعی	دولت مدرن و قوم‌گرایی
۱۷	مقدم‌نیا (۱٤۰۱)	نقش قدرت‌های خارجی در سیاسی شدن قومیت‌ها در جمهوری اسلامی ایران	روابط بین‌الملل	تحولات منطقه‌ای و هویت
۱۸	جعفری؛ فرامرزیانی (۱٤۰٤)	معناسازی و گفتمان‌سازی هویت قومی در شبکه‌های اجتماعی	مطالعات فضای مجازی	شبکه‌های اجتماعی و هویت قومی

۲-٤. رژیم مسئله‌مندسازی در ادبیات قومیت ایران: از تفاوت اجتماعی تا اُبژهٔ حکمرانی

در نگاه نخست، ادبیات قومیت در ایران واجد تنوع نظری و موضوعی چشم‌گیری به نظر می‌رسد. در میان مطالعات موجود می‌توان طیفی از رویکردهای امنیتی، توسعه‌ای، هویتی، فرهنگی، تاریخی و سیاسی را مشاهده کرد که هر یک با زبان مفهومی خاص خود به تبیین قومیت پرداخته‌اند. این تکثر ظاهری ممکن است چنین القا کند که با مجموعه‌ای پراکنده از روایت‌ها و چارچوب‌های نظری مواجه هستیم. بااین‌حال، خوانش این متون از منظر مسئله‌مندسازی فوکویی نشان می‌دهد که ورای این تنوع، نوعی انسجام عمیق‌تر در سطح صورت‌بندی مسئله وجود دارد.

به‌بیان‌دیگر، اگرچه پاسخ‌ها متفاوت‌اند، اما پرسش‌ها غالباً در افقی مشترک طرح می‌شوند. فوکو مسئله‌مندسازی را فرایندی می‌داند که طی آن یک پدیده، رفتار یا وضعیت از حالت بدیهی خارج شده و به موضوع اندیشیدن، شناخت، ارزیابی و مداخله تبدیل می‌شود (فوکو، ۱۹۸۴: ۱۲۶). از این منظر، تحلیل انتقادی نَه بر پاسخ‌های ارائه‌شده به یک مسئله، بلکه بر چگونگی شکل‌گیری خود مسئله متمرکز است. بنابراین پرسش اصلی این بخش آن نیست که پژوهش‌گران قومیت را چگونه توضیح داده‌اند، بلکه آن است که اساساً قومیت را در قالب چه نوع مسئله‌ای قابل‌اندیشیدن ساخته‌اند.

۱-۲-٤. قومیت به‌مثابهٔ مسئلهٔ امنیت و انسجام سیاسی

یکی از پُررنگ‌ترین صورت‌بندی‌های مسئلهٔ قومیت در ادبیات ایران، فهم آن در چارچوب امنیت ملی و انسجام سیاسی است. در این دسته از مطالعات، قومیت عمدتاً از خلال نسبتش با یکپارچگی سرزمینی، ثبات سیاسی و امنیت ملی وارد میدان شناخت می‌شود. برای نمونه، حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، مقدم‌نیا (۱۴۰۱) و بخشی از پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، مسئلهٔ قومیت را در ارتباط با تهدیدهای بالقوه علیه همبستگی ملی، مرزهای سرزمینی یا نظم سیاسی صورت‌بندی می‌کنند.

در این آثار، تفاوت قومی به‌خودی‌خود مسئله نیست؛ بلکه زمانی به مسئله تبدیل می‌شود که بتواند به واگرایی سیاسی، بسیج‌های جدایی‌طلبانه، تعارضات مرزی یا کاهش انسجام ملی منجر شود. درنتیجه، آنچه در مرکز توجه قرار می‌گیرد نَه تجربه زیستهٔ گروه‌های قومی، بلکه پیامدهای احتمالی این تفاوت‌ها برای ثبات نظم سیاسی است. به همین دلیل، زبان تحلیلی این مطالعات مملو از مفاهیمی نظیر «امنیت ملی»، «تهدید»، «واگرایی»، «انسجام»، «تمامیت ارضی» و «مدیریت تنوع» است. از منظر فوکویی، اهمیت این مطالعات صرفاً در محتوای آن‌ها نیست، بلکه در نوع نگاه خاصی است که به قومیت امکان ظهور می‌دهد. قومیت در اینجا نَه به‌عنوان یک هویت فرهنگی، بلکه به‌عنوان یک مسئلهٔ امنیتی مرئی می‌شود. به تعبیر فوکو، هر رژیم دانایی مشخص می‌کند که چه چیزی باید دیده شود و چه چیزی اهمیت پیدا کند. در این صورت‌بندی، آنچه رؤیت‌پذیر می‌شود خطرات بالقوهٔ ناشی از تفاوت‌های قومی است و آنچه در حاشیه قرار می‌گیرد، تاریخ شکل‌گیری این تفاوت‌ها یا سازوکارهای تولید خودِ مقولهٔ قومیت است. به‌بیان‌دیگر، قومیت پیش از آن‌که به‌عنوان یک مسئلهٔ تاریخی یا اجتماعی فهم شود، به‌صورت یک مسئلهٔ امنیتی قابل‌شناسایی می‌گردد.

۲-۲-٤. قومیت به‌مثابهٔ مسئلهٔ توسعه و نابرابری

دومین الگوی مهم در ادبیات موردبررسی، صورت‌بندی قومیت در چارچوب توسعه، محرومیت نسبی و نابرابری منطقه‌ای است. در این مطالعات، زبان امنیت جای خود را به زبان توسعه می‌دهد، اما منطق بنیادین مسئله‌مندسازی همچنان حفظ می‌شود. پژوهش‌هایی مانند نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵)، قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) و شماری از مطالعات توسعهٔ منطقه‌ای، قومیت را عمدتاً از خلال شکاف‌های اقتصادی، نابرابری فضایی، محرومیت و توسعهٔ نامتوازن مورد بررسی قرار می‌دهند.

در اینجا، تفاوت قومی نَه به‌عنوان تهدیدی امنیتی، بلکه به‌مثابهٔ نشانه‌ای از ناکامی توسعه‌ای ظاهر می‌شود. مسئلهٔ اصلی این نیست که گروه‌های قومی چه هستند، بلکه این است که چرا برخی مناطق قومی از توسعهٔ کم‌تری برخوردارند، چگونه احساس محرومیت شکل می‌گیرد و این وضعیت چه پیامدهایی برای مشارکت اجتماعی و سیاسی دارد. بنابراین قومیت در مقام متغیری ظاهر می‌شود که باید در ارتباط با شاخص‌های توسعه، رفاه، توزیع منابع و فرصت‌های اجتماعی فهمیده شود. با وجود تفاوت آشکار میان زبان امنیت و زبان توسعه، هر دو در یک نقطه مشترک‌اند: قومیت را در مقام مسئله‌ای برای مداخلهٔ حکمرانی بازنمایی می‌کنند. در چارچوبی که فوکو در درس‌گفتارهای «امنیت، قلمرو، جمعیت» ترسیم می‌کند (فوکو، ۱۳۹۹)، دولت مدرن تنها به دفع تهدیدها نمی‌اندیشد، بلکه به بهینه‌سازی وضعیت جمعیت نیز توجه دارد. در چنین عقلانیتی، توسعه، رفاه و کاهش نابرابری نیز بخشی از تکنولوژی‌های حکمرانی محسوب می‌شوند. از این منظر، قومیت در این دسته از مطالعات به مسئله‌ای تبدیل می‌شود که باید از طریق برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و اصلاح سازوکارهای توسعهٔ مدیریت شود. بنابراین اگر در مطالعات امنیتی، قومیت اُبژهٔ حفاظت بود، در اینجا به اُبژهٔ بهبود و اصلاح تبدیل می‌شود.

۳-۲-٤. قومیت به‌مثابهٔ مسئلهٔ هویت و ادغام اجتماعی

سومین صورت‌بندی مسلط در ادبیات قومیت ایران را می‌توان در مطالعات هویت‌محور مشاهده کرد. پژوهش‌هایی چون بهشتی و حق‌مرادی (۱۳۹۶)، حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۴۰۴) و بسیاری از مطالعات مبتنی بر سنجش هویت قومی، بر موضوعاتی چون تعلق قومی، هویت ملی، سرمایهٔ اجتماعی، همبستگی اجتماعی و مشارکت سیاسی تمرکز دارند.

در نگاه نخست، این آثار نسبت به دو دستهٔ پیشین فرهنگی‌تر و کم‌تر دولت‌محور به نظر می‌رسند. بااین‌حال، بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که در اینجا نیز قومیت عمدتاً در نسبت با مسئلهٔ ادغام اجتماعی و نظم جمعی اهمیت پیدا می‌کند. بخش مهمی از این مطالعات می‌کوشند رابطهٔ میان هویت قومی و هویت ملی را بسنجند، میزان هم‌گرایی یا واگرایی هویتی را اندازه‌گیری کنند و عوامل مؤثر بر تقویت تعلق ملی را توضیح دهند.

از این منظر، پرسش محوری این آثار آن نیست که هویت قومی چگونه به وجود آمده است، بلکه آن است که این هویت چگونه با نظم اجتماعی گسترده‌تر سازگار می‌شود. به همین دلیل، مفاهیمی چون همبستگی، تعلق، انسجام، اعتماد و مشارکت در مرکز تحلیل قرار می‌گیرند. در اینجا نیز قومیت در مقام یک تفاوت فرهنگی صرف ظاهر نمی‌شود، بلکه در نسبت با مسئلهٔ ادغام و یکپارچگی اجتماعی معنا پیدا می‌کند.

این وضعیت را می‌توان با آنچه فوکو از آن به‌عنوان فرایندهای هنجارسازی یاد می‌کند مرتبط دانست. در بسیاری از این مطالعات، پرسش ضمنی آن است که چه شرایطی می‌تواند به شکل‌گیری الگوهای مطلوب‌تر همبستگی، تعلق و مشارکت منجر شود. بدین ترتیب، قومیت در قالب مسئله‌ای برای تنظیم روابط میان تفاوت و وحدت، یا میان تعلق قومی و تعلق ملی، قابل‌مشاهده می‌شود.

٤-٢-٤. وحدت در دل کثرت: رژیم مشترک مسئله‌مندسازی

اگرچه سه الگوی فوق در ظاهر از زبان‌های نظری متفاوتی استفاده می‌کنند، اما در سطحی عمیق‌تر همگی درون یک رژیم مشترک مسئله‌مندسازی قرار می‌گیرند. در هر سه صورت‌بندی، قومیت نَه به‌عنوان یک اُبژهٔ تاریخی که باید شرایط امکان ظهورآن بررسی شود، بلکه به‌عنوان مسئله‌ای برای نظم اجتماعی، ثبات سیاسی، توسعهٔ جمعیتی یا ادغام اجتماعی ظاهر می‌شود. تفاوت در پاسخ‌ها و چارچوب‌های نظری، مانع از آن نیست که همگی در یک افق معرفتی مشترک عمل کنند. در این رژیم مسئله‌مندسازی، پرسش‌های مربوط به امنیت، توسعه، مشارکت، انسجام و مدیریت تفاوت‌ها به مرکز میدان دانایی رانده می‌شوند؛ درحالی‌که پرسش از چگونگی تاریخی‌شدن خودِ مقولهٔ قومیت، نقش دولت مدرن در تولید طبقه‌بندی‌های جمعیتی، تکنولوژی‌های آماری و اداری شناسایی جمعیت‌ها، یا مشارکت دانش دانشگاهی در تثبیت مرزهای قومی کم‌تر موضوع تأمل قرار می‌گیرد. به تعبیر دیگر، آنچه غایب است نَه تاریخ، بلکه پرسش از شرایط تاریخی امکان ظهور خودِ مسئله است.

از این منظر، ادبیات قومیت در ایران بیش از آن‌که صرفاً دربارهٔ قومیت سخن بگوید، دربارهٔ شیوهٔ خاصی از رؤیت‌پذیرشدن قومیت سخن می‌گوید. قومیت در این ادبیات عمدتاً زمانی به موضوع شناخت تبدیل می‌شود که بتوان آن را در قالب مسئله‌ای برای ادارهٔ جمعیت، حفظ انسجام سیاسی، تضمین امنیت یا مدیریت تفاوت‌های اجتماعی بازتعریف کرد. درست در همین نقطه است که تحلیل مسئله‌مندسازی به تحلیل حکومت‌مندی گره می‌خورد؛ زیرا آنچه در مقام مسئله تعریف می‌شود، هم‌زمان به موضوع مداخله، تنظیم و هدایت نیز تبدیل می‌گردد. ازاین‌رو، گام بعدی تحلیل بررسی این پرسش است که این رژیم مشترک مسئله‌مندسازی، چه عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و اَشکال سوژه‌سازی را در ادبیات قومیت ایران ممکن ساخته است.

۳-٤. از شناخت تا اداره: ابعاد حکومت‌مندی در ادبیات قومیت ایران

اگر در بخش پیشین نشان داده شد که قومیت چگونه به مسئله‌ای برای اندیشیدن و مداخله تبدیل می‌شود، در این بخش پرسش آن است که این مسئله‌مندسازی درون چه عقلانیت‌های حکمرانی عمل می‌کند. لذا گام بعدی بررسی عقلانیت‌هایی است که این مسئله‌مندسازی را هدایت می‌کنند.

فوکو در درس‌گفتارهای «امنیت، سرزمین، جمعیت»[1] استدلال می‌کند که حکومت‌مندی صرفاً به معنای اعمال قدرت سیاسی نیست، بلکه به مجموعه‌ای از عقلانیت‌ها، محاسبات، دانش‌ها و فنونی اشاره دارد که از طریق آن‌ها جمعیت‌ها قابل شناخت و اداره می‌شوند (فوکو، ۱۳۹۹: ۱۳۴). از این منظر، اهمیت ادبیات قومیت در ایران صرفاً در توصیف گروه‌های قومی نیست، بلکه در نحوهٔ تبدیل قومیت به اُبژه‌ای برای شناخت، سنجش، پیش‌بینی و مداخله نهفته است.

تحلیل مطالعات موردبررسی نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌ها از سنت‌های نظری متفاوتی بهره می‌گیرند، اما در سطح حکمرانی سه عقلانیت متناظر عمده بر آن‌ها حاکم است که دقیقاً از اَشکال مسئله‌مندی متناسب با آن‌ها برمی‌خیزند: عقلانیت امنیتی، عقلانیت توسعه‌ای و عقلانیت انسجام‌گرا. این عقلانیت‌ها صرفاً چارچوب‌های نظری نیستند، بلکه شیوه‌های خاصی برای فهم، طبقه‌بندی و ادارهٔ تفاوت‌های قومی را نمایندگی می‌کنند.

1. Security, Territory, Population

۱-۳-٤. عقلانیت‌های حاکم بر فهم قومیت

بازخوانی مطالعات منتخب نشان می‌دهد که علی‌رغم تنوع نظری و روش‌شناختی، بخش عمده ادبیات قومیت در ایران حول سه عقلانیت مسلط سازمان یافته است: **عقلانیت امنیتی، عقلانیت توسعه‌ای و عقلانیت انسجام‌گرا**. این عقلانیت‌ها صرفاً رویکردهای تحلیلی متفاوت نیستند، بلکه هر یک تصویری خاص از جامعه، مسئلهٔ قومی و شیوه مطلوب مداخله را مفروض می‌گیرند. به‌بیان‌دیگر، آنچه میان این مطالعات مشترک است نَه پاسخ‌های مشابه، بلکه اشتراک در نوع خاصی از رؤیت‌پذیرکردن قومیت و تبدیل آن به اُبژه‌ای برای شناخت و حکمرانی است.

نخستین و درعین‌حال مسلط‌ترین عقلانیت در ادبیات قومیت ایران، عقلانیت امنیتی است. در این چارچوب، تفاوت‌های قومی عمدتاً در نسبت با ثبات سیاسی، انسجام سرزمینی و امنیت ملی معنا می‌یابند. بااین‌حال، عقلانیت امنیتی صرفاً به معنای پرداختن به موضوع امنیت نیست. همان‌گونه که فوکو در تحلیل سازوکارهای امنیتی نشان می‌دهد، منطق امنیت بر مدیریت احتمالات، محاسبه مخاطرات و کنترل ریسک‌های بالقوه استوار است (همان: ۵۶). در این عقلانیت، جامعه نَه مجموعه‌ای از گروه‌های فرهنگی متکثر، بلکه میدانی از خطرات بالقوه تلقی می‌شود که باید به‌طور مستمر رصد، ارزیابی و مدیریت شوند. از این منظر، قومیت زمانی وارد میدان رؤیت‌پذیری می‌شود که بتواند به‌عنوان منشأ احتمالی تنش، واگرایی یا بی‌ثباتی سیاسی ظاهر شود.

این منطق را می‌توان به‌روشنی در مطالعاتی چون حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، مقدم‌نیا (۱۴۰۱) و برخی مطالعات جغرافیای سیاسی و امنیت ملی مشاهده کرد. در این آثار، مسئلهٔ اصلی صرفاً وجود تفاوت قومی نیست، بلکه امکان تبدیل این تفاوت به مخاطرهٔ سیاسی است. به همین دلیل، قومیت عمدتاً در قالب شاخص‌هایی چون میزان تعلق ملی، گرایش‌های واگرایانه، موقعیت مرزی یا آسیب‌پذیری ژئوپلیتیک بررسی می‌شود. بدین‌ترتیب، موضوع اصلی نَه توصیف تفاوت، بلکه محاسبهٔ احتمال خطر است؛ همان منطقی که فوکو آن را ویژگی سازوکارهای امنیتی می‌داند، یعنی حکومت از طریق مدیریت احتمالات و نَه حذف کامل مخاطرات (فوکو، ۱۳۹۴: ۱۳۵)

در کنار آن، عقلانیت توسعه‌ای نیز جایگاه برجسته‌ای در ادبیات قومیت ایران دارد. این عقلانیت عمدتاً در پژوهش‌هایی دیده می‌شود که شکاف‌های قومی را در پیوند با توسعهٔ نامتوازن، نابرابری‌های منطقه‌ای، محرومیت نسبی و توزیع نامتوازن منابع تحلیل می‌کنند.

مطالعاتی چون نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵)، باستانی (۱۳۹۸) و بخشی از پژوهش‌های توسعهٔ منطقه‌ای در این دسته قرار می‌گیرند. در نگاه نخست، به نظر می‌رسد این مطالعات فاصلهٔ قابل‌توجهی با رویکردهای امنیتی دارند، زیرا به‌جای تهدید و واگرایی بر توسعه و عدالت تمرکز می‌کنند. بااین‌حال، از منظر حکومت‌مندی، تفاوت میان آن‌ها کم‌تر از آن چیزی است که در سطح نظری به نظر می‌رسد. فوکو در درس‌گفتارهای تولد سیاست مشرف بر حیات[1] نشان می‌دهد که عقلانیت‌های لیبرال و توسعه‌ای جامعه را به‌صورت مجموعه‌ای از ظرفیت‌ها، منابع و سرمایه‌های انسانی می‌بینند که باید بهینه‌سازی شوند (فوکو،۱۳۹۴: ۸۷). در چنین چارچوبی، جمعیت موضوع اصلی مداخله است و مسئلهٔ سیاست نَه اِعمال اقتدار مستقیم، بلکه افزایش کارایی، بهره‌وری و ظرفیت‌های اجتماعی است.

در بخش مهمی از ادبیات توسعه‌ای قومیت، شکاف‌های قومی نَه به‌عنوان مسئله‌ای سیاسی یا تاریخی، بلکه به‌صورت اختلال در عملکرد مطلوب نظام توسعهٔ ملی بازنمایی می‌شوند. نابرابری‌های منطقه‌ای، کمبود فرصت‌های اقتصادی، ضعف زیرساخت‌ها یا محرومیت‌های اجتماعی به‌عنوان عواملی مطرح می‌شوند که مانع ادغام کامل جمعیت‌های قومی در فرآیند توسعه می‌شوند. ازاین‌رو، راه‌حل‌ها نیز عمدتاً حول بازتوزیع منابع، افزایش مشارکت اقتصادی، توسعهٔ متوازن منطقه‌ای و ارتقای سرمایهٔ اجتماعی سامان می‌یابند. در این عقلانیت، قومیت بیش از آن‌که یک سوژهٔ سیاسی باشد، بخشی از جمعیت تلقی می‌شود که باید از طریق سیاست‌های توسعه‌ای در مدار رشد، بهره‌وری و پیشرفت ملی قرار گیرد.

سومین عقلانیت مسلط، عقلانیت انسجام‌گرایی است که عمدتاً در مطالعات هویت، فرهنگ، هویت ملی و همبستگی اجتماعی نمود پیدا می‌کند. پژوهش‌هایی چون حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳) و جعفری و همکاران (۱۴۰۴) نمونه‌های شاخص این رویکرد هستند. در این آثار، مسئلهٔ محوری نَه تهدید امنیتی است و نَه توسعهٔ اقتصادی، بلکه نسبت میان تکثر قومی و وحدت ملی است.

بااین‌حال، عقلانیت انسجام‌گرا نیز صرفاً بر هویت ملی تأکید نمی‌کند. در سطحی عمیق‌تر، این عقلانیت بر تصوری خاص از جامعه استوار است؛ تصوری که جامعه را به‌منزلهٔ کلّیتی واحد، منسجم و دارای منافع مشترک در نظر می‌گیرد. در چنین چارچوبی، تفاوت‌های قومی هنگامی مشروعیت می‌یابند که در درون این کل فراگیرتر تنظیم و هماهنگ شوند.

1. The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France

ازاین‌رو، مسئلهٔ اصلی نَه حذف تفاوت، بلکه مدیریت آن در چارچوب وحدت ملی است. بسیاری از این مطالعات می‌کوشند نشان دهند که هویت قومی و هویت ملی الزاماً متعارض نیستند و می‌توان میان آن‌ها نوعی همزیستی یا سازگاری برقرار کرد. اما همین صورت‌بندی نیز حاکی از آن است که قومیت درنهایت در نسبت با افق هنجاریِ وحدت ملی فهم می‌شود و مشروعیت آن به میزان سازگاری‌اش با انسجام اجتماعی و ملی وابسته است.

درنتیجه، اگرچه عقلانیت‌های امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا در سطح نظری و سیاستی تفاوت‌های مهمی با یکدیگر دارند، اما از منظر حکومت‌مندی در یک نقطهٔ اساسی به یکدیگر نزدیک می‌شوند. در هر سه مورد، قومیت نَه به‌عنوان فرایندی تاریخی از برساخته‌شدن تفاوت، بلکه به‌منزلهٔ بخشی از جمعیت ظاهر می‌شود که باید دربارهٔ آن دانست، آن را طبقه‌بندی کرد، پیامدهایش را پیش‌بینی نمود و درون نوعی نظم ملی گسترده‌تر سامان داد. به تعبیر فوکو، آنچه مشترک است نَه محتوای سیاست‌ها، بلکه عقلانیت سیاسی‌ای است که از خلال آن جمعیت به اُبژهٔ شناخت و حکومت‌کردن تبدیل می‌شود (فوکو، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

از این منظر، تفاوت میان این رویکردها بیش از آن‌که تفاوتی در اصل حکمرانی باشد، تفاوت در شیوهٔ تعریف مسئله و نوع مداخلهٔ مطلوب است. قومیت در هر سه عقلانیت، موضوعی برای اداره، تنظیم و مدیریت است؛ هرچند زبان این اداره‌پذیری گاه امنیت، گاه توسعه و گاه انسجام ملی نامیده می‌شود.

۲-۳-٤. تکنیک‌های دانایی و ادارهٔ قومیت

اگر عقلانیت‌های حکمرانی افق کلی فهم قومیت را تعیین می‌کنند، تکنیک‌های دانایی ابزارهایی هستند که از طریق آن‌ها قومیت به اُبژه‌ای قابل‌رؤیت، قابل‌سنجش، قابل‌طبقه‌بندی و درنهایت قابل‌مداخله تبدیل می‌شود. فوکو در درس‌گفتارهای امنیت، سرزمین، جمعیت نشان می‌دهد که حکمرانی مدرن صرفاً بر پایه تصمیمات سیاسی یا ارادهٔ دولت عمل نمی‌کند، بلکه متکی بر مجموعه‌ای از رویه‌های معرفتی، سازوکارهای مشاهده، فنون ثبت، طبقه‌بندی و محاسبه است که امکان شناخت و ادارهٔ جمعیت را فراهم می‌آورند (فوکو، ۱۳۹۴: ۱۴۵).

از این منظر، اهمیت ادبیات قومیت در ایران صرفاً در آن نیست که دربارهٔ قومیت چه می‌گوید، بلکه در آن است که از چه ابزارها و تکنیک‌هایی برای شناخت، مرئی‌سازی و مدیریت تفاوت‌های قومی بهره می‌گیرد.

بررسی مطالعات منتخب نشان می‌دهد که تکنیک‌های دانایی به‌کاررفته در ادبیات قومیت ایران را می‌توان در چهار دستهٔ کلی صورت‌بندی کرد: تکنیک‌های سنجش هویت، تکنیک‌های طبقه‌بندی جمعیت، تکنیک‌های تفسیر گفتمانی و تکنیک‌های سیاستی و تولید دانش مداخله‌پذیر.

الف) تکنیک‌های سنجش و اندازه‌گیری هویت

رایج‌ترین تکنیک دانایی در مطالعات قومیت ایران، سنجش و اندازه‌گیری هویت‌های قومی و ملی است. در این دسته از پژوهش‌ها، قومیت نَه به‌مثابهٔ تجربه‌ای زیسته یا فرایندی تاریخی، بلکه به‌صورت مجموعه‌ای از متغیرهای قابل‌اندازه‌گیری بازنمایی می‌شود. مطالعاتی همچون حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۴۰۴) از طریق پرسشنامه‌ها، مقیاس‌های نگرشی و شاخص‌های هویتی می‌کوشند میزان تعلق قومی، شدت هویت ملی، همبستگی اجتماعی یا احساس محرومیت را اندازه‌گیری کنند. اهمیت این مطالعات صرفاً در نتایج آن‌ها نیست، بلکه در نوع خاصی از دانش نهفته است که تولید می‌کنند. در اینجا هویت قومی به امری قابل‌سنجش، قابل‌مقایسه و قابل‌محاسبه تبدیل می‌شود. تعلق قومی در قالب نمره، شاخص و متغیر آماری ظاهر می‌شود و از خلال همین فرایند، امکان مداخله بر آن نیز فراهم می‌گردد. به تعبیر فوکو، این نوع دانش بخشی از فرایند «قابل محاسبه‌کردن جمعیت» است؛ فرایندی که در آن تفاوت‌های اجتماعی در قالب داده‌های قابل‌اندازه‌گیری بازسازی می‌شوند تا بتوان دربارهٔ آن‌ها برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری کرد (فوکو، ۱۳۹۹: ۵۶).

ب) تکنیک‌های طبقه‌بندی و نقشه‌برداری جمعیت

دومین دسته از تکنیک‌های دانایی را می‌توان در مطالعات جغرافیای سیاسی، امنیتی و توسعه‌ای مشاهده کرد. پژوهش‌هایی نظیر نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵) و باستانی (۱۳۹۸)، قومیت را از خلال دسته‌بندی فضاهای قومی، مناطق مرزی، نواحی محروم یا کانون‌های بالقوه واگرایی مطالعه می‌کنند. در این مطالعات، تفاوت قومی نَه فقط به‌عنوان ویژگی یک گروه اجتماعی، بلکه به‌عنوان بخشی از جغرافیای جمعیت بازنمایی می‌شود. مناطق خاصی به‌عنوان مناطق حساس، مرزی، محروم یا مسئله‌دار شناسایی

می‌شوند و جمعیت‌های ساکن آن‌ها در قالب طبقه‌بندی‌های معین قرار می‌گیرند. از منظر حکومت‌مندی، اهمیت این تکنیک‌ها در تولید نوعی «نقشهٔ دانایی» از جمعیت نهفته است. همان‌گونه که فوکو نشان می‌دهد، حکومت مدرن برای ادارهٔ جمعیت نیازمند شناخت توزیع فضایی، الگوهای پراکندگی و نقاط بالقوه خطر است (همان: ۶۷). به این ترتیب، نقشه‌برداری قومی صرفاً فعالیتی توصیفی نیست، بلکه بخشی از تکنولوژی‌های شناخت و ادارهٔ جمعیت محسوب می‌شود.

ج) تکنیک‌های تفسیر و رمزگشایی گفتمانی

در کنار مطالعات کمی و توصیفی، بخشی از ادبیات قومیت در ایران از تکنیک‌های تفسیری و تحلیل گفتمان بهره می‌گیرد. پژوهش‌هایی نظیر رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، حیدری و همکاران (۱۳۹۳)، دورکوندی و همکاران (۱۴۰۱) و برخی مطالعات متمرکز بر رسانه، تاریخ و بازنمایی فرهنگی، در پی سنجش هویت یا اندازه‌گیری متغیرها نیستند، بلکه بر تحلیل شیوه‌های بازنمایی قومیت، روایت‌های تاریخی و گفتمان‌های سیاسی تمرکز دارند. در اینجا تکنیک دانایی نَه اندازه‌گیری، بلکه رمزگشایی است. موضوع اصلی بررسی این است که قومیت چگونه در متن‌های سیاسی، رسانه‌ای یا تاریخی معنا می‌یابد و چه روابط قدرتی در پس این معناپردازی‌ها عمل می‌کنند.

این دسته از پژوهش‌ها از منظر فوکویی اهمیت ویژه‌ای دارند، زیرا خود به مطالعه رژیم‌های حقیقت و سازوکارهای تولید دانش دربارهٔ قومیت می‌پردازند. بااین‌حال، حتی این مطالعات نیز بخشی از فرایند تولید دانایی دربارهٔ قومیت محسوب می‌شوند؛ زیرا آن‌ها نیز از طریق آشکارسازی، تفسیر و مفهوم‌پردازی، قومیت را در میدان خاصی از شناخت قرار می‌دهند.

د) تکنیک‌های تحلیل سیاستی و تولید دانش مداخله‌پذیر

چهارمین تکنیک قابل‌مشاهده در ادبیات قومیت ایران را می‌توان «تحلیل سیاستی» نامید. برخلاف تکنیک‌های پیشین که عمدتاً معطوف به سنجش، طبقه‌بندی یا شاخص‌سازی جمعیت‌های قومی بودند، در اینجا قومیت در قالب مسئله‌ای ظاهر می‌شود که باید برای آن راه‌حل، برنامه یا مداخله طراحی شود. از این منظر، دانش دانشگاهی صرفاً به توصیف واقعیت اجتماعی یا تبیین علل پدیده‌ها محدود نمی‌شود، بلکه به دانشی تبدیل می‌شود که مستقیماً در خدمت تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری و هدایت جمعیت قرار می‌گیرد.

در ادبیات موردبررسی، بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌ها پس از توصیف وضعیت موجود و شناسایی عوامل مؤثر بر قومیت، به ارائهٔ مجموعه‌ای از پیشنهادهای اجرایی و سیاستی می‌پردازند. این الگو را می‌توان در مطالعات توسعه‌ای، هویتی، فرهنگی و حتی امنیتی مشاهده کرد. برای مثال، پژوهش‌های نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵)، باستانی (۱۳۹۸)، عبداللهی و همکاران (۱۳۹۶) و برخی مطالعات حوزهٔ توسعهٔ منطقه‌ای، از رهگذر تحلیل شکاف‌های قومی و نابرابری‌های فضایی، به توصیه‌هایی دربارهٔ توسعهٔ متوازن، کاهش محرومیت و بازتوزیع منابع می‌رسند. در مقابل، پژوهش‌هایی نظیر حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، قادرزاده و محمدپور (۱۳۹۷) و جعفری و همکاران (۱۴۰۴)، از خلال تحلیل هویت قومی و هویت ملی، بر راهبردهایی چون افزایش مشارکت سیاسی، تقویت نهادهای مدنی، به‌رسمیت‌شناسی فرهنگی یا اصلاح سیاست‌های فرهنگی تأکید می‌کنند. همچنین در بخشی از مطالعات امنیتی مانند حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴) پیشنهادهایی در جهت تقویت انسجام ملی، افزایش اعتماد سیاسی و کاهش زمینه‌های واگرایی ارائه می‌شود.

آنچه این مطالعات را در سطح تکنیک دانایی به یکدیگر پیوند می‌دهد، نَه محتوای متفاوت توصیه‌ها، بلکه شیوهٔ خاصی است که از خلال آن قومیت به موضوع مداخله تبدیل می‌شود. در اینجا پژوهش‌گر صرفاً ناظر یک واقعیت اجتماعی نیست، بلکه در مقام متخصصی ظاهر می‌شود که قادر است وضعیت موجود را ارزیابی، مشکلات را شناسایی و مسیرهای مطلوب مداخله را پیشنهاد کند. به تعبیر میشل دین، چنین دانشی بخشی از «تکنولوژی‌های حکومت» است؛ زیرا امکان ترجمهٔ مسائل اجتماعی به برنامه‌های عملی و تصمیمات اجرایی را فراهم می‌کند (دین، ۲۰۱۰). در این معنا، تحلیل سیاستی را می‌توان نوعی تکنولوژی واسط دانست که میان تولید دانش و اِعمال حکمرانی پیوند برقرار می‌کند.

از منظر فوکویی، اهمیت این تکنیک در آن است که قومیت را نَه صرفاً به‌عنوان موضوعی برای شناخت، بلکه به‌عنوان موضوعی برای اداره بازتعریف می‌کند. هنگامی‌که شکاف‌های قومی به مسئلهٔ توسعه، مشارکت، امنیت یا انسجام ملی ترجمه می‌شوند، هم‌زمان مجموعه‌ای از مداخلات مشروع نیز تولید می‌شود که هدف آن‌ها هدایت رفتارها، تنظیم تفاوت‌ها و مدیریت جمعیت است. بدین ترتیب، تحلیل سیاستی را باید بخشی از فرایندی دانست که از خلال آن دانش دانشگاهی در تولید قابلیت حکومت‌پذیری جمعیت‌های قومی مشارکت می‌کند.

در مجموع، بررسی تکنیک‌های دانایی نشان می‌دهد که ادبیات قومیت در ایران صرفاً مجموعه‌ای از پژوهش‌های توصیفی دربارهٔ گروه‌های قومی نیست. این ادبیات از خلال سنجش هویت، طبقه‌بندی جمعیت‌ها، تفسیر گفتمان‌ها و تولید راهبردهای سیاستی، قومیت را به اُبژه‌ای قابل‌شناخت و قابل‌اداره تبدیل می‌کند. از این منظر، اهمیت آن نَه‌فقط در تولید دانش دربارهٔ قومیت، بلکه در مشارکت آن در فرایند حکومت‌مندساختن تفاوت‌های قومی است؛ فرایندی که در آن شناخت و اداره به‌طور فزاینده‌ای در هم تنیده می‌شوند.

٤-٣-٤. جایگاه‌های سوژگی در ادبیات دانشگاهی قومیت ایران

در تحلیل حکومت‌مندی، هدف صرفاً شناسایی عقلانیت‌ها یا تکنیک‌های اداره نیست، بلکه بررسی اَشکال سوژه‌سازی نیز اهمیت دارد. فوکو در آثار متأخر خود نشان می‌دهد که قدرت تنها بر سوژه‌ها اِعمال نمی‌شود، بلکه هم‌زمان در شکل‌گیری انواع خاصی از سوژگی نیز مشارکت می‌کند (فوکو، ۱۹۸۲). از این منظر، پرسش اصلی آن است که ادبیات قومیت در ایران چه موقعیت‌هایی را برای کنشگران قومی مفروض می‌گیرد و چه نوع سوژه‌هایی را به‌عنوان افق مطلوب یا مسئله‌دار بازنمایی می‌کند.

بررسی مطالعات نشان می‌دهد که اگرچه اغلب پژوهش‌ها مستقیماً به مسئلهٔ سوژه‌سازی نمی‌پردازند، اما در پسِ عقلانیت‌ها و راهبردهای پیشنهادی آن‌ها می‌توان مجموعه‌ای از موقعیت‌های سوژگی را بازشناخت. این موقعیت‌ها نَه لزوماً افراد واقعی، بلکه جایگاه‌هایی هستند که از خلال آن‌ها جمعیت‌های قومی قابل‌فهم، قابل‌ارزیابی و قابل‌مداخله می‌شوند. تحلیل متون نشان می‌دهد که سه موقعیت سوژگی عمده در ادبیات قومیت ایران قابل‌تشخیص است: «سوژه‌های خطر»، «سوژه‌های کمبود» و «سوژه‌های هنجاری». این سه موقعیت به ترتیب با عقلانیت‌های امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا پیوند دارند. گرچه این سه موقعیت سوژگی در ظاهر متفاوت‌اند، اما همگی در یک نقطه مشترک‌اند: قومیت را نَه به‌عنوان امری مستقل، بلکه به‌مثابه بخشی از جمعیتی صورت‌بندی می‌کنند که باید شناخته، طبقه‌بندی و اداره شود. از این منظر، همان‌گونه که فوکو و میشل دین تأکید می‌کنند، حکمرانی صرفاً بر جمعیت‌ها اِعمال نمی‌شود، بلکه از خلال تولید انواع خاصی از سوژه‌ها عمل می‌کند. در ادبیات قومیت ایران نیز سوژهٔ قومی عمدتاً در سه قالب «خطر»، «کمبود» و «هنجار مطلوب» مرئی می‌شود؛ قالب‌هایی که هر یک با عقلانیت خاصی از حکومت بر تفاوت‌های جمعیتی پیوند دارند (فوکو، ۱۳۹۴؛ دین، ۲۰۱۰).

الف) سوژه‌های خطر: جمعیت در معرض واگرایی

نخستین موقعیت سوژگی در مطالعات امنیتی و ژئوپلیتیکی ظاهر می‌شود. در این مطالعات، جمعیت‌های قومی عمدتاً در قالب «جمعیت در معرض واگرایی» بازنمایی می‌شوند. پژوهش‌هایی مانند حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، مقدم‌نیا (۱۴۰۱) و برخی مطالعات ژئوپلیتیکی متأخر، قومیت را در نسبت با امنیت ملی، انسجام سرزمینی و ثبات سیاسی تحلیل می‌کنند. در اینجا قومیت لزوماً به‌عنوان تهدید بالفعل معرفی نمی‌شود؛ بلکه به‌مثابه حوزه‌ای از احتمال، ریسک و مخاطره فهم می‌شود. آنچه اهمیت می‌یابد مدیریت امکان واگرایی، کنترل زمینه‌های تنش و کاهش احتمال بی‌ثباتی است. به تعبیر فوکو، این همان منطق امنیتی حکومت بر جمعیت است که نَه بر حذف خطر، بلکه بر محاسبه، پیش‌بینی و تنظیم احتمالات استوار است (فوکو، ۱۳۹۹: ۸۷). بنابراین سوژه‌ای که در این مطالعات ظاهر می‌شود نَه‌صرفاً عضو یک گروه قومی، بلکه جمعیتی است که باید از منظر مخاطرات بالقوه مورد رصد و مدیریت قرار گیرد.

ب) سوژه‌های کمبود: جمعیت توسعه‌نیافته و محروم

دومین موقعیت سوژگی در مطالعات توسعه‌ای و نظریه‌های محرومیت نسبی شکل می‌گیرد. پژوهش‌هایی مانند نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵)، باستانی (۱۳۹۸)، شریعتی‌نیا (۱۳۸۶)، میرسپاسی و همکاران (۱۳۹۰) و شماری از مطالعات توسعهٔ منطقه‌ای، مسئلهٔ قومیت را در پیوند با نابرابری‌های فضایی، محرومیت اقتصادی و توسعهٔ نامتوازن توضیح می‌دهند. در این چارچوب، جمعیت‌های قومی نَه به‌عنوان خطر، بلکه به‌عنوان «جمعیت دارای کمبود» ظاهر می‌شوند؛ جمعیتی که از دسترسی برابر به منابع، فرصت‌ها، خدمات یا امکانات توسعه برخوردار نیست. مسئلهٔ اصلی نیز، نَه تفاوت فرهنگی، بلکه شکاف‌های توسعه‌ای و پیامدهای آن است.

در سطح حکومت‌مندی، این شیوهٔ صورت‌بندی با آن چیزی پیوند دارد که فوکو در درس‌گفتارهای «تولد زیست سیاست» به‌عنوان عقلانیت لیبرال حکومت معرفی می‌کند؛ عقلانیتی که جمعیت را همچون منبعی برای توسعه و سرمایهٔ انسانی در نظر می‌گیرد و مسئلهٔ اصلی آن بهینه‌سازی عملکرد اجتماعی است (فوکو، ۱۳۹۴: ۵۶-۶۰). درنتیجه، راه‌حل‌ها عمدتاً حول توسعهٔ متوازن، بازتوزیع منابع، افزایش مشارکت و ادغام مؤثرتر جمعیت‌های قومی در فرایندهای ملی توسعه سامان می‌یابند.

ج) سوژه‌های هنجاری: شهروند ادغام‌شده و وفادار

سومین موقعیت سوژگی در مطالعات هویتی، فرهنگی و انسجام اجتماعی مشاهده می‌شود. پژوهش‌هایی چون حاجیانی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۴۰۴)، یوسفی و همکاران (۱۳۹۷) و بسیاری از مطالعات مربوط به هویت ملی در این دسته قرار می‌گیرند. در این آثار، مسئلهٔ اصلی نَه امنیت و نَه توسعه، بلکه چگونگی تنظیم رابطهٔ میان هویت قومی و هویت ملی است. جامعه به‌مثابهٔ کلّیتی یکپارچه تصور می‌شود که تفاوت‌های قومی باید در درون آن سامان یابند. ازاین‌رو، سوژهٔ مطلوب نَه فردی است که از تعلقات قومی خود دست بکشد و نَه کنشگری که صرفاً بر تفاوت قومی تأکید کند، بلکه شهروندی است که هویت قومی خود را در چارچوب تعلق ملی بازتعریف کرده و در نظم سیاسی موجود ادغام شده است. در اینجا قومیت تا جایی مشروعیت می‌یابد که با انسجام ملی و همبستگی اجتماعی سازگار باشد. بنابراین سوژهٔ هنجاری این ادبیات را می‌توان «شهروند ادغام‌شده و وفادار» نامید؛ سوژه‌ای که تفاوت را حفظ می‌کند، اما آن را در افق نظم ملی مدیریت می‌کند.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد مرور انتقادی و خوانش تحلیلی مبتنی بر مفهوم حکومت‌مندی، به واکاوی نحوهٔ صورت‌بندی مسئلهٔ قومیت در ادبیات دانشگاهی ایران پرداخته است. برخلاف بخش مهمی از مرورهای پیشین که بر دسته‌بندی موضوعات، رویکردها یا نتایج پژوهش‌ها متمرکز بوده‌اند، این مطالعه کوشید از سطح «آنچه دربارهٔ قومیت گفته شده است» فراتر رود و به این پرسش بپردازد که قومیت چگونه به موضوعی برای شناخت، مداخله و حکمرانی تبدیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که علی‌رغم تکثر ظاهری رویکردها، بخش عمدهٔ ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران درون رژیم‌های دانایی مشابهی مسئله‌مند شده‌اند.

در این رژیم، قومیت عمدتاً نَه به‌عنوان پدیده‌ای تاریخی و برساخته، بلکه به‌مثابهٔ واقعیتی ازپیش‌موجود ظاهر می‌شود که باید پیامدهای آن برای امنیت ملی، توسعه، انسجام اجتماعی یا نظم سیاسی مدیریت شود. درنتیجه، تفاوت‌های نظری میان رویکردهای امنیتی، توسعه‌ای و هویتی، مانع از اشتراک آن‌ها در سطح عمیق‌تر حکومت‌مندی نمی‌شود؛ سطحی که در آن قومیت به اُبژه‌ای برای شناخت، سنجش، پیش‌بینی و مداخله تبدیل می‌شود.

تحلیل عقلانیت‌های حاکم بر این ادبیات نشان داد که قومیت غالباً از خلال سه منطق امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا فهم می‌شود. این عقلانیت‌ها نیز از طریق مجموعه‌ای از تکنولوژی‌های دانایی - ازجمله پیمایش هویت، سنجش تعلق ملی، شاخص‌سازی توسعه‌ای، طبقه‌بندی جمعیت‌ها و راهکارهای سیاستی - عمل می‌کنند. حاصل این فرایند، شکل‌گیری موقعیت‌های خاصی از سوژگی است که در آن کنشگران قومی عمدتاً در قالب موقعیت‌های سوژگیِ «سوژه‌های خطر»، «سوژه‌های کمبود» و «سوژه‌های هنجاری» بازنمایی می‌شوند. از این منظر، دانش قومیت صرفاً به توصیف واقعیت اجتماعی نمی‌پردازد، بلکه هم‌زمان در شکل‌دهی شیوه‌های فهم و ادارهٔ آن نیز مشارکت می‌کند.

از این منظر، می‌توان استدلال کرد که بخش قابل‌توجهی از ادبیات قومیت در ایران، حتی زمانی که رویکردی انتقادی اتخاذ می‌کند، در سطحی عمیق‌تر همچنان درون افق دانایی دولت‌محور و ملت‌محور مسلط حرکت می‌کند. این مسئله تز محوری توفیق (۷۹۳۱) را مورد تاکید مجدد قرار می‌دهد که «نظام تولید دانش اجتماعی در ایران عمدتا درون افقی دولت-ملت محور و توسعهگرا باقی مانده است» و از دیدن کثرت خاستگاه‌ها عاجز مانده و قومیت‌ها را در قالب باقیمانده‌های هویتی گذار از دوران سنت به مدرنیته صورت‌بندی کرده است. لذا مسئلهٔ اصلی اغلب این نیست که قومیت چگونه پدید آمده است، بلکه این است که چگونه می‌توان آن را بهتر مدیریت کرد، در نظم ملی ادغام نمود، از مخاطرات احتمالی آن کاست یا آن را با اهداف توسعه‌ای و انسجامی سازگار ساخت. به همین دلیل، قومیت بیش از آن‌که به‌مثابهٔ یک میدان منازعهٔ تاریخی و سیاسی یا تجربه زیستهٔ گروه‌های اجتماعی ظاهر شود، در مقام مسئله‌ای برای حکمرانی و ادارهٔ جمعیت‌ها بازنمایی می‌شود.

در این میان، آنچه تا حد زیادی در حاشیه باقی مانده، بررسی نقش خود دانش دانشگاهی در تولید و تثبیت مقولات قومی است. پرسش از این‌که چگونه برخی تفاوت‌های فرهنگی و زبانی به «قومیت» تبدیل شده‌اند، چگونه مرزهای قومی در پیوند با دولت مدرن، سرشماری‌ها، سیاست‌های زبانی، تقسیمات اداری و دانش‌های اجتماعی شکل گرفته‌اند و چگونه خود پژوهش‌های دانشگاهی در بازتولید این صورت‌بندی‌ها مشارکت می‌کنند، هنوز جایگاه محدودی در ادبیات موجود دارد.

آنچه این مطالعه دنبال کرده، آشکارساختن حدود، پیش‌فرض‌ها و بداهت‌هایی است که بخش مهمی از ادبیات قومیت در ایران در درون آن‌ها شکل گرفته است. به تعبیر فوکو، نقد پیش از آن‌که هنر ارائهٔ پاسخ‌های نهایی باشد، تلاشی برای مرئی‌ساختن کرانه‌ها، مرزها

و شرایطی است که درون آن‌ها اندیشیدن ممکن می‌شود (فوکو، ۱۹۹۷). از این منظر، مسئلهٔ اصلی آن نیست که مطالعات قومیت چه پاسخ‌هایی به مسئلهٔ قومی داده‌اند، بلکه آن است که چگونه خود مسئلهٔ قومیت را صورت‌بندی کرده‌اند و چه چیزهایی را در این فرایند در معرض یا خارج از میدان رؤیت قرار داده‌اند.

اگر فوکو نقد را «هنرِ چنین حکومت‌نشدن» می‌نامید، مقصود او خروج از تمامی مناسبات قدرت نبود، بلکه گشودن امکان فاصله‌گیری از بداهت‌های مسلط و اندیشیدن به آن چیزی بود که طبیعی، ضروری و بدیهی فرض شده است. سهم این پژوهش نیز در همین سطح قابل‌فهم است: نَه به‌مثابهٔ داوری نهایی دربارهٔ قومیت در ایران، بلکه به‌عنوان تلاشی برای مسئله‌مندکردن شیوه‌هایی که قومیت را به موضوعی برای دانش، سیاست و حکمرانی تبدیل کرده‌اند. در این معنا، این پژوهش بیش از آن‌که پاسخی به مسئلهٔ قومیت باشد، کوششی برای آشکارساختن حدود و افق‌های معرفتی‌ای است که درون آن‌ها «مسئلهٔ قومیت» در فضای دانشگاهی ایران قابل‌اندیشیدن شده است.

منابع مالی

این مقاله به صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع:

نویسندگان تأیید می کنند که هیچگونه تعارض منافعی ندارند.

منابع

– انصاری، ابراهیم، هاشمیان‌فر، سیدعلی و رضایی امینلویی، حسین (۱۳۹۳). تحلیل بحران هویت قومی در ایران در بستر جهانی‌شدن و فضای مجازی. علوم اجتماعی (دانشگاه آزاد شوشتر)، (۲۵)، ۱۳۱-۱۶۰.
– اسلامی، علیرضا (۱۳۸۵). قومیت و ابعاد آن در ایران. علوم سیاسی، (۳۴).
– اشرف، احمد (۱۳۸۶) هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ترجمه حمید احمدی، تهران: نی.
– اوزکریملی، اوموت (۱۳۹۸). آخرین بحث‌ها درمورد ناسیونالیسم (محمدعلی قاسمی، مترجم). تهران: نگاه معاصر.
– باستانی، سبحان‌الله (۱۳۹۸) بررسی علل و عوامل واگرایی و ناسیونالیسم کردی با حکومت مرکزی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد.
– بیات، کاوه (۱۴۰۱) آذربایجان در موج‌خیز تاریخ، تهران: شیرازه.
– بهشتی، سیدصمد و حق‌مرادی، محمد (۱۳۹۶). احساس تعلق به ایران در میان اقوام ایرانی.

جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۸(۳)، ۲۵-۳۹.
– توفیق، ابراهیم (۱۴۰۲) بازآرایی امپراتوری: چشم‌اندازی به اقتصاد سیاسی دولت مدرن در ایران، تهران: گام نو.
– توفیق، ابراهیم (۱۳۹۷) درباره نظام دانش، تهران: :پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
– فراستخواه، مقصود (۱۴۰۱). تاریخ دانشگاه در ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
– فوکو، میشل (۱۳۹۴). تولد زیست‌سیاست: درس‌گفتارهای کلژ دو فرانس، ۱۹۷۸-۱۹۷۹، ترجمهٔ رضا نجف‌زاده، تهران: نی.
– فوکو، میشل (۱۳۹۹) امنیت، قلمرو، جمعیت: درس گفتارهای کولژدوفرانس، ترجمهٔ سیدمحمدجواد سیدی، تهران: چشمه.
– فوکو، میشل (۱۳۸۸) نیچه، تبارشناسی و تاریخ، ترجمهٔ نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، در: از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، لارنس کهون. چاپ هفتم، تهران: نی.
– جعفرزاده‌پور، فروزنده و همکاران (۱۳۹۳). بررسی و سنجش هویت قومی ایرانیان [گزارش پژوهشی]. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی.
– حبیب‌پور گتابی، کرم (۱۳۹۳) جامعه‌شناسی سیاست آموزشی در ایران با لنز حکومت‌مندی، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی زمستان ۱۳۹۳ شماره ۲۱
– جعفری، علی و فرامرزیانی، سعید (۱۴۰۴). معناسازی و گفتمان‌سازی هویت قومی در شبکه‌های اجتماعی. تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۸(۴)، ۷۳-۱۰۲.
– حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۷). نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۹(۳-۴)، ۱۴۳-۱۶۴.
– حافظ‌نیا، محمدرضا و همکاران (۱۳۸۴). قومیت و سازمان‌دهی سیاسی فضا. ژئوپلیتیک، ۱(۲)، ۵-۲۲.
– حسن‌پور، محمد (۱۳۸۲). ناهمگونی قومی و امنیت ملی. پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، (۹-۱۰)، ۷۷-۱۰۰.
– حیدری، حسین و جعفرزاده‌پور، فروزنده (۱۳۹۳). فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران. راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۳(۱۱)، ۶۳-۹۶.
– حیدری، آرش (۱۴۰۰) مسئله آلتوسر، تهران: تیسا.
– حیدری، آرش (۱۳۹۸) تنظیمات ایرانی: حکومت‌مندی و برآمدن دولت مدرن در ایران، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۹(۱)، ۱۲۶-۱۴۸.
– دورکوندی، لفته، طاهری خنکداری، محمد و پورآخوند، نادر (۱۴۰۱). بررسی انتقادی سیاست قومی حکومت‌های پهلوی اول و دوم. رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۹، ۱۲۹-۱۴۸.
– رضایی، محمد و کاظمی، عباس (۱۳۸۷). بازنمایی اقلیت‌های قومی در سریال‌های تلویزیونی. فصلنامهٔ تحقیقات فرهنگی ایران، ۱(۴)، ۹۱-۱۱۸.
– شمس، اسماعیل (۱۳۸۴). کردهای غرب ایران (کردستان و آذربایجان): ملیت، قومیت و مذهب از مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹ [رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس].
– عباسی ترکی، حجت و همکاران (۱۳۹۹). بررسی نقش دولت مدرن بر قوم‌گرایی در ایران. مطالعات تاریخ اسلام، ۱۲(۴۴)، ۱۰۷-۱۲۰.

– عیوضی، یاور، سیف‌اللهی، سیف‌الله و ساروخانی، باقر (۱۳۹۷) مروری بر مطالعات قومی در ایران: نقد، بررسی و ارائه الگو. فصلنامهٔ تحقیقات فرهنگی در ایران، ۱۱ (۲)، ۳۵-۱.
– کاظمی، علی (۱۳۸۸). قومیت و هویت قومی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
– گیرتز، کیفورد (۱۴۰۲). تفسیر فرهنگ‌ها. ترجمه محسن ثلاثی، ثالث.
– مالشویچ، سینیشا (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی قومیت (پرویز دلیرپور، مترجم). تهران: سبزان.
– مقدم‌نیا، مصطفی (۱۴۰۱). نقش قدرت‌های خارجی در سیاسی‌شدن قومیت‌ها در جمهوری اسلامی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور اصفهان.
– مرعشی، افشین (۱۴۰۴) ساخت هویت ملی ایران، ترجمه محمد آقاجری، تهران: ثالث.
– نساج، حمید (۱۳۸۸) جهانی‌شدن و هویتِ اقوام ایرانی با تاکید بر مؤلفه‌های زبان و آداب‌ورسوم، پژوهش سیاست نظری سال اول زمستان ۱۳۸۷ و بهار ۱۳۸۸ شماره ۵.

– Bayatrizi, Z. (2010). Knowledge is not power: State-funded sociological research in Iran. Current Sociology, 58(6), 811-832. https://doi.org/10.1177/0011392110376026
– Bayatrizi, Z. (2013). Between palace and prison: Towards a reflexive history of academic sociology in Iran. International Sociology, 28(4), 467-483. https://doi.org/10.1177/0268580913494913
– Bastani, S. (2019). Investigating the causes and factors of divergence and Kurdish nationalism in relation to the central government of Iran during the Islamic Republic of Iran [Master's thesis,
– Bayat, A. (2007). Making Islam democratic: Social movements and the post-Islamist turn. Stanford University Press.
– Booth, A., Sutton, A., & Papaioannou, D. (2016). Systematic approaches to a successful literature review (2nd ed.). SAGE.
– Brass, P. R. (1991). Ethnicity and nationalism: Theory and comparison. Sage Publications.
– Brubaker, R. (2004). Ethnicity without groups. Harvard University Press.
– Dean, M. (1994). Critical and effective histories: Foucault's methods and historical sociology. Routledge.
– Dean, M. (2010). Governmentality: Power and rule in modern society (2nd ed.). Sage.
– Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2010). The SAGE handbook of qualitative research (5th ed.). SAGE.
– Eriksen, T. H. (2010). Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives. Pluto Press
– Foucault, M. (1972). The archaeology of knowledge. Pantheon Books.
– Foucault, M. (1977). Nietzsche, genealogy, history. In D. F. Bouchard (Ed.), Language, counter-memory, practice (pp. 139-164). Cornell University Press.
– Foucault, M. (1982). The subject and power. Critical Inquiry, 8(4), 777-795.
– Foucault, M. (1984). Polemics, politics, and problematizations. In P. Rabinow (Ed.), The Foucault reader (pp. 381-390). Pantheon Books.
– Guba, E. G. (1985). The context of emergent paradigm research. In Y. S. Lincoln (Ed.),

Organizational theory and inquiry: The paradigm revolution (pp. 79-104). SAGE.
– Gellner, E. (1983). Nations and nationalism. Cornell University Press.
– Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. Health Information & Libraries Journal, 26(2), 91-108. https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x
– Menashri, D. (1992). Education and the making of modern Iran. Cornell University Press
– Patton, M. Q. (2015). Qualitative research & evaluation methods (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
– Smith, A. D. (1986). The ethnic origins of nations. Blackwell.
– Smith, A. D. (1998). Nationalism and modernism. Routledge.
– Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. Journal of Business Research, 104, 333-339. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039
– Tracy, S. J. (2010). Qualitative quality: Eight "big-tent" criteria for excellent qualitative research. Qualitative Inquiry, 16(10), 837-851. https://doi.org/10.1177/1077800410383121
– Walters, W. (2012). Governmentality: Critical encounters. Routledge.

References (in Persian)

– Abbasi-Torki, H., et al. (2020). An Examination of the Role of the Modern State in Ethnic Nationalism in Iran. Studies in Islamic History, 12(44), 107-120. (in Persian)
– Ansari, E., Hashemian-Far, S. A., & Rezaei Aminlouei, H. (2014). An Analysis of the Crisis of Ethnic Identity in Iran in the Context of Globalization and Cyberspace. Social Sciences (Shushtar Islamic Azad University), (25), 131-160. (in Persian)
– Ashraf, A. (2007). Iranian Identity from Antiquity to the End of the Pahlavi Period (H. Ahmadi, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (in Persian)
– Bayat, K. (2022). Azerbaijan in the Rising Tide of History. Tehran: Shirazeh Publishing. (in Persian)
– Beheshti, S. S., & Haghmoradi, M. (2017). Sense of Belonging to Iran among Iran's Ethnic Groups. Applied Sociology, 28(3), 25-39. (in Persian)
– Dourkoundi, L., Taheri Khonakdari, M., & Pour-Akhound, N. (2022). A Critical Examination of the Ethnic Policies of the First and Second Pahlavi Governments. Islamic Revolution Approach, 59, 129-148. (in Persian)
– Eslami, A. (2006). Ethnicity and Its Dimensions in Iran. Political Science, (34). (in Persian)
– Eyvazi, Y., Seifollahi, S., & Saroukhani, B. (2018). A Review of Ethnic Studies in Iran: Critique, Analysis, and Presentation of a Model. Iranian Cultural Research Quarterly, 11(2), 1-35. (in Persian)

– Geertz, C. (2023). The Interpretation of Cultures (M. Salasi, Trans.). Tehran: Sales Publishing. (in Persian)
– Habibpour Getabi, K. (2014). The sociology of educational policy in Iran through the lens of governmentality. Welfare and Social Development Planning, (21). (in Persian)
– Hafez-Nia, M. R., et al. (2005). Ethnicity and the Political Organization of Space. Geopolitics, 1(2), 5-22. (in Persian)
– Hajiani, E. (2008). The Relationship between National and Ethnic Identity among Iran's Ethnic Groups. Iranian Sociological Review, 9(3-4), 143-164. (in Persian)
– Hasanpour, M. (2003). Ethnic Heterogeneity and National Security. Journal of Humanities and Social Sciences, (9-10), 77-100. (in Persian)
– Heidari, A. (2019). Iranian Tanzimat: Governmentality and the Emergence of the Modern State in Iran. Iranian Sociological Review, 19(1), 126-148. (in Persian)
– Heidari, A. (2021). The Althusser Problem. Tehran: Tisa Publishing. (in Persian)
– Heidari, H., & Jafari-Zadeh Pour, F. (2014). A Meta-Analysis of the Relationship between National and Ethnic Identity in Iran. Social-Cultural Strategy, 3(11), 63-96. (in Persian)
– Jafari, A., & Faramarziani, S. (2025). Meaning-Making and Discourse Formation of Ethnic Identity on Social Media. Iranian Cultural Research, 18(4), 73-102. (in Persian)
– Jafari-Zadeh Pour, F., et al. (2014). An Investigation and Assessment of Iranian Ethnic Identity [Research report]. Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
– Kazemi, A. (2009). Ethnicity and Ethnic Identity in Iran. Tehran: Research Center for Culture, Art and Communication.
– Maleševiċ, S. (2015). The Sociology of Ethnicity (P. Dalirpour, Trans.). Tehran: Sabzan Publishing. (in Persian)
– Marashi, A. (2025). The Making of Iranian National Identity (M. Aghajari, Trans.). Tehran: Sales Publishing. (in Persian)
– Moqaddam-Nia, M. (2022). The Role of Foreign Powers in the Politicization of Ethnic Groups in the Islamic Republic of Iran. (in Persian)
– Nasaj, H. (2009). Globalization and the Identity of Iran's Ethnic Groups, with Emphasis on Language and Customs. Pajuhesh-e Siyasat-e Nazari, 1(5). (in Persian)
– Ozkirimli, U. (2019). The Latest Debates on Nationalism (M. A. Ghasemi, Trans.). Tehran: Negah-e Moaser Publishing.
– Rezaei, M., & Kazemi, A. (2008). The Representation of Ethnic Minorities in Television Series. Iranian Cultural Research Quarterly, 1(4), 91-118. (in Persian)
– Shams, E. (2005). The Kurds of Western Iran (Kurdistan and Azerbaijan): Nationality, Ethnicity, and Religion from the Constitutional Revolution to the 1921 Coup [Doctoral dissertation, Tarbiat Modares University]. (in Persian)
– Toufigh, E. (2023). Reconfiguring the Empire: A Perspective on the Political Economy of the Modern State in Iran. Tehran: Gam-e No Publishing. (in Persian)

Research Article

Life as Destiny and Politics as a Lifestyle: An Analysis of Young People's Narratives on Encountering Life in Sanandaj

Kamal Khaleghpanah **(Corresponding author)**
Associate Professor, Department of Sociology, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.
kkhaleghpanah@gmail.com

Seyed Afshin Binandeh
PhD student in Sociology of Social Problems in Iran, Faculty of Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran. afshinbinandeh68@gmail.com

Abstract

The acceleration of globalization and the expansion of communication methods have provided young people with the possibility to select new forms of life. This paper aims to explore the life choices and politics of youth, their narratives of blockage and limitations in both individual and collective life, and how they confront their rights, freedoms, pleasures, and hardships related to their bodies. It examines how ethical and value principles in personal and social life encounter contradictions, choices, and value constraints within the hegemonic space of Iranian society. The core focus of this study is on youth's choices, decision-making processes, ethical principles, and values. Grounded in Anthony Giddens' theory of the politics of life, this qualitative research employs narrative interviews with a purposive sample of 24 young individuals from the city of Sanandaj. Thematic analysis of the data yielded five main themes: life as fate, external pressures and inner dreams, absence of a private sphere and its mental desire, the dilemma of ethical value conflicts, and lifestyle as a guideline. The findings reveal an incongruence between values and contextual conditions. Many of these changes and transformations remain subjective and face objective political, economic, and structural social blockages. Contrary to Giddens' theory, in the Iranian context, the politics of life signifies resilience and the ability to live within the gap between objective pressures and subjective expectations while enduring such tensions.

Keywords: Politics of Life, Youth, Cultural and Generational Change, Values, Ethics, Identity

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 14/08/2025 Accepted: 28/11/2025 Pages 129-169

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

In recent years, the formation of personal identities and life politics under conditions of globalization has become an important issue in social and cultural studies. In Iran, research on youth has mainly focused on generational change, particularly shifts in values, attitudes, and behaviors, often influenced by Ronald Inglehart's theory of materialist and post-materialist values. However, less attention has been paid to how young people make decisions about their lives, identities, values, and ethical principles within specific social and cultural contexts. To address this gap, the present study draws on Anthony Giddens's concept of life politics, which refers to the choices and decisions through which individuals construct their identities and ways of living in late modernity. It also draws on Ulrich Beck's theory of individualization, emphasizing the increasing responsibility of individuals for constructing their own life trajectories. From this perspective, young people are increasingly required to reflexively negotiate questions concerning identity, relationships, work, family, values, and lifestyle. The study examines these processes among young people in Sanandaj, Iran, where national cultural structures intersect with distinctive Kurdish cultural, social, and political conditions. Young people encounter the simultaneous influence of official cultural norms, local expectations, and globalized cultural flows, creating a context in which life choices and identity formation are continuously negotiated. Accordingly, this study seeks to understand how young people construct their life politics and personal identities, particularly in relation to autonomy, social life, morality, values, bodily practices, and everyday choices.

2. Methodology

This qualitative study employed thematic analysis to explore the lived experiences of young people in Sanandaj. Twenty-four young people aged 20–32, including women and men with diverse educational and marital backgrounds, were selected through purposive sampling to reflect social, economic, and cultural variation. Data were collected through semi-structured, face-to-face interviews lasting approximately 30–45 minutes. The interviews addressed participants' understandings of life, personal limitations, relationships with others, value and ethical conflicts, and choices concerning values and lifestyles. Particular attention was given to participants' biographical narratives and their experiences of constraints, private and public spheres, the body, and personal identity. The data were analyzed using Attride-Stirling's thematic network analysis. Basic themes were identified from participants' narratives and subsequently organized into organizing and global themes. The findings were then interpreted in relation to

Giddens's theory of life politics. To enhance trustworthiness, the study considered credibility, transferability, and confirmability by grounding interpretations in participants' accounts and incorporating diversity in their experiences.

3. Findings

The findings reveal that young people in Sanandaj construct their life politics within a persistent tension between personal aspirations and structural, cultural, and social constraints. Thematic analysis identified four overarching themes: life as destiny, external pressure and inner aspirations, the absence of a private sphere and the desire for it, value and ethical conflicts, and lifestyle as a directive for self-construction. Together, these themes demonstrate the difficulties young people face in developing autonomous and reflexive life projects. The first theme, life as destiny, indicates that many participants experienced their lives as predetermined or imposed rather than as the outcome of autonomous choices. Economic hardship, unemployment, family expectations, and social structures contributed to a sense of limited agency. Participants often described the present as repetitive and constrained while locating their hopes for a better life in the future. This produced an "ideology of waiting," whereby meaningful living is postponed to an anticipated future rather than actively constructed in the present. The second theme, external pressure and inner aspirations, demonstrates that young people encounter both internalized and external constraints. Although participants expressed aspirations for autonomy, these were restricted by economic deprivation, unemployment, gender norms, family expectations, religious traditions, and limited educational, recreational, and occupational opportunities. External constraints were generally more influential than internal self-regulation. Women, in particular, reported restrictions concerning clothing, employment, and acceptable forms of social behavior. Consequently, a significant gap emerged between the identities and lifestyles participants desired and those they could publicly enact.

The third theme concerns the absence of a private sphere and the desire for privacy. Participants described extensive social surveillance, judgment, and interference in decisions concerning marriage, clothing, relationships, and everyday behavior. The boundaries between private and public life were therefore perceived as weak. Virtual spaces sometimes provided an alternative sphere in which young people could express aspects of identity that were difficult to display in everyday settings. Social media thus functioned simultaneously as a source of new aspirations and as a space for negotiating identity under conditions of social control. The fourth theme, value and ethical conflicts, reflects tensions between inherited values and emerging globalized orientations. Participants reported conflicts between traditional and modern values, religious norms and individual autonomy, and older generations' expectations and young

people's aspirations. Exposure to global media and alternative lifestyles increased awareness of different possibilities while intensifying uncertainty and ethical ambivalence. Young people were therefore situated between competing normative systems without always possessing sufficient cultural and institutional resources to reconcile them.

Finally, lifestyle as a directive for self-construction indicates increasing individualization in leisure, relationships, marriage, consumption, and bodily appearance. Young people expressed preferences for greater independence from family and greater control over lifestyle choices. Among women, beauty practices, makeup, and bodily modification emerged as important means of constructing and displaying identity. The body was increasingly treated as a project that could be consciously managed and reconstructed. Nevertheless, these individualizing tendencies remained constrained by family expectations, social norms, economic limitations, and the broader cultural context. Overall, the findings indicate that life politics among young people in Sanandaj is characterized not by complete individual autonomy, but by continuous negotiation between aspirations for self-determination and powerful structural constraints.

4. Conclusion

The findings demonstrate that the everyday life politics of young people in Sanandaj is shaped by a persistent tension between expanding subjective aspirations and limited objective opportunities. Although young people are increasingly exposed to individualistic values, diverse lifestyles, and alternative ways of imagining the self and the future, their ability to realize these possibilities remains constrained by economic, social, familial, cultural, and institutional structures. The study shows that young people experience life through three interconnected conditions: life as coercion, mechanical social existence, and an ideology of waiting. While life is regarded as valuable, everyday existence is often experienced as repetitive, imposed, and beyond individual control. The ideology of waiting reflects the tendency to postpone meaningful living to an anticipated future, making the future both a source of hope and a means of enduring present constraints. Overall, young people in Sanandaj are neither completely passive nor fully autonomous. They continuously negotiate between agency and structure, aspiration and reality, choice and coercion, and present and future. Their life politics is therefore less a politics of unrestricted choice than a politics of negotiating constraints. The central conclusion is that subjective possibilities have expanded more rapidly than objective opportunities, producing a condition in which waiting, adaptation, negotiation, and attempts to preserve and reconstruct the self have become central strategies of everyday life.

Keywords: Politics of Life, Youth, Cultural and Generational Change, Values, Ethics, Identity

مقالهٔ علمی پژوهشی

زندگی به‌عنوان تقدیر و سیاست در مقام سبک زندگی: تحلیل روایت جوانان از مواجهه با زندگی در شهر سنندج

کمال خالق‌پناه[1] سیدافشین بیننده[2]

چکیده

سرعت جهانی‌شدن و گسترش شیوه‌های ارتباطی امکان گزینش شکل جدیدی از زندگی را برای جوانان فراهم آورده است. هدف این مقاله، کاوشی در انتخاب‌ها و سیاست زندگی جوانان، روایت آنان از انسداد و محدودیت‌های خود و زندگی جمعی و همچنین چگونگی مواجهه با حقوق و اختیارات و لذائذ و دشواری‌های بدن خود است؛ این‌که چگونه در فضای هژمونیک جامعهٔ ایرانی، اصول اخلاقی و ارزشی جوانان در زندگی فردی و جمعی با تناقضات و انتخاب‌ها و تنگناهای ارزشی روبه‌رو می‌شود. این پژوهش در چارچوب مفهومی نظریهٔ سیاست زندگی آنتونی گیدنز و به‌صورت کیفی همراه با مصاحبهٔ روایتی با نمونهٔ ۲۴ نفری از جوانان شهر سنندج صورت گرفته است. تحلیل یافته‌ها با روش تحلیل مضمون بوده و درنهایت ۵ مضمون اصلی شاملِ زندگی به‌عنوان تقدیر، فشار بیرونی و رؤیای درون، غیاب حوزهٔ خصوصی و تمنای ذهنی آن، مخمصهٔ تعارضات ارزشی اخلاقی و سبک زندگی به‌عنوان دستورالعمل به دست آمد. نتایج بیان‌گر ناهمسنگی ارزش‌ها در برابر زمینه‌ها و شرایط است. این تغییرات و دگرگونی‌ها در بسیاری موارد ذهنی باقی مانده و به لحاظ عینی و انضمامی با انسدادهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ساختاری مواجه است. بنابراین برخلاف نظریهٔ گیدنز، در زمینهٔ ایران، سیاست زندگی به معنای تاب‌آوری و توانایی زیستن در شکاف میان فشارهای عینی و انتظارات ذهنی و تحمل فشارهاست.

کلیدواژگان: سیاست زندگی، جوانان، تحول فرهنگی و نسلی، ارزشها، اخلاق و هویت.

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران (نویسندهٔ مسئول)
kkhaleghpanah@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، گروه جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران
afshinbinandeh68@gmail.com

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۱۲۹ تا ۱۶۹
دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۷

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه و بیان مسئله

در سال‌های اخیر، بررسی شکل‌گیری هویت‌های شخصی و اتخاذ سیاست‌های زندگی در فضای جهانی‌شده، به یکی از موضوعات کلیدی و پُرطرفدار در مطالعات اجتماعی و فرهنگی تبدیل شده است. در این میان، تحلیل گفتمان نسلی و تحولات فرهنگی مرتبط با جوانان، به‌ویژه در ایران، به‌عنوان حوزه‌ای مهم و پُرچالش مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. بااین‌حال، بسیاری از مطالعات انجام‌شده بیشتر در سطح کلی و بدون توجه دقیق به تفاوت‌های منطقه‌ای و ویژگی‌های خاص بافت‌های فرهنگی متنوع کشور انجام شده‌اند که این مسئله می‌تواند باعث کاهش دقت و کاربردی‌بودن نتایج در زمینه‌های محلی شود.

بر این اساس، موضوع اصلی این تحقیق، بررسی رابطهٔ میان شکل‌گیری هویت‌های شخصی در دورهٔ معاصر و اتخاذ سیاست‌های زندگی در بستر جهانی‌شدن است. این موضوع با تمرکز ویژه بر مفهوم جوانی، تجربهٔ زندگی و انتخاب‌های جوانان مطرح می‌شود. در دهه‌های اخیر، بحث‌های مرتبط با این موضوع در ایران عمدتاً در چارچوب گفتمان نسلی مطرح شده و به بررسی تغییرات ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای نسلی پرداخته‌اند، اما کم‌تر به این پرسش اساسی پاسخ داده‌اند که جوانان در بافت‌ها و شرایط اجتماعی-فرهنگی خاص خود چگونه سیاست زندگی خود را می‌سازند و هویت شخصی‌شان را شکل می‌دهند. عموم کارهای انجام‌شده در این زمینه در ایران برگرفته از نظریات و تحقیقات رونالد اینگلهارت به رشتهٔ تحریر درآمده است.

اینگلهارت[1] تحول فرهنگی جامعهٔ غرب را در قالب تئوری «فرامادی‌گری» بنیان گذاشته است. اولویت‌های ارزشی در غرب از تأکید بر ارزش‌های مادی به تأکید بر ارزش‌های فرامادی تحول می‌یابد (اینگلهارت، ۱۳۷۳: ۸۵). او سعی کرد تا تغییر ارزش‌ها را با توجه به عنصر نسلی مورد بررسی قرار دهد. اصلی‌ترین این مناقشه‌ها، صورت‌بندی موجود در مورد نسل‌ها و نوع رابطهٔ آن‌ها با یکدیگر (تعاملی، تفاوتی و تزاحمی) است (آزاد ارمکی، ۱۳۸۶).

اما بحث اساسی که در این تحقیقات واکاوی نشده، این است که جوانان و یا نسل‌های امروزی چگونه دربارهٔ زندگی خود، انتخاب‌هایشان و اصول اخلاقی و ارزش‌های خود تصمیم‌گیری می‌کنند؟ مفهومی که ما برای این منظور برگزیده‌ایم، مفهوم "سیاست زندگی" آنتونی گیدنز[2] است. این مفهوم را گیدنز در پاسخ به این سؤال مطرح می‌کند که مردم در

1. Ronald Inglehart
2. Anthony Giddens

عصر مدرن چگونه وضعیت مدرن را تجربه می‌کنند؟ به اعتقاد او در عصر مدرن "خود" پروژه‌ای است که باید طراحی شود و دیگر همچون گذشته، سنت‌ها و عادات آن را شکل نمی‌دهند. این مسئله زمینه را برای احساس پوچی و ایجاد شک و تردیدهای جدی فراهم‌تر می‌کند، ولی درعین‌حال امکان برنامه‌ریزی و انتخاب سبک زندگی را نیز مهیا می‌سازد. در مجموعهٔ مباحث سیاست زندگی گیدنز، این مضمون به‌عنوان سیاست انتخاب، سیاست شیوهٔ زندگی و سیاست تصمیم‌گیری‌هایی که هویت شخصی را تحت تأثیر قرار می‌دهند، به‌طورجدی دنبال شده و به‌نوعی جوهرهٔ حرکت او از سیاست رهایی‌بخش به سیاست زندگی است. حرکت از نگرشی عام که قبل از هر چیز معطوف به آزادسازی افراد و گروه‌ها از قیدوبندهایی است که آن‌ها را از دست‌یابی به فرصت‌های موجود در زندگی‌شان بازمی‌دارد؛ به سیاستی «که مبتنی بر فرد و علایق و منافع او است» (گیدنز، ۱۳۹۴:۲۹۵).

اما مسئلهٔ ما در رابطه با جوانان در چهارچوب مباحثی قرار می‌گیرد که در دهه‌های اخیر در ایران تحت عنوان تحول فرهنگی و دگرگونی نسلی از آن‌ها یاد می‌شود (آزاد ارمکی و غفاری، ۱۳۹۲). بدین معنی که نسل‌های جوان امروزی در زندگی خود خواهان ارزش‌های مادی و فرامادی از قبیل کیفیت زندگی، فردیت‌بخشی و آزادی‌های فردی هستند اما نقطهٔ مغفول در این مطالعات آن است که به این پرسش اساسی پاسخ نداده‌اند که جوانان و نسل‌های امروزی در فضای هژمونیک جامعهٔ ایرانی، چگونه دربارهٔ زندگی، انتخاب‌ها، اصول اخلاقی و ارزش‌های خود تصمیم‌گیری می‌کنند؟ پژوهش حاضر این سؤال را راهنمای اصلی خود قرار می‌دهد.

اساس نظری پژوهش ما بر این توضیح استوار است که روزگاری در جامعهٔ ماقبل مدرن، چنین انتظار می‌رفت که سرنوشت فرد از طریق بخت، یعنی جایگاهی که او در آن متولد می‌شود تعین می‌شود، امروزه جریان زندگی بسیار منعطف‌تر و بازتر تصور می‌شود، هرچند با توجه به تلاش‌های خود فرد و نَه با اُفت‌وخیزهای بخت و اقبال او (بِک،[1] ۱۹۹۲،۱۳۵). اَشکال سنتی غلبه بر تشویش و ناامنی، خانواده، ازدواج و نقش‌های مردانه، زنانه روبه‌زوال‌اند و افراد باید برای خلق تقاضاهای جدید برای نهادهای اجتماعی همچون نهادهای آموزشی، مشاوره‌ای، درمانی و سیاسی به خود اتکا کنند (بک،۱۹۹۲:۱۵۳).

بنابراین فردی‌شدن متضمن افزایش تقاضاهای جدید در مردم و درعین‌حال در انتخاب‌های آنان است که به‌ویژه در رابطه با مسائلی همچون هویت جنسی، روابط شغلی

1. Ulrish Beck

و خانوادگی، روزبه‌روز نیازمند به‌کاربستن پیوسته و فراوان تأمل دربارهٔ ماهیت سیر زندگی فرد و آینده آن است. بر همین اساس، با توجه به این‌که شهر سنندج، به‌عنوان مرکز استان کردستان، دارای ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی خاصی است که به‌طور مستقیم بر زندگی و سیاست‌های جوانان آن تأثیر می‌گذارد، لازم است به پیچیدگی‌ها و تضادهای فرهنگی موجود در این منطقه نیز توجه کرد. ساختارهای هژمونیک فرهنگی غالب در ایران، همراه با محدودیت‌ها و فشارهای اجتماعی که در چارچوب این هژمونی اِعمال می‌شود، در ترکیب با تأثیرات جهانی‌شدن و گسترش دسترسی به جریان‌های فرهنگی فراملی، شرایطی پیچیده و گاه متناقض را برای جوانان سنندج رقم زده است. این جوانان در مواجهه با الزامات فرهنگی رسمی، انتظارات اجتماعی بومی و نیز الگوهای فرهنگی جهانی، با چالش‌هایی روبه‌رو هستند که فرآیند شکل‌گیری هویت و انتخاب سبک زندگی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و کم‌تر در مطالعات ملی به‌طور ویژه به آن پرداخته شده است.

لذا در این پژوهش سعی شد به فهم سیاست زندگی جوانان شهرستان سنندج دست یافته و به این سؤالات پاسخ داده شود که روایت جوانان از سیاست زندگی و شناسایی مضامین بنیادی در باب هویت شخصی، زندگی اجتماعی، اخلاق و طبیعت چگونه است؟ روایت جوانان از محدودیت‌ها، اختیارات و مرزهای خود و زندگی جمعی چیست و چگونه است؟ روایت جوانان از حقوق و اختیارات، لذائذ و دشواری‌های بدن خود چگونه است؟ روایت جوانان از اصول اخلاقی حاکم و حاضر در زندگی فردی و اجتماعی خود چگونه است؟ و روایت جوانان از ارزش‌ها، تناقض‌ها، انتخاب‌ها و تنگناهای ارزشی چیست؟

بااین‌حال، مسئله بر سر مفصل‌بندی سیاست زندگی در زمینه‌ای مشخص به نام جامعهٔ ایران است و همچنین تمایزها و تفاوت‌هایی که زمینه‌ای به نام کردستان به‌عنوان شرطی فرهنگی-سیاسی در این زمینه کلی‌تر ایجاد می‌کند. مسئله در اینجا این است که این فضای محلی چگونه در بازبرساخت سیاست زندگی سهیم است. بنابراین منازعه بر سر سیاست زندگی نمی‌تواند در خلأ صورت بگیرد بلکه در درون منازعه‌ای عام‌تر قرار می‌گیرد، منازعه بر سر جوانی در ایران. مسئلهٔ قلمرو ملی در ایران و آن پروژهٔ هژمونیکی که سیاست زندگی در ارتباط با آن مشکل می‌گیرد، چیزی است که آن را «فانتزی‌های ایدئولوژیک» نامیده‌اند، یعنی جایگزین‌کردن تصورات انتزاعی با روابط واقعی (آقاجانزاده، ۸۴: ۱۴۰۰).

لذا مواجههٔ جوانان در این قلمرو خاص، همچنین مواجهه با این فضای ایدئولوژیک است که منطقی کلی‌گرایانه را به زندگی تحمیل می‌کند؛ اما دربارهٔ کردستان، به این حاشیهٔ پُرمناقشه

که از یک‌سو به لحاظ ذهنی همواره گشوده و از سوی دیگر به لحاظ عینی همواره در معرض انسداد است، باید بدبینی امنیتی حاکمیت را نیز افزود؛ بدبینی‌ای که در کنار منطق کل‌گرا و یکپارچهٔ حاکمیت عمل می‌کند. پیامد این وضعیت، شکل‌گیری نوعی سیاست بدبازنمایی است که جوانان کرد ناگزیرند در شرایطی نابرابر و ناعادلانه با پیامدهای عینی و ذهنی آن مواجه شوند.

درنهایت، این پژوهش تلاش دارد نشان دهد که چگونه جوانان سنندج، در میانهٔ فشارهای هژمونیک فرهنگی، بازنمایی‌های ایدئولوژیک و سیاست‌های سرکوبگرانه، با محدودیت‌ها و تناقض‌هایی روبه‌رو هستند که نَه‌تنها انتخاب‌های زندگی‌شان را محدود می‌کند، بلکه امکان شکل‌گیری هویت‌های آزاد و خودآگاه را نیز به‌شدت تضعیف می‌کند. این وضعیت نمایانگر چالش‌های عمیق و ساختاری است که در بستر جامعه‌ای با تضادهای سیاسی و فرهنگی گسترده وجود دارد و ضرورت بازنگری جدی در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و اجتماعی را به‌روشنی گوشزد می‌کند.

۲. چارچوب مفهومی: مدرنیتهٔ بازاندیشانه و سیاست زندگی

دستگاه نظری این پژوهش بر مباحث مرتبط با مدرنیته متأخر و مدرنیته بازاندیشانه استوار است و از این دیدگاه‌ها برای تحلیل تغییرات اجتماعی و فرهنگی، به‌ویژه تغییرات ارزشی و تأثیر آن‌ها بر زندگی شخصی افراد بهره می‌گیرد. هدف پژوهش، شناسایی و تبیین بینش‌های نظری مرتبط با چگونگی تأثیر این تغییرات بر نحوهٔ شکل‌گیری و بازاندیشی افراد دربارهٔ زندگی شخصی، انتخاب‌ها و ارزش‌های خود است.

به‌طورکلی، آثار آنتونی گیدنز و اولریش بک در شکل‌دهی به علاقهٔ جدید به آنچه تحت عناوین مدرنیتهٔ «بازاندیشانه، متأخر، پیشرفته، ثانویه، مطرح شده است مؤثر بوده است» (هیفی،[1] ۱۳۹۶: ۸۵).

مدرنیته، نظمی پساسنتی است که به‌واسطهٔ تغییر، نوآوری و پویایی مشخص می‌شود (بارکر،[2] ۱۳۹۱: ۳۴۱). برای آن‌که مدرن باشیم، باید خود را در محیطی ببینیم که به ما وعده، ماجراجویی، قدرت، لذت، رشد و تغییر خویشتن و جهانمان را می‌دهد و در همین حین، به تخریب هر چیزی که داریم، هر آنچه می‌دانیم و همه بودن ما را تهدید می‌کند بپردازیم

1. Brian Heaphy
2. Chris Barker

(باومن، ۱۵:۱۹۸۲، به نقل از بارکر، ۱۳۹۱). علایق کلیدی در نظریهٔ جدید مدرنیته، با علایق نظریات پست‌مدرن دربارهٔ زندگی همراه با عدم قطعیت، احتمال و فرارفتن از دوگانگی‌هایی که تاکنون در تفکر اجتماعی وجود داشته است (مانند ساختار/ عاملیت، سلطه/ آزادی و غیره) هم‌پوشانی دارد. اما برخلاف پسامدرن‌ها، در مقابل نظریهٔ مدرنیتهٔ متأخر متمایل به مباحثی از این دست است: پیشرفت‌های اجتماعی رادیکال؛ پیکربندی مجدد و مرتبط امر محلی و امر جهانی؛ شکل‌دهی بی‌طرفانهٔ مسائل نهادی و فردی؛ ظهور گرایش‌ها و عاملیت‌های جهانی جدید در تجربه؛ عاملیت و سیاست در تنظیمات «پسارهایی‌بخشی». نظریهٔ جدید مدرنیته و به‌ویژه نظریهٔ گیدنز، موضوع عاملیت را به شیوه‌ای مقتدرانه از طریق نظریه‌پردازی بازاندیشی عمده (یا خودآگاهی) دورهٔ کنونی مدرنیته، مجدداً معرفی نموده است (هیفی،۱۰۸:۱۳۹۶).

مدرنیست‌ها ایمان خوش‌بینانه‌ای را به قدرت علم، عقلانیت و صنعت در تغییر روبه‌بهبود جهان به نمایش گذاشته‌اند؛ چنین مدرنیستی چندان هم فرهنگ قطعیت نیست، بلکه پویایی مدرنیته بر بازبینی مداوم دانش تکیه دارد. بنیاد نهادهای مدرن بر شک استوار است. همهٔ دانش به‌مثابهٔ فرضیه‌ای که به روی بازبینی گشوده است (گیدنز، ۱۹۹۱).

درواقع گیدنز مدرنیسم را نوعی فرهنگ «ریسک» می‌داند- به‌زعم وی، این به معنای آن نیست که زندگی مدرن پُرریسک‌تر است، بلکه به این مطلب اشاره می‌کند که محاسبهٔ ریسک در تفکر استراتژیک نهادها و زندگی مردم عادی نقشی محوری یافته است. برخلاف سنت، مدرنیسم به تغییر، برنامه‌ریزی زندگی و بازاندیشی ارزش می‌نهد. در بستر سنت، خود هویتی اساساً پرسش از موقعیت اجتماعی است درحالی‌که برای فرد مدرن خود یک «پروژهٔ بازاندیشانه» است؛ یعنی فرآیندی که به موجب آن خود-هویتی به‌واسطهٔ انتظام بازاندیشانهٔ «روایت‌های خود» شکل می‌گیرد (گیدنز، ۲۲۴:۱۹۹۱، به نقل از پارکر، ۱۳۹۱). اما این پروژهٔ بازاندیشانه در هر حوزه‌ای و در رابطه با هر مسئله‌ای همواره زمینه‌مند خواهد بود و در اینجا آنچه این پروژه را مشروط می‌کند فضای هژمونیک جامعهٔ ایرانی و فضای به حاشیه رانده‌شدهٔ کردستان است.

فرایند جهانی‌شدن زمینهٔ فضایی و زمانی جدیدی است برای اندیشیدن دربارهٔ توسعهٔ نظام‌های دارای مرجعیت درونی. ظهور نظام‌های جهانی سرتاسر جامعهٔ بشری را درمی‌نوردد و یکپارچه می‌کند و یکی از دلایل این امر پدیدآمدن خطرهای سرتاسری بدفرجامی است که هیچ جنبنده‌ای روی کرهٔ زمین از آن در امان نیست (گیدنز، ۳۱۵:۱۳۹۴).

گیدنز لازمهٔ جهانی‌شدن را همیاری و وابستگی روزافزون می‌داند. هر روز نهادهای جدید و "از جاکنده‌شده"،[1] جنبه‌های مختلف زندگی روزمره را شکل داده و همین نهادها هستند که رابطهٔ مابین امر محلی و امر جهانی هستند. گیدنز جهانی‌شدن را تحکیم مدرنیته می‌داند. به اعتقاد او، دانه‌های جهانی‌شدن اساساً با آب مدرنیته رشد می‌کند. او مدرنیته را «گردونهٔ عظیم» می‌خواند و جهانی‌شدن را «گردونهٔ از کنترل خارج‌شده».[2] گردونه‌ای که هر کس در برابرش مقاومت کند خُرد می‌شود، این تریلی رهاشده به پیش می‌تازد و دیگر هیچ‌کس توان مقابله و رؤیارویی با آن را ندارد. همین تمثیل نشان می‌دهد که به اعتقاد گیدنز جهانی‌شدن فرآیندی تناقض‌آمیز و نابرابر و سرشار از خطر و فرصت است. جهانی‌شدن از نظر او ترکیبی از اضطراب و رهایی و آمیزه‌ای از آزادی (مثلاً برای زنان) و عدم اطمینان‌ها (مثل بحران هویت) است (همان منبع: ۴۳).

در این فضای نظری، کلّیت زندگی به موضوعی برای بازاندیشی تبدیل می‌شود که شامل هویت، بدن، گرایش جنسی، خود و سبک زندگی است. بازگشت به بدن، جستجوی تازه‌ای برای هویت‌یابی آغاز می‌کند و مسئلهٔ «مالکیت» بدن به‌عنوان یک موضوع مستقل مطرح می‌شود که با نظام‌های مجرد و مفهوم بازتابی «خود» درگیر است. در سیاست زندگی، بحث این است که فرد چگونه باید انتخاب‌های مربوط به توسعهٔ بدنی را در برنامه‌ریزی زندگی‌اش وارد کند و همچنین چه کسی باید اختیار تولیدات و اجزای بدن را داشته باشد (گیدنز، ۱۳۹۴: ۳۰۴-۳۰۶).

در این فضای اجتماعی، هویت شخصی امروزین نوعی دستاورد بازتابی است. روایتی که برای هویت شخصی خویش در نظر می‌گیریم الزاماً باید در ارتباط با تغییرات سریع زندگی اجتماعی (به مقیاس محلی و جهانی) شکل بگیرد، دگرگون شود و به‌طور بازتابی استحکام یابد. فرد باید اطلاعات حاصل از انواع تجربیات باواسطه را چنان با مسائل محلی در هم بیامیزد که درنهایت امر بتواند طرح‌های آینده را به طرزی منسجم و معقول با تجربیات گذشته مرتبط سازد. سیاست زندگی از این منظر با بحث‌ها و مخالف‌خوانی‌های ناشی از طرح بازتابی «خود» ارتباط می‌یابد (گیدنز، ۱۳۹۴).

در این دیدگاه مفهومی، بدن دیگر صرفاً یک موجودیت فیزیولوژیکی ثابت نیست، بلکه تحت تأثیر بازتابندگی عصر تجدد قرار گرفته است. بدن مانند «خود» به مکانی برای

1. Disembedded

2. runaway juggerment

کنش‌های متقابل و تجدید انتساب‌ها تبدیل شده که فرایندهای بازتابی را به دانش‌های تخصصی منظم پیوند می‌دهد. بدن به‌نوعی رهایی یافته و این رهایی زمینه‌ساز بازسازی بازتابی آن است. امروزه در فضای مفهومی بین بدن و محیط، کتاب‌ها و راهنماهایی دربارهٔ بهداشت، رژیم غذایی، ورزش، بدن‌سازی و مسائل زناشویی بسیار رایج شده‌اند. بااین‌حال، پرسش از سیاست فرد برای زندگی شدیداً تحت تأثیر برداشت‌های قدرت از «زندگی» است که هم موضوعی اخلاقی و هم سیاسی است و اُبژهٔ برنامهٔ قدرت و سرمایه و بنابراین محل نزاع محسوب می‌شود. در رابطه با جامعهٔ ایرانی، جوانان همواره متهم به تخطی از بنیان‌های ارزشی‌ای هستند که فضای هژمونیک را شکل می‌دهد. در این چارچوب سیاست زندگی جوانان سیاستی سرشار از منازعه خواهد بود.

این پژوهش به تحلیل روایت جوانان از مواجهه‌شان با زندگی و امکان سیاست زندگی می‌پردازد؛ مفهومی که آنتونی گیدنز آن را به‌عنوان بازاندیشی و ساختاردهی زندگی در دوران مدرنیتهٔ متأخر معرفی می‌کند. جوانان ایرانی در فضایی پیچیده و دوزیست قرار دارند؛ جایی که مدرنیته با تمام اَشکال نوآورانه و پویای خود، در کنار اقتدارهای سنتی که هنوز حضور دارند، زندگی آن‌ها را شکل می‌دهد. مطالعات پیشین، به‌ویژه بر اساس نظریهٔ ارزش‌های اینگلهارت، نشان داده‌اند که جوانان ایران خواهان هر دو نوع ارزش‌های مادی و فرامادی هستند، اما این پژوهش به بررسی عمیق‌تر کیفیت این خواستن‌ها، انتخاب‌ها و چالش‌های پیش‌روی آن‌ها می‌پردازد. با توجه به تغییرات فرهنگی، آموزشی، تکنولوژیکی و ساختاری، هویت شخصی جوانان در ایران دچار تحولی عمیق شده است؛ هویتی که هم‌زمان در تعامل پویا و گاه متناقض با ساختارهای اجتماعی قرار دارد و موجبات تعارضات ارزشی، اضطراب‌های هویتی و ناامنی وجودی را فراهم می‌آورد. در این شرایط، مفهوم «خود» و پیوند آن با بدن به‌عنوان محور اصلی روایت هویتی جوانان مطرح می‌شود. زمانی که این پیوند به دلیل فشارهای اجتماعی و فرهنگی گسسته شود، «خود کاذب» شکل می‌گیرد که گیدنز آن را با شرمساری و ترس از رهاشدگی و تنهایی مرتبط می‌داند.

فرایند بازاندیشی هویت، به‌ویژه در لحظات سرنوشت‌ساز زندگی، جوانان را وادار می‌کند تا برای بازسازی هویت خود به نظام‌های سنتی، بنیادگرایانه و پاسخ‌های کارشناسی مراجعه کنند؛ درحالی‌که این بازاندیشی دائماً با تنش‌هایی چون یکپارچگی در برابر چندگانگی، فردگرایی در برابر جمع و اقتدار در برابر تزلزل مواجه است. درنتیجه، زندگی جوانی به عرصه‌ای پُر از تضاد، چالش و تصمیم‌گیری‌های پیچیده در چارچوب سیاست زندگی تبدیل شده

است؛ سیاستی که به معنای ساختاردهی فعال و بازتابی زندگی در مواجهه با تغییرات سریع اجتماعی و فرهنگی است. این پیچیدگی‌ها و دشواری‌ها هم‌زمان فرصت‌هایی برای رشد و تحول و ریسک‌هایی برای شکست و سردرگمی در مسیر ساخت هویت شخصی به همراه دارند.

۳. پیشینهٔ تجربی

علیرغم اهمیت غیرقابل‌انکار جایگاه جوانان در تداوم و تغییرات فرهنگی، شناخت چندانی از زیست روزمرهٔ این قشر در دسترس نیست و از همین رو، بخش مهمی از مطالعات انجام‌شده پیرامون جوانان بر دو مفهوم «سبک زندگی» و «مطالعات نسلی» متمرکز بوده است. در این میان، برخی پژوهش‌ها سبک زندگی را در نسبت مستقیم با هویت‌یابی جوانان بررسی کرده‌اند. برای مثال، تاج‌بخش و گودرزی (۱۴۰۲) با پیمایش در بین ۴۰۰ نفر از جوانان استان آذربایجان غربی نشان داده‌اند که چگونگی گذران اوقات فراغت و سبک زندگی، بر هویت‌یابی و تعریف سوژگی جوانان اثر مستقیم دارد. در امتداد این رویکرد، عباسی مقدم و همکاران (۱۴۰۰) نیز با بررسی رابطهٔ میان سبک زندگی، سواد رسانه‌ای و هویت اجتماعی در میان کارکنان اداره کل ورزش و جوانان کشور، به این نتیجه رسیده‌اند که سبک زندگی با هویت اجتماعی رابطه‌ای مستقیم و معنادار دارد و سواد رسانه‌ای نیز در این میان نقش اثرگذار دارد. این دسته از پژوهش‌ها، سبک زندگی را نه صرفاً مجموعه‌ای از انتخاب‌های فردی، بلکه عرصه‌ای برای بازنمایی و شکل‌گیری هویت اجتماعی جوانان تلقی می‌کنند.

در سطحی کلان‌تر، برخی مطالعات به تغییرات تاریخی و زمینه‌های ساختاری سبک زندگی جوانان پرداخته‌اند. ذکایی (۱۴۰۱) با تکیه بر پیمایش‌های بزرگ‌مقیاس و اسناد موجود، تغییرات ارزش‌ها و سبک زندگی جوانان ایرانی را در نیم‌قرن اخیر بررسی کرده و نشان داده است که این تحولات در بستر فرایندهایی چون به‌کارگیری الگوهای توسعهٔ غربی، تفکیک اجتماعی، منازعات گفتمانی و ایدئولوژیک و نیز جهانی‌شدن قابل‌فهم است. از سوی دیگر، شیرکرمی و همکاران (۱۳۹۷) نیز در بررسی جامعهٔ ایرانی و چالش‌های سبک زندگی جدید، بر پیامدهایی مانند افزایش سن استقلال و تشکیل خانواده، بحران هویت، کاهش کیفیت زندگی، تغییرات در اشتغال، کاهش پیوندهای بین‌نسلی و گسترش شکاف نسل‌ها تأکید کرده‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که سبک زندگی جدید تنها در سطح رفتارهای فردی قابل‌مشاهده نیست، بلکه با دگرگونی‌های ساختاری و نسلی نیز پیوند خورده است.

در کنار این مطالعات، برخی پژوهش‌ها به نسبت میان سبک زندگی و سیاست‌گذاری فرهنگی پرداخته‌اند. شفیعی (۱۳۹۲) در پژوهش «جنسیت و چالش‌های سیاست‌گذاری فرهنگی سبک زندگی در ایران» نشان داد که سیاست‌های فرهنگی موجود، با وجود تغییرات گستردهٔ جهانی و داخلی، همچنان از انعطاف لازم برخوردار نیستند و با واقعیت‌های زندگی روزمره همخوانی کافی ندارند. از نگاه این پژوهش، تمرکز سیاست‌ها بر الگوهای ثابت، به‌ویژه در چارچوب گفتمان حجاب و عفاف، موجب شکل‌گیری نوعی فاصله میان سیاست رسمی و تجربه زیسته شده است.

در میان پژوهش‌های خارجی نیز، نتایج تحقیق پرات[1] و همکاران (۲۰۲۱) نشان داد که شبکهٔ اجتماعی فیس‌بوک می‌تواند ترجیحات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی کاربران را بازنمایی و درنتیجه بر سبک زندگی و هویت اجتماعی آن‌ها اثر بگذارد. از نگاه این پژوهش، نمایش علایق و الگوهای تعاملی کاربران در فضای شبکه، به‌تدریج نوعی «الگوی زیست» و خودبازنمایی را شکل می‌دهد (پرات و همکاران، ۲۰۲۱). همچنین، مطالعهٔ نیکزیچ[2] و همکاران (۲۰۲۱) نشان داد که بازآفرینی هویت در محیط شهری نیازمند یک پارادایم جدید است؛ پارادایمی که در آن سبک زندگیِ مطلوب، از مسیر معماری و طراحی شهری تولید و بازتولید شود. در این چارچوب، محیط شهری جدید می‌تواند به شکل مستقیم سبک زندگی جدیدی ایجاد کند که هویت افراد از طریق آن بازتولید می‌شود (نیکزیچ و همکاران، ۲۰۲۱).

در همین راستا، مطالعه برونر[3] و همکاران (۲۰۱۷) نشان دادند که هویت اجتماعی افراد تا حدی از طریق سبک زندگی شکل می‌گیرد و بر کنش‌های جمعی مانند رفتار تیمی، عملکرد تیمی و تقویت رفتار گروهی جوانان اثرگذار است؛ به‌ویژه، رشد سبک زندگی ورزش‌محور می‌تواند زمینهٔ تقویت مشارکت و هم‌راستایی گروهی را فراهم کند (برونر و همکاران، ۲۰۱۷).

مطالعات پیشین عمدتاً بر تبیین وضعیت سبک زندگی و روند تحول ارزش‌ها در میان نسل‌های مختلف و بررسی پیوند میان تغییرات نسلی و تغییرات ارزشی تمرکز داشته‌اند. بااین‌حال، شکاف موجود در ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که فرآیند تصمیم‌گیری جوانان امروزی در ابعاد حیات، انتخاب‌های فردی و اصول اخلاقی به‌اندازه کافی مورد واکاوی قرار نگرفته است.

1. Preat
2. Nikezic
3. Bruner

پژوهش حاضر در پی آن است تا با تکیه بر دستاوردهای پیشین، ابعاد مختلف کنشگری جوانان را تحلیل کند؛ این تحلیل شامل بررسی سازوکارهای انتخاب، فرآیند تعریف هویت و الگوهای سبک زندگی است. علاوه‌براین، پژوهش حاضر می‌کوشد چگونگی تأثیر ارزش‌های مادی و فرامادی بر انتخاب‌ها و تصمیم‌های جوانان را بررسی کند و نشان دهد که این ارزش‌ها چگونه در شکل‌گیری هویت، سبک زندگی و نحوهٔ مواجههٔ آنان با مسائل و موقعیت‌های مختلف زندگی بازتاب می‌یابند.

٤. روش‌شناسی

پژوهش حاضر در چهارچوب سنت کیفی با روش تحلیل مضمون برای تفسیر جهان زیسته‌شدهٔ سوژه‌ها انجام شد. روش نمونه‌گیری در این پژوهش، نمونه‌گیری هدفمند است، نمونه‌ها به‌واسطهٔ محقق از میان جوانان شهر سنندج انتخاب شده‌اند. کوشش شده از تمام مناطق شهر سنندج نمونه انتخاب شود تا پراکندگی و ویژگی‌های مختلف جامعه هدف، اعم از پایگاه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی متعدد را دربرگیرد و صرفاً با نمونه‌هایی با پایگاه و ویژگی‌های مشترک مصاحبه نشود. نمونه‌ها به‌صورت حضوری و از میان جوانان ۲۰ تا ۳۲ سال شهر سنندج برگزیده شده‌اند. نمونه‌گیری اولیه شامل یافتن فضاهای جوانان (پاتوق‌ها) در شهر سنندج که به‌صورت مشخص دارای ویژگی پدیدهٔ موردنظر ما بودند، شد. در مرحلهٔ بعد از میان نمونه‌های اولیه به شیوهٔ کاملاً هدفمند اقدام به نمونه‌گیری شد.

در ادامه پس از انتخاب مصاحبه‌شوندگان، هر زمان و مکانی را که خود این افراد مناسب‌تر می‌دانستند برای انجام مصاحبه انتخاب شدند. برای گردآوری داده‌ها از مصاحبهٔ نیمه‌ساختارمند بهره برده شد و هر مصاحبه اغلب زمانی مابین ۳۰ الی ۴۵ دقیقه طول می‌کشید.

همچنین پرسش‌های تحقیق در جریان مصاحبه اعم بود از: روایت خود از مفهوم زندگی را بیان کنید؟ در زندگی شخصی با چه محدودیت‌هایی روبه‌رو هستید؟ در زندگی شخصی رابطهٔ خود با دیگری را چگونه ارزیابی می‌کنید؟ در زندگی خود با چه تناقضات و تعارضات ارزشی و اخلاقی روبه‌رو هستید؟ و چه ارزش‌ها و سبک زندگی را برای برنامه‌ریزی زندگی‌تان برمی‌گزینید؟ به‌صورت کلی پرسش‌ها مربوط به چگونگی‌ها بود، به‌ویژه چگونگی زیستن و چگونگی تصمیم‌گیری در قبال زندگی. برای این کار ما سعی در بازسازی خود داریم، مسیری که فرد در فرایند آن زندگی‌نامه خود را می‌سازد.

بر اساس الگوی گیدنز ما در این میدان مطالعاتی خاص یعنی سنندج به مقولات تحلیلی زندگی، محدودیت‌ها، تعارضات ارزشی و اخلاقی، حوزهٔ خصوصی و عمومی و اَشکال بازسازی‌گرایی بدن و هویت شخصی پرداختیم، میدانی که گاهی تجربه‌های بیانی را غیرقابل‌روایت می‌کند.

برای تحلیل داده‌های حاصل ازروایات مصاحبه‌شونده‌ها، ازروش تحلیل مضمونی اترید-استرلینگ استفاده گردید. در ادامهٔ پژوهش، با توجه به مضامین استخراج‌شده از داده‌های اولیه، مضامین به‌صورت تئوری بسط و تشریح گردیده و بر اساس نقل‌قول‌هایی مستقیم از بیانات مصاحبه‌شونده‌ها مضامین پایه استخراج شده و سپس ضمن ترکیب و تلخیص مضامین پایه مضامین سازمان‌دهنده شکل یافته و درنهایت مضمون یا مضامینی فراگیر تعیین گردیده و توضیحی نظری برای این مضامین فراگیر ارائه شد (اترید-استرلینگ،[1] ۲۰۰۱).

برای اطمینان از کیفیت و اعتبار پژوهش، معیارهای کلیدی شامل اعتبار، انتقال‌پذیری و تأییدپذیری به‌دقت مورد توجه قرار گرفتند. اعتبار یا باورپذیری به میزان اطمینان از واقعی‌بودن یافته‌ها برای شرکت‌کنندگان اشاره دارد؛ به همین دلیل، گفتار دقیق و کامل شرکت‌کنندگان در مصاحبه‌ها ثبت شد و تحلیل داده‌ها بر اساس این متون انجام گرفت تا اطمینان حاصل شود که نتایج بازتاب‌دهندهٔ تجربیات واقعی آنان است. انتقال‌پذیری به قابلیت تعمیم نتایج پژوهش به زمینه‌ها و گروه‌های مشابه اشاره دارد و در این تحقیق با توجه به تنوع روایت‌های گردآوری‌شده، می‌توان فرض کرد که این یافته‌ها می‌توانند نمایندهٔ بخشی از تجربیات جوانان در جامعه باشند.

همچنین، تأییدپذیری به معنای پرهیز از هرگونه سوگیری پژوهش‌گر در فرایند تحلیل و نتیجه‌گیری است. پژوهش‌گر با توجه دقیق به داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و تلاش برای تحلیل عینی، سعی کرده است تا تحلیل‌ها و برداشت‌ها را به‌دوراز پیش‌داوری‌های شخصی شکل دهد. علاوه‌براین، یافته‌ها با برداشت‌های مشارکت‌کنندگان تطبیق داده شده‌اند تا از صحّت و دقت تحلیل‌ها اطمینان بیشتری حاصل شود و بدین ترتیب اعتبار کلی پژوهش ارتقا یابد. این رویکرد جامع در ارزیابی کیفیت پژوهش، زمینه‌ساز اطمینان از قابلیت اعتماد و ارزشمندی نتایج تحقیق است. مشخصات جمعیتی مشارکت‌کنندگان، ازجمله جنس، سن، میزان تحصیلات و وضعیت تأهل، در جدول شمارهٔ ۱ ارائه شده است.

1. Attride-Stirling

جدول شمارهٔ ۱: مشخصات کلی مصاحبه‌شوندگان

کد	جنس	سن (سال)	میزان تحصیلات	وضعیت تأهل
۱	مؤنث	۲۰	دیپلم	مجرد
۲	مؤنث	۲۱	دیپلم	مجرد
۳	مؤنث	۲٤	کارشناسی	مجرد
٤	مؤنث	۲۵	کارشناسی	مجرد
۵	مؤنث	۲۷	کارشناسی	متأهل
٦	مؤنث	۲۲	کاردانی	مجرد
۷	مؤنث	۲٦	دیپلم	متأهل
۸	مؤنث	۲۸	کارشناسی	مجرد
۹	مؤنث	۳۰	کارشناسی	متأهل
۱۰	مؤنث	۳۱	کارشناسی	متأهل
۱۱	مذکر	۲۲	دانشجو	مجرد
۱۲	مذکر	۲٤	کارشناسی	مجرد
۱۳	مذکر	۲۹	کارشناسی	متأهل
۱٤	مذکر	۳۲	کارشناسی ارشد	مجرد
۱۵	مذکر	۲۷	دیپلم	مجرد
۱٦	مذکر	۲۵	کاردانی	مجرد
۱۷	مذکر	۲۲	دانشجو	مجرد
۱۸	مذکر	۲۸	کارشناسی	متأهل
۱۹	مذکر	۳۰	کارشناسی	متأهل
۲۰	مذکر	۲٤	کارشناسی	مجرد
۲۱	مذکر	۳۱	کارشناسی ارشد	متأهل
۲۲	مذکر	۲۵	کارشناسی	مجرد
۲۳	مذکر	۲٤	کارشناسی	مجرد
۲٤	مذکر	۲۹	کارشناسی	مجرد

۵. یافته‌ها

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، پرسش‌های این نوشتار مربوط به چگونگی‌هاست، به‌ویژه چگونگی زیستن و چگونگی تصمیم‌گیری در قبال زندگی. این کار، نیازمند بازسازی خود

است؛ مسیری که فرد در فرایند آن زندگی‌نامهٔ خود را می‌سازد. بر اساس الگوی گیدنز، در این میدان مطالعاتی خاص یعنی سنندج به مقولات تحلیلی زندگی، محدودیت‌ها، تعارضات ارزشی و اخلاقی، حوزهٔ خصوصی و عمومی و اَشکال بازسازی‌گرایی بدن و هویت شخصی پرداخته شد.

اما باید به خاطر داشت که این مواجهه در ایران در فضایی هژمونیک شکل می‌گیرد که زیر سیطرهٔ نگاهی کل‌گرایانه، یکپارچه و ایدئالیستی به زندگی است و در زمینه‌ای به نام کردستان (سنندج) این زمینه حامل طرد و توسعه‌نیافتگی است که خود را به ذهن و روان جوانان تحمیل می‌کند. چنین تذکری بیان‌گر این سویهٔ روش‌شناختی است که بایستی هرکدام از مضامین در درون این فضا تحلیل شود. به‌عبارت‌دیگر، مضامین زندگی به‌عنوان تقدیر، فشار بیرونی و رؤیای درون، غیاب حوزهٔ خصوصی و تمنای ذهنی آن، مخمصهٔ تعارضات ارزشی و اخلاقی و سبک زندگی به‌عنوان دستورالعمل مداخلهٔ بیانی جوانان در فضای هژمونیک جامعهٔ ایرانی است که از همه جهات از فرد مدرن فردیت‌زدایی می‌کند و در فضای کردستان هم این فضای هژمونیک به‌گونه‌ای مضاعف جوانان را بلاتکلیف رها می‌کند.

در همهٔ این سطوح ما روایت افراد و داستان زندگی‌نامه‌ای آن‌ها را همراه با خود آن‌ها طی خواهیم کرد تا این‌که بتوانیم به سؤالات پژوهش معطوف به سیاست‌های تصمیم‌گیری و چگونگی درک از زندگی و انتخاب‌ها پاسخ دهیم. برای پاسخ‌دادن به سؤال روایت، همان‌گونه که گفته شد، ما با روایت‌های زندگی، محدودیت‌ها و موانع، تعارضات و بازسازی‌ها متمرکز بوده‌ایم.

جدول شمارهٔ ۲: مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
یا کار یا نان، مجبوربودن در زندگی، مطیع‌الامربودن تصمیمات خانواده، اتفاقی‌بودن زندگی و نداشتن برنامه، تکراری‌بودن زندگی، سرنوشت از قبل نوشته‌شده، سختی‌های زندگی در جهان سوم، افزایش سن توأم با افزایش ناامیدی، روزمرگی و خسته‌شدن از زندگی، اندیشیدن کم‌تر زندگی بهتر، اصلاً زندگی نکرده‌ام، یه روزم روز من می‌شه، یه روز خوب می‌آد، ما انتخاب‌های بزرگ‌ترهایمان را زندگی کردیم	– برساخت زندگی در گذشته – اکنون را نزیستن – روی خوش زندگی در آینده	زندگی به‌عنوان تقدیر (زندگی به‌عنوان اجبار/ ایدئولوژی انتظار/ حیات اجتماعی، مکانیکی)

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
تأثیرگذاری جامعه، اتمسفر سنتی جامعه، نبود اشتغال مناسب، فشار و مضیقهٔ اقتصادی، کنترل زیاد دولت، برچسب و اَنگ‌های اجتماعی، درگیری با محدودیت‌ها، درک‌نشدن از جانب والدین، ترس از خود بودن و پنهان‌شدن در خود، ناهمخوانی عرضه و تقاضای فرهنگی، زندگی تاریخ‌مصرف گذشته، عدم رهایی از گذشته	– عدم گذار از سنت به مدرنیته – محدودیت‌های ساختاری – خودسانسوری	فشار بیرونی و رؤیای درون (محدودیت‌های درونی/ محدودیت‌های بیرونی)
دخالت‌کردن و سرک‌کشیدن دیگران، قضاوت‌شدن توسط جامعه، فکرکردن به خانواده سنتی، درگیری‌های ذهنی، خودخوری‌کردن، کمبود عرصهٔ خصوصی، بسته‌بودن فضای زندگی، زندگی گرفتار عرف‌های اجتماعی، نقش کلیدی پول در ایجاد زندگی خصوصی، نقش جنسیت در ایجاد فضای خصوصی، فهم ناصحیح از زندگی شخصی، زندگی خصوصی در فضای مجازی نَه دنیای واقع	– نداشتن حیات خلوت ذهنی – تضاد فردیت با فضای سنتی – سیر کند تغییرات اجتماعی	غیاب حوزهٔ خصوصی و تمنای ذهنی آن
تضاد ارزشی با نسل گذشته، قربانی ارزش‌ها شدن، اُفول اصول اخلاقی، دیدن جهانی دیگر توسط رسانه‌ها، پولی‌شدن ارتباطات، نابودی ارزش‌های انسانی، نگاه تحقیرآمیز همیشگی مردان به ما زنان، ناهمخوانی ارزشی اخلاقی میان نسل‌ها، تعارض فرهنگی با فرهنگ غربی، درک‌نکردن دنیای یکدیگر، ترس از ریسک‌کردن برای عدول از ارزش‌ها، تعلق‌نداشتن به ارزش‌های عصر خویش	– تعلیق ارزش‌ها و اخلاقیات – دوگانگی ارزش و اخلاق – فقدان بازاندیشی	مخمصهٔ تعارضات ارزشی و اخلاقی
کیفیت نداشتن زندگی، هیچ برنامه‌ریزی ندارم، بی‌خیال آینده بودن، هرچه پیش آید خوش آید، دوست دارم تنها خودم باشم، جنسی‌شدن ارتباطات، زیبایی فقط ظاهری شده، دیده‌شدن به‌عنوان سبک زندگی، ترجیح آشنایی قبل از ازدواج، ترجیح ازدواج تنظیم‌شده بر ازدواج همراه با آشنایی قبلی، میل به داشتن تفریحات لاکچری، تفریحات با دوستان نَه با خانواده، ارزش بدن در شخصیت افراد، بدن همچون سبک زندگی	– کیفیت بدنمند زندگی – گسست سبک زندگی خانوادگی – خلأ برنامه‌ریزی برای زیستن	سبک زندگی به‌عنوان دستورالعمل (برنامه برای سبک زندگی/ مونتاژ زنانهٔ بدن)

۱-۵. زندگی به‌عنوان تقدیر

ایدهٔ کلی در باب روایت زندگی از سوی جوانان معطوف به مجموعه‌ای از تناقضات است.

ازیک‌طرف زندگی به‌عنوان آرمانی ذهنی ارزش بسیار زیادی دارد و فی‌نفسه ارزشمند است و از طرف دیگر به دلیل ساختارهای مسلط زندگی روزمره، زندگی عینی تحمیل‌شده، جبرگرایانه و تکراری و بی‌مایه روایت می‌شود. در این میانه ایدئولوژی ذهنی حضور دارد که ما آن را ایدئولوژی انتظار نامیده‌ایم و بدین معنی که افراد مدام و به‌گونه‌ای مکرر منتظر هستند که روزی زندگی‌کردن را آغاز کنند، انگار که هم‌اکنون در حال و گذشته مشغول زندگی نبوده‌اند، زندگی چیزی است مربوط به آینده. بر این اساس ما سه مقولهٔ الف) زندگی به‌عنوان اجبار، ب) ایدئولوژی انتظار و ج) حیات اجتماعی مکانیکی را برجسته کرده‌ایم.

الف- زندگی به‌عنوان اجبار

تجربیات و روایات عمده در رابطه با جریان زندگی توسط جوانان حاکی از آن است که آن را فضایی می‌پندارند که به‌ناچار در آن افتاده‌اند و نقش چندانی برای خود در این پروسه قائل نیستند. مصاحبه‌شوندهٔ ۲۹ ساله دراین‌باره اظهار می‌دارد:

«من کلاً یه زندگی ساده می‌خواستم که اونم نتونستم به دست بیارم، چون نَه پدر پولداری داشتم و شرایط هم که فراهم نبود و نیست. حتی بچه که بودم پدرم بهم نگفته فلانی این کار را بکنی درست‌تر است. مستقیم من رو بُرد ور دست خودش کار کنم فقط به خاطر این‌که پسرم ازم دور نشه و پسرم پیش خودم باشه تا چشم باز کردم که زن گرفتم و دیگه شد این. اما این‌که چگونه باید زندگی کنم، صادقانه بگم اختیار چندانی برای خود قائل نیستم». (مرد، ۲۹ ساله، متأهل)

به‌زعم گیدنز فرد در برابر عرصه‌های گوناگون و گستردهٔ جامعه احساس خلع‌ید و بی‌اختیاری می‌کند. معتقدان به این داعیه چنین می‌پندارند که برخلاف دنیای سنتی که فرد در آنجا کنترل بسیاری از عوامل مؤثر در زندگی خویش را تقریباً در اختیار داشت، در جوامع جدید این کنترل در اختیار عوامل و نهادهای برونی قرار گرفته است (گیدنز، ۱۳۹۴:۲۷۰).

«از دوران کودکی و هنگامی که احساس کردم که وجود دارم، زندگی‌ام توأم با سختی و مشکلات بوده است؛ به‌طوری که هم‌زمان با تحصیل باید کار می‌کردم. خوب این شرایط باعث شده که نتونم به آنچه دوست داشتم برسم» (مرد، ۳۱ ساله، متأهل).

«در ۱۸سالگی ازدواج کردم خیلی دوست داشتم ادامهٔ تحصیل بدم، اما دست خودم نبود، خانواده گفتن دختر نباید ازدواجش به تأخیر بیفتد، الآن هم که ازدواج کرده‌ام هیچی دست خودم نیست» (زن، ۲۶ ساله، متأهل)

مارکس در این رابطه مفهوم ازخودبیگانگی را به‌عنوان نقطهٔ مرکزی تحلیل‌های خود مورد بهره‌برداری قرار داده است. بنا بر استدلال او، به‌موازات رشد نیروهای تولیدی، به‌ویژه در عصر سرمایه‌داری، فرد کنترل وضع‌وحال خویش را به تأثیرات پُرقدرت‌تر ماشین و بازارها تسلیم می‌کند. بدین ترتیب آنچه در اصل نوعی توانایی انسانی است از آدمی منتزع می‌شود و کیفیتی بیگانه به خود می‌گیرد. بنابراین، هرچه نظام‌های اجتماعی جدید گسترده می‌شوند، فرد از اختیارات خود بیشتر محروم می‌گردد؛ به‌نحوی‌که درنهایت امر، فرد انسانی صرفاً به‌صورت ذره‌ای ناچیز در میان انبوهی عظیمی از ذرات دیگر حضور خواهد داشت. هنگامی‌که فردی احساس می‌کند در زمینه‌های عمدهٔ دنیای پدیداری خویش گرفتار احساس بی‌اختیاربودن و خلع‌ید شده است، می‌توان سخن از فرایند بلعیده‌شدن[1] به میان آورد.

در این فرایند، شخص احساس می‌کند که اسیر چنگال‌های نیرومندی شده است که از خارج بر او تحمیل شده‌اند و مقاومت در برابر آن‌ها - یا برتر از حوزهٔ نفوذ آن‌ها قرارگرفتن - به‌هیچ‌وجه ممکن نیست، چنین فردی یا احساس می‌کند که نیروهایی امان‌ناپذیر هرگونه استقلال عمل را از او ربوده‌اند، یا آن‌که در گرداب حوادث غوطه‌ور شده است و همچون خاشاکی ناچیز بی‌اختیار چرخ می‌خورد و زیر و بالا می‌رود (گیدنز: ۲۷۰).

یافته‌های پژوهش نشان داد که جوانان در طول زندگی خود آزادی کامل ندارند و کنش‌ها و تصمیماتشان تحت تأثیر موانع و عوامل کنترل‌کننده‌ای است که بیشتر منشأ ساختاری و بیرونی دارد. این عوامل ساختاری که خارج از کنترل فرد قرار دارند، نقش مهمی در محدودکردن و جهت‌دهی کنش‌های آن‌ها ایفا می‌کنند و باعث می‌شوند جوانان احساس کنند که انتخاب‌ها و تصمیماتشان نَه بر اساس اراده و خواست شخصی، بلکه بر اساس شرایط و قواعد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شکل گرفته است. این محدودیت‌ها می‌توانند از جنبه‌های مختلفی مانند وضعیت اقتصادی خانواده، فشارهای فرهنگی، نقش‌های جنسیتی سنتی و سیاست‌های نهادی نشئت بگیرند و درنهایت موجب کاهش اختیار و عاملیت فردی شوند.

چنین شرایطی می‌تواند تأثیر منفی بر انگیزه، روحیه و کیفیت زندگی جوانان داشته باشد و اهمیت طراحی سیاست‌ها و برنامه‌هایی را که فضای اختیار و استقلال بیشتری برای آن‌ها فراهم کند، بیش‌ازپیش نمایان می‌سازد تا جوانان بتوانند کنشگری فعال‌تر و مؤثرتری در زندگی فردی و اجتماعی خود داشته باشند.

1. Engulfment

ب- ایدئولوژی انتظار

تقدیرگرایی مبتنی بر این پذیرش تسلیم‌گرایانه است که رویدادها را باید به‌هرحال تحمل کرد و هیچ مداخله‌ای در سیر امور وقایع جایز نیست. پاسخ‌های جوانان حاکی از این است که آنان زندگی را به‌صورت فرایندی تصور می‌کنند که اتفاقات خاصی در آن بیفتد تا وضعیتشان سَروسامان بگیرد.

«من همیشه وقتی به زندگی فکر می‌کنم، به گذشته‌های دور فکر می‌کنم و در گذشته سیر می‌کنم. الآن دیگه زندگی آن‌چنان لذتی نداره، البته انسان یه‌جوریه، همیشه یه کورسوی امیدی برای خودش می‌ذاره و چشم‌به‌راه آینده می‌شه، به امید این‌که وضع از اینی که هست بهتر بشه» (آقا ۲۵ ساله مجرد)

با توجه به زندگی اجتماعی و فرهنگ جدید، گرایش کلی به مقابله با مفهوم سرنوشت و گشادگی افق‌های آینده است. سرنوشت معمولاً به‌عنوان جبر از پیش‌تعیین‌شده دیده می‌شود، اما نگرش امروزین با این دیدگاه در تضاد است. گیدنز می‌گوید زندگی در دنیای متجدد، زیستن در محیطی پُر از شانس و خطرهای احتمالی است که ناشی از نظامی منعطف برای تسلط بر طبیعت و ساخت تاریخ با بازتابندگی است. در این نظام، سرنوشت و تقدیر نقش ندارند و امور بر اساس راه و رسمی صورت می‌گیرد که می‌توانیم آن را کنترل دنیاهای طبیعی و اجتماعی به‌وسیلهٔ آدمیان بنامم (۱۳۹۴: ۱۵۸). در ارتباط با این موضوع، مصاحبه‌شونده‌ای به این صورت توصیف می‌کند:

«بهترین بُعد زندگی هر انسانی، بُعد معنوی و ارتباط با خداوند است که این‌جانب از این لحاظ مستثنا نیستم. یعنی معتقدم که جریان زندگی و سرنوشت ما را قبلاً خداوند تعیین کرده و اختیار ما هم به صورتی در راستای سرنوشت از پیش تعیین‌شده است» (زن، ۳۰ ساله، متأهل).

مصاحبه‌شونده‌ای دیگر با روایتی متفاوت‌تر از این خانم زندگی را توصیف می‌کند:

«دنیا به‌شدت درحال‌تغییر است و این تغییرات جریان زندگی ما را به‌کلی تغییر داده، هیچ‌چیز قابل‌پیش‌بینی نیست، باید هر روز منتظر یه چیز تازه باشیم تا که بتونیم در زندگی روزمره از آن استفاده کنیم، متأسفانه ما در یک جامعهٔ جهان‌سومی داریم زندگی می‌کنیم و تولیدکنندهٔ علم نیستیم، بلکه باید منتظر باشیم که چی پیش می‌آد» (مرد، ۲۲ ساله).

در زندگی شخصی، خطرهای زیادی وجود دارد که همهٔ ما آن‌ها روبه‌رو هستند، اما فرد

به‌تنهایی نمی‌تواند چندان مؤثر مقابله کند. این خطرات همیشه صرفاً تصادف نیستند. می‌توان تصمیم گرفت که همه‌چیز را رها کرده و «هرچه بادا باد» زندگی کرد، اما در عمل، تسلیم کامل به سرنوشت دشوار است، زیرا فشارهای شدید زندگی ما را مجبور به رفتارهای پویا و نوآورانه در برخی موقعیت‌ها می‌کنند. تقدیرگرایی در مواجهه با خطرهای احتمالی به دو نوع کردار تبدیل می‌شود: تسلیم‌طلبی مصلحت‌جویانه که نوعی زندگی بی‌تفاوت و «هر چه پیش آید خوش آید» است و بدبینی وقیحانه که نگرانی‌ها را پشت نقاب بیزاری از دنیا پنهان می‌کند (گیدنز، ۱۳۹۴: ۱۸۷).

لذا می‌توان گفت که کنشگران جوان زندگی را به صورتی تصور می‌کنند که انگار در بطن این جریان قرار ندارند و نقش بخصوصی را برای خود قائل نیستند. برخلاف دیدگاه مدرن امروزی، ما هنوز از سنت‌هایمان فاصله نگرفته‌ایم، همان‌طور که گیدنز بیان می‌کند در جامعه‌ای که از گذشته مرخصی می‌گیرد، روش‌های سنتی را کنار می‌نهد و درها را به روی آینده‌ای مسئله‌زا و ابهام‌آلود می‌گشاید، مفهوم خطرکردن جایگاهی مرکزی می‌یابد. درواقع اندیشیدن دربارهٔ این‌که اگر اقدام معینی به عمل آید وضع‌وحال امور چه صورتی به خود خواهد گرفت در جامعهٔ ما شکل نگرفته است و در زندگی روزمره با بدیل‌های عقلایی مسائل زندگی را سبک و سنگین نمی‌کنیم، امری که گوهر داوری سیاسی مدرن را تشکیل می‌دهد.

ج- حیات اجتماعی مکانیکی

در ارتباط با این مضمون، گفته‌های جوانان حاکی از این است که فرد از زیستن در این دنیای مدرن احساس سرگردانی می‌کند، افسرده می‌شود، دارای برنامهٔ مشخصی برای زندگی خود نیست و فاقد روایت معناداری از زندگی خود است. مصاحبه‌شونده‌ای برداشت خود از مفهوم زندگی خود را بدین‌صورت روایت می‌کند:

> «زمانی که نوجوان بودم زندگی برایم بسیار معنادار، جالب، پُر از ترس و همراه با شوق فراوان بود. با ورود به دانشگاه و آغاز دوران جوانی کم‌کم تغییراتی را نسبت به مفهوم زندگی در خود احساس کردم، به نسبت دوران دبیرستان مفاهیم انتزاعی کم‌تر برایم معنادار بودند. به‌نوعی دیگر بهتر جامعه را شناختم و با این شناخت و توهم‌زدایی از خودم، زندگی را با عینیت و زمختی آن را احساس کردم. کم‌کم این حس معناداربودن زندگی‌ام با بالارفتن سنم کم‌تر می‌شود و امروز در ذهن خودم این وضعیت را برای خود ترسیم می‌کنم که دیگر توی عالم توهمات نباشم» (مرد، ۲۴ ساله).

هرکدام از ما هم ممکن است چنین احساسی را در زندگی داشته باشیم، اما بحث اساسی شاید همین باشد؛ حضور فرد و ردپاهای حضورش در زندگی، فارغ و مستقل از خود او، گیدنز این مسئله را در قالب زیستن در این دنیا و سردرگمی «خود» تعبیر کرده است. به‌زعم گیدنز، دگرگونی‌های مکان و فاصله‌افتادن بین محل فعالیت‌ها، در ترکیب با مرکزیت تجربه‌های باواسطه، ماهیت «دنیا»ی کنونی را از ریشه تغییر داده است. چنین است عیناً، هم در سطح «دنیای پدیداری» فرد و هم در سطح دنیای همگانی فعالیت‌های اجتماعی که در متن آن زندگی گروهی افراد شکل می‌گیرد. با آن‌که هر کس زندگی محلی خاص خود را دارد، دنیاهای پدیداری در بیشتر موارد واقعاً جهانی هستند.

«درک زندگی مشکل است، کم‌تر بدان اندیشه‌ام، زندگی یک جوان صرف درست‌کردن یه آینده می‌گذرد. البته با شرایطی که بر جامعهٔ ما حاکم است، زیاد امیدوار نیستم. مشکلات زیاده، بیکاری و محدودیت مالی، تبعیض و... که این مسائل باعث شده که آیندهٔ روشنی را برای خود تصور نمی‌کنم» (مرد، ۲۴ ساله).

«همش به دلیل این رسانه‌هاست (بیشتر اینستاگرام). ما داشتیم زندگی خودمون رو می‌کردیم تا این‌که یه دنیای دیگه‌ای رو دیدیم. شاید توی فضای مجازی خوش باشیم ولی واقعاً خوشحال نیستیم چون همیشه از اونای اون‌ور آب عقب‌تر هستیم» (مرد، ۲۲ ساله).

جهانی که شهروند امروزی در آن زندگی می‌کند بیش از آن‌که بر اساس واقعیات حاکم بر جامعه ساخته و تعریف شود، برساختهٔ همین رسانه‌هاست (این‌که من به‌عنوان یک جوان خود را خوشبخت، بدبخت، فقیر یا مرفه احساس کنم برساختهٔ رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی است تا واقعیتی که بر زندگی من حاکم است). در این رابطه بودریار مفهوم «فراواقعیت» یا «واقعیت تشدیدیافته» را مطرح می‌کند که نشان‌دهندهٔ جهانی است که جای واقعیت را به نمونه‌های خیالی و صوری داده است. او «حاد واقعیت» را امری بسیار شبیه به واقعیت، بلکه واقعی‌تر از آن و تسخیرکنندهٔ جایگاهش می‌داند که غیاب واقعیت اصلی را پنهان می‌کند و افراد معمولاً متوجه این جایگزینی نمی‌شوند. حاد واقعیت نَه‌تنها جای واقعیت را می‌گیرد، بلکه به واقعیت اصلی هیچ ارتباطی ندارد و رونوشت یا بدل آن نیست؛ بلکه امری خودبنیان و مستقل است که به چیزی فراتر از خود ارجاع نمی‌یابد (بودریار، ۱۳۸۱:۲۷).

قرارگرفتن در معرض جریان جهانی و عظیم اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. مختصات فرهنگ مدرن اخیر هر روز به شکلی تازه در جامعهٔ ما نمود پیدا می‌کند و سبک زندگی ما بیشتر تحت تأثیر قرار می‌دهد. نتایج پژوهش نشان داد که در زندگی ما گسست و انقطاع پدید

آمده است. بدین معنی که فرد احساس تعلق اجتماعی ندارد، به دلیل آن‌که ساختارهای زندگی روزمره، زندگی عینی تحمیل‌شده و بی‌مایه روایت می‌شود. در ظاهر به انجام وظایف خود مشغول است، اما از مسئولیت اجتماعی لازم برخوردار نیست و کنشگران اجتماعی به انجام اموری می‌پردازند که فرد را از تفکر در ماهیت زندگی بازمی‌دارد.

۲-۵. فشار بیرونی و رؤیای درون

الف- محدودیت‌های درونی

هر فردی در طول زندگی خود و طی فرایند جامعه‌پذیری، ارزش‌ها و اصولی را فرامی‌گیرد که به‌نوعی همین ارزش‌ها تا حد زیادی دامنهٔ رفتاری فرد را مشخص می‌کند. ارزش‌هایی که به‌صورت نوعی «خودکنترلی» در کنشگر بروز می‌کند. عامل کنترل‌کننده، همان ارزش‌ها و اصول هستند. چنانچه این اصول به شکل عادت‌واره درونی شده است و به‌عنوان راهنمای فرد عمل می‌کند. و از این طریق کنش فرد را جهت، محدود و کنترل می‌سازد. مصاحبه‌شونده‌ای محدودیت درونی را بر اساس تجربه زیستهٔ خود این‌گونه توصیف می‌کند:

«به‌عنوان یک جوان کرد که خانوادهٔ سنتی و مذهبی داشته‌ام و خود نیز در طول دوران نوجوانی تجارب مشارکت در جریان‌های دینی (مکتب قرآن و اخوان‌المسلمین) را داشته‌ام، مدام با این قیدوبندهای سنتی و دینی درگیر بوده‌ام. و حتی امروز که سال‌ها از این ارتباطات می‌گذرد و از آن ارتباطات گسسته‌ام، کماکان احساس می‌کنم ته‌نشست‌هایی از آن دوران با خودم دارم. اگرچه خود را مدرن می‌دانم اما نمی‌توانم از تفکرات سنتی دست بکشم» (مرد، ۲۴ ساله، مجرد).

گیدنز کنترل درونی را این‌گونه تعریف می‌کند که مسیر توسعهٔ «خود» با نوعی کنترل درونی شکل می‌گیرد؛ یعنی مهم‌ترین ارتباط، راهی است که فرد برای زندگی خود انتخاب کرده است. جامعیت شخص، نتیجهٔ تجربیات ادغام‌گرانه‌ای است که فرد در چارچوب روایت مشخصی برای توسعهٔ شخصی خود انجام می‌دهد. این فرآیند ایجاد نظامی ویژه از باورها و اعتقادات شخصی است که فرد بر اساس آن‌ها صداقت نسبت به خود را اثبات می‌کند. نقاط مرجع اصلی وجود فرد، بر اساس چگونگی ساختن یا بازسازی تاریخچهٔ زندگی‌اش تعیین می‌شود (گیدنز، ۱۳۹۴: ۱۱۸).

معنای دیگر اصیل، ازهم‌گشودن کلاف سردرگم «خود» راستین از «خود» دروغین است. ما، به‌عنوان فرد قادر به «ساختن تاریخ نیستیم»، اما اگر تجربهٔ درونی خود را از یاد ببریم، محکوم

به تکرار آن خواهیم شد و از این رهگذر به اسارت چیزهایی درمی‌آییم که فاقد اصالت‌اند، زیرا از احساسات و موقعیت‌هایی سرچشمه می‌گیرند که در گذشته به ما تحمیل شده‌اند (همان: ۱۱۶). روایت مصاحبه‌شوندهٔ دیگری از محدودیت‌ها بدین‌صورت است:

«در جامعهٔ ما درگیر خیلی چیزها هستیم که نمی‌توانیم به اون چیزی که در درونمان می‌خواهیم برسیم. مثلاً ما حتی برای پوشیدن یه نوع بلوز و شلوار باید خانواده و حتی همسایه‌مان و محلهٔ خودمان را در نظر بگیریم چه برسد به چیزهای دیگر. ما کلاً توی جامعهٔ محدودی زندگی می‌کنیم چون‌که تنها چیزی که برایمان مانده، آبرویمان است» (مرد، ۲۷ ساله).

نتایج پژوهش نشان داد که در جامعهٔ ما فشارها و محدودیت‌های بیرونی از محدودیت‌های درونی تأثیرگذارترند. فرد در جامعهٔ ما خواسته‌های ذهنی دارد، اما به لحاظ عینی ناتوان از بازاندیشی لازم هست. محدودیت‌های درونی در جامعهٔ ما به دلیل اینکه فاقد پیش‌زمینهٔ اصولی در فرد است، بسیار نحیف هستند، روایت خودکنترلی در فرد هنوز شکل نگرفته است و آنچه در زمینهٔ این محدودیت‌های درونی قابل‌مشاهده است ته‌نشست‌های مذهبی و سنتی است که به فرد رسیده است. برخلاف دیدگاه گیدنز، اکثر افرادی که با آن‌ها مصاحبه صورت گرفته، روایت مشخصی از محدودیت‌های درونی خود در جریان زندگی روزمره ندارند. درحالی‌که ما در این جهان سوار بر جسم خود فرمان را به دست گرفته‌ایم، از خود پرسش نکرده‌ایم که واقعاً کجا هستیم؟ و به کدام سو می‌رویم؟

ب- محدودیت بیرونی

اکثر مصاحبه‌شوندگان اظهار می‌دارند که در زندگی روزمرهٔ خود با محدودیت منابع اقتصادی و مالی روبه‌رو هستند، به‌طوری‌که در برآورده‌کردن نیازهای اولیه خود مانده‌اند.

«زندگی را سراسر محدودیت می‌بینم بیشتر منظورم محدودیت‌های بیرونی است هیچ‌وقت نتونستم به آنچه در ذهن دارم برسم از دوران کودکی محدودیت اقتصادی عرصه را بر من تنگ کرده است» (مرد ۲۵ ساله)

اکثر مصاحبه‌شوندگان زن از وضعیت اجبار به پوشش و نداشتن شغل‌هایی درخور شخصیتشان اظهار نارضایتی می‌کردند:

«بسیار محدودم نمی‌توانم آن‌طور که می‌خواهم لباس بپوشم، اگر غیرعرف جامعه و خانواده باشم، آنگ می‌خورم، یا شغلی برای خانم‌ها نیست، آنچه هست فقط منشی‌گری و کارکردن برای مردان است و برای این‌که کارمان را از دست ندهیم باید خیلی چیزها را تحمل بکنیم».

چند تن از مصاحبه‌شوندگان زندگی‌شان را این‌گونه روایت می‌کنند:

«در جامعهٔ ما همه‌چی شده پول (شرایط اقتصادی). پول که نداشته باشی زندگی‌ات پُر از محدودیته و پول که داشته باشی می‌تونه محدودیت‌ها رو برداره. این حتی توی زندگی زناشویی هم تأثیر داره، وقتی پول داشته باشی پیش همسرت و خانواده‌ش شخصیت و حرمت داری. من حتی توی خانوادهٔ پدریم چون برادر بزرگ‌ترم از من خیلی پولدارتره هر تصمیم‌گیری که باشه اول از داداشم نظرخواهی می‌کنن و بیشتر اوقات هم نظرات اون رو قبول دارند حتی اگه درست هم نباشه» (مرد، ۲۸ ساله، متأهل).

«محدودیت در زندگی هر شخصی وجود دارد، با توجه به منطقه‌ای (کردستان) که در آن زندگی می‌کنیم محدودیت‌های زیادی وجود دارد که قدرت اختیار را از ما گرفته مانند؛ نبود امکانات آموزشی، امکانات تفریحی و ورزشی، ولی بیشتر از همه این‌ها محدودیت اقتصادی و بیکاری بیشتر به چشم می‌آد، وقتی‌که از برآوردن نیازهای اولیهٔ خود عاجز باشی، دیگه بحث‌کردن از انتخاب معنی نداره» (مرد، ۲۴ ساله).

همان‌طور که گیدنز بیان می‌کند، سخن‌گفتن از کثرت انتخاب نباید به این پندار بینجامد که در همهٔ انتخاب‌ها به روی همهٔ افراد باز است، یا آن‌که مردم همهٔ تصمیم‌های مربوط به انتخاب‌های خویش را با آگاهی کامل از کلیهٔ امکانات موجود اتخاذ می‌کنند. چه در عرصهٔ کار و چه در عرصهٔ مصرف، برای همهٔ گروه‌هایی که از قید فعالیت‌های سنتی آزاد شده‌اند، انتخاب‌های گوناگونی در زمینهٔ شیوهٔ زندگی وجود دارد (گیدنز،۱۳۹۴:۱۲۱).

درحالی‌که در جامعه، فرد هنوز در یک ساختار نیمه‌سنتی زندگی می‌کند و تکنولوژی دنیای مدرن هم به جامعهٔ ما رُسوخ کرده، اما چون فاقد پیش‌زمینهٔ فرهنگی در جامعه است نمی‌تواند به‌وجودآورندهٔ چندگانگی انتخاب‌هایی باشد که فرد در جوامع جدید با آن روبه‌روست. بنابراین، می‌توان گفت که جوانان ما نمی‌توانند زندگی روزمرهٔ خود را بر مبنای آنچه در ذهن خود دارند ترسیم کنند. فرد در این رابطه دچار تناقض و تعارض می‌گردد؛ فرد میان آنچه در ذهن او می‌گذرد و آنچه به نمایش می‌گذارد، به‌کلی متفاوت می‌بیند؛ یعنی خواسته‌های ذهنی با محدودیت‌های عینی در جامعه روبه‌رو می‌شود.

۳-۵. غیاب حوزهٔ خصوصی و تمنای آن

بیشتر مصاحبه‌شوندگان معتقدند که تجسس دربارهٔ دیگران به امری رایج در جامعهٔ ما تبدیل شده است. در گذشته افراد نگران انتشار عکس‌هایشان بودند، اما امروزه عکس‌ها

به‌طور گسترده در شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، اینستاگرام و تلگرام منتشر می‌شوند و دیگر نگرانی سابق وجود ندارد. این نشان‌دهندهٔ کوچک‌شدن فضای خصوصی و فروپاشی مرزهای بین حوزه‌های خصوصی و عمومی است؛ به‌طوری‌که امر خصوصی به‌تدریج عمومی شده است. رسانه‌های مدرن و فضاهای مجازی نقش مهمی در این روند دارند و باعث کاهش حوزهٔ خصوصی می‌شوند. ازآنجاکه فردیت با ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی پیوند خورده است، رسانه‌ها سبک زندگی، نحوهٔ پوشش، رفتار سیاسی، آموزش و حتی تفریحات ما را تعریف و بر حوزهٔ خصوصی ما تأثیر می‌گذارند.

«ما به قضاوت‌کردن و دخالت‌کردن عادت کردیم؛ ما اصلاً آزاد نیستیم، همه‌مان گرفتار شده‌ایم. این قدر درگیر مشکلات زندگی هستم نمی‌دانم خصوصی و عمومی چی هست، فقط می‌خوای که زندگی بگذره. مجردی یه‌جور دخالت می‌کنن که چرا مثلاً زن نمی‌گیری؟ زن هم که می‌گیری، این‌بار می‌گن چرا بچه‌دار نمی‌شی؟ چرا زن‌ذلیلی؟ چرا خونه نمی‌خری؟ و ...» [لحن انتقادی] (مرد، ۲۷ ساله، مجرد).

این پدیده‌ای سنتی است که با سبک زندگی مدرن و هویت فردگرا مغایرت دارد و به لحاظ فرهنگی و در تمدن اجتماعی امروزه نکوهش می‌شود. خانواده‌های هسته‌ای امروزه حریم‌های خصوصی‌تر و شخصی‌تری برای افراد رقم زده‌اند؛ مثلاً، امروزه، پرسش از میزان دستمزد و حقوق کسی (که به زندگی خصوصی مربوط می‌شود) ناپسند است. این گرایش به زیست فردی‌شده و عدم دخالت دیگری، حتی در نوع پوشش و لباس فرد، امروزه به‌ویژه در میان قشر جوان شدت یافته است. یکی از ویژگی‌های قابل‌توجه تحلیل‌های گیدنز و بک از مدرنیتهٔ متأخر و بازاندیش این است که چگونه امر" فردی" در مرکز صحنه قرار می‌گیرد. زندگی شخصی به‌صراحت و به‌طور عمیق در آثار مدرنیته و هویت‌یابی فردی (۱۹۹۱) و دگردیسی صمیمیت (۱۹۹۲) و علاقهٔ کلیدی به فردی‌شدن (۲۰۰۲) است. برای مثال، در مدرنیتهٔ ثانویه، نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی که پیش‌تر برحسب تجربهٔ جمعی طبقاتی درک می‌شد، اکنون در درون بیوگرافی‌های مجزا، فردی می‌شوند (هیفی، ۳۴:۱۳۹۶). بعضی جوانان به این فراتوجه در محل زندگی که اعضا همه همدیگر را می‌شناسند و هویت جمعی و سنتی در آن نقش پُررنگ‌تری دارد اشاره می‌کنند، مثلاً:

«به نظرم یک‌سری خلق‌های جامعهٔ ما باید تغییر کنه، فضولی و دخالت در حریم شخصی به‌وضوح قابل‌مشاهده است، اگر با این مانتو بیایی فلان‌طور است، نمی‌دانم، آرایش نکن، چرا؟ چون اینجا همه می‌شناسندت، می‌گویند دختر فلانی فلان‌جور آمد بیرون، یا نمی‌دانم

اینجا باید از یه سن خاصی به بعد ازدواج کنی، چرا؟ وقتی سن تو رفت بالا، دیگه کسی نمی‌آید سراغت. خلاصه این‌که مجبورم خودم نباشم یعنی دارم واسه دیگران زندگی می‌کنم» (زن، ۲۵ ساله، مجرد).

فراتوجه اجتماعی نوعی کنترل و گاهی دخالت در رفتار فرد است که بر انتخاب‌های او، چه خواسته و چه ناخواسته، تأثیر می‌گذارد و این مسئله به‌عنوان بحرانی اجتماعی در زندگی روزمره جوانان شناخته می‌شود. نکتهٔ مهم و تناقض‌آمیزی که مصاحبه‌شوندگان بیان می‌کنند، تفاوت میان هویتی است که در دنیای واقعی دارند و هویتی که در دنیای مجازی و فراغت مجازی نشان می‌دهند. آن‌ها معتقدند که در فضای مجازی، به دلیل آزادی بیشتر و دوری از کنترل‌های اجتماعی، امکان بیان جنبه‌هایی از هویت خود فراهم می‌شود که به هویت واقعی‌شان نزدیک‌تر است.

٤-٥. مخمصهٔ تعارضات ارزشی و اخلاقی

پارادوکس یا تناقض ارزشی در جامعه، یکی دیگر از تناقض‌های هویتی جوانان است که گاه دوراهی و دوگانگی‌هایی در مسیر انتخاب و انجام کنش برای آنان به وجود می‌آورد. خانم ۲۸ ساله و متأهل دراین‌باره به فرهنگ موجود در سنندج اشاره می‌کند و این تناقضات را این‌چنین روایت می‌کند:

«در جامعهٔ ما آزادی پوشش وجود نداره. هیچ‌وقت نتونستم آن‌طور که دلم می‌خواد لباس بپوشم، من هم دوست دارم مثل پسرها آزاد باشم، مگه چه اِشکالی داره؟ به‌عنوان یک زن به امنیت نیاز دارم، نَه‌این‌که اگه حجابم را شل کنم، امنیتم زیرسؤال برود و اَنگ بی‌اخلاقی بخورم و بگن بی‌حیای خیابانی و جلف خطاب شوم».

مصاحبه‌شوندهٔ ۲۹ ساله دیدگاهش در مورد این تعارضات را این‌طور بیان می‌دارد:

«آنچه توی شهر ما ارزش اصلی است، به نظر من پوله و بس. ولی خُب چون ما جامعه‌ای تقریباً سنتی داریم، ارزش‌هایی اخلاقی دیگر را به ما گوشزد کرده‌اند که الآن دیگه خیلی کم شده. در اینجا همه‌چی شده رابطه نَه ضابطه. وقتی برای انجام بیشتر کارهایت باید رشوه و زیرمیزی بدهی، دیگر ارزش اخلاقی باقی نمی‌مونه» (مرد، ۲۹ ساله، مجرد).

در طی مصاحبه‌ها، شماری از جوانان به آگاهی‌ای اشاره کرده‌اند که گاه در تضاد با ارزش‌های درونی‌شده، اصول القاشده از طریق جامعه‌پذیری و هنجارهای جامعه‌ای که فرد در آن زیسته و در راستای جهانی‌شدن، با استفاده از ابزارها و رسانه‌های جدید و افزایش

اطلاعات (آگاهی تضادآفرین) شکل گرفته، پدید می‌آید. همان‌طور که گیدنز هم بیان می‌کند موضوع تغییر شکل هویت شخصی و پدیدهٔ جهانی‌شدن در دوران متأخر اخیر، دو قطب دیالکتیک محلی و جهانی را تشکیل می‌دهند. به عبارت روشن‌تر، حتی تغییرات وجوه بسیار خصوصی زندگی شخصی نیز مستقیماً با تماس‌های اجتماعی بسیار وسیع پُردامنه ارتباط دارد (گیدنز، ۱۳۹۴:۵۶) که بحران‌هایی را در زمینهٔ هویت ایجاد کرده است. به‌طورکلی، «ارزش‌های درونی‌شده» در فرد (از طریق جامعه‌پذیری و...) شکل می‌گیرد. بخش غالب فرهنگ در جامعهٔ ما در محیط خانواده شکل می‌گیرد و گاه با آنچه روال جاری در جوامع مدرن است، در تضاد قرار می‌گیرد و فرد را دچار نوسان‌های کنشی و تناقض می‌سازد؛ چراکه در مسیر انتخاب کنش با موانعی روبه‌رو است که انتخاب را برایش دشوار می‌کند. مصاحبه‌شوندهٔ ۲۴ ساله دراین‌باره روایت دیگری از زندگی خود را شرح می‌دهد:

«به دلیل تفکراتی که با بعضی از ارزش‌های سنتی (مذهبی) جامعه در تضاد هست، با اطرافیان خودم دچار تناقض ارزشی و اخلاقی شده‌ام، به‌طوری‌که احساس می‌کنم که به‌اندازهٔ یک دنیا باهم فاصله داریم و سَر این مسائل با اطرافیانم جروبحث می‌کنم که متأسفانه به خاطر بی‌اعتنایی به بعضی مسائل نسبت بی‌دینی به من داده‌اند. برداشت من از سنت با دیگران فرق دارد، منظور من اون سنتی است که ارزش‌های قومی و زبانی من از آن نشئت گرفته باشه، متأسفانه در جامعهٔ ما همه دوست دارن امروزی دیده شوند اما نمی‌توانند، چون امروزی‌بودن با ارزش‌های مذهبی در تعارض هست» (مرد، ۲۴ ساله).

با توجه به مباحث مطرح‌شده، به نظر می‌رسد در جامعهٔ ما امروزه به علت تغییرات سریع در دنیای نوین، نوعی خواست تغییر - خواست دگرگونی خود و جهان که هم‌زمان البته با ترس از سردرگمی و آشفتگی ترس از اضمحلال زندگی همراه است - به چشم می‌آید. ازیک‌طرف جهانی با جو تنش و تلاطم، مستی و گیجی روانی، گسترش امکانات ولی توأم با تخریب مرزهای سنتی، اخلاقی، ارزشی، پیوندهای شخصی، کرامت نفس و... را داریم. از جهتی دیگر، خود را داریم که به قول گیدنز در جریان یک رشته حوادث و فاجعه‌های تهدیدآمیز اجتماعی و شخصی از جایگاه اجتماعی خاص خویش محروم شده است و یک بازنده[1] به حساب می‌آید که تلاش می‌کند، همان‌طور که قبلاً ذکر شد، گره‌هایی را باز کند که با آن و در آن و به‌رغم آن زندگی می‌کند و تمام سعی خود را در روابط شخصی و دیگر عرصه‌های زندگی‌اش بر باقی‌ماندن متمرکز می‌کند.

1. Survivor

چنین کسی را نمی‌توان گفت که همهٔ کنترل خود را روی وضع‌وحال زندگی خویش از دست داده است. به نظر می‌رسد که در جامعهٔ ما این تلاش برای ماندن در سطح خُرد باقی مانده است که نتایج پژوهش همین قضیه را تأیید می‌کند و در سطح کلان آنچه را تجربهٔ خلع‌ید نام گرفته است، اتفاق افتاده است. یعنی روایت افراد این را نشان می‌دهد که فرد در زمینه‌های عمدهٔ دنیای پدیداری خویش گرفتار احساس بی‌اختیاربودن و خلع‌ید شده است. در سطح خُرد این حالت تصاحب بیشتر در روایت‌های ذهنی باقی مانده است و حالتی رؤیاگونه به خود گرفته است.

۵-۵. سبک زندگی به‌عنوان دستورالعمل

پدیدهٔ فردگرایی در بسیاری از نظریه‌ها و پژوهش‌ها به‌مثابهٔ یکی از ویژگی‌های هویت مدرن، چه از لحاظ پذیرش و تأیید و چه از لحاظ نقد این پدیده به‌منزلهٔ تضعیف‌کنندهٔ هویت جمعی، حائز اهمیت بوده است. حقیقت این است که فردگرایی پدیده‌ای مدرن است که در جوامع امروز رخ داده و قدرت عاملیت فرد را در برابر مجموعه‌ای از ساختارها و همچنین حریم و حیطهٔ شخصی افزایش داده است. در این میان، شکل‌گیری «برنامه‌ای برای سبک زندگی» را نیز می‌توان از نمودهای برجستهٔ افزایش عاملیت فردی دانست؛ چراکه فرد در چارچوب سبک زندگی مدرن، بیش از گذشته در انتخاب، تنظیم و مدیریت شیوه‌های مختلف زندگی و هویت شخصی خود نقش دارد.

در جوامع درحال‌گذار که هویت جمعی و جمع‌گرایی استحکام دارد، فردگرایی در فضای سیاسی و فرهنگی ایران تناقض‌هایی را برای فرد (اغلب در رابطه با خانواده) به وجود می‌آورد. ازیک‌طرف ادعا می‌شود که زندگی نامتعین‌تر و به «پروژه‌ای شخصی[1]» بدل شده است که افراد (به‌ویژه جوانان) ناچارند سمت‌وسوی مسیر زندگی و سبک زندگی‌شان را برنامه‌ریزی و هدایت کنند (بک و بک-گرنشایم، ۲۰۰۲، به نقل از فرانس، ۱۲۶:۱۳۹۶). اما از طرف دیگر این سیّال‌بودن در فضای ایران به‌صورت بلاتکلیفی‌ای مزمن درمی‌آید. مصاحبه‌شوندهٔ خانم ۲۸ ساله مجرد در مورد تفریحات این‌چنین سخن می‌گوید:

«خُب، تفریحات توی این زمانه بیشتر از فضای مجازی تأثیر می‌گیره و همه دوس دارن مجردی و تنهایی برن عشق‌وحال کنن [با قهقهه بلند]. اون‌جا دیگه راحتی و کسی نیست

1. Biographical project

که بگه این کار رو نکن هم برای دخترا و هم برای پسرا. توی این نوع تفریح‌کردن چالش‌های زیادی برای آدم پیش می‌آد و جالبه چون هر بار با یه‌سری آدم جدید بیرون میری».

گرایش‌ها و ترجیحات دورهٔ جوانی که پایه‌های آن از نوجوانی آغاز می‌شود، با دوره‌های سنی دیگر تفاوت‌هایی دارد. ترجیحاتی که در نوع و سبک زندگی، نوع تفریح‌ها، گذران بخش غالب اوقات فراغت با دوستان و کم‌تر با خانواده، هنجارشکنی‌های مربوط به جوانی و نوجوانی، ظاهر گاه غیرمتعارف و مسائلی دیگر ازجمله مواردی است که شکل ذائقهٔ جوانان را به سمت خطرپذیری و تمایل به هیجان در این دوره پیش می‌برد و گاه با نظم و قواعد خانواده و جامعه نیز در تضاد قرار می‌گیرد. مصاحبه‌شوندهٔ آقا ۲۲ ساله دربارهٔ ترجیحات جوانان می‌گوید:

«این روزا همه دوس دارن مجرد زندگی کنن، حتی متأهل‌ها هم همه‌ش از دست متأهلی آه و ناله می‌کنن که اسیر شدن توی زندگی. پس ما هم وقتی شرایط رو می‌بینیم، ناخواسته بیشتر به سمت مجردی زندگی‌کردن می‌ریم. الآن دیگه تشکیل خانواده خیلی مهم نیست، مثلاً حتی زندگی سفید هم وارد سنندج شده و این با سبک و نحوهٔ زندگی‌کردنی که پدر و مادرامون بهمون یاد دادن، در تضاد کامل هست».

مصاحبه‌شوندهٔ خانم ۲۱ ساله ازجمله نمونه‌هایی است که به‌شدت به فردی‌شدن امور مختلف در زندگی روزمره گرایش دارد:

«او در زمینهٔ ازدواج سنتی از نظر فرهنگی (به‌ویژه در خانواده) در باب ازدواج غیرسنتی (از طریق آشنایی دونفره) در مسیر انتخاب احساس مانع می‌کنه: مثلاً در مورد ازدواج؛ من ازدواج سنتی را دوست ندارم، دوست دارم با یک نفر آشنا شوم، بعد ازدواج کنم. اما خوب صددرصد خانواده‌هام مخالف‌اند با همچین چیزی، توی جامعه کم‌وبیش جا افتاده، ولی مردم اطرافم، فامیل‌هایم، اصلاً همچین چیزی را نمی‌پسندن».

سبک زندگی جوانان در مواجهه با مداخلات و فشارهای گسترده بیرونی قرار دارد که امکان برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری فردی را محدود می‌کند. این شرایط به‌ویژه در بستر تعارضات پیچیده‌ای شکل می‌گیرد که ریشه در کشمکش میان سنت و مدرنیته دارد؛ از یک‌سو، جامعهٔ سنتی با ارزش‌ها و انتظارات تثبیت‌شده‌اش و از سوی دیگر، سبک زندگی مدرن که تأکید بر آزادی و فردگرایی دارد، در تعارض مستقیم با یکدیگر قرار دارند. افزون‌براین، جوانان درگیر تضادی عمیق میان خواسته‌های فردگرایانه و ارزش‌های خانواده هستند که به‌عنوان مهم‌ترین نهاد اجتماعی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی هویت و رفتار آن‌ها ایفا می‌کند. هم‌چنین، تقابل میان ارزش‌های مدرن و باورهای دینی مزید بر علت شده و فضای هژمونیکی پُرتنش ایجاد

می‌کند که نَه‌تنها توانایی انتخاب و اختیار جوانان را محدود می‌سازد، بلکه سردرگمی و احساس سرگیجهٔ آن‌ها در مواجهه با گزینه‌ها و مسیرهای زندگی را افزایش می‌دهد. چنین فضایی، به‌جای تسهیل رشد و خودمختاری، موانع جدی در مسیر کنشگری آزاد و تحقق فردی جوانان به وجود می‌آورد.

مونتاژ زنانه بدن

زیباسازی بدن و بدن نمایی یکی از ارزش‌های عمدهٔ اجتماعی نزد جوانان و نیز بخش عمدهٔ خانواده‌های آنان محسوب می‌شود. به‌زعم گیدنز در دورهٔ مدرن «خود» هویت منفعلانه ندارد و به‌منزلهٔ تصویری بازتابی از خویشتن است که فرد مسئولیت آن را بر عهده دارد. حقیقت وجود ما همانی نیست که هستیم، بلکه چیزی است که از خویشتن می‌سازیم و از نظر گیدنز این بازتابندگی خود تا محدودهٔ بدن ما نیز امتداد می‌یابد و در اینجا بدن جزئی از یک نظام کنشی است و نَه صرفاً یک شیء منفعل (گیدنز،۱۳۹۴:۱۱۴). پاسخ مصاحبه‌شوندگان زن حاکی از آن است که آن‌ها توجه زیادی به بدن و جراحی‌های زیبایی از خود بروز داده و به نحوی می‌خواهند بیشتر مورد توجه قرار بگیرند.

«اگر به خود برسیم بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرم، دوست دارم امروزی (مدرن) باشم، آرایش برای خانم‌ها لازمه، چون اعتمادبه‌نفسمان را بالا می‌برد، هروقت آرایش‌شده خود را جلو آینه می‌بینم، احساس می‌کنم یه کسی دیگه‌ای هستم» (زن، ۲۲ ساله، مجرد).

«انسان‌ها همه زیبایی را دوست دارند. قطعاً اون کسی هم که به عمل‌های زیبایی متوسل می‌شود یه‌جور احساس نیاز می‌کنه، دوست داره که دیده بشه و دیگران او را تمجید و تحسین کنند. برای این‌که آیندهٔ خوبی داشته باشی، باید به خود برسی، تو این دور و زمانه اگر بخواهی ازدواج موفقی داشته باشی، باید امروزی باشی» (زن، ۲۰ ساله، مجرد).

«در دنیای امروز زنان به پوست و زیبایی صورت اهمیت زیادی قائل‌اند، خوب دید جامعه تغییر کرده است. دنیای مصرف با این همه محصولات آرایشی و بهداشتی در کنار تبلیغات زیاد باعث شده استفاده از این محصولات افزایش پیدا کند، من افرادی را می‌شناسم که حاضرند هزینهٔ بالایی را برای این کرم‌های پوستی بپردازند و معتقدند که معجزه می‌کند» (زن، ۲۸ ساله، مجرد).

امروزه بدن، به‌ویژه بدن زن، به اسطوره‌ای اخلاقی در مصرف تبدیل شده و سرمایه‌داری

توجه ویژه‌ای به آن دارد. از طریق تبلیغات و کالاهای مختلف، زنان به‌تدریج بدن خود را به‌عنوان سرمایه‌ای ارزشمند می‌بینند و این سیاست جهانی آن‌ها را به بازسازی بدنشان واداشته است. در چارچوب فردی‌شدن معاصر، فردی‌شدن حس‌ها هم‌زمان با فردی‌شدن بدن رُخ می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که افراد با تغییر بدن خود تلاش می‌کنند هویت و وجودشان را دگرگون کنند. بدن دیگر یک تجسم ثابت از «خود» نیست، بلکه یک ساختار شخصی، گذرا و قابل‌تغییر بر اساس تمایلات فردی است (لو برتون، ۱۳۹۶: ۱۲۵).

نمای ظاهری بدن مشتمل بر همهٔ ویژگی‌های سطحی پیکر ما است - ازجمله طرز پوشش و آرایش - که برای خود شخص و برای افراد دیگر قابل‌رؤیت است و به‌طورمعمول آن‌ها را به‌عنوان نشانه‌هایی برای تفسیر کنش‌ها به کار می‌گیرند. کردار مشخص‌کننده آن است که فرد از نمای ظاهری خود چگونه در فعالیت‌های روزمره استفاده می‌کند: منظور آن است که در ارتباط با قراردادهای ساختاری زندگی روزانه بدن را چگونه بسیج می‌کنیم. شهوانیت بدن ارتباط می‌یابد با آمادگی و تمایل جسمانی در مواجه با لذت‌ها و دردها. و سرانجام می‌رسیم به رژیم‌هایی که بدن را به پیروی از آن‌ها وامی‌داریم (گیدنز، ۱۳۹۴:۱۴۴).

در سبک زندگی جوانان، بدن دیگر صرفاً یک موجودیت ثابت و منفعل نیست، بلکه بخشی از هویت فردی است که فرد مسئول بازسازی و مدیریت آن است. به‌ویژه در میان زنان جوان، توجه به زیبایی و مراقبت از بدن نقش مهمی در شکل‌دهی تصویر مطلوب از خود و افزایش اعتمادبه‌نفس دارد. استفاده از آرایش و جراحی‌های زیبایی به‌عنوان ابزارهایی برای بازتعریف هویت، بیان‌گر تمایل به انطباق با معیارهای مدرن زیبایی و جلب‌توجه در جامعه است. بدن به‌عنوان سرمایه‌ای اجتماعی و فرهنگی مطرح می‌شود که افراد برای موفقیت در عرصه‌های مختلف زندگی، ازجمله روابط اجتماعی و ازدواج، ناچار به سرمایه‌گذاری و بازسازی آن هستند.

در این روند، بدن از یک ساختار ثابت به پدیده‌ای قابل‌تغییر تبدیل شده که فرد بر اساس تمایلات و خواسته‌های شخصی آن را شکل می‌دهد. نمای ظاهری بدن به‌عنوان زبانی غیرکلامی در تعاملات روزمره، نقش مهمی در انتقال پیام‌های هویتی و اجتماعی دارد. همچنین، رابطهٔ بدن با تمایلات جسمانی و تجربه‌های لذت و درد، مراقبت از بدن را به فرایندی پیچیده و چندبُعدی تبدیل می‌کند. درنهایت، بازسازی و مراقبت از بدن بخشی از فرایند گسترده‌تر خودسازی و تعریف مجدد هویت در بستر تحولات فرهنگی و اجتماعی معاصر است.

٦. بحث و نتیجه‌گیری

با تغییرات کلی، مصادف با شکل‌گیری سرمایه‌داری نوین و جریان مدرن که در قرن حاضر به وجود آمده است، ساختار زندگی سنتی به‌سرعت در هم شکسته شد. درهم‌ریزی هویت سنتی، فرصت‌های زندگی گسترده، شرایط زندگی جدید و آشفتگی‌های ناشی از آن به موضوعی چالش‌برانگیز درآمده است. ما در این پژوهش در چارچوب نظریهٔ سیاست زندگی گیدنز با اتکا به روش تحلیل روایت به بررسی انتخاب‌ها و تناقض‌های ارزشی که جوانان در بافت زندگی روزمره با آن روبه‌رو هستند پرداختیم. این مقاله نسبت به تحقیقات پیشین، با تمرکز بر تجربه‌های عینی و فرآیندهای فردی جوانان در مواجهه با ارزش‌ها و انتخاب‌هایشان، به بررسی عمیق‌تری از نحوهٔ تصمیم‌گیری و بازتعریف ارزش‌ها می‌پردازد.

در تحقیقات پیشین عمدتاً تمرکز بر تحلیل وضعیت ارزش‌ها و تحولات آن‌ها در نسل‌های مختلف بوده است و به‌ویژه به بررسی تأثیر تغییر نسل بر دگرگونی ارزش‌ها پرداخته شده است. بااین‌حال، این مطالعات کم‌تر به پرسش اساسی و کلیدی پرداخته‌اند که جوانان امروز چگونه نسبت به زندگی، انتخاب‌ها، اصول اخلاقی و ارزش‌های شخصی خود تصمیم‌گیری می‌کنند و فرآیند شکل‌گیری این نگرش‌ها در شرایط معاصر چگونه است. به‌بیان‌دیگر، پژوهش‌های گذشته بیشتر به تحلیل کلی تغییرات ارزش‌ها در بستر تاریخی و نسلی پرداخته‌اند، اما به‌طور عمیق به تجربهٔ زیستی و کنش‌های فردی جوانان در مواجهه با این ارزش‌ها و نحوهٔ تأثیرگذاری آن‌ها بر هویت و سبک زندگی جوانان کم‌تر توجه کرده‌اند. این فاصلهٔ نظری، زمینه‌ای مهم برای پژوهش حاضر فراهم می‌آورد تا با رویکردی متمرکز بر تجربه‌های عینی و فردی جوانان، روند تصمیم‌گیری و بازتعریف ارزش‌ها در زندگی آنان را واکاوی نماید. بنابراین، هدف مطالعه حاضر این بود که درک کند جوانان ۲۰ تا ۳۲ سال سنندج چه روایتی از سیاست زندگی روزمره خود دارند و چه بسترها و شرایطی در تجربهٔ آنان نقش دارد.

بر همین اساس در رابطه با پرسش «روایت خود از مفهوم زندگی را بیان کنید؟»، بر اساس یافته‌های پژوهش سه مضمون برجسته شد. الف) زندگی به‌عنوان اجبار، ب) حیات اجتماعی مکانیکی و ج) ایدئولوژی انتظار. با توجه به نتایج پژوهش، ایدهٔ کلی در باب روایت زندگی از سوی جوانان معطوف به مجموعه‌ای از تناقضات است. ازیک‌طرف زندگی به‌عنوان آرمانی ذهنی ارزش زیادی برای فرد دارد و فی‌نفسه ارزشمند است و از سوی دیگر به دلیل ساختارهای مسلط، زندگی روزمره فاقد احساس معنادار‌بودن، تکراری، جبرگرایانه روایت شده است. در این میانه ایدئولوژی‌ای ذهنی حضور دارد که آن را ایدئولوژی انتظار نامیده‌ایم، بدین معنی که افراد و

به‌گونه‌ای مکرر منتظر هستند که زندگی را آغاز کنند، انگار که هم‌اکنون و هم در گذشته و حال مشغول زندگی نبوده‌اند، زندگی چیزی است مربوط به آینده.

در رابطه با پرسش «در زندگی شخصی با چه محدودیت‌هایی روبه‌رو هستید؟» نتایج پژوهش نشان داد که جوانان دارای محدودیت‌های درونی و بیرونی هستند که در این میان سهم بیشتر به محدودیت‌های بیرونی تعلق می‌گیرد. درحالی‌که در جامعه، فرد هنوز در یک ساختار نیمه‌سنتی زندگی می‌کند و تکنولوژی دنیای مدرن هم به جامعه رُسوخ کرده، اما چون فاقد پیش‌زمینهٔ فرهنگی در جامعه است نمی‌تواند به‌وجودآورندهٔ چندگانگی انتخاب‌هایی باشد که فرد در جوامع جدید با آن روبه‌روست. به نظر می‌رسد در جامعهٔ ما افراد با آن‌که اظهار می‌دارند از سنت‌های خود فاصله گرفته‌اند و به گونه‌هایی خود را مدرن نشان می‌دهند، اما کماکان ارزش‌های سنتی برای افراد همچنان معنی‌دار است و درواقع فرد میان این دوگانگی سنتی و مدرن گرفتار شده است. ایدهٔ اصلی دراین‌باره معطوف به حیات متناقض زندگی اجتماعی و مدرنیته است؛ مجموعه‌ای گسترده از فشارها و محدودیت‌های بیرونی همچنان به دلایل مختلف حضوری تأثیرگذار دارند و از طرف دیگر همهٔ امکانات ذهنی را دارند، اما به لحاظ عینی ناتوان از بازاندیشی هستند.

در رابطه با سؤال «در زندگی شخصی رابطهٔ خود با دیگری را چگونه ارزیابی می‌کنید؟» مضمون غیاب عینی حوزهٔ خصوصی و تمنای ذهنی آن را برجسته کردیم. غیاب گستردهٔ حوزهٔ خصوصی و کاستی‌های موجود در آن، در کنار نوعی زندگی درونیِ رها از محدودیت‌ها و کنترل‌های بیرونی، سبب شده است که حوزهٔ خصوصی به تمنایی ذهنی بدل شود؛ تمنایی که نه در فضای واقعی، بلکه در فضای مجازی برساخته می‌شود و با تصور رهایی از کنترل‌های بیرونی همراه است.

در رابطه با پرسش «در زندگی خود با چه تناقضات و تعارضات ارزشی و اخلاقی روبه‌رو هستید؟» مضمون مخمصهٔ تعارضات ارزشی و اخلاقی را استخراج کردیم. در این رابطه نتایج پژوهش نشان داد که روایت جوانان معطوف به گشودن برخی از گره‌هاست که با آن و در آن و به‌رغم آن زندگی می‌کنند. ایدهٔ اصلی در این رابطه آن است که جوانان به‌رغم متکثرشدن و چندگانگی‌های کنش متقابل، هنوز در شکل خانوادگی و پیوندهای خونی شکلی از یکپارچگی را برای خود حفظ کرده‌اند و تعهدهای سنتی دینی و قومی در کنار زندگی خانوادگی همچنان وجود دارد. در همین رابطه روایت افراد در سطح کلان و تأثیرگذار زندگی معطوف به تجربهٔ خلع‌ید است، اما در سطح خُرد زندگی روزمره (حوزهٔ کنش متقابل) می‌توانند مدعی تصاحب باشند. در کل به این نتیجه رسیدیم که خودآیینی‌ای وجود ندارد، خودکنترلی زیر سایهٔ اقتدارها و مرجع‌های بیرونی است و به‌تبع شخصیت‌طلبی نیز به آرمانی فردی بدل شده است.

در رابطه با پرسش «برنامه‌ریزی زندگی جوانان» بر اساس نتایج پژوهش دو مضمون برنامه برای سبک زندگی و مونتاژ بدن زنانه را استخراج کردیم. که به‌طورکلی برنامه‌ریزی برای سبک زندگی در چارچوب مصرف‌گرایی صورت می‌گیرد، چه مهارت‌ها، فراغت‌ها، سبک‌های مربوط به شیوهٔ زندگی. به نظر می‌رسد در جامعهٔ ما تسلّط ساختارهای کلان بر زندگی، فضای پُرتنش و متناقضی را رقم زده است، تناقض میان جامعهٔ سنتی و سبک زندگی مدرن، تناقض میان اهمیت فردگرایی و ارزش‌های خانواده و تناقض میان ارزش‌های مدرن زندگی با ارزش‌های دینی و مذهبی فرد که این شرایط قدرت انتخاب را از فرد سلب می‌کند.

اما مضمون مونتاژ زنانهٔ بدن حاکی از این است که مردان در جامعهٔ ما کم‌تر از زنان به موضوع بدن اهمیت می‌دهند. شاید به دلیل آن‌که مردان در جامعهٔ ما از نقش‌های سنتی خود جدا نشده‌اند و توجه به بدن در مردان صرفاً در حد لباس و سلایق پوششی است و مردان در جامعهٔ ما میانه‌ای با سبک‌های مدرن آرایشی بدن ندارند. اما در مورد زنان وضعیت به‌شدت متفاوت است. در جامعهٔ ما زنان امکان حضور در سایر عرصه‌های اجتماعی را برای خود نمی‌بینند، بنابراین توجه به بدن روبه‌افزایش است. در اینجا کثرت انتخاب برای زنان وجود ندارد و زنان در فضای گفتمان جنسی قضاوت و دیده می‌شود. قرارگرفتن در این شرایط فضای متناقضی را به وجود می‌آورد که قدرت انتخاب را از آنان سلب می‌کند و به‌ناچار خود به ابزاری در جهت بازتولید این شرایط بدل می‌شود.

در این شرایط، شکل‌دادن به زندگی بیشتر به پیروی از گفتمان مصرف‌گرایی و گفتمان‌های مخالف خوان محدود شده است. بنابراین، «سیاست زندگی» به معنای گیدنز، دیگر سیاست تصمیم‌گیری نیست، بلکه توانایی زیستن در میان تضاد فشارهای واقعی و انتظارات ذهنی است. این وضعیت خاص جامعهٔ کردستان را نیز بازتاب می‌دهد؛ جایی که سرمایه‌های ذهنی افراد تحت تأثیر آموزش و شبکه‌های اجتماعی افزایش یافته، اما محدودیت‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی انتخاب‌های واقعی را محدود کرده است. مسئلهٔ اصلی، نَه انتخاب‌های فردی، بلکه نحوهٔ تعریف و تفسیر افراد از وضعیت ذهنی و عینی زندگی‌شان است. در این چارچوب، سیاست زندگی به معنای تحمل فشارها و تلاش برای زیستن در این مخمصه است.

آنچه برای جوانان در کردستان اتفاق افتاده است تحولات فرهنگی قابل‌توجهی است؛ اما این تحولات بدون فراهم‌شدن زمینه‌های لازم برای بازاندیشی و بازتعریف زندگی صورت گرفته‌اند. اگرچه جریان‌های اطلاعاتی و گسترش رسانه‌ها به‌طور گسترده‌ای رُخ داده، اما به دلیل فقدان شناسایی و پذیرش رسمی این تغییرات، سرخوردگی‌های ذهنی و عینی در میان جوانان شکل

گرفته است. در این بستر، گفتمان‌های مصرف‌گرایی و انواع گفتمان‌های مخالف‌خوان به بخشی از فرضیهٔ «انتخاب نامرئی» تبدیل شده‌اند که به‌طور مداوم در حال ظهور و تأثیرگذاری بر سیاست زندگی جوانان هستند.

تشکر و قدردانی

بدین‌وسیله از شرکت‌کنندگان در پژوهش که در مراحل مختلف تحقیق ما را یاری کرده‌اند، صمیمانه تشکر می‌کنیم.

منابع مالی

این مقاله به‌صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان تأیید می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافعی ندارند.

منابع

– آقاجان‌زاده، هادی (۱۴۰۰). مطالعات فرهنگی در ایران: هم‌آیندی‌های یک سیاست دانش. تهران: گام نو.
– آزادارمکی، تقی (۱۳۸۶). فرایند تغییر نسلی: بررسی فراتحلیلی در ایران. فصلنامه جوانان و مناسبات نسلی، ۱، ۴۱-۶۸.
– آزادارمکی، تقی و غفاری، غلامرضا (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی نسلی در ایران. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
– اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی. ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.
– بارکر، کریس (۱۳۹۱). مطالعات فرهنگی (نظریه و عملکرد). ترجمه مهدی فرجی و نفیسه حمیدی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
– برمن، مارشال (۱۳۹۲). تجربه مدرنیته. ترجمه مراد فرهادپور. تهران: طرح نو.
– بک، اولریش (۱۴۰۲). جامعهٔ مخاطره: به‌سوی مدرنیته‌ای نوین. ترجمه مهدی فرهمندنژاد و رضا فاضل. تهران: ثالث.
– بودریار، ژان (۱۳۸۱). در سایه اکثریت‌های خاموش. ترجمه پیام یزدان‌جو. تهران: مرکز.
– تاجبخش، غلامرضا و گودرزی، فرشاد (۱۴۰۱). مدل‌سازی معادله ساختاری تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر هویت جوانان استان آذربایجان غربی. پژوهش‌های ارتباطی، ۲۹(۱۱۰)، ۱۳۱-۱۵۷.
– ذکایی، محمدسعید (۱۴۰۱). ارزش‌ها و سبک‌های زندگی جوانان ایرانی در نیم‌قرن اخیر: تداوم‌ها و گسست‌ها. فصلنامه علوم اجتماعی، ۳۰(۹۹)، ۴۷-۸۸.
– ریتزر، جرج (۱۳۸۴). نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: علمی.

– شفرز، برنهارد (۱۳۸۳). مبانی جامعه‌شناسی جوانان. ترجمه کرامت‌الله راسخ. تهران: نی.
– شیرکرمی، جواد؛ شریفی‌دروازه، مرضیه و خدادادی، قاسم (۱۳۹۷). جامعه ایرانی و چالش‌های سبک زندگی جدید. دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، ۱(۱)، ۴۵-۶۱.
– عباسی‌مقدم، حمیدرضا؛ اسماعیلی، محمدرضا و زرگر، طیبه‌السادات (۱۴۰۰). ارتباط مدل سبک زندگی، سواد رسانه‌ای و هویت اجتماعی در سازمان‌های ورزشی کشور. مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۲۰(۵۲)، ۲۹-۴۰.
– فرانس، الن (۱۳۹۶). فهم جوانی در مدرنیتهٔ متأخر. ترجمه مصطفی درویشی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
– غفاری، غلامرضا و تمیزی‌فر، ریحانه (۱۳۹۰). روند تغییرات ارزشی جامعه ایران: تبیین نسلی تغییرات ارزشی شهروندان تهرانی. پژوهشنامهٔ جامعه‌شناسی جوانان، ۱(۲)، ۲-۲.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷). جهان رهاشده. ترجمه علی‌اصغر سعیدی و یوسف حاجی‌عبدالوهاب. تهران: علم و ادب.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷). فراسوی چپ و راست. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: علمی.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۹۳). چشم‌اندازهای جهانی. ترجمه محمدرضا جلائی‌پور. تهران: طرح نو.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۹۴). تجدد و تشخص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: نی.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۹۴). پیامدهای مدرنیت. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: مرکز.
– لوبروتون، داوید (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی بدن. ترجمه ناصر فکوهی. تهران: ثالث.
– هیفی، برایان (۱۳۹۶). مدرنیته متأخر و تغییر اجتماعی. ترجمه یعقوب احمدی و پرویز سبحانی. تهران: کویر.

– Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. Qualitative research, 1(3), 385-405.
– Bruner, M. Balish, S. Forrest, C. Brow, S. (2017). “Ties That Bond: Youth Sport as a vehicle for Social Identity and Positive Youth Development”. Journal Research Quarterly for Exercise and Sport, DOI: 10.1080/02701367.2017.1296100.
– Nikezic, A. Trajkovic, J. Milovanovic, A. (2021). “Future Housing Identities: Designing in line with the contemporary sustainable urban Life style”. Journal Buildings, 11(18), 1-23. DOI.org/10.3390 buildings 11010018.
– Preat, S. Aelst, P. Erkel, P. Veeken, & S. Martens, D. (2021). “Predictive modeling to study life style politics with Facebook like”. Journal EPJ Data Science, 10(50), 1-25.

References in Persian

– Abbasi-Moghadam, H. R., Esmaeili, M. R., & Zargar, T. S. (2021). The relationship between lifestyle model, media literacy, and social identity in sports organizations of the country. Strategic Studies on Youth and Sports, 20(52), 29-

40. (In Persian)
– Aghajanzadeh, H. (2021). Cultural studies in Iran: The conjunctions of a knowledge politics. Tehran: Game No Publishing. (In Persian)
– Azad Armaki, T. (2007). The process of generational change: A meta-analytical study in Iran. Quarterly of Youth and Generational Relations, 1(1), 41-68. (In Persian)
– Azad Armaki, T., & Ghaffari, G. R. (2013). Generational sociology in Iran. Tehran: Jahad-e Daneshgahi Publishing. (In Persian)
– Barker, C. (2012). Cultural studies: Theory and practice (M. Faraji & N. Hamidi, Trans.). Tehran: Institute for Social and Cultural Studies. (In Persian)
– Baudrillard, J. (2002). In the shadow of the silent majorities (P. Yazdanjoo, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. (In Persian)
– Beck, U. (2023). Risk society: Towards a new modernity (M. Farahmandnejad & R. Fazel, Trans.). Tehran: Sales Publishing. (In Persian)
– Berman, M. (2013). All that is solid melts into air: The experience of modernity (M. Farhadpour, Trans.). Tehran: Tarh-e No Publishing. (In Persian)
– France, A. (2017). Understanding youth in late modernity (M. Darvishi, Trans.). Tehran: Research Center for Culture, Arts and Communication. (In Persian)
– Ghaffari, G. R., & Tamizifar, R. (2011). The trend of value changes in Iranian society: A generational explanation of value changes among citizens of Tehran. Journal of Youth Sociology, 1(2), 2-2. (In Persian)
– Giddens, A. (2008). Beyond left and right (M. Solasi, Trans.). Tehran: Elmi Publishing. (In Persian)
– Giddens, A. (2014). Global perspectives (M. R. Jalaeipour, Trans.). Tehran: Tarh-e No Publishing. (In Persian)
– Giddens, A. (2015). Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age (N. Movafaghian, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
– Giddens, A. (2008). Runaway world (A. A. Saeidi & Y. Haji Abdolvahhab, Trans.). Tehran: Elm va Adab Publishing. (In Persian)
– Giddens, A. (2015). The consequences of modernity (M. Solasi, Trans.). Tehran: Nashr-e Markaz. (In Persian)
– Heaphy, B. (2017). Late modernity and social change (Y. Ahmadi & P. Sobhani, Trans.). Tehran: Kavir Publishing. (In Persian)
– Inglehart, R. (1994). Culture shift in advanced industrial society (M. Vetr, Trans.). Tehran: Kavir Publishing. (In Persian)
– Le Breton, D. (2017). The sociology of the body (N. Fakouhi, Trans.). Tehran: Sales Publishing. (In Persian)
– Ritzer, G. (2005). Sociological theory in the contemporary era (M. Solasi,

Trans.). Tehran: Elmi Publishing. (In Persian)
– Schäfers, B. (2004). Introduction to the sociology of youth (K. Rasekh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
– Shirkarami, J., Sharifi Darvazeh, M., & Khodadadi, Q. (2018). Iranian society and the challenges of new lifestyle. New Achievements in Humanities Studies, 1(1), 45-61. (In Persian)
– Tajbakhsh, G. R., & Goodarzi, F. (2022). Structural equation modeling of the effect of virtual social networks on the identity of youth in West Azerbaijan province. Communication Research, 29(110), 131-157. (In Persian)
– Zokaei, M. S. (2022). Values and lifestyles of Iranian youth in the last half-century: Continuities and ruptures. Social Sciences Quarterly, 30(99), 47-88. (In Persian)

Research Article

A Qualitative Exploration of Singleness in Iran: A Reflective Choice within Structural Constraints

Ayoub Sakhaei
Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities, Kashan University, Kashan, Iran/ Sakhaei@kashanu.ac.ir

Abstract

Marriage is one of the most fundamental stages of human life and a cornerstone of social reproduction. However, the postponement of marriage and the rising prevalence of singleness—particularly among adults—have become significant social concerns. This study aims to explore the lived experiences of single adult men and women and to analyze the relationship between individual choice and structural constraints. Adopting a qualitative approach and employing grounded theory methodology, the study was conducted among 28 single men and women aged over 35 residing in Tehran. Data were collected through semi-structured interviews. The findings indicate that singleness is shaped through the interaction of economic and cultural pressures, changing individual values and attitudes, experiences of unsuccessful romantic relationships, and socio-cultural norms. The core category of the study is identified as "singleness as a reflective choice within structural constraints." The results suggest that individuals, through rational assessment of structural limitations and the exercise of personal agency, choose singleness as a logical and low-risk life strategy. This study demonstrates that a meaningful understanding of singleness requires situating it within the dynamic interaction between individual choice and socio-cultural conditions.

Keywords: Singleness; Reflective Choice; Structural Constraints; Lived Experience; Grounded Theory.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 26/08/2025 Accepted: 14/10/2025 Pages 171-211

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

Marriage has traditionally occupied a central position in individual life, family formation, and social reproduction in Iranian society. In recent decades, however, substantial transformations have occurred in intimate relationships, family formation, and individual life courses. Singlehood has consequently become a significant social phenomenon with demographic, cultural, familial, and policy implications. Yet non-marriage encompasses heterogeneous situations: some individuals remain unmarried because of economic insecurity, unstable employment, or limited opportunities, whereas others increasingly regard singlehood as a meaningful and consciously chosen way of organizing their lives.

This distinction raises a central sociological question concerning the relationship between individual agency and structural constraint. Agency-oriented approaches emphasize educational attainment, women's financial independence, individualism, changing lifestyles, and the redefinition of marriage as factors expanding the possibility of choosing singlehood. Structural approaches, by contrast, emphasize economic pressures, employment insecurity, gender inequalities, cultural expectations, and the increasing costs of marriage. From this perspective, what appears to be individual choice may partly represent a response to circumstances that make marriage uncertain, costly, or risky. Although previous studies have examined individual, economic, cultural, and structural determinants of delayed marriage and singlehood, less attention has been paid to how adults themselves interpret and negotiate the relationship between choice and constraint. The present study therefore examines how single adult women and men interpret their situation and how individual agency interacts with economic, cultural, familial, and institutional constraints. Drawing on reflexivity, agency–structure relations, life course, and changing cultural and normative patterns of marriage, the study asks how singlehood is constructed as a lived and meaningful social experience in contemporary Iran.

2. Methodology

The study employed grounded theory to conceptualize the social processes underlying singlehood. Grounded theory was selected because the purpose was to develop an explanatory conceptual model grounded in participants' lived experiences rather than test a predetermined theoretical proposition.

Data were collected through semi-structured, in-depth interviews with 28 single women and men over the age of 35 residing in Tehran. Participants were selected through purposive, theoretical, and snowball sampling. Purposive sampling identified participants meeting the criteria; theoretical sampling enriched categories; and snowball sampling facilitated access. Data collection continued until theoretical saturation. Four additional interviews were conducted after the twenty-fifth interview to ensure that no substantially new concepts emerged.

Interview data were analyzed through open, axial, and selective coding. Open cod-

ing generated initial concepts through line-by-line examination of transcripts. Axial coding grouped related concepts into abstract categories and examined their relationships. Selective coding integrated the central categories into a grounded theoretical model and identified the core category. Ethical principles included informed consent, confidentiality, and protection of identities. Credibility, transferability, dependability, and confirmability were supported through prolonged engagement, continuous review of coding, participant discussions, documentation of methodological decisions, and grounding interpretations in interview data.

3. Findings

The overall findings indicate that adult singlehood cannot be explained either as a purely individual preference or as a direct consequence of structural deprivation. Rather, it emerges through a dynamic process in which structural conditions shape available choices, while individuals interpret, evaluate, and respond to those conditions. The grounded theory identifies "reflective choice of singleness within structural constraints" as the core category. It integrates the causal, contextual, intervening, strategic, and consequential dimensions of participants' experiences and explains how singlehood becomes a life strategy.

Three causal conditions were identified. The first was economic insecurity, including unstable employment, insufficient income, declining perceptions of economic adequacy, and increasing marriage costs. Economic uncertainty raises perceived marital risks and encourages postponement until a minimum level of financial and occupational security is achieved. The second was reflective agency in the pursuit of self-realization. Participants continuously evaluated marriage in relation to personal goals, values, autonomy, and life trajectories. When marriage appeared incompatible with these priorities, postponement or avoidance became a consciously considered option. The third was experiences of unsuccessful intimate relationships, which could reduce trust, increase fear of commitment, and make continued singlehood appear protective and lower-risk. Contextual conditions included weak state support for marriage, redefined gender norms, positive media representations of singlehood, and increasing social acceptance of single lifestyles. Limited institutional support for employment, housing, financial assistance, and welfare increases the material and psychological costs of marriage. Changing gender expectations can also make traditional marital roles inconsistent with some individuals' aspirations. Increasing social acceptance reduces stigma and normative pressure associated with remaining unmarried.

Two intervening conditions were identified: conflicting family expectations and social capital within networks of single peers and friends. Families can simultaneously provide pressure and support. Persistent pressure to marry may intensify psychological tension, whereas acceptance of individual choices can provide emotional security and strengthen the experience of singlehood as a meaningful decision. Networks of single peers provide emotional support, alternative models of adulthood, and opportunities to normalize non-marital life, thereby reducing pressure and strengthening reflective agency.

Participants employed four strategies: redefining singlehood, normative autonomy, postponement of marriage, and non-normative relationships. Redefining singlehood involves challenging marriage-centered definitions of adulthood and viewing singlehood as a legitimate life trajectory. Normative autonomy involves selectively distancing oneself from dominant expectations and organizing life around personally defined values. Postponement prioritizes occupational stability, financial independence, personal development, or other goals before marriage. Non-normative relationships represent attempts to manage emotional and intimate needs without fully conforming to expectations of formal marriage. The consequences were ambivalent. Singlehood could generate identity ambiguity, tension between personal aspirations and dominant norms, and psychological pressure resulting from incomplete social acceptance. At the same time, it could facilitate reconsideration of values, lifestyle reorganization, individual growth, self-awareness, and autonomy. Reflective singlehood is therefore neither entirely cost-free nor permanently settled; individuals may experience autonomy alongside continuing tension with marriage-centered expectations.

4. Conclusion

The findings suggest that adult singlehood in contemporary Iran is a dynamic, temporal, and reflexive social process rather than either a simple individual preference or a straightforward consequence of structural exclusion. The core category demonstrates that agency and structure are analytically inseparable. Economic insecurity, employment instability, changing gender norms, weak institutional support, previous relationship experiences, and evolving cultural representations constrain available options, while individuals interpret these conditions and develop strategies for managing uncertainty. The study's theoretical contribution lies in moving beyond the dichotomy between "chosen" and "imposed" singlehood. Singlehood may become a reflective response to structural uncertainty in which individuals assess the costs, risks, opportunities, and meanings of marriage against personal goals and available alternatives. Remaining single can therefore function as a rational, context-dependent strategy for maintaining autonomy and managing economic, occupational, emotional, and normative uncertainty. However, continuing identity ambiguity and individual–social tensions demonstrate that agency operates within social structures.

Accordingly, policies should not be limited to encouraging marriage or treating singlehood as a social deficit. A more adequate approach requires attention to economic insecurity, employment instability, housing costs, inadequate institutional support, and gendered expectations that shape people's capacity to form and sustain intimate relationships. It should also recognize diverse life courses and individuals' capacity to make reflective decisions concerning marriage and family formation. Understanding singlehood in Iran therefore requires shifting attention from whether individuals "choose" or "fail to marry" toward how they construct, negotiate, and continually reconsider life choices within changing structural conditions.

Keywords: Singleness; Reflective Choice; Structural Constraints; Lived Experience; Grounded Theory.

مقالهٔ علمی پژوهشی

واکاوی کیفی تجردزیستی در ایران؛ انتخابی بازاندیشانه در بستر محدودیت‌های ساختاری

ایوب سخائی[1]

چکیده

ازدواج یکی از بنیادی‌ترین مراحل زندگی انسان و زیربنای حیات اجتماعی است، اما تأخیر در ازدواج و افزایش تجرد، به‌ویژه در میان بزرگ‌سالان، به یکی از دغدغه‌های اجتماعی مهم تبدیل شده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی تجربه زیستهٔ زنان و مردان مجرد بزرگ‌سال و تحلیل نسبت میان انتخاب فردی و محدودیت‌های ساختاری، از رویکرد کیفی و روش نظریهٔ زمینه‌ای استفاده کرده است. مشارکت‌کنندگان تحقیق شامل ۲۸ زن و مرد مجرد بالای ۳۵ سال شهر تهران بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند و استراتژی حداکثر تنوع انتخاب شدند و داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته گردآوری شد. یافته‌ها نشان داد که «تجردزیستی به‌مثابهٔ انتخابی بازاندیشانه در بستر محدودیت‌های ساختاری» به‌عنوان مقولهٔ محوری پژوهش، نتیجهٔ تعامل میان فشارهای اقتصادی و فرهنگی، تغییر ارزش‌ها و نگرش‌های فردی، تجربهٔ روابط عاطفی ناموفق و هنجارهای اجتماعی-فرهنگی است و ازاین‌رو برای درک واقعی تجردزیستی، باید آن را در چارچوب تعامل میان انتخاب فردی و شرایط اجتماعی-فرهنگی تحلیل کرد؛ چه‌بسا افراد با ارزیابی عقلانی محدودیت‌های ساختاری و بهره‌گیری از عاملیت فردی، تجرد را به‌عنوان راهبردی منطقی و کم‌ریسک انتخاب می‌کنند.

کلیدواژگان: تجردگرایی، انتخاب بازاندیشانه، محدودیت‌های ساختاری، تجربه زیسته، نظریهٔ زمینه‌ای.

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران/Sakhaei@kashanu.ac.ir

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۱۷۱ تا ۲۱۱
دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۹

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. بیان مسئله

جامعهٔ ایران در سال‌های اخیر شاهد تحولات چشمگیری در الگوهای زیستی و روابط فردی بوده است که ازجمله آن‌ها می‌توان به ظهور و گسترش پدیدهٔ تجردگرایی اشاره کرد. این رویکرد، به معنای انتخاب آگاهانه مجردبودن به‌عنوان یک سبک زندگی یا ترجیح زیستی است که با الگوهای سنتی که ازدواج را اساس حیات اجتماعی و انتقال ارزش‌ها می‌دانست، متفاوت است (میرزایی و قربانی، ۱۳۹۴).

مطالعات آماری چهار دهه اخیر در ایران، روندی شتابان در نرخ تجرد قطعی را نشان می‌دهد، به‌طوری‌که این نرخ نسبت به چهار دهه گذشته حدود ۷ برابر افزایش یافته است. این روند صعودی، به‌طور خاص در میان زنان مشهود است و ریشه در دگرگونی‌های ساختاری و نگرشی دارد. نتایج پژوهش‌ها حاکی از آن است که الگوی اولویت‌های زندگی زنان دستخوش تغییر بنیادین شده و ترجیحات آن‌ها به ترتیب به سمت تحصیل، اشتغال و سپس ازدواج متمایل گشته است (شکربیگی، ۱۴۰۴). این تحولات شتابان اجتماعی، پارادایم‌های سنتی مرتبط با ازدواج و تشکیل خانواده را به چالش کشیده است. در این گذار، تجردگرایی از وضعیتی انفعالی ناشی از فقدان شرایط ازدواج، به پدیده‌ای اجتماعی فعال و تأثیرگذار بدل شده است.

بااین‌حال، نگاه به پدیدهٔ تجرد در جامعهٔ ایران نیازمند احتیاط مفهومی است، چراکه هم‌ارز دانستن هرگونه وضعیت عدم ازدواج با تجردگرایی تقلیل‌گرایانه است. این مفهوم، طیف ناهمگنی از وضعیت‌های زیستی را در برمی‌گیرد که هرکدام انگیزه‌ها و معانی متفاوتی دارند. در یک‌سو، افرادی قرار دارند که به دلیل فشارهای ساختاری و اقتصادی (مانند تورم یا بی‌ثباتی شغلی)، ناخواسته در وضعیت تعلیق ازدواج قرار گرفته‌اند.

در سوی دیگر، الگوهای نوظهوری از زندگی مشترک بدون عقد رسمی (مانند هم‌باشی) یا زیست‌های مستقل فردی مشاهده می‌شود که هرچند در آمارهای رسمی، مجرد محسوب می‌شوند، اما واجد منطق زیستی متفاوتی نسبت به تجرد سنتی هستند. تنها در صورتی می‌توان از تجردگرایی به‌عنوان یک سبک زندگی بازاندیشانه سخن گفت که فرد در مواجهه با هنجارهای مسلط، عاملیت آگاهانه‌ای را در انتخاب تجرد به‌عنوان ترجیح زیستی خود به کار گرفته باشد. نادیده‌گرفتن این شقوق جایگزین و پیچیدگی نسبت میان انتخاب، اجبار و هنجار، مانع از درک عمق تحولات خانواده در ایران می‌شود و این تحولات در خانواده، خود ریشه در عوامل کلان‌تری دارد.

تحولات ناشی از فرایندهای توسعه و نوسازی در جوامع معاصر، همراه با تغییرات سریع در شرایط اقتصادی، الگوهای اشتغال و ساختارهای اجتماعی، موجب دگرگونی در الگوی ازدواج و در بسیاری از موارد، به تأخیرافتادن آن شده است (روبیو،[1] ۲۰۱۴؛ کلاته‌ساداتی و همکاران، ۱۴۰۲). این تحولات به‌تدریج به افزایش سن ازدواج، کاهش نرخ آن و گسترش اشکال متنوع‌تری از زیست فردی انجامیده و توجه فزاینده پژوهش‌گران علوم اجتماعی را به خود جلب کرده است. با وجود این تغییرات، در بسیاری از جوامع ـ به‌ویژه جوامع درحال‌گذار ـ ازدواج همچنان هنجاری مسلط و یکی از شاخص‌های اصلی بلوغ اجتماعی، ثبات هویتی و موفقیت فردی تلقی می‌شود. در چنین بستری، خروج از این الگوی هنجاری، ازجمله تجرد طولانی‌مدت یا تجرد قطعی، اغلب با اشکال مختلفی از فشارهای اجتماعی، انتظارات فرهنگی و حتی برچسب‌زنی همراه است (ساروخانی، ۱۳۹۸؛ عبدالهی، ۱۴۰۰). از همین‌رو، تجرد نه‌صرفاً یک وضعیت فردی، بلکه موقعیتی اجتماعی است که در معرض قضاوت‌ها، هنجارها و ارزش‌های مسلط جامعه قرار دارد.

در ادامه همین روند، افزایش شمار افراد در وضعیت تجرد و حساسیت‌های فرهنگی پیرامون آن موجب شده است که تجرد از سطح یک تجربهٔ صرفاً فردی فراتر رود و به‌عنوان مسئله‌ای اجتماعی مطرح شود. همین حساسیت‌ها، به‌ویژه در سنین متعارف ازدواج، تجرد را از یک وضعیت شخصی به موضوعی با ابعاد اجتماعی و حتی سیاستی تبدیل کرده است. درواقع تجرد در جامعهٔ معاصر ایران، دیگر صرفاً یک وضعیت فردی خارج از هنجار ازدواج نیست، بلکه خود به‌مثابه یک پدیده اجتماعی روبه‌گسترش، بازتاب‌دهنده تحولات عمیق‌تر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی است. در سال‌های اخیر، افزایش تعداد افراد مجرد در برخی گروه‌های سنی، در گفتمان‌های رسمی و رسانه‌ای غالباً با نگرانی‌هایی نظیر تضعیف نهاد خانواده، تشکیل شکل‌های جدید خانواده، کاهش نرخ باروری و تأثیر آن بر ساختار جمعیتی آینده و بروز اشکال نوینی از روابط اجتماعی و شبکه‌های حمایتی غیررسمی همراه شده است (روبیو، ۲۰۱۴). این نوع بازنمایی‌ها، تجرد را در جایگاهی مسئله‌مند قرار می‌دهند و آن را پدیده‌ای نیازمند تبیین، مدیریت و مداخله اجتماعی معرفی می‌کنند. در چنین زمینه‌ای، پدیده تجردگرایی، نه‌تنها پیامدهای قابل‌توجهی در حوزه‌های جمعیتی، خانوادگی و بازتولید اجتماعی به همراه داشته، بلکه به عرصه‌ای مناقشه‌برانگیز در تحلیل‌های علمی، سیاست‌گذاری اجتماعی و گفتمان‌های عمومی تبدیل شده است.

1. Rubio

مسئلهٔ اصلی این پژوهش، ناشی از همین پیامدهای چندوجهی و پیچیدگی درک علل آن است. پرسش محوری این مناقشه آن است که آیا تجردگرایی حاصل انتخابی آگاهانه و مبتنی بر ترجیحات فردی و تغییرات ارزشی است، یا آن‌که باید آن را بیش از هر چیز پیامد محدودیت‌ها و فشارهای ساختاری دانست که امکان ازدواج را برای افراد کاهش داده‌اند.

در یک‌سوی این مناقشه، رویکردهایی قرار دارند که با تأکید بر عاملیت فردی و دگرگونی ارزش‌ها، افزایش تجرد را تبیین می‌کنند. بر اساس این دیدگاه، افزایش سطح تحصیلات (ساروخانی، ۱۳۹۸؛ ترابی و شمس قهرفرخی، ۱۴۰۰؛ استیو و همکاران،[1] ۲۰۱۲)، استقلال مالی زنان (ترابی و شمس قهرفرخی، ۱۴۰۰؛ گنجی و همکاران،۱۴۰۰؛ سدهانت و باوانا،[2] ۲۰۲۳)، گسترش فردگرایی (رشوند سرخکوله و وجدانی، ۱۳۹۹؛ سانتوس و همکاران،[3] ۲۰۱۷)، تغییر سبک‌های زندگی (طیب‌نیا و همکاران، ۱۴۰۲؛ ترابی و شمس قهرفرخی، ۱۴۰۰) و بازتعریف معنا وکارکرد ازدواج (غلامی و میرحسینی، ۱۴۰۰)، موجب شده است که برخی از افراد، آگاهانه و ترجیحی، تجرد را به‌عنوان شیوه‌ای از زیست اجتماعی انتخاب کنند. در این چارچوب، تجردگرایی نه نشانه بحران اجتماعی، بلکه بیان‌گر نوعی بازاندیشی در روابط صمیمی و تعهدات خانوادگی تلقی می‌شود.

در سوی دیگر، دیدگاه‌های ساختاری بر این باورند که آنچه به‌عنوان انتخاب بازنمایی می‌شود، اغلب واکنشی ناگزیر به محدودیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. فشارهای اقتصادی و مالی (ودن‌برگ و وربا‌کل،[4] ۲۰۲۲؛ دایکسترا و پورتمن،[5] ۲۰۱۰)، ناامنی شغلی (یووهارا،[6] ۲۰۲۰؛ جوشی و همکاران،[7] ۲۰۰۹)، نابرابری‌های جنسیتی (رشوند سرخکوله و وجدانی،۱۳۹۹؛ مندیولا وکورتینا،[8] ۲۰۲۵؛ استیو و همکاران،[9] ۲۰۲۰)، انتظارات فرهنگی (کووال

1. Esteve et al.
2. Sidhant & Bhawna
3. Santos et al.
4. Van den Berg & Verbakel
5. Dykstra & Poortman
6. Yu & Hara
7. Joshi et al.
8. Mendiola & Cortina
9. Esteve et al.

و آدامزیک،[1] ۲۰۲۵) و افزایش هزینه‌های مادی و نمادین ازدواج (شوباند،[2] ۲۰۲۵) موجب می‌شوند تا امکان ازدواج برای بسیاری محدود شود. از این منظر، تجردگرایی بیش از آن‌که تصمیمی آزادانه باشد، واکنشی ناگزیر به شرایط ساختاری نامساعدی است که امکان تحقق ازدواج پایدار را محدود می‌کند. در این رویکرد، تأکید بر انتخاب فردی می‌تواند به پنهان‌سازی ریشه‌های ساختاری مسئله بینجامد.

شایان ذکر است با وجود گسترش پژوهش‌ها در زمینهٔ تجرد و تأخیر در ازدواج، هنوز به‌طور روشن مشخص نیست که در تجربه زیسته افراد، نسبت میان عاملیت فردی و ساختارهای اجتماعی چگونه شکل می‌گیرد. پرسش اصلی این است که آیا افراد مجرد، وضعیت تجرد خود را عمدتاً نتیجهٔ انتخاب آگاهانه و ترجیحات شخصی می‌دانند یا آن را پیامد محدودیت‌ها و موانع بیرونی تلقی می‌کنند. همچنین روشن نیست که این دو عامل، یعنی عاملیت فردی و محدودیت‌های ساختاری، الزاماً در تقابل با یکدیگر قرار دارند یا می‌توانند به‌طور هم‌زمان و در سطوح مختلف بر تجربهٔ تجرد تأثیرگذار باشند. افزون‌براین، نحوهٔ بازنمایی تجرد در گفتمان‌های اجتماعی و رسانه‌ای ممکن است مرز میان انتخاب و اجبار را مبهم سازد و بر ادراک افراد از موقعیت خود اثرگذار باشد. این پژوهش با اتخاذ رویکردی نظری مبتنی بر تعامل میان عاملیت فردی و ساختارهای اجتماعی (مانند نظریهٔ ساختاربندی[3] گیدنز[4])، تلاش می‌کند تا این پیچیدگی‌ها را واکاوی کند. بدین ترتیب، پژوهش حاضر تلاش می‌کند شکاف‌های موجود در فهم پیچیدگی‌های تجردگرایی را شناسایی کرده و پرسش‌های کلیدی مرتبط با تعامل میان انتخاب فردی و محدودیت‌های ساختاری را مورد واکاوی قرار دهد. این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که تجردگرایی چگونه در تجربه زیستهٔ افراد، در تعامل میان انتخاب آگاهانه و محدودیت‌های ساختاری شکل می‌گیرد و چه عوامل اجتماعی و فرهنگی در برجسته‌شدن هر یک از این دو ساحت نقش دارند.

۲. ملاحظات نظری و مفهومی

این پژوهش با اتخاذ رویکرد نظریه زمینه‌ای هدایت می‌شود. این رویکرد که هدف اصلی

1. Kowal & Adamczyk
2. Shobande
3. Structuration theory
4. Giddens

آن تولید نظریه از دل داده‌های تجربی و تجربه زیستهٔ کنشگران اجتماعی است، به ما امکان می‌دهد تا پدیده‌های اجتماعی را از منظر کسانی که در بطن آن‌ها زندگی می‌کنند، درک کنیم (اشتراوس و کوربین،[1] ۱۳۸۵). برخلاف رویکردهای سنتی که با چارچوب‌های نظری از پیش تعیین‌شده آغاز می‌کنند، نظریه زمینه‌ای بر اهمیت پرهیز از پیش‌فرض‌های نظری صلب تأکید دارد. بااین‌حال، این بدان معنا نیست که پژوهش‌گر بدون هیچ‌گونه آمادگی تحلیلی وارد عرصه تحقیق می‌شود. بلکه، پژوهش‌گر با مفاهیم کلی و غیرتجویزی که به‌عنوان مفاهیم حساس‌کننده عمل می‌کنند، حساسیت تحلیلی خود را در مواجهه با داده‌ها افزایش می‌دهد. این مفاهیم، مانند فیلترهایی عمل می‌کنند که توجه پژوهش‌گر را به جنبه‌های خاصی از پدیده جلب کرده و او را در مسیر مفهوم‌پردازی و ساخت مقوله‌های نظری هدایت می‌کنند (محمدپور، ۱۳۹۰). در این پژوهش، مفاهیم حساس‌کننده زیر به‌عنوان محورهای اصلی تحلیل در نظر گرفته شده‌اند؛

۱) بازاندیشی: این مفهوم که گیدنز (۱۳۹۶) آن را به‌عنوان ویژگی بنیادین مدرنیته متأخر مطرح می‌کند، به فرایند مداوم ارزیابی، تفسیر و بازنگری در دانش و تجربیات فردی اشاره دارد. در چارچوب این پژوهش، بازاندیشی به ما کمک می‌کند تا درک کنیم چرا تصمیمات زیستی مانند ازدواج و تشکیل خانواده دیگر بدیهی و هنجارمند تلقی نمی‌شوند و نیازمند ارزیابی عقلانی و مستمر از سوی فرد هستند. در این دیدگاه، تجرد نه به‌عنوان یک انحراف یا شکست هنجاری، بلکه به‌عنوان یکی از گزینه‌های ممکن و معنادار در مدیریت پیچیدگی‌های زندگی فردی در جامعهٔ معاصر ایران فهمیده می‌شود. این مفهوم، زمینه را برای درک این نکته فراهم می‌آورد که کنشگران چگونه با تأمل بر شرایط خود، به انتخاب‌های متفاوتی در حوزه روابط و تشکیل خانواده دست می‌یابند.

۲) رابطهٔ عاملیت فردی و ساختار اجتماعی: تعامل میان ظرفیت‌های فردی کنشگران (عاملیت) و محدودیت‌ها و فرصت‌های محیطی (ساختار) همواره یکی از محورهای کلیدی در جامعه‌شناسی بوده است. با ارجاع به دیدگاه‌های گیدنز (۱۳۹۶) و کاظمی (۱۳۹۸) در تحلیل ساختارهای اجتماعی، ما در این پژوهش کنشگران را نه‌صرفاً بازیگران منفعل در برابر ساختارهای اقتصادی، نهادی و فرهنگی، بلکه عاملانی تفسیرگر، انتخاب‌گر و بازتعریف‌کننده موقعیت‌های خود در نظر می‌گیریم. بنابراین، تجرد نه به‌عنوان محصولی صرفاً ناشی از اجبار ساختاری (مانند مشکلات اقتصادی یا کمبود فرصت‌های شغلی) و

1. Strauss & Corbin

نه به‌عنوان نتیجه‌ای صرفاً فردگرایانه و ناشی از انتخاب‌های لیبرال، بلکه به‌عنوان حاصل تعامل پویا و دیالکتیکی میان عاملیت بازاندیشانه فرد و شرایط ساختاری حاکم تبیین می‌شود. این دیدگاه به ما کمک می‌کند تا پیچیدگی‌های تجربهٔ تجرد را در بستر اجتماعی-فرهنگی ایران معاصر درک کنیم.

۳) مسیر زندگی: به‌عنوان یک جهت‌گیری تحلیلی مکمل، مفهوم مسیر زندگی به ما کمک می‌کند تا از نگاهی خطی و تقلیل‌گرایانه به پدیده‌های اجتماعی فاصله بگیریم. این مفهوم تأکید دارد که گذار به بزرگ‌سالی و تصمیم‌گیری‌های مرتبط با ازدواج و خانواده، تجربه‌هایی متکثر، سیال، وابسته به زمینه و غیرخطی هستند (محسنی‌تبریزی، ۱۳۹۴) در این چارچوب، تجرد می‌تواند نه یک وضعیت ثابت، بلکه یک مرحله موقت، متأخر، یا حتی یک استراتژی هدفمند و راهبرانه در مسیر کلی زندگی فرد تلقی شود که معناداری خاص خود را در طول زمان پیدا می‌کند. این دیدگاه، انعطاف‌پذیری و پویایی تجارب زیسته کنشگران را در قبال هنجارهای سنتی و انتظارات اجتماعی برجسته می‌سازد.

۴) تحول فرهنگی و تغییر ارزش‌ها: مطابق با نظریه تحول فرهنگی اینگلهارت[1] (۱۴۰۰)، جوامع در گذر از مدرنیته به سمت مدرنیته متأخر، از ارزش‌های مادی (بقا و سنّت) به سمت ارزش‌های ابرازگرایانه (توسعه فردی و خودشکوفایی) حرکت می‌کنند. در ایران معاصر، این دگردیسی در نهاد خانواده و ازدواج، با گسترش آموزش عالی و تغییر در نقش‌های جنسیتی، بستری را فراهم آورده که در آن، ازدواج دیگر نه یک ضرورت وجودی، بلکه یک انتخاب در میان سایر گزینه‌های زندگی است.

در مقام جمع‌بندی باید گفت این پژوهش برای عبور از سطح توصیفی و رسیدن به لایه‌های تبیینی، چهار مفهوم حساس‌کننده را در قالب یک شبکه مفهومی پیوند می‌دهد. در رأس این شبکه، «تحولات فرهنگی» (بر پایه نظریه اینگلهارت) قرار دارد، گذار از ارزش‌های بقا به ارزش‌های ابرازگرایانه در ایران، موجب فروپاشی بدیهی‌بودن ازدواج و تحریک «بازاندیشی» (گیدنز) در کنشگران شده است. این بازاندیشی، فرد را وادار می‌کند تا در بستر سیال و غیرخطی «مسیر زندگی»، تجرد را نه یک وضعیت ثابت، بلکه یک استراتژی راهبرانه بازتعریف کند. درنهایت، تجردزیستی به‌عنوان حاصل دیالکتیک میان «عاملیت فردی و ساختار اجتماعی» تبیین می‌شود، جایی که کنشگر با استفاده از عاملیت تفسیرگر خود، تجرد را به‌عنوان راهبردی برای مدیریت محدودیت‌های ساختاری برمی‌گزینند.

1. Inglehart

شایان ذکر است که هدف از به‌کارگیری این ملاحظات نظری، آزمون یا تأیید نظریه‌های موجود به معنای سنتی آن نیست، بلکه هدف اصلی، افزایش حساسیت تحلیلی پژوهشگر نسبت به پیچیدگی‌های پدیده تجرد در جامعه ایران است. این مفاهیم حساس‌کننده، به‌جای ارائه پاسخ‌های از پیش تعیین‌شده، بستری فراهم می‌آورند تا با مفهوم‌پردازی دقیق از دل داده‌های تجربی، پرسش‌های درست مطرح شده و زمینه‌های لازم برای برساخت مقوله هسته‌ای و تبیین فرایندهای کنش اجتماعی فراهم گردد. بدین ترتیب، این چارچوب نظری ماهیت تحلیلی-تبیینی پژوهش را تقویت کرده و آن را از یک مطالعه صرفاً توصیفی متمایز می‌سازد.

۳. پیشینهٔ تجربی

سبزه‌ای و همکاران (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان «تجردگرایی در بین مردان مجرد طبقهٔ متوسط شهری» به بررسی درک و تجربه‌های مردان مجرد بالای ۳۰ سال ساکن چهارکلان شهر تهران، تبریز، مشهد و اصفهان نسبت به تجردگرایی پرداختند و دریافتند که تجردگرایی مردان نتیجهٔ تعامل پیچیده‌ای از عوامل فردی (بلوغ فکری، ارجحیت روابط پیش از ازدواج، ترس از تعهد و حفظ استقلال فردی)، عوامل زمینه‌ای (سبک زندگی نوین و تغییر نگرش به ازدواج) و عوامل ساختاری (محدودیت‌های عرفی و قانونی نهاد خانواده و دولت) است. پیامدهای این پدیده، استمرار تجرد، افزایش تنهایی و گرایش به روابط خارج از چارچوب رسمی ازدواج است.

کلاته‌ساداتی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهش کیفی با عنوان «برهم‌کنش فرهنگ و تجرد: واکاوی ابعاد فردی و اجتماعی-فرهنگی طولانی‌شدن دوران تجرد دختران در شهر یزد» نشان دادند که تجرد طولانی‌مدت دختران در شهر یزد در بستر برهم‌کنش عوامل فردی و زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی شکل می‌گیرد. بااین‌حال، تمرکز اصلی این پژوهش بر پیامدهای زیسته تجرد، ازجمله رنج، فشارهای هنجاری و تأثیر آن بر کیفیت زندگی است و کم‌تر به نحوه تفسیر، معناپردازی و بازنمایی تجرد از سوی خود افراد در چارچوب مناقشه انتخاب و اجبار می‌پردازد.

گنجی و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی کیفی با عنوان «گونه‌شناسی دختران ازدواج‌نکرده ایلامی برحسب دلایل تجرد»، هشت سنخ در تفسیر وضعیت دختران مجرد ایلامی استخراج کردند: «دختران مجرد سردرگم»، «دختران مجرد سرخورده»، «تعریف ازدواج تا تحقق ازدواج»، «دختران مجرد مبادله‌نگر»، «دختران مجرد استقلال‌طلب»، «انگ‌خوردگان»، «دختران

گرفتار در پنجره نگرشی بسته» و «دختران مجرد کمال‌گرا». به‌طورکلی، نتایج این مطالعه نشان داد که تغییرات فرهنگی و بستر اقتصادی جامعه نقش تعیین‌کننده‌ای در فراهم‌شدن یا محدودشدن شرایط ازدواج و افزایش سن ازدواج دختران ایلامی دارند و تأکید می‌کند که تجربه تجرد در این جامعه محصول تعامل میان عوامل فردی، فرهنگی و اقتصادی است.

مطالعهٔ کیفی زمینه‌ها و پیامدهای تأخیر سن ازدواج در بین مردان مجرد شهر تهران توسط مولاپناه و همکاران (۱۴۰۰) که با راهبرد گرندد تئوری و از طریق مصاحبه با ۳۲ مرد مجرد بالای ۳۰ سال شهر تهران انجام شده بود، نشان داد که مردان مجرد تهرانی با ترکیبی از فشارهای اقتصادی، فرهنگی و فردی مواجه هستند که به افزایش سن ازدواج و افزایش تجرد در میان آن‌ها منجر می‌شود. این یافته‌ها تأکید می‌کند که برنامه‌ریزی‌های اجتماعی و اقتصادی برای کاهش موانع ازدواج می‌تواند به کاهش مجردی طولانی‌مدت کمک کند.

شجاعی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش کمّی با عنوان «جامعه‌شناسی تجردگرایی در ورزشکاران مرد عضو تیم‌های ملی» که بر روی ۱۵۶ ورزشکار انجام شد، دریافتند که بین متغیرهای فردگرایی، سبک زندگی سنتی، سبک زندگی مدرن، باورهای مذهبی، بی‌اعتمادی اجتماعی، هراس از احساس شکست در ازدواج، تجربهٔ ازدواج ناموفق در میان خویشاوندان و هزینه‌های اقتصادی مالی با تجردگرایی رابطه وجود دارد.

آپوستولو و لاجونن[1] (۲۰۲۵) در پژوهشی در زمینهٔ مشکلات حفظ یک رابطهٔ صمیمی و مجردی در بین ۱۰۹۹ شرکت‌کنندهٔ یونانی‌زبان دریافتند افرادی که دشواری بیشتری در حفظ روابط صمیمانه گزارش کردند، بیشتر احتمال دارد که در وضعیت «تجرد بین دو رابطه» یا تجرد انتخابی باشند، نه در رابطه صمیمی. برای مردان این رابطه خطی بود (هرچه دشواری بیشتر، احتمال تجرد بیشتر) و برای زنان این رابطه به شکل منحنی معکوس (U) بود. نتایج این پژوهش حاکی است که تجرد فقط به نبود شریک مربوط نیست، بلکه ممکن است حاصل مشکلات واقعی در حفظ روابط باشد.

بوپارلانت و ماچیا[2] (۲۰۲۴) در پژوهشی با عنوان «چرا مجرد هستید؟ بررسی تأثیر دلایل مجردبودن بر کلیشه‌های مرتبط با بزرگ‌سالان مجرد» در دو مطالعه شامل یک تحقیق همبستگی و یک آزمون آزمایشی با نمونه‌ای به حجم ۵۳۴ نفر از بزرگ‌سالان مجرد دریافتند وقتی تجرد به‌عنوان یک انتخاب شخصی و آگاهانه (مانند تمرکز بر رشد فردی، شغل یا عدم

1. Apostolou & Lajunen

2. Beauparlant & Machia

تمایل فعلی به رابطه) معرفی می‌شود، افراد مجرد از نظر دیگران گرم‌تر، شایسته‌تر و سازگارتر ارزیابی می‌شوند. در مقابل، زمانی که تجرد به دلایل ناخواسته یا منفی (مانند طردشدن، ناتوانی در حفظ رابطه یا نداشتن جذابیت) نسبت داده می‌شود، قضاوت‌ها به‌طور معناداری منفی‌تر می‌شود و این افراد بیشتر به‌عنوان تنها، کم‌تر موفق و دارای نقص‌های شخصیتی درک می‌شوند. این یافته‌ها نشان داد که کلیشه‌های منفی دربارهٔ تجرد نه از خود وضعیت مجرد بودن، بلکه از تفسیر اجتماعی علل آن ناشی می‌شوند.

جاگر و همکاران[1] (۲۰۲۴) مطالعه‌ای مروری-تحلیلی تحت عنوان نگاهی به دوران مجردی از دیدگاه یک دورهٔ زندگی انجام دادند. نویسندگان با بررسی نظام‌مند پژوهش‌های تجربی و نظری پیشین، الگوهای تجرد را در طول مراحل مختلف زندگی (از جوانی تا میان‌سالی) تحلیل کرده‌اند. در این پژوهش، داده‌های حاصل از مطالعات طولی، پیمایشی و جمعیت‌شناختی مورد استفاده قرار گرفته و تجرد به‌عنوان فرایندی پویا و زمانمند در بستر تحولات فردی، اجتماعی و ساختاری بررسی شده است. یافته‌های این مطالعه داد که تجرد در بزرگ‌سالی را نمی‌توان صرفاً یک مرحله گذرا یا یک ناکامی در ازدواج دانست، بلکه برای بسیاری از افراد بخشی پایدار از مسیر زندگی است. نتایج حاکی از آن است که تجربه تجرد تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل درهم‌تنیده، ازجمله تجارب روابط پیشین، فرصت‌ها و محدودیت‌های ساختاری (مانند وضعیت اقتصادی و بازار ازدواج)، هنجارهای فرهنگی و ترجیحات فردی شکل می‌گیرد. همچنین نشان داده شد که پیامدهای تجرد برای رفاه روانی، سلامت و مشارکت اجتماعی افراد در مراحل مختلف زندگی متفاوت است و این پیامدها به‌شدت به زمان وقوع تجرد و مدت آن وابسته‌اند. نویسندگان نتیجه می‌گیرند که برای درک دقیق تجرد، باید آن را در چارچوب مسیر زندگی و تعامل میان انتخاب فردی و شرایط اجتماعی تحلیل کرد.

سدهانت و بوانا (۲۰۲۳) پژوهشی با هدف بررسی تأثیر استقلال مالی زنان هندی بر تصمیمات ازدواج آنان انجام دادند. این مطالعه با رویکردی تحلیلی-توصیفی و با اتکا به داده‌های ثانویه و شواهد تجربی موجود دربارهٔ اشتغال، درآمد و الگوهای ازدواج زنان در هند، به بررسی رابطهٔ میان مشارکت اقتصادی زنان و زمان و شیوه تصمیم‌گیری درباره ازدواج پرداخته و نشان دادند که افزایش استقلال مالی، ازدواج را از یک ضرورت اقتصادی به انتخابی آگاهانه تبدیل کرده و موجب تأخیر در ازدواج و طولانی‌شدن دورهٔ تجرد می‌شود. درعین‌حال، تعارض میان استقلال اقتصادی زنان و هنجارهای سنتی جنسیتی باعث

1. Jager et al.

محدودشدن گزینه‌های ازدواج و تشدید تجرد می‌گردد. درمجموع، تجرد زنان مستقل مالی نه‌صرفاً انتخاب فردی، بلکه حاصل برهم‌کنش عوامل اقتصادی، فرهنگی و جنسیتی است.

یو و هارا (۲۰۲۰) در مطالعه‌ای با عنوان «ویژگی‌های شغلی، نیات زناشویی و اقدامات جستجوی شریک زندگی: شواهد طولی از ژاپن» که از داده‌های طولی دو گروه سنی ۲۰-۳۴ و ۳۵-۴۰ سال استفاده کرد، نشان دادند که ویژگی‌های شغلی و کیفیت کار می‌تواند در ژاپن بر میل به ازدواج و رفتارهای مرتبط با یافتن شریک تأثیر بگذارد، به‌ویژه برای مردان که شرایط شغلی کم‌تر مطلوب با تمایل کم‌تر به ازدواج و جستجوی شریک همراه است، درحالی‌که برای زنان عوامل اجتماعی محل کار (مثل ارتباط با دیگران) بیشتر مؤثر بوده است.

درمقام جمع‌بندی پیشینه مطالعاتی و وجه تمایز پژوهش حاضر می‌توان گفت که مطالعات متعددی به بررسی علل و پیامدهای تأخیر ازدواج و تجردگرایی پرداخته‌اند. برخی پژوهش‌ها بر عوامل فردی و روانی مانند نگرش‌ها، ترجیحات، سوژگی و تجربیات شخصی افراد تأکید کرده‌اند (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۹؛ آپوستولو و لاجونن، ۲۰۲۵)، برخی دیگر بر محدودیت‌ها و فشارهای ساختاری اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی ازجمله نابرابری‌های جنسیتی، فشارهای اقتصادی، ناامنی شغلی و هنجارهای فرهنگی تمرکز داشته‌اند (مولاپناه و همکاران، ۱۴۰۰؛ سدهانت و بوانا، ۲۰۲۳) و گروهی نیز تعامل میان عوامل فردی و اجتماعی-فرهنگی را برجسته ساخته‌اند (گنجی و همکاران، ۱۴۰۰؛ کلاته‌ساداتی و همکاران، ۱۴۰۲). باوجوداین، بیشتر مطالعات یا محدود به گروه‌های جنسی خاص، یا داده‌های جمعیت‌شناختی و کلان بوده‌اند و کم‌تر به تجربه زیسته و روزمره افراد مجرد و نحوهٔ معنابخشی آنان به وضعیت تجرد توجه کرده‌اند. پژوهش حاضر با تمایز از پیشینه، بر زنان و مردان مجرد بزرگ‌سال تمرکز دارد و از طریق روش نظریه زمینه‌ای می‌کوشد فرایندهای اجتماعی و فردی مؤثر بر تجربه تجرد را به‌صورت پویا و در متن زندگی واقعی آنان واکاوی کند. هدف اصلی این مطالعه، فهم چگونگی معنابخشی زنان و مردان به وضعیت تجرد و نحوهٔ تعامل میان انتخاب آگاهانه و محدودیت‌های اجتماعی-فرهنگی در شکل‌گیری این تجربه است. این رویکرد امکان ارائه تصویری واقع‌بینانه‌تر و چندوجهی از تجرد را فراهم می‌کند و تلاش می‌کند خلأ موجود در ادبیات پژوهشی که کم‌تر به تجربه زیسته افراد و فرایندهای درونی و اجتماعی شکل‌دهنده تجرد توجه کرده است، پر کند. از این منظر، این پژوهش می‌تواند به درک عمیق‌تر تعامل میان عاملیت فردی و ساختارهای اجتماعی-فرهنگی در زندگی زنان مجرد و پیامدهای اجتماعی، فرهنگی و روانی این تجربه کمک کند.

٤. روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر رویکرد، کیفی است و با بهره‌گیری از روش نظریه زمینه‌ای انجام شده است. هدف از به‌کارگیری این روش، کشف و صورت‌بندی فرایندها، معانی و الگوهای اجتماعی مرتبط با پدیده تجردگرایی از دل داده‌های تجربی و زیسته مشارکت‌کنندگان بوده است. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بود که امکان هدایت گفت‌وگو در عین حفظ انعطاف‌پذیری و تعمیق تجربه‌های فردی مصاحبه‌شوندگان را فراهم می‌کرد. در این پژوهش، از مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین به‌عنوان ابزار تحلیلی انعطاف‌پذیر برای سازمان‌دهی داده‌ها استفاده شده است نه به‌مثابهٔ چارچوبی صلب و مکانیکی. بر این اساس، برخی مقولات بسته به نحوهٔ ظهور در روایت مشارکت‌کنندگان، می‌توانند هم‌زمان واجد ابعاد علّی و زمینه‌ای باشند. به‌ویژه در پدیده‌های اجتماعی پیچیده‌ای مانند تجرد در بزرگ‌سالی، مرز میان شرایط علّی، زمینه‌ای و مداخله‌گر سیّال بوده و در تحلیل نهایی، جایگاه هر مقوله بر اساس غلبه کارکرد تحلیلی آن در تبیین پدیده محوری تعیین شده است.

تحلیل داده‌ها از طریق فرایند نظام‌مند کدگذاری باز، محوری و گزینشی صورت گرفت. در مرحله کدگذاری باز، متن پیاده‌شده مصاحبه‌ها به‌صورت خط‌به‌خط مورد بررسی دقیق قرار گرفت و هر بخش از داده‌ها بر اساس برداشت تحلیلی پژوهش‌گر، در قالب مفاهیم اولیه کدگذاری شد. در مرحلهٔ کدگذاری محوری، مفاهیم هم‌معنا و دارای ایده مشترک، در سطوح انتزاعی بالاتر سازمان‌دهی شده و در قالب مقولات اصلی و فرعی دسته‌بندی شدند و روابط میان آن‌ها مورد تحلیل قرار گرفت. درنهایت، در مرحله کدگذاری گزینشی، با یکپارچه‌سازی مقولات محوری، الگوی نهایی نظریه زمینه‌ای صورت‌بندی شد و مقوله هسته به‌عنوان محور تبیین‌کننده پدیده موردمطالعه مشخص گردید.

در بخش نمونه‌گیری، برای انتخاب مشارکت‌کنندگان از ترکیبی از شیوه‌های نمونه‌گیری هدفمند (برای انتخاب افراد واجد شرایط)، نمونه‌گیری نظری (غنای مفهومی مقولات) و گلوله‌برفی (برای دسترسی به شبکه‌های مشارکت‌کنندگان خاص) استفاده شد. مشارکت‌کنندگان موردمطالعه شامل مردان و زنان مجرد بالای ۳۵ سال شهر تهران بود که تجربهٔ زیستهٔ آن‌ها در زمینه تجرد، امکان تولید داده‌های غنی و معنادار را فراهم می‌ساخت. اگرچه پس از مصاحبه بیست‌وپنجم، مقولات اصلی تکرار شدند و داده‌های جدید صرفاً به غنای توصیفی می‌افزودند، با این اوصاف فرایند گردآوری داده‌ها پس از انجام ۲۸ مصاحبهٔ

عمیق و در نقطه‌ای که داده‌های جدید منجر به تولید مفاهیم یا مقولات تازه نمی‌شد، به اشباع نظری رسید و متوقف شد، درواقع تکرار مقولات و عدم ظهور مفاهیم جدید در مصاحبه‌های پایانی نشان‌دهندهٔ اشباع نظری بود. نمونه پژوهش شامل ۲۸ نفر (۱۲ مرد و ۱۶ زن) با میانگین سنی ۳۸ سال بود. از لحاظ سطح تحصیلات، ۳ نفر (۱۰٫۷ درصد) دیپلم، ۴ نفر (۱۴٫۳ درصد) کاردانی، ۱۵ نفر (۵۳٫۶ درصد) کارشناسی و ۶ نفر (۲۱٫۴ درصد) کارشناسی ارشد بودند.

در این پژوهش، اصول اخلاقی مطالعات کیفی به‌طور کامل رعایت شده است. پیش از انجام مصاحبه‌ها، هدف پژوهش، نحوه استفاده از داده‌ها و اختیار مشارکت‌کنندگان برای انصراف در هر مرحله به‌صورت شفاف برای آنان توضیح داده شد و رضایت آگاهانه افراد برای شرکت در پژوهش اخذ گردید و تمامی اطلاعات هویتی مصاحبه‌شوندگان در فرآیند پیاده‌سازی، تحلیل و گزارش داده‌ها حذف یا کدگذاری گردید. با توجه به حساسیت برخی موضوعات مطرح‌شده در مصاحبه‌ها، ازجمله تجربه‌های عاطفی و روابط غیررسمی، مصاحبه‌ها در فضایی امن و بر اساس تمایل و حدود پاسخ‌گویی مشارکت‌کنندگان انجام شد و هیچ‌گونه فشاری برای پاسخ به پرسش‌های حساس اعمال نگردید. همچنین اطمینان داده شد که داده‌ها صرفاً برای اهداف علمی مورد استفاده قرار گرفته و دسترسی به آن‌ها محدود به پژوهش‌گر بوده است.

همچنین به‌منظور حصول اطمینان از اعتبار و پایایی یافته‌های این پژوهش، از معیارهای اعتمادپذیری در پژوهش کیفی، شامل اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری، وابستگی و تأییدپذیری، به شرح زیر بهره گرفته شد:

- **اعتبارپذیری:** برای افزایش اعتبارپذیری، اقدامات تمرکز بر مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافتهٔ عمیق، تعامل مداوم پژوهشگر با داده‌ها، بازبینی مداوم فرایند کدگذاری و گفتگوی اعتبارسنجی با مشارکت‌کنندگان انجام شد.
- **انتقال‌پذیری:** به‌منظور فراهم‌کردن امکان انتقال‌پذیری نتایج توصیفات غنی از زمینه تحقیق، شرح دقیق فرایند پژوهش و ویژگی‌های مشارکت‌کنندگان ارائه شده است. در نسخهٔ اصلاح‌شده، بخش توصیف زمینه و مشارکت‌کنندگان با جزئیات بیشتری بسط داده شده است تا خوانندگان بتوانند در مورد قابلیت تعمیم یافته‌ها به بافت‌های مشابه، قضاوت دقیق‌تری داشته باشند.
- **وابستگی:** به‌منظور افزایش وابستگی کلیهٔ مراحل تحقیق، ازجمله پروتکل مصاحبه، نمونه‌گیری، فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها، همراه با یادداشت‌های تحلیلی پژوهشگر،

در یک «دفتر ثبت پژوهش» جامع و نظام‌مند مستند شده است. این امر امکان پیگیری منطق و روند تحقیق را فراهم می‌آورد.

- **تأئیدپذیری:** به‌منظور افزایش تأییدپذیری، تحلیل‌ها مستقیماً بر اساس داده‌های خام و نقل‌قول‌های مستقیم مشارکت‌کنندگان استوار شده‌اند.

جدول شمارهٔ ۱: مشخصات جمعیتی مشارکت‌کنندگان تحقیق

کد	نام	سن	تحصیلات	وضعیت اشتغال
۱	رضا	۳۶	کارشناسی	فروشنده
۲	میثم	۳۵	دیپلم	آرایشگر
۳	زهرا	۴۰	کارشناسی ارشد	کارمند
۴	اکبر	۳۷	کارشناسی	آزاد
۵	پوریا	۳۶	کارشناسی	مترجم
۶	مهدی	۳۵	کارشناسی	معلم
۷	مهسا	۳۷	کارشناسی ارشد	مدیر
۸	ایرج	۳۸	کارشناسی ارشد	آزاد
۹	نازنین	۳۹	کارشناسی ارشد	حسابدار
۱۰	رؤیا	۴۲	کارشناسی	کارمند
۱۱	زیبا	۳۸	دیپلم	کارمند
۱۲	فرهاد	۳۷	کارشناسی	آزاد
۱۳	روشنک	۳۹	کارشناسی	مهندس
۱۴	الهه	۴۰	کارشناسی	دستیار دندان‌پزشک
۱۵	احمد	۳۷	کارشناسی	کارمند
۱۶	پدرام	۳۶	کاردانی	آزاد
۱۷	شهرام	۴۱	کارشناسی	حسابدار
۱۸	نگار	۳۷	دیپلم	منشی
۱۹	رها	۳۹	کارشناسی	معلم
۲۰	ثنا	۴۰	کارشناسی ارشد	طراح گرافیک
۲۱	فاطمه	۳۶	کاردانی	عکاس
۲۲	فرزاد	۳۷	کارشناسی	تکنسین موبایل

کد	نام	سن	تحصیلات	وضعیت اشتغال
۲۳	فرنوش	۳۸	کارشناسی	پرستار
۲٤	سهراب	۳٦	کارشناسی ارشد	راهنمای گردشگری
۲۵	سارا	۳۷	کاردانی	کارمند
۲٦	شهلا	۳۸	دیپلم	آزاد
۲۷	بهاره	٤۰	کارشناسی	مربی ورزشی
۲۸	راضیه	٤۳	کارشناسی	پرستار

۵. یافته‌ها

یافته‌های این تحقیق در قالب مفاهیم و فرایندهای کلیدی ارائه شده‌اند تا نشان دهند چگونه زنان و مردان مجرد وضعیت خود را معنا می‌کنند، چه استراتژی‌هایی برای مواجهه با محدودیت‌ها به کار می‌گیرند و پیامدهای تجربهٔ تجرد بر زندگی شخصی، اجتماعی و روانی آنان چیست. مقولهٔ اصلی تحقیق از دل مقولات اصلی و فرعی جدول شمارهٔ (۲) استخراج شده است.

جدول شمارهٔ ۲: مقولات فرعی، اصلی و هسته تحقیق

مقولات فرعی	مقولات اصلی	ابعاد مدل پارادایمی	مقولهٔ هسته
فشار اقتصادی	نااطمینانی اقتصادی	شرایط علّی	انتخاب بازاندیشانهٔ تجرد در بستر محدودیت‌های ساختاری
بی‌ثباتی شغلی و درآمد			
کاهش احساس کفایت اقتصادی			
افزایش ریسک‌گریزی			
ارزیابی آگاهانه شرایط زندگی و محدودیت‌ها	عاملیت بازاندیشانه در مسیر خودتحققی		
مقایسه ازدواج با اهداف و ارزش‌های شخصی			
تصمیم آگاهانه برای تعویق یا اجتناب از ازدواج			
تقویت مسیر رشد، خودتحققی و استقلال فردی			

مقولات فرعی	مقولات اصلی	ابعاد مدل پارادایمی	مقولهٔ هسته
کاهش اعتماد به روابط بلندمدت	تجربهٔ روابط عاطفی ناموفق	شرایط علّی	انتخاب بازاندیشانهٔ تجرد در بستر محدودیت‌های ساختاری
ترس از تعهد و ورود به رابطه جدید			
تجرد به‌عنوان راهبرد محافظتی			
ناکارآمدی و محدودیت سیاست‌های حمایتی	ضعف حمایت‌های دولتی از ازدواج	شرایط زمینه‌ای	
افزایش هزینه‌های مادی و روانی ازدواج			
کاهش انگیزه و توان افراد برای تشکیل خانواده			
تضعیف نقش دولت به‌عنوان تسهیلگر ازدواج			
کاهش بار منفی تجرد و تغییر ارزش‌های اجتماعی	بازتعریف هنجارهای جنسیتی		
تضاد نقش‌های سنتی با ارزش‌ها و خواسته‌های فردی			
اجتناب از ازدواج به دلیل نقش‌های محدودکننده			
نمایش افراد مجرد موفق و مستقل	گفتمان رسانه‌ای و بازنمایی مثبت تجرد		
کاهش فشار اجتماعی برای ازدواج			
مشروعیت‌بخشی به سبک زندگی مجردانه	پذیرش اجتماعی تجرد		
تقویت احساس طبیعی بودن و پذیرفته شدن تجرد			
تضاد میان فشار برای ازدواج و حمایت از انتخاب فردی	تعارض انتظارات خانوادگی	شرایط مداخله‌گر	
تجربه تجرد معنادار یا پرتنش			
حضور در شبکه‌ای از دوستان مجرد و مستقل	سرمایهٔ اجتماعی همسالان		
کاهش احساس تنهایی و تضعیف فشارهای هنجاری			
چالش با معنای مسلط ازدواج‌محور	بازتعریف تجرد	راهبردها	
مشاهده و مقایسه مسیرهای بدیل زندگی			
فاصله‌گیری گزینشی از هنجارهای مسلط	خودمختاری هنجاری		
بازتنظیم نسبت فرد با هنجارهای اجتماعی در شرایط محدودیت			

مقولات فرعی	مقولات اصلی	ابعاد مدل پارادایمی	مقولهٔ هسته
ارزیابی مستمر شرایط فردی و ساختاری	تعویق ازدواج	راهبردها	انتخاب بازاندیشانهٔ تجرد در بستر محدودیت‌های ساختاری
مدیریت ریسک‌های اقتصادی، شغلی و عاطفی			
مدیریت نیازهای عاطفی و صمیمی در شرایط محدودیت ساختاری	روابط خارج از عرف		
انتخابی و کنترل‌شده بودن روابط			
بازتعریف نقش‌ها و ارزش‌های شخصی	ابهام هویتی	پیامدها	
تضاد میان خواست‌ها و اهداف فرد و هنجارهای اجتماعی			
فشار روانی و احساس عدم پذیرش			
سازمان‌دهی سبک زندگی	بازتعریف ارزش‌ها و سبک زندگی		
بازنگری ارزش‌ها و اولویت‌ها			

۱-۵. شرایط علّی

تحلیل داده‌های این پژوهش نشان داد که تجربهٔ تجرد زنان و مردان بزرگ‌سال تحت تأثیر مجموعه‌ای از شرایط علّی قرار دارد که در شکل‌گیری و دوام تجرد نقش تعیین‌کننده دارند. این شرایط شامل «فشار و ناامنی اقتصادی، عاملیت بازاندیشانه و تجربه روابط عاطفی ناموفق» می‌شوند. در ادامه، هر یک از این شرایط به تفکیک معرفی و بررسی می‌شوند تا چگونگی تأثیر آن‌ها بر تصمیمات، انتخاب‌ها و تجربه زیسته زنان مجرد روشن گردد.

ناامنی اقتصادی

ناامنی اقتصادی در روایت مشارکت‌کنندگان، هم به‌عنوان عاملی مؤثر در شکل‌گیری اولیه تجرد و هم به‌مثابه زمینه‌ای پایدار که انتخاب‌ها و راهبردهای بعدی را محدود می‌کند، ظاهر شده است، بااین‌حال، در مدل نهایی پژوهش، این مقوله ذیل «شرایط علّی» طبقه‌بندی شده است، زیرا نقش آن در آغاز و تداوم پدیده محوری برجسته‌تر بوده است. لازم به ذکر است فشار اقتصادی و ناامنی اقتصادی از طریق افزایش هزینه‌های ازدواج، کاهش

احساس کفایت اقتصادی، افزایش ریسک‌گریزی و تغییر اولویت‌های زندگی، به‌عنوان یکی از عوامل ساختاری مؤثر بر تجردگرایی عمل می‌کند. در چنین شرایطی، افراد به‌منظور کاهش مخاطرات اقتصادی، تصمیم به تعویق یا عدم ازدواج می‌گیرند و تجرد به راهبردی عقلانی برای مواجهه با بی‌ثباتی اقتصادی تبدیل می‌شود. دراین‌باره فرهاد ۳۷ ساله، یکی از شرکت‌کنندگان در مصاحبه، توضیح داد:

«همیشه فکر می‌کردم ازدواج یه مرحلهٔ ضروریه، ولی وقتی دیدم درآمدم کمه و نمی‌تونم یه زندگی مستقل و امن بسازم، تصمیم گرفتم فعلاً مجرد بمونم. واقعیت اینه که هنوز از نظر مالی مستقل نیستم و همین باعث شده حس کنم آمادگی ازدواج رو ندارم».

ایرج ۳۸ ساله یکی از مصاحبه‌شوندگان بیان کرد:

«وقتی می‌بینی از نظر مالی و شغلی ثبات نداری، مسئولیت ازدواج از توان آدم خارجه. چند ساله که یا پروژه‌ای کار می‌کنم یا قرارداد کوتاه‌مدت دارم. وقتی نمی‌دونی ماه بعد درآمدت چقدره یا اصلاً کاری هست یا نه، نمی‌تونی ازدواج رو جدی بگیری».

عاملیت بازاندیشانه در مسیر خودتحققی

یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری و تداوم تجرد زنان و مردان بزرگ‌سال، «عاملیت بازاندیشانه در مسیر خودتحققی» است. این مفهوم بیان‌گر توانایی فرد برای ارزیابی آگاهانه شرایط زندگی، محدودیت‌های ساختاری و فشارهای اجتماعی و اتخاذ تصمیماتی است که تحقق اهداف شخصی، رشد فردی و استقلال هویتی را ممکن می‌سازد. افرادی که عاملیت بازاندیشانه بالایی دارند، ازدواج را صرفاً به‌عنوان یک الزام اجتماعی نمی‌بینند، بلکه آن را با اهداف، ارزش‌ها و مسیر رشد فردی خود مقایسه کرده و در صورت ناسازگاری، تصمیم به تعویق یا عدم ازدواج می‌گیرند.

در این فرآیند، تغییر نگرش‌ها و ارزش‌های فردی نسبت به ازدواج و استقلال و خودمختاری نقش مهمی در شکل‌گیری تجرد دارد. به‌عبارت‌دیگر، افراد با بازاندیشی مستمر نسبت به زندگی خود، فرصت‌ها و محدودیت‌های محیطی را سنجیده و تصمیماتی می‌گیرند که بیشترین هماهنگی را با اهداف و هویت شخصی آنان دارد. این نوع عاملیت، نه‌تنها انتخاب تجرد را به‌عنوان یک پاسخ عقلانی و آگاهانه ممکن می‌سازد، بلکه مسیر رشد، خودتحققی و استقلال فردی را نیز تقویت می‌کند. برای نمونه روشنک ۳۹ ساله دراین‌باره می‌گوید:

«قبلاً فکر می‌کردم ازدواج تنها راه خوشبختیه، ولی وقتی دیدم دوستانم با ازدواج هم خوشحال نیستن و بیشتر تحت فشار خانواده و جامعه هستن، ارزش‌ها و اولویت‌هام تغییر کردن».

اکبر ۳۷ ساله می‌گوید:

«با گذشت زمان فهمیدم سبک زندگی فعلی‌ام با ازدواج هم خوانی نداره. الآن می‌تونم مستقل تصمیم بگیرم، کارم رو تغییر بدم و بدون وابستگی برنامه‌ریزی کنم. وقتی این شرایط رو با محدودیت‌ها و تعهدات ازدواج مقایسه می‌کنم، می‌بینم مجرد موندن در این مرحله از زندگی بیشتر با اهداف و مسیر رشدم سازگاره».

تجربهٔ روابط عاطفی ناموفق

تجربهٔ روابط عاطفی ناموفق به‌عنوان یکی از شرایط علّی تجردگرایی، نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش منفی نسبت به ازدواج ایفا می‌کند. شکست‌های عاطفی می‌توانند منجر به کاهش اعتماد، ترس از تعهد و بدبینی نسبت به پایداری روابط بلندمدت شوند. این تجربه‌ها با افزایش هزینه‌های روانی ورود به رابطهٔ جدید، افراد را به احتیاط بیشتر و اجتناب از ازدواج سوق می‌دهند. درنتیجه، فرد برای محافظت از خود در برابر تکرار آسیب‌های عاطفی، تجرد را به‌عنوان راهبردی امن‌تر و کم‌ریسک‌تر انتخاب می‌کند.

«چند رابطه عاطفی داشتم که هر کدوم به دلایلی شکست خوردن. این تجربه‌ها باعث شد که واقع‌بین‌تر و محتاط‌تر نسبت به ازدواج فکر کنم و قبل از هر تعهدی بیشتر بسنجم» (سارا، ۳۷ ساله).

«بعد از تجربهٔ شکست در رابطه قبلیم، همیشه یه ترس از تکرارش همراه منه. الآن ترجیح می‌دم وارد رابطهٔ جدی نشم و مجردبودن رو راهی برای محافظت از خودم بدونم» (شهلا، ۳۸ ساله).

۲-۵. شرایط زمینه‌ای

شرایط زمینه‌ای هر پدیدهٔ اجتماعی، بسترهایی هستند که بدون توجه به آن‌ها فهم عمیق کنش‌ها، نگرش‌ها و انتخاب‌های افراد امکان‌پذیر نخواهد بود. انتخاب تجردگرایی نیز به‌عنوان یک الگوی نوظهور یا تقویت‌شده در جامعهٔ معاصر، در خلأ شکل نگرفته و متأثر از مجموعه‌ای از گفتمان‌ها، ساختارها و هنجارهای اجتماعی است. در این میان، «گفتمان رسانه‌ای مسلط، ضعف حمایت‌های دولتی از نهاد ازدواج، پذیرش فزاینده اجتماعی تجرد و بازتعریف هنجارهای جنسیتی مرتبط با آن»، از مهم‌ترین شرایط زمینه‌ای محسوب می‌شوند که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به نگرش‌ها و انتخاب‌های افراد دارند.

بررسی این شرایط زمینه‌ای، امکان تحلیل دقیق‌تر فرآیندهای اجتماعی مؤثر بر تجردگرایی و درک پیوند میان ساختار و عاملیت فردی را فراهم می‌سازد. در ادامه به توضیح هر یک از موارد پرداخته شده است.

غیبت کارکردی دولت و ضعف ساختاری

ضعف حمایت‌های دولتی از ازدواج به‌عنوان یکی از شرایط زمینه‌ای و ساختاری تجردگرایی، نقش مهمی در کاهش انگیزه و توان افراد برای تشکیل خانواده ایفا می‌کند. ناکارآمدی یا محدود بودن سیاست‌های حمایتی در حوزه‌هایی مانند اشتغال پایدار، مسکن، تسهیلات مالی و پوشش‌های رفاهی، هزینه‌های مادی و روانی ازدواج را افزایش می‌دهد. در چنین شرایطی، ازدواج از یک مسیر تسهیل‌شده به تصمیمی پرریسک و پرهزینه تبدیل می‌شود و افراد ترجیح می‌دهند تا زمان دستیابی به حداقلی از امنیت اقتصادی، آن را به تعویق بیندازند. به‌این‌ترتیب، ضعف حمایت‌های دولتی بستر ساختاری لازم را برای گسترش تجردگرایی فراهم می‌کند و نقش دولت را به‌عنوان تسهیلگر ازدواج تضعیف می‌سازد. در این خصوص فرزاد ۳۷ ساله می‌گوید:

«واقعیت اینه که وام ازدواج خیلی کمه و هزینه‌های مراسم و مسکن هم بالاست. وقتی می‌بینم دولت کمک زیادی نمی‌کنه، انگیزه‌ای برای ازدواج پیدا نمی‌کنم و ترجیح می‌دم فعلاً مجرد بمونم».

پدرام ۳۶ ساله نیز می‌گوید:

«الآن شرایط طوریه که ازدواج بیشتر شبیه یه فشار مالی و دغدغه اضافه‌ست. وقتی حمایت‌های دولتی واقعی نیست، طبیعیه که خیلی‌ها ترجیح بدن ازدواج رو عقب بندازن».

بازتعریف هنجارهای جنسیتی

انتظارات و استانداردهای اجتماعی دربارهٔ نقش‌های زن و مرد در خانواده و جامعه می‌تواند بر تصمیم افراد برای ازدواج تأثیر بگذارد. اگر این هنجارها محدودکننده یا نابرابر باشند، برخی افراد ممکن است به دلیل تضاد با ارزش‌ها و ترجیحات شخصی، از ازدواج اجتناب کنند و تجرد را انتخاب کنند. در همین رابطه زهرا ۴۰ ساله می‌گوید:

«وقتی ارزش‌های سنتی کم‌رنگ‌تر می‌شن، تجرد دیگه بار منفی قبلی رو نداره. الآن مجردبودن برای زنان لزوماً شکست یا نقص نیست، بلکه حتی در دنیای جدید می‌تونه نشونه استقلال

و تمرکز روی رشد فردی باشه».

«همیشه این حس رو داشتم که ازدواج برای زن‌ها یه بسته آماده از انتظارات داره؛ اینکه اولویت زندگی‌ت خانواده باشه، از شغلت بزنی یا نقش‌هایی رو بدون انتخاب واقعی قبول کنی. این باعث می‌شه خیلی از زن‌ها فکر کنن ازدواج با مسیر و خواسته‌های خودشون همخوانی نداره» (رها، ۴۰ ساله).

گفتمان رسانه‌ای و بازنمایی مثبت تجرد

گفتمان رسانه‌ای اگرچه در مدل پارادایمی به‌عنوان یکی از شرایط زمینه‌ای در نظر گرفته شده است، اما در سطح تجربی، نقشی فعال در بازتعریف هنجارهای مرتبط با ازدواج و تجرد ایفا می‌کند و از این طریق بر بازاندیشی و ارزیابی فردی مشارکت‌کنندگان اثر می‌گذارد. گفتمان رسانه‌ای با بازنمایی مثبت تجرد، به‌عنوان یکی از شرایط زمینه‌ای تجردگرایی، نقش مهمی در عادی‌سازی و مشروعیت‌بخشی به این سبک زندگی ایفا می‌کند. رسانه‌ها با نمایش افراد مجرد موفق، مستقل و رضایتمند، تجرد را نَه به‌مثابهٔ کمبود، بلکه به‌عنوان انتخابی آگاهانه و سازگار با زندگی مدرن معرفی می‌کنند. این بازنمایی‌ها با تضعیف پیوند میان ازدواج و خوشبختی، نگرش عمومی را تغییر داده و حساسیت اجتماعی نسبت به مجردماندن را کاهش می‌دهند. درنتیجه، رسانه‌ها با شکل‌دهی به معناها و الگوهای ذهنی، زمینهٔ فرهنگی لازم برای تقویت و تداوم تجردگرایی را فراهم می‌سازند. در همین رابطه، میثم ۳۵ ساله می‌گوید:

«شبکه‌های اجتماعی و صفحات مجازی پُر از داستان‌هایی هستن که افراد مجرد موفق و مستقل رو نشون می‌ده. این باعث شد حس کنم تنها نیستم و مجردبودن می‌تونه من رو به اهدافم برسونه».

ثنا ۴۰ ساله نیز اظهار می‌کند:

«وقتی تو فیلم‌ها و شبکه‌های اجتماعی زندگی مجردها به‌عنوان یه زندگی با ارزش و معنی‌دار نشون داده می‌شه، نگاه جامعه به مجردبودن عوض می‌شه و این سبک زندگی عادی‌تر به نظر می‌آد».

پذیرش اجتماعی تجرد (تجردگرایی مشروع)

پذیرش اجتماعی تجرد به این معناست که مجردماندن دیگر به‌عنوان یک انحراف یا شکست فردی تلقی نمی‌شود، بلکه به‌تدریج به‌عنوان یکی از سبک‌های مشروع زندگی به

رسمیت شناخته می‌شود. کاهش فشارهای هنجاری خانواده، خویشاوندان و جامعه برای ازدواج، به افراد امکان می‌دهد بدون احساس انگ‌زنی یا طرد اجتماعی، تجرد را انتخاب یا ادامه دهند. این تغییر زمینه‌ای، فضای فرهنگی و اجتماعی لازم را فراهم می‌کند تا افراد تصمیم دربارهٔ ازدواج را آگاهانه‌تر، دیرتر یا حتی آگاهانه به تعویق انداخته و تجردگرایی را به‌عنوان یک انتخاب معنادار تجربه کنند. دراین‌باره راضیه ۴۳ ساله توضیح می‌دهد:

«دیدم که دوستان و همکارانم هم مجرد موندن یا ازدواج‌شون رو عقب انداختن. این باعث شد بفهمم مجردبودن تو محیط من پذیرفته و طبیعیه».

رضا ۳۶ ساله تجربه‌اش را این‌گونه بیان کرد:

«تو جمع دوستان و شبکه‌های اجتماعی، مجردبودن به‌عنوان یه سبک زندگی محترم و طبیعی دیده می‌شه. این حس پذیرش باعث می‌شه تجردم عادی و درست به نظر بیاد».

۳-۵. شرایط مداخله‌گر

در تحلیل پدیدهٔ تجردگرایی، برخی عوامل به‌مثابهٔ شرایط مداخله‌گر عمل می‌کنند، به این معنا که نقش آن‌ها در تقویت، تضعیف یا جهت‌دهی اثر شرایط زمینه‌ای و ساختاری بر کنش فردی است. این شرایط، در سطح تعاملات نزدیک و روابط معنادار افراد قرار دارند و تعیین می‌کنند که افراد چگونه فشارهای اقتصادی، هنجارهای جنسیتی، گفتمان‌های فرهنگی و پذیرش اجتماعی تجرد را تجربه و تفسیر کنند. در این پژوهش تعارض انتظارات خانوادگی و سرمایهٔ اجتماعی شبکه‌های همسال و دوستان مجرد به‌عنوان مهم‌ترین شرایط مداخله‌گر شناسایی شدند که نقش تعیین‌کننده‌ای در فعال یا محدودشدن عاملیت بازاندیشانه افراد در مسیر تجردگرایی ایفا می‌کنند.

تعارض انتظارات خانوادگی

خانواده یکی از مهم‌ترین عرصه‌هایی است که فشارها و حمایت‌های هنجاری مرتبط با ازدواج و تجرد در آن تلاقی می‌یابد. در این پژوهش، خانواده نه‌صرفاً به‌عنوان نهادی فشارآور یا حامی، بلکه به‌مثابه میدانی از تعارض انتظارات ظاهر می‌شود که در آن هم‌زمان صداهای متناقضی درباره ضرورت ازدواج، استقلال فردی، اولویت‌های شخصی و زمان‌بندی زندگی شنیده می‌شود. این تعارض، به‌عنوان یک شرط مداخله‌گر، نقش تعدیل‌کننده‌ای در رابطه میان شرایط زمینه‌ای (مانند ضعف حمایت‌های دولتی، هنجارهای جنسیتی و پذیرش

اجتماعی تجرد) و انتخاب فرد به تجرد ایفا می‌کند. در مواردی که بخشی از خانواده رویکردی حمایتی نسبت به تجرد فرد دارد - از طریق پذیرش انتخاب شخصی، فراهم‌کردن امنیت عاطفی یا کاهش فشارهای هنجاری - فرد امکان بیشتری برای بازاندیشی آگاهانه دربارهٔ مسیر زندگی خود می‌یابد و تجرد را نه از سر اجبار، بلکه به‌مثابه انتخابی معنادار تجربه می‌کند. در مقابل، فشارهای مستمر خانوادگی برای ازدواج می‌تواند این فرایند بازاندیشی را مختل کرده یا تجرد را به تجربه‌ای پرتنش و همراه با احساس گناه و مقاومت تبدیل کند. به‌این‌ترتیب، خانواده با ایفای نقش مداخله‌گر، نه تعیین‌کننده مطلق، بلکه تنظیم‌کننده شدت و کیفیت تجربه تجرد است. احمد ۳۷ ساله به‌عنوان یکی از مشارکت‌کنندگان دراین‌باره می‌گوید:

«یه‌سری از اعضای خانواده فشار می‌آوردن که ازدواج کنم، ولی بعضی‌ها حمایت می‌کردن و می‌گفتن اولویت خودت مهمه. همین تضاد باعث شد بتونم مجرد بودنم رو به‌عنوان یه انتخاب شخصی تجربه کنم».

سرمایهٔ اجتماعی همسالان

شبکه‌های اجتماعی دوستان و همسالان، به‌ویژه دوستان مجرد و مستقل، یکی دیگر از شرایط مداخله‌گر مهم در فرایند تجردگرایی هستند. برخلاف پذیرش اجتماعی تجرد که در سطح کلان هنجاری عمل می‌کند، سرمایهٔ اجتماعی شبکه‌های همسال در سطح تعاملات روزمره شکل می‌گیرد و از طریق حمایت عاطفی، همدلی تجربی و ارائه الگوهای زیسته بدیل، تصمیم فرد برای تجرد را تقویت یا تسهیل می‌کند. حضور در شبکه‌ای از دوستانی که تجرد را تجربه یا انتخاب کرده‌اند، موجب کاهش احساس تنهایی، تضعیف فشارهای هنجاری برای ازدواج و افزایش احساس طبیعی‌بودن و قابل‌قبول‌بودن تجرد می‌شود. این شبکه‌ها با فراهم‌کردن منابع نمادین و عاطفی، اثر محدودیت‌های ساختاری و انتظارات فرهنگی را تعدیل کرده و امکان فعال‌شدن عاملیت بازاندیشانه افراد را افزایش می‌دهند. در این زمینه زیبا ۳۸ ساله بیان می‌کند:

«دوستام همه مجرد و مستقل هستن و زندگی موفق و رضایت‌بخشی دارن. بودن در کنارشون بهم نشون داد که مجردبودن محدودیتی ایجاد نمی‌کنه و می‌تونه انتخابی معنادار و پذیرفتنی باشه».

نازنین ۳۹ ساله یادآور می‌شود:

«وقتی با دوستان مجردم وقت می‌گذرونم، حس می‌کنم تنها نیستم و مجردبودن می‌تونه یه انتخاب اجتماعی پذیرفته‌شده باشه. این شبکه بهم کمک کرد فشارهای ازدواج رو کم‌تر حس کنم و تصمیم آگاهانه‌م قوی‌تر بشه».

درمجموع، تعارض انتظارات خانوادگی و سرمایه اجتماعی شبکه‌های همسال به‌عنوان شرایط مداخله‌گر، نقش کلیدی در شکل‌دهی مسیر تجردگرایی ایفا می‌کنند. این عوامل به‌مثابهٔ عواملی تنظیم‌کننده عمل می‌کنند که تعیین می‌کنند شرایط ساختاری، هنجاری و فرهنگی چگونه در تجربه زیسته افراد معنا می‌یابند. به‌این‌ترتیب، شرایط مداخله‌گر با تسهیل یا محدودکردن امکان بازاندیشی، نقش مهمی در فعال‌شدن عاملیت فردی و تبدیل تجرد از یک وضعیت تحمیلی به انتخابی آگاهانه و معنادار دارند.

٤-٥. راهبردها

در این پژوهش، تحلیل راهبردهای افراد مجرد نشان می‌دهد که آن‌ها چگونه با فشارها و انتظارات اجتماعی درباره ازدواج مواجه می‌شوند. این راهبردها بازتاب انتخاب‌های آگاهانه و کنش‌های فردی هستند و تجرد را سبک زندگی و ابزاری برای تحقق استقلال شخصی و اجتماعی معرفی می‌کنند.

راهبردهای اتخاذشده توسط مشارکت‌کنندگان را نمی‌توان صرفاً به‌عنوان کنش‌های فردی یا ترجیحات شخصی در نظر گرفت، بلکه این راهبردها در پیوند مستقیم با مقوله محوری پژوهش قابل‌فهم هستند. مشارکت‌کنندگان در مواجهه با مجموعه‌ای از محدودیت‌های ساختاری ازجمله ناامنی اقتصادی، بی‌ثباتی شغلی، فشارهای هنجاری مرتبط با ازدواج و گفتمان‌های متعارض فرهنگی، به ارزیابی مداوم موقعیت خود پرداخته و راهبردهایی را برگزیده‌اند که امکان حفظ عاملیت فردی، مدیریت عدم قطعیت و بازتعریف مسیر زندگی را برای آنان فراهم می‌کند. از این منظر، هر یک از راهبردهای شناسایی‌شده در این پژوهش را می‌توان پاسخی بازاندیشانه به این محدودیت‌ها دانست که در آن، کنش فردی نه در تقابل با ساختار، بلکه در تعامل با آن شکل گرفته است.

بر اساس تحلیل داده‌ها، چهار راهبرد اصلی شناسایی شد که می‌توان آن‌ها را در سطوح معنایی، هنجاری، تصمیمی و کنشی صورت‌بندی کرد؛ «بازتعریف تجرد، خودمختاری هنجاری، تعلیق ازدواج و روابط خارج از عرف». این راهبردها ابعاد مختلف عاملیت بازاندیشانهٔ مشارکت‌کنندگان را در مواجهه با شرایط ساختاری بازنمایی می‌کنند. چهار راهبرد

اصلی شامل تجرد انتخابی، یعنی بازتعریف تجرد به‌عنوان مسیر خودمختار؛ روابط خارج از عرف برای پاسخگویی به نیازهای عاطفی و اجتماعی بدون تبعیت کامل از نُرم‌ها؛ تعلیق ازدواج، یعنی اولویت‌بخشی به تثبیت شغل، استقلال مالی و رشد فردی؛ و خودمختاری هنجاری، یعنی فاصله‌گیری از هنجارهای مسلط و شکل‌دهی زندگی بر اساس ارزش‌ها و اولویت‌های شخصی هستند. این راهبردها چارچوبی نظری برای تحلیل انتخاب‌های فردی و کنش‌های مقابله‌ای مجردها در تعامل با ساختارهای اجتماعی فراهم می‌کنند.

بازتعریف تجرد

راهبرد بازتعریف تجرد را می‌توان راهبردی معنایی-تفسیری دانست که مشارکت‌کنندگان از طریق آن، معنای مسلط ازدواج‌محور از زیست بزرگ‌سالانه را به چالش می‌کشند. در این راهبرد، تجرد دیگر به‌عنوان وضعیتی ناقص، موقت یا ناشی از ناکامی تلقی نمی‌شود، بلکه به‌مثابه انتخابی آگاهانه، قابل‌دفاع و معنادار بازسازی می‌گردد. این بازتعریف حاصل فرایند ارزیابی انتقادی تجربه‌های زیسته، مشاهدهٔ مسیرهای بدیل زندگی و مقایسهٔ پیامدهای ازدواج و تجرد در شرایط عدم قطعیت ساختاری است. مشارکت‌کنندگان با تکیه بر این بازاندیشی، روایت‌های مسلطی را که خوشبختی، ثبات و تکامل فردی را منحصراً در چارچوب ازدواج تعریف می‌کنند، مورد پرسش قرار می‌دهند. پوریا ۳۶ ساله در این زمینه بیان می‌کند:

> «قبلاً فکر می‌کردم ازدواج تنها راه خوشبختی و تکامل هست، ولی زندگی و دیدن دوستان مجرد موفق بهم نشون داد که ازدواج الزام نیست. برای همین تصمیم گرفتم مجرد بمونم و این انتخاب رو آگاهانه و معنادار تجربه کنم».

میثم ۳۵ ساله نیز می‌گوید:

> «قبل‌ها فکر می‌کردم ازدواج یه چیز ضروریه، اما الآن فهمیدم ازدواج فقط یکی از مسیرهای زندگیه و می‌شه بدون ازدواج هم زندگی پرمعنی و پرباری داشت».

خودمختاری هنجاری

خودمختاری هنجاری به‌عنوان راهبردی هنجاری-ارزشی به این معناست که فرد با درنظرگرفتن محدودیت‌ها و فشارهای ساختاری، از انتظارات و هنجارهای غالب اجتماعی دربارهٔ ازدواج فاصله می‌گیرد. فرد، به‌جای پیروی اجباری از هنجارها، تجرد را به‌عنوان راهی

برای سازگاری با محدودیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی موجود انتخاب می‌کند. بدین ترتیب، فاصله‌گیری از هنجارهای مسلط نشان‌دهنده یک واکنش استراتژیک به شرایط ساختاری است که هم‌زمان امکان تصمیم‌گیری فردی و بازاندیشانه را نیز فراهم می‌کند. در این راهبرد، افراد با آگاهی از هنجارهای غالب پیرامون سن مناسب ازدواج، نقش‌های جنسیتی و مسیرهای مطلوب زندگی، به‌صورت گزینشی با این هنجارها مواجه می‌شوند و الزام اخلاقی یا اجتماعی آن‌ها را مورد پرسش قرار می‌دهند. خودمختاری هنجاری به مشارکت‌کنندگان امکان می‌دهد ضمن حفظ آگاهی از قضاوت‌های اجتماعی، حدود تبعیت از این هنجارها را خود تعیین کرده و تصمیم‌های زیستی خود را بر اساس اولویت‌ها، ارزش‌ها و شرایط واقعی زندگی اتخاذ کنند. رؤیا ۴۲ ساله پیرامون این راهبرد می‌گوید:

«همیشه می‌گفتن زن‌ها باید تو سن مشخصی ازدواج کنن و خانواده تشکیل بدن. من تصمیم گرفتم از این هنجارها فاصله بگیرم و زندگی خودم رو بر اساس اولویت‌ها و ارزش‌هام بسازم».

همچنین، احمد ۴۰ ساله تجربه‌اش را این‌گونه بیان کرد:

«وقتی دیدم می‌تونم بدون این‌که کامل به انتظارات جامعه عمل کنم، موفق و خوشحال باشم، حس آزادی کردم. این فاصله‌گرفتن باعث شد مجردبودنم رو به‌عنوان یه انتخاب شخصی و آگاهانه ببینم و سبک زندگی خودم رو بسازم».

این روایت‌ها نشان می‌دهد که خودمختاری هنجاری بیش از آن‌که نشانه هنجارگریزی باشد، بیانگر تلاشی آگاهانه برای بازتنظیم نسبت فرد با هنجارهای اجتماعی در شرایط عدم قطعیت ساختاری است.

تعویق ازدواج

تعویق ازدواج را می‌توان راهبردی بازاندیشانه دانست که مشارکت‌کنندگان در مواجهه با ناهم‌خوانی میان انتظارات هنجاری ازدواج و ناتوانی ساختارهای اقتصادی، شغلی و نهادی در تضمین ثبات زندگی مشترک اتخاذ کرده‌اند، راهبردی که در آن، تصمیم به ازدواج‌نکردن در حال حاضر به‌عنوان تعویقی آگاهانه و محاسبه‌شده معنا می‌یابد. در روایت مشارکت‌کنندگان، تعویق ازدواج حاصل فرایند ارزیابی مستمر شرایط فردی و ساختاری است که طی آن، ازدواج به آینده‌ای نامعلوم اما مشروط به بهبود شرایط اقتصادی، شغلی یا عاطفی موکول می‌شود. الهه ۴۰ ساله در توضیح این راهبرد بیان می‌کند:

«الآن تمرکزم روی کارمه. ازدواج رو عقب انداختم چون اول می خوام استقلال مالی و شخصی

خودم رو داشته باشم».

نگار ۳۷ ساله نیز معتقد است:

«فکر می‌کنم هنوز وقتش برای ازدواج نرسیده. اول می خوام کارم رو تثبیت کنم و خودم رو بهتر بشناسم».

این روایت‌ها نشان می‌دهد که تعویق ازدواج بیش از آن‌که ناشی از بی‌میلی به ازدواج باشد، بازتابی از عدم قطعیت ساختاری و تلاش برای مدیریت ریسک‌های آینده است.

روابط خارج از عرف

اتخاذ روابط خارج از عرف را می‌توان راهبردی بازاندیشانه در پاسخ به هم‌زمانی فشارهای هنجاری ازدواج و محدودیت‌های اقتصادی و نهادی دانست، راهبردی که از طریق آن، مشارکت‌کنندگان می‌کوشند در شرایطی که ساختارهای رسمی امکان تحقق ازدواج را محدود ساخته‌اند، نیازهای جنسی، عاطفی و صمیمی خود را به شیوه‌ای انتخابی و کنترل‌شده مدیریت کنند. در روایت مشارکت‌کنندگان، این نوع روابط به‌عنوان راه‌حلی موقتی و موقعیتی در مواجهه با ناتوانی ساختارهای اقتصادی و اجتماعی در فراهم‌سازی شرایط ازدواج پایدار معنا می‌یابد. رضا ۳۶ ساله در تبیین این راهبرد می‌گوید:

«من دوست دارم روابط نزدیک داشته باشم، ولی فعلاً ازدواج نمی‌کنم. بعضی وقت‌ها با دوستانم ارتباط عاطفی دارم که رسمی نیست و کسی هم خبر نداره. این روابط باعث می‌شه احساس تنهایی نکنم، البته می‌دونی تأمین نیازهای جنسی هم در این دوره زمونه کار سختی نیست».

فاطمه ۳۶ ساله می‌گوید:

«دوست دارم روابطی داشته باشم که رسمی نباشن. این‌طوری می‌تونم تجربه‌های عاطفی و اجتماعی‌ام رو تو زندگی مجردی دنبال کنم، بدون این‌که ازدواج رو شرط لازم بدونم».

۵-۵. پیامدها

با تحلیل داده‌های مصاحبه‌ای و کدگذاری‌های انجام‌شده، دو پیامد اصلی تجردگرایی در زمینهٔ اجتماعی و هویتی افراد شناسایی شد. نخست، ابهام هویتی که ناشی از تضاد میان انتظارات اجتماعی و هویت فردی است و موجب سردرگمی و بازاندیشی در نقش‌ها،

ارزش‌ها و جایگاه فرد در جامعه می‌شود. دوم، بازاندیشی و بازتعریف ارزش‌ها و سبک زندگی که نشان‌دهندهٔ فرآیندی فعال و آگاهانه است که فرد، در مواجهه با فشارهای هنجاری و محدودیت‌های ساختاری، هویت و مسیر زندگی خود را بازسازی و بازتعریف می‌کند. به‌این‌ترتیب، تجرد هم می‌تواند تجربه‌ای چالش‌برانگیز و گاهی همراه با فشار اجتماعی باشد و هم تجربه‌ای سازنده و رشددهنده که به فرد امکان می‌دهد سبک زندگی و ارزش‌های خود را مطابق اهداف و شرایط شخصی خود شکل دهد.

ابهام هویتی

یکی از پیامدهای تجردگرایی، ابهام هویتی است. هنگامی‌که فرد تصمیم به تجرد می‌گیرد یا به دلیل شرایط ساختاری قادر به ازدواج نیست، ممکن است با تضاد میان انتظارات اجتماعی و هویت شخصی خود مواجه شود. این وضعیت می‌تواند باعث سردرگمی فرد نسبت به نقش‌های اجتماعی، جایگاهش در خانواده و جامعه و حتی هویت جنسی یا عاطفی او شود.

فرد مجرد در مواجهه با هنجارهای غالب و فشارهای اجتماعی، گاهی بین مسیر زندگی شخصی و انتظارات جامعه دچار کشمکش می‌شود. تضاد میان ارزش‌ها و اهداف شخصی و انتظارات فرهنگی و اجتماعی، به‌ویژه انتظاراتی که بر ازدواج و تشکیل خانواده تمرکز دارند، می‌تواند فشار روانی، احساس انزوا و عدم پذیرش ایجاد کند و فرد را به بازاندیشی دربارهٔ نقش‌ها و اولویت‌های شخصی وادارد.

به‌این‌ترتیب، تجرد تجربه‌ای است که تعامل پیچیده‌ای میان خواست‌های شخصی و فشارهای اجتماعی ایجاد می‌کند. ابهام هویتی در این زمینه ناشی از تضاد میان فشارهای هنجاری برای ازدواج و انتخاب یا وضعیت تجرد فرد است و می‌تواند تجربه‌های روانی و اجتماعی او، ازجمله اضطراب هویتی و تلاش برای بازتعریف نقش‌ها و ارزش‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. در این رابطه فرزاد ۳۷ ساله اظهار می‌کند:

«گاهی اوقات حس می‌کنم در تعارضم. ازیک‌طرف می‌دونم مجردبودن انتخاب خودمه، ولی از طرف دیگه نمی‌دونم چقدر با هنجارهای جامعه همخونی داره».

سارا ۳۷ ساله اشاره می‌کند:

«گاهی فکر می‌کنم جامعه منو چطور می‌بینه و آیا این سبک زندگی واقعاً هویت منه یا فقط واکنشی به فشارهاست».

بازتعریف ارزش‌ها و سبک زندگی

یکی دیگر از پیامدهای تجردگرایی، بازاندیشی و بازتعریف ارزش‌ها و سبک زندگی است. تجربه تجرد فرد را وادار می‌کند تا اهداف، اولویت‌ها و سبک زندگی خود را دوباره مورد ارزیابی قرار دهد و آن‌ها را بر اساس شرایط شخصی و اجتماعی موجود بازسازی کند. این پیامد نشان‌دهندهٔ فرآیندی فعال و آگاهانه است که فرد، در مواجهه با فشارهای هنجاری و محدودیت‌های ساختاری، هویت و مسیر زندگی خود را بازتعریف می‌کند. در این زمینه، افراد مجرد اغلب ارزش‌ها و نقش‌های شخصی خود را بازبینی می‌کنند، مرزهای هویت خود را شفاف‌تر می‌سازند و سبک زندگی خود را به‌گونه‌ای تنظیم می‌کنند که هم با اهداف شخصی‌شان همخوانی داشته باشد و هم فشارهای اجتماعی را مدیریت کند. بازاندیشی سبک زندگی به فرد امکان می‌دهد زندگی را به شکلی معنادار و متناسب با شرایط خود سازمان‌دهی کند، بدون آن‌که الزاماً با هنجارهای اجتماعی در تضاد باشد. در این زمینه، نمونه‌هایی از مصاحبه‌ها عبارت‌اند از:

> «مجردبودن باعث شد دقیق‌تر فکر کنم که واقعاً چه چیزهایی برام مهمه و چه نوع زندگی‌ای می‌خوام داشته باشم. تصمیم گرفتم سبک زندگی و ارزش‌هام رو خودم تعریف کنم، نه این‌که صرفاً مطابق انتظار جامعه باشه» (شهرام، ۴۱ ساله).

> «تجرد باعث شد به خودم وقت بدم تا اولویت‌هام و علایقم رو بهتر بشناسم و تصمیم بگیرم چه زندگی‌ای می‌خوام داشته باشم» (بهاره، ۴۰ ساله)

به‌این‌ترتیب، بازاندیشی و بازتعریف ارزش‌ها و سبک زندگی، نشان‌دهندهٔ یک فرایند هویتی و رشد فردی است که تجرد برای فرد فراهم می‌کند و تجربه‌ای سازنده و فعالانه از زندگی مستقل را نمایان می‌سازد.

۶-۵. مقولهٔ هسته

پس از کدگذاری محوری و تحلیل روابط میان مقولات، مشخص شد که در میان تمامی شرایط علّی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها، مقوله‌ای وجود دارد که به‌صورت نظام‌مند سایر مقولات را به یکدیگر پیوند می‌دهد و قابلیت تبیین کل پدیدهٔ موردمطالعه را داراست. این مقوله که به‌عنوان مقولهٔ هسته انتخاب شد، «انتخاب بازاندیشانهٔ تجرد در بستر محدودیت‌های ساختاری» است و بیانگر آن است که تجرد در تجربه زیستهٔ زنان و

مردان بزرگ‌سال، نه‌صرفاً نتیجهٔ یک انتخاب آزاد و ترجیح فردی و نه‌صرفاً پیامد اجبارها و محدودیت‌های ساختاری است، بلکه حاصل فرایندی بازاندیشانه است که در آن فرد با ارزیابی عقلانی شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نهادی و با درنظرگرفتن ظرفیت‌ها و اهداف شخصی خود، به تجرد به‌عنوان راهبردی منطقی، کم‌ریسک و سازگار با شرایط موجود دست می‌یابد. در این فرایند، شرایط علّی مانند نااطمینانی اقتصادی، تجربه روابط عاطفی ناموفق و عاملیت بازاندیشانه در مسیر خودتحققی، افراد را وارد مرحله‌ای از ارزیابی انتقادی زندگی می‌کند. هم‌زمان، شرایط زمینه‌ای ازجمله ضعف حمایت‌های دولتی از ازدواج، بازتعریف هنجارهای جنسیتی، گفتمان رسانه‌ای مسلط و پذیرش اجتماعی تجرد، بستر فرهنگی و اجتماعی لازم را برای مشروعیت‌بخشی به تجرد فراهم می‌سازد.

در این میان، شرایط مداخله‌گر نظیر تعارض انتظارات خانوادگی و سرمایه اجتماعی شبکه‌های همسال تعیین می‌کنند که این ارزیابی بازاندیشانه با چه شدتی تجربه شود و تا چه حد به کنشی آگاهانه و تثبیت‌شده منجر گردد. بر اساس این مقولهٔ هسته، راهبردهایی چون بازتعریف تجرد، خودمختاری هنجاری، تعلیق ازدواج و روابط خارج از عرف، پاسخ‌هایی عقلانی و موقعیتی به ساختارهای محدودکننده تلقی می‌شوند. این راهبردها نشان می‌دهند که افراد مجرد، به‌جای انفعال در برابر ساختار، از طریق بازاندیشی، معنابخشی و انتخاب‌های گزینشی، عاملیت خود را حفظ می‌کنند و مسیر زندگی خویش را بازتنظیم می‌نمایند. درعین‌حال، پیامدهایی چون ابهام هویتی و تناقض فردی-اجتماعی نشان می‌دهد که این انتخاب بازاندیشانه همواره بدون تنش و هزینه نیست. افراد اگرچه تجرد را به‌عنوان راهبردی عقلانی برمی‌گزینند، اما همچنان در میدان کشاکش میان هنجارهای مسلط اجتماعی و هویت فردی خود قرار دارند. ازاین‌رو، تجردگرایی بیش از آن‌که وضعیتی پایدار و قطعی باشد، فرایندی پویا، زمانمند و قابل بازاندیشی است که در بستر تحولات ساختاری و فرهنگی جامعه شکل می‌گیرد. درمجموع، نظریهٔ زمینه‌ای حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که تجردگرایی در ایران معاصر را باید به‌عنوان شکلی از کنش اجتماعی بازاندیشانه فهم کرد که در آن عاملیت فردی و محدودیت‌های ساختاری نه در تقابل، بلکه در تعامل با یکدیگر عمل می‌کنند. این رویکرد امکان فاصله‌گیری از دوگانه ساده‌انگارانه «انتخاب/اجبار» را فراهم می‌سازد و تصویری واقع‌بینانه‌تر از تجربه زیسته زنان و مردان مجرد بزرگ‌سال ارائه می‌دهد. تصویری که می‌تواند مبنای تحلیل‌های علمی دقیق‌تر و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی حساس به واقعیت‌های زیسته افراد قرار گیرد.

٦. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با رویکرد نظریهٔ زمینه‌ای، تجربه تجرد در میان بزرگ‌سالان را به‌عنوان یک پدیدهٔ پیچیده، پویا و چندبعدی بررسی کرد. یافته‌ها نشان داد که تجرد، صرفاً یک وضعیت انفعالی ناشی از محدودیت‌های اقتصادی یا اجتماعی نیست و نه‌تنها یک انتخاب فردی بر اساس ترجیحات شخصی محسوب می‌شود، بلکه محصول تعامل مستمر میان انتخاب‌های فردی، محدودیت‌های ساختاری و هنجارهای فرهنگی-اجتماعی است. به‌عبارت‌دیگر، تجربه تجرد در این مطالعه نه یک نتیجهٔ یک‌بعدی، بلکه محصول یک فرآیند بازاندیشانه و تصمیم‌گیری عقلانی است که فرد با سنجش فرصت‌ها و محدودیت‌ها، مسیر زندگی خود را بازتعریف می‌کند.

یافته‌های این پژوهش نشان داد که عامل محوری «انتخاب بازاندیشانهٔ تجرد در بستر محدودیت‌های ساختاری» نقش کلیدی در تبیین تجربهٔ افراد دارد. این انتخاب، محصول ترکیبی از ارزیابی فردی از شرایط زندگی، تجربهٔ روابط عاطفی پیشین، ارزیابی منابع مالی و اقتصادی و اهداف رشد فردی است. افراد تجرد را نه‌صرفاً به دلیل اجبار اجتماعی یا اقتصادی، بلکه به‌عنوان راهبردی عقلانی برای مدیریت ریسک‌های زندگی و دستیابی به خودتحققی انتخاب می‌کنند.

نتایج نشان داد که شرایط علّی همچون ناامنی اقتصادی، تجربه روابط عاطفی ناموفق و عاملیت بازاندیشانه در مسیر خودتحققی، افراد را وارد فرآیندی از ارزیابی عقلانی زندگی می‌کند. ناامنی اقتصادی، نه‌فقط به‌عنوان مانعی بیرونی، بلکه به‌مثابه عاملی معنابخش در تصمیم‌گیری‌های زیستی عمل می‌کند و ازدواج را از یک هنجار بدیهی به تصمیمی پرریسک و نیازمند محاسبه تبدیل می‌سازد. در چنین شرایطی، تجرد برای بسیاری از مشارکت‌کنندگان راهبردی عقلانی برای مدیریت عدم قطعیت، کاهش ریسک و حفظ ثبات روانی و اقتصادی تلقی می‌شود. در کنار این عامل ساختاری، یافته‌ها نشان داد که عاملیت بازاندیشانه نقش محوری در تبدیل تجرد از یک وضعیت تحمیلی به انتخابی آگاهانه دارد. مشارکت‌کنندگان با بازاندیشی در ارزش‌ها، مشاهده تجربه‌های ناموفق اطرافیان و ارزیابی محدودیت‌های نهادی، هنجارهای سنتی ازدواج را به چالش می‌کشند و مسیرهای بدیل زندگی را امکان‌پذیر می‌سازند. این یافته نشان می‌دهد که تجرد در این مطالعه، بیش از آن‌که نشانه گسست از هنجارها باشد، حاصل نوعی عقلانیت زیستی و تلاش برای هم‌خوانی میان سبک زندگی، هویت فردی و شرایط واقعی جامعه است. شرایط زمینه‌ای شناسایی‌شده

در پژوهش، ازجمله ضعف کارکردی دولت در حمایت از ازدواج، بازتعریف هنجارهای جنسیتی، گفتمان رسانه‌ای مسلط و پذیرش اجتماعی فزاینده تجرد، بستر فرهنگی و نهادی لازم را برای مشروعیت‌بخشی به این انتخاب فراهم می‌کنند. این شرایط نه‌تنها فشار هنجاری ازدواج را تضعیف می‌کنند، بلکه امکان بازاندیشی و انتخاب آگاهانه را برای افراد افزایش می‌دهند. به‌ویژه بازنمایی مثبت تجرد در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی، نقش مهمی در عادی‌سازی این سبک زندگی و کاهش احساس انحراف یا ناکامی ایفا می‌کند. در این میان، شرایط مداخله‌گر مانند تعارض انتظارات خانوادگی و سرمایه اجتماعی شبکه‌های همسال، نقش تنظیم‌کننده‌ای در شدت و کیفیت تجربهٔ تجرد دارند. یافته‌ها نشان داد که خانواده می‌تواند هم‌زمان منبع فشار و حمایت باشد و بسته به نوع واکنش خانواده، تجرد می‌تواند به تجربه‌ای پرتنش یا انتخابی معنادار تبدیل شود. همچنین، شبکه‌های دوستان مجرد با فراهم‌کردن حمایت عاطفی و الگوهای زیسته بدیل، نقش مهمی در تقویت عاملیت بازاندیشانه و کاهش فشارهای هنجاری ایفا می‌کنند.

راهبردهای شناسایی‌شده در این پژوهش، شامل بازتعریف تجرد، خودمختاری هنجاری، تعویق ازدواج و روابط خارج از عرف، نشان داد که افراد مجرد کنشگرانی منفعل نیستند، بلکه به‌صورت فعال و بازاندیشانه با محدودیت‌های ساختاری مواجه می‌شوند. این راهبردها بیان‌گر تلاش افراد برای حفظ کنترل بر زندگی، مدیریت نیازهای عاطفی و اجتماعی و بازتنظیم نسبت خود با هنجارهای مسلط هستند. به این معنا، تجرد نه پایان مسیر زندگی، بلکه شکلی از سازمان‌دهی مجدد آن است. در سطح پیامدها، یافته‌ها دو تجربه هم‌زمان و گاه متناقض را نشان می‌دهد. از یک‌سو، ابهام هویتی ناشی از تضاد میان هنجارهای ازدواج‌محور و هویت فردی و از سوی دیگر، بازاندیشی و بازتعریف ارزش‌ها و سبک زندگی که امکان رشد فردی و خودآگاهی را فراهم می‌کند. این دو پیامد نشان می‌دهد که انتخاب بازاندیشانه تجرد همواره بدون هزینه نیست و افراد همچنان در میدان کشاکش میان خواست‌های شخصی و انتظارات اجتماعی قرار دارند. بااین‌حال، همین تنش‌ها زمینه‌ساز بازتعریف هویت و بازسازی معناهای زندگی می‌شود.

درمجموع، نظریهٔ زمینه‌ای برآمده از این پژوهش نشان داد که تجردگرایی در ایران معاصر را باید به‌عنوان پدیده‌ای پویا، زمانمند و مبتنی بر فرآیندهای بازاندیشانه فهم کرد. پدیده‌ای که در آن عاملیت فردی و ساختارهای اجتماعی-فرهنگی در تعامل مستمر با یکدیگر قرار دارند. تجرد نه‌صرفاً پیامد فشارهای ساختاری و نه صرفاً بازتاب ترجیحات فردی یا سبک‌های نوین زندگی است، بلکه در قالب فرآیندی تدریجی و عقلانی شکل می‌گیرد که طی آن افراد با

سنجش هم‌زمان امکانات، محدودیت‌ها و اهداف شخصی، مسیر زیستی خود را به‌صورت بازاندیشانه سامان می‌دهند. تجردگرایی معاصر را می‌توان ترکیبی از عقلانیت فردی، بازاندیشی هویتی و سازگاری فعال با شرایط اجتماعی-فرهنگی دانست. افراد شرکت‌کننده در این پژوهش، تجرد را نه به‌مثابهٔ واکنشی انفعالی به فشارهای اقتصادی و اجتماعی و نه‌صرفاً به‌عنوان نشانه‌ای از فردگرایی مدرن، بلکه به‌عنوان راهبردی زیستی و حساب‌شده برای مدیریت عدم قطعیت‌های زندگی، کاهش ریسک‌های ازدواج و دستیابی به رشد فردی و خودتحققی انتخاب کرده‌اند. در این فرآیند، تجرد به شکلی پویا معنا می‌یابد و می‌تواند در دوره‌هایی از زندگی به‌عنوان انتخابی موقت، مشروط یا بازنگری‌پذیر تلقی شود، امری که نشان‌دهنده سیّالیت هویت و انعطاف‌پذیری مسیرهای زندگی در جامعه معاصر است.

این یافته‌ها پیامدهای مهمی برای سیاست‌گذاری اجتماعی، برنامه‌ریزی خانواده و مداخلات مشاوره‌ای به همراه دارد. سیاست‌ها و برنامه‌هایی که همچنان بر الگوی هنجاری و یکدست ازدواج زودهنگام و تشکیل خانواده تأکید دارند، قادر به درک واقعیت‌های زیسته نسل جدید بزرگ‌سالان نخواهند بود. در مقابل، اتخاذ رویکردی واقع‌بینانه و حساس به زمینه، مستلزم به‌رسمیت‌شناختن تنوع مسیرهای زندگی، تقویت اختیار و عاملیت فردی و کاهش فشارهای هنجاری یک‌سویه است. در این راستا، گسترش حمایت‌های اقتصادی و نهادی، فراهم‌سازی امنیت شغلی و اجتماعی و توسعه خدمات آموزشی و مشاوره‌ای متناسب با شرایط واقعی زندگی، می‌تواند به تصمیم‌گیری آگاهانه‌تر افراد دربارهٔ ازدواج یا تجرد و کاهش تنش‌های هویتی و روانی ناشی از آن کمک کند. علاوه‌براین، بازتعریف گفتمان‌های فرهنگی پیرامون ازدواج و تجرد، به‌ویژه در رسانه‌ها و نهادهای اجتماعی، نقش مهمی در کاهش انگ‌زدایی از تجرد و ارتقای رفاه روانی و اجتماعی افراد مجرد ایفا می‌کند. پذیرش تجرد به‌عنوان یکی از مسیرهای مشروع و معنادار زندگی بزرگ‌سالانه، می‌تواند زمینه را برای شکل‌گیری روابط سالم‌تر، تصمیم‌های مسئولانه‌تر و تجربه زیسته رضایت‌بخش‌تر فراهم سازد.

درنهایت، این پژوهش بر اهمیت اتخاذ نگاهی تلفیقی و فرآیندی به پدیدهٔ تجرد تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که فهم واقع‌بینانه تجردگرایی در جامعهٔ معاصر ایران تنها از رهگذر توجه هم‌زمان به عاملیت فردی و ساختارهای اجتماعی-فرهنگی امکان‌پذیر است. چنین نگاهی نه‌تنها به غنای ادبیات نظری در حوزهٔ خانواده و سبک‌های زندگی می‌افزاید، بلکه می‌تواند مبنایی علمی برای طراحی سیاست‌ها و مداخلاتی باشد که با تحولات اجتماعی و نیازهای واقعی افراد هم‌خوانی بیشتری دارند.

رعایت اصول اخلاق پژوهش

در تمامی مراحل پژوهش، اصول امانت‌داری علمی، شفافیت در گزارش یافته‌ها، استناد صحیح به منابع و رعایت حقوق مالکیت فکری به‌طور کامل رعایت شده است.

مشارکت نویسنده

نویسنده مسئولیت طراحی و تدوین پژوهش، جست‌وجوی منابع، استخراج داده‌ها، تحلیل داده‌ها، تفسیر یافته‌ها، نگارش و بازنگری مقاله و تأیید نسخه نهایی آن را بر عهده داشته است.

حمایت مالی

این پژوهش هیچ‌گونه حمایت مالی برای انجام پژوهش، نگارش یا انتشار مقاله از سوی هیچ شخص یا سازمانی دریافت نکرده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که هیچ‌گونه تعارض منافعی در ارتباط با این پژوهش وجود ندارد.

منابع

– اشتراوس، انسلم و کوربین، جولیت (۱۳۸۵). مبانی پژوهش کیفی: نظریه زمینه‌ای. ترجمه بیوک محمدی. تهران: نی.
– اینگلهارت، رونالد (۱۴۰۰). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی. ترجمه مریم وتر، تهران: کویر.
– ترابی، فاطمه، شمس قهفرخی، زهرا (۱۴۰۰). عوامل مؤثر بر تأخیر سن ازدواج در ایران و جهان، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ۱۶ (۳۲)، ۱۷۵-۱۴۱.
– رشوند سرخکوله، مریم، وجدانی، فاطمه (۱۳۹۹). مطالعهٔ رابطهٔ فردگرایی و برابری جنسیتی با ارزش ازدواج (مورد مطالعه: دختران ازدواج‌نکردهٔ ۲۰ تا ۳۴ سالهٔ شهر تهران)، فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۷ (۲)، ۱۶۱-۱۲۵.
– ساروخانی، باقر (۱۳۹۸). جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش.
– سبزه‌ای محمدتقی، افشارکهن جواد، قدسی علی‌محمد، روشن‌پور امین (۱۴۰۴). تجردگرایی در بین مردان مجرد طبقهٔ متوسط شهری (مورد مطالعه: مردان ساکن چهارکلانشهر ایران) مسائل اجتماعی ایران ۱۶ (۴): ۱۲۹-۹۱.
– شجاعی، وحید، نجفیان، فاطمه، صمدی، حسین (۱۳۹۹). جامعه‌شناختی تجردگرایی در ورزشکاران مرد عضو تیم‌های ملی، مطالعات روانشناسی ورزشی، ۹ (۳۱)، ۹۶-۸۳.
– شکربیگی، عالیه (۱۴۰۴). «افزایش ۷ برابری آمار تجرد قطعی؛ بحران ملی یا انتخاب؟» توسعه ایرانی، ۳۰ آذر ۱۴۰۴. قابل‌دسترس در: https://www.toseeirani.ir.

– طیب‌نیا، محمدصالح، کاردوانی، راحله، یراقی، سعیده (۱۴۰۲). گونه‌شناسی کیفی نگرش به ازدواج در بین دانشجویان مجرد دانشگاه‌های اصفهان، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۴ (۲)،۱۲۲-۱۰۱.
– عبدالهی، مهدی (۱۴۰۰). تحولات خانواده و تغییر الگوهای ازدواج در ایران. تهران: آگاه.
– کاظمی، عباس (۱۳۹۸). زندگی روزمره و کنش اجتماعی. تهران: نی.
– کلاته‌ساداتی، احمد، صادقیه، سارا، جعفری ایمن، فاطمه، صادقیان، زهرا (۱۴۰۲). برهمکنش فرهنگ و تجرد: واکاوی ابعاد فردی و اجتماعی- فرهنگی طولانی شدن دوران تجرد دختران در شهر یزد، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ۱۸ (۳۶)، ۹۱-۵۱.
– گنجی، محمد، پیری، حسن، واحدیان، مرتضی (۱۴۰۰). گونه شناسی دختران ازدواج‌نکرده ایلامی برحسب دلایل تجرد، فصلنامه مطالعات زن و خانواده، ۹ (۱)، ۲۱۲-۱۸۹.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۹۶). مدرنیته و هویت شخصی. ترجمه ناصر فکوهی. تهران: نی.
– محسنی‌تبریزی، علیرضا (۱۳۹۴). گذار به بزرگ‌سالی در ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
– محمدپور، احمد (۱۳۹۰). روش‌شناسی نظریه زمینه‌ای. تهران: جامعه‌شناسان.
– مولاپناه، زهره، رحمانی خلیلی، احسان، وثوقی، منصور (۱۴۰۰). مطالعهٔ جامعه‌شناختی زمینه‌ها و پیامدهای تأخیر سن ازدواج در بین مردان مجرد شهر تهران. مطالعات راهبردی زنان، ۲۴(۹۴)، ۱۶۱-۱۸۴.
– میرزایی، محمد، قربانی، فرزاد (۱۳۹۴). جهت‌گیری ارزشی مادی‌گرایانه - فرامادی‌گرایانه و زمان‌بندی ازدواج (مطالعه موردی: مردان و زنان در شرف ازدواج استان کهگیلویه و بویراحمد)، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۰)، ۷۱-۵۰.

– Apostolou, M., & Lajunen, T. J. (2025). Difficulties in Keeping an Intimate Relationship and Singlehood. Evolutionary Psychology, 23(3), 1-6
– Beauparlant, E. T., & Machia, L. V. (2024). Why are you single?: Examining the influence of reasons for being single on the stereotypes associated with single adults. Current Psychology, 43(35), 28475-28487.
– Dykstra, P. A., & Poortman, A. R. (2010). Economic resources and remaining single: Trends over time. European Sociological Review, 26(3), 277-290.
– Esteve, A., García-Román, J., & Permanyer, I. (2012). The gender-gap reversal in education and its effect on union formation: the end of hypergamy?. Population and Development Review, 38(3), 535-546.
– Esteve, A., Kashyap, R., Roman, J. G., Cheng, Y. H. A., Fukuda, S., Nie, W., & Lee, H. O. (2020). Demographic change and increasing late singlehood in East Asia, 2010-2050. Demographic Research, 43, 1367-1398.
– Jager, J., Rauer, A., & Pettit, G. S. (2024). A lifecourse perspective on singlehood. Research in Human Development, 21(1), 1-5.
– Joshi, P., Quane, J. M., & Cherlin, A. J. (2009). Contemporary work and family issues affecting marriage and cohabitation among low-income single mothers. Family Relations, 58(5), 647-661.

– Kowal, M., & Adamczyk, K. (2025). Sociodemographic and cultural factors are related to singlehood rates: A multilevel analysis across 59 countries from the World Values Survey. Plos one, 20(10), e0335416.
– Mendiola, A. M., & Cortina, C. (2025). Gender implications of new assortative mating patterns: mating down and sharing more equally the domestic work?. Review of Economics of the Household, 1-25.
– Rubio, G. (2014). How love conquered marriage: Theory and evidence on the disappearance of arranged marriages. Unpublished manuscript.
– Santos, H. C., Varnum, M. E., & Grossmann, I. (2017). Global increases in individualism. Psychological science, 28(9), 1228-1239.
– Shobande, O. A. (2025). Costs of Love: A Constrained Utility Approach to Marital Decisions and Family Outcomes. Research in Economics, 79 (3),1-15
– Sidhant, J., & Bhawna, C. (2023). The effect of financial independence of Indian women on their marriage decisions. Social Evolution & History, 22(1), 123-142.
– Van den Berg, L., & Verbakel, E. (2022). Trends in singlehood in young adulthood in Europe. Advances in Life Course Research, 51, 100449.
– Yu, W. H., & Hara, Y. (2020). Job characteristics, marital intentions, and partner-seeking actions: Longitudinal evidence from Japan. Demographic Research, 43, 1510-1539.

References In Persian

– Abdollahi, M. (2021). Family transformations and changing marriage patterns in Iran. Agah Publications. [In Persian]
– Einglhart, R. (2021). Cultural transformation in advanced industrial society (M. Vatar, Trans.). Kavir Publications. [In Persian]
– Ganji, M., Piri, H. and Vahedian, M. (2021). Typology of unmarried Ilamian girls According to reasons of Singleness. Journal of Woman and Family Studies, *9*(1), 189-212. [In Persian]
– Giddens, A. (2017). Modernity and self-identity (N. Fakuhi, Trans.). Ney Publishing. [In Persian]
– Kalate Sadati,A, Sadeghieh,S, Jafari Naeimi,F and Sadeghian Moghadam,Z. (2024). The Intersection of Culture and Celibacy: Exploring Individual and Socio-Cultural Aspects of Prolonged Single Life among Unmarried Women in Yazd, Iran. Journal of Population Association of Iran, 18(36), 51-91. [In Persian]
– Kazemi, A. (2019). Everyday life and social action. Ney Publishing. [In Persian]
– Mirzaie,M and Ghorbani,F. (2015). Materialistic and Post-Materialistic Value

Orientation and the Timing of Marriage (Case Study: Men and Women in the Threshold of Marriage in Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province). Journal of Population Association of Iran, 10(20), 50-71. [In Persian]
– Mohammadpour, A. (2011). Grounded theory methodology. Jamehshenasan Publishing. [In Persian]
– Mohseni-Tabrizi, A. (2015). Transition to adulthood in Iran. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
– Molapanah,Z, Rahmani Khalili,E and Vosoughi,M. (2022). Sociological study of the contexts and consequences of delaying the age of marriage among unmarried men in Tehran. Women's Strategic Studies, 24(94), 161-184. [In Persian]
– Rashvand Sorkhkouleh, M. and Vojdani, F. (2021). The Relationship between Individualism and Gender Equality with the Value of Marriage (Case Study: Unmarried Girls Aged 20 to 34 in Tehran). Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences, *17*(2), 125-161. [In Persian]
– sabzehei,M T, Afshar Kohan,J, Ghodsi,A M and Roshanpour,A. (2026). Celibacy among Single Urban Middle-Class Men: (Case of Study of Men Living in Four Iranian Metropolis). Social Problems of Iran, 16(4), 91-129. [In Persian]
– Saroukhani, B. (2019). Sociology of the family. Soroush Publishing. [In Persian]
– Shakerbigi, A. (2025). Sevenfold increase in the rate of permanent singlehood: A national crisis or a choice? Tose'e Irani. https://www.toseeirani.ir. [In Persian]
– Shojaei,V, najafian,F and samadi,H. (2020). Sociology of Celibacy in Male Athletes of National Teams. Sport Psychology Studies, *9*(31), 83-96. [In Persian]
– Strauss, A., & Corbin, J. (2006). Basics of qualitative research: Grounded theory (B. Mohammadi, Trans.). Ney Publishing. [In Persian]
– Tayebnia, M. S., Kardavani, R. and Yaraghy, S. (2023). Qualitative Typology of Attitude towards Marriage among Unmarried Students of Isfahan Universities. Journal of Applied Sociology, 34(2), 101-122. [In Persian]
– Torabi,F and Shams Ghahfarokhi,Z. (2021). Factors Affecting Marriage Delay in Iran and around the World. Journal of Population Association of Iran, 16(32), 141-175. [In Persian]

Research Article

Divorce: A Bitter Experience of Deprivation and Separation or a Window Toward Liberation? An Analysis of the Lived Experiences of Divorced Women in Rasht

Nasrin Mohammadadeh
M.A in Youth studies. Univrsity of Guilan. (mohammadzadehrobab82@gmail.com)

Reza Masoumirad (Corresponding Author)
Assistant professor, Department of Social sciences , Faculty of humanities and literature, University of Guilan (Masoumirad@guilan.ac.ir)

Hoda Hallajzadeh
Assistant professor, Department of Social sciences , Faculty of humanities and literature, University of Guilan. (h.hallajzadeh@guilan.ac.ir)

Abstract

Divorce has always been considered as a social problem, while with the emergence of new forms of family ties and ruptures, as well as its increasing trend, it requires a new attention and understanding based on the direct experience of divorced women. This study was conducted to examine the lived experiences of divorced women in Rasht in identifying the underlying conditions, reasons, and dealing with the consequences of divorce. The study was conducted with a qualitative approach and based on grounded theory. Data were collected through semi-structured in-depth interviews with 20 divorced women and continued using purposive sampling and snowball method until theoretical saturation was achieved. Data analysis was conducted based on open, axial and selective coding. Findings showed that background conditions such as cultural differences, economic weakness, low age of marriage and insufficient knowledge before marriage provided the basis for marital conflicts, while experience of domestic violence, addiction, sexual problems and infidelity and family interference played a role in intensifying the divorce process. However, it was found that the acceptance of divorce and its easier passage are the result of a combination of changing social attitudes and new approaches to life and maintaining individual independence. These factors lead to a reduction in the social stigma of divorce and an increase in its acceptance in society, and allow women, especially working women without children, to view divorce as an opportunity for independence and a redefinition of life and an experience of freedom from traditional constraints in family matters.

Keywords: Divorce, lived experiences, divorced women, Cultural and social factors, liberation.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 27/02/2026 Accepted: 04/05/2026 Pages 213-259

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

The rising divorce rate in Iran, particularly in Guilan Province and the city of Rasht, has become a significant social concern, as available statistics indicate that the ratio of divorces to marriages in Rasht reached approximately 62% in recent years between 2024 and 2025, which exceeds both the national average and the rate reported for Tehran Province at 54%. These figures underscore the urgent need for a context based, in depth study of divorce, especially from a qualitative perspective that captures the lived experiences and perceptions of women, who are disproportionately affected by its multifaceted consequences. To facilitate a multidimensional understanding of divorce, this study integrates micro and macro level theoretical perspectives, drawing on Social Exchange Theory and Rational Choice Theory to emphasize individual agency and cost–benefit calculations in decision making, while Giddens' Structuration Theory and Bourdieu's theoretical perspective highlight the dynamic interplay between agency and social structures in shaping marital relationships. Furthermore, Bernburg's Labeling Theory explains the social processes through which divorced women may experience stigmatization and marginalization, Kaslow's Divorce Process Model conceptualizes divorce as a gradual process comprising three stages of pre divorce, during divorce, and post divorce, and Weissman's Grief Theory emphasizes the emotional dimensions of loss and psychological reconstruction. This theoretical integration moves the study beyond a purely deficit or problem oriented perspective, enabling a processual, structural, and meaning centered analysis of women's experiences.

2. Methodology

This study employed a qualitative approach using grounded theory to explore the lived experiences of divorced women in Rasht, Iran, with a sample consisting of 20 divorced women who were selected through purposive sampling to ensure diversity in age, education, occupation, and family circumstances. Data were collected through in depth interviews and analyzed using multi level coding procedures, and the credibility and trustworthiness of the findings were ensured through participant validation, expert review, and assessment of inter coder agreement among independent coders.

3. Findings

The findings are organized within a paradigmatic model that includes causal conditions, contextual conditions, intervening conditions, cultural–social facilitating conditions, strategies, and consequences. The causal conditions that directly contributed to the decision to divorce comprised

three major categories: domestic violence in its physical, psychological, and sexual forms; spousal addiction leading to functional incapacity, insecurity within the family environment, and the breakdown of the family foundation; and sexual problems and spousal infidelity, which included sexual dissatisfaction, emotional disconnection, and the erosion of trust. The contextual conditions, which constituted the initial and underlying circumstances, included cultural differences such as educational, ethnic, geographical, and lifestyle disparities; financial hardship manifested through unemployment, financial dependence, and refusal to provide alimony; early marriage and substantial age differences with particular emphasis on insufficient emotional maturity and mismatched expectations; and inadequate premarital knowledge and familiarity resulting from hasty marriage, family pressure, and limited opportunities for acquaintance. Family related intervening conditions included direct interference by the husband's family, which was manifested through the erosion of privacy, the cultivation of suspicion, and controlling behavior, as well as a history of divorce among relatives, which contributed to the normalization of divorce, the transmission of behavioral patterns, and a lower threshold for making the decision to divorce. Cultural–social facilitating conditions were identified in two major categories: value transformation, encompassing changes in social attitudes toward divorce, the redefinition of divorce as a form of liberation, and the reduction of social stigma; and family support, including emotional, financial, and social support as well as the enhancement of self esteem. With regard to strategies, women progressed through a sequence of responses, moving from initial silence and endurance to family mediation, followed by legal action, and ultimately toward identity reconstruction and financial independence, and these strategies were dynamic and context dependent, being strongly influenced by the level of family support available to women and their access to economic resources.

The consequences of divorce were categorized into negative and positive dimensions, with negative consequences including psychological outcomes such as depression, anxiety, diminished self esteem, and psychological exhaustion; physical outcomes including headaches, gastrointestinal problems, and insomnia; social outcomes such as social stigma, changes in interpersonal relationships, and withdrawal from friends; economic outcomes including financial difficulties and increased individual responsibilities; and family related outcomes including parenting challenges and changes in kinship relationships. In contrast, positive consequences included meaning related outcomes such as redefining divorce as a problem solving strategy and developing hope for a new beginning, as well as transformative outcomes including feelings of liberation, personal growth, independence, and changes in one's outlook on life, and this duality of consequences reflects the simultaneous experience of suffering and liberation,

which was expressed in the women's narratives through metaphors such as a "roller coaster." The findings demonstrated considerable consistency with previous domestic and international studies, including research by Bastani et al. in 2023, Malekian et al. in 2022, Mohammadi et al. in 2023, Jalili et al. in 2022, Abbaspour et al. in 2024, and Khan et al. in 2021; nevertheless, the present study offers several theoretical and empirical contributions, first by highlighting sexual violence as a profoundly destructive experience that has received insufficient attention in many previous studies, second by conceptualizing "easier divorce" as a composite outcome of transformations in social values, declining social stigma, and a mismatch between marital expectations and realities, and third by emphasizing identity reconstruction and the experience of freedom as integral components of the meaning making process associated with divorce.

4. Conclusion

The final analysis, drawing on the three theoretical frameworks, demonstrates that the experience of divorce among divorced women in Rasht can be understood simultaneously in relation to social and normative structures, temporal and processual dynamics, and emotional and psychological reconstruction, where social and normative structures are reflected in labeling and social stigma, temporal and processual dynamics are captured through Kaslow's three stage model of divorce, and emotional and psychological reconstruction is explained through Weissman's theory of grief. In other words, within the context of changing social values, divorced women encounter labels such as "failure in the marital role" and experience more stringent forms of social surveillance, while at the same time, by redefining divorce as an opportunity for liberation and individual growth, they develop greater agency and begin to plan for a new life, and this contradiction constitutes the core of the lived experience of divorced women. Ultimately, the study emphasizes the need to develop multidimensional support programs centered on pre and post divorce psychological counseling, women's economic empowerment, the reduction of social stigma through public awareness and education, and the revision of legal provisions concerning child custody and alimony, and it further recommends that future research employ longitudinal and comparative approaches in other regions of Iran to investigate processes of identity reconstruction and post divorce adjustment.

Keywords: Divorce, lived experiences, divorced women, Cultural and social factors, liberation.

مقالهٔ علمی پژوهشی

طلاق، تجربه تلخ محرومیت و جدایی یا پنجره‌ای به‌سوی رهایی (تحلیل تجارب زیسته زنان مطلقه شهر رشت)

نسرین محمدزاده[۱] رضا معصومی‌راد[۲] هدی حلاج‌زاده[۳]

چکیده

طلاق همواره به‌عنوان معضل و مسئله‌ای اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته درحالی‌که با ظهور اشکال جدیدی از پیوندها و گسست‌های خانوادگی و نیز روند رو به تزاید آن، مستلزم بازنگری و درکی نوین و مبتنی به تجربه مستقیم زنان مطلقه است. این پژوهش به بررسی تجارب زیسته زنان مطلقه در شهر رشت - شهری که در نرخ طلاق در ردیف چهار کلان‌شهر بزرگ کشور در سالیان اخیر قرار داشته - در شناسایی شرایط زمینه‌ساز، دلایل و مواجهه با پیامدهای طلاق انجام شد. مطالعه حاضر با رویکرد کیفی و مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد صورت گرفت. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته با ۲۰ زن مطلقه گردآوری و با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت. تحلیل داده‌ها بر اساس کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام شد. یافته‌ها نشان داد شرایط زمینه‌ای مانند تفاوت‌های فرهنگی، ضعف اقتصادی، سن پایین ازدواج و شناخت ناکافی پیش از ازدواج، بستر تعارضات زناشویی را فراهم کرده‌اند، درحالی‌که تجربه خشونت خانگی، اعتیاد، مشکلات جنسی و خیانت و دخالت‌های خانواده‌ها در تشدید فرایند طلاق نقش داشتند. باوجوداین مشخص شد، پذیرش طلاق و عبور آسان‌تر از آن درنتیجه ترکیبی از تغییر نگرش‌های اجتماعی و رویکردهای جدید نسبت به زندگی و حفظ استقلال فردی صورت می‌گیرد. این عوامل به کاهش ننگ اجتماعی طلاق و افزایش پذیرش آن در جامعه منجر میشوند و به زنان به‌ویژه زنان شاغل و فاقد فرزند این امکان را میدهد تا طلاق را به‌عنوان فرصتی برای استقلال و بازتعریف زندگی و تجربه رهایی از قیود سنتی در امر خانواده، تلقی کنند.

کلیدواژگان: طلاق، تجارب زیسته، زنان مطلقه، عوامل فرهنگی- اجتماعی، رهایی.

۱. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه گیلان/ mohammadzadehrobab82@gmail.com
۲. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان (نویسنده مسئول)/ Masoumirad@guilan.ac.ir
۳. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان/ h.hallajzadeh@guilan.ac.ir

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۲۱۳ تا ۲۵۹
دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه و بیان مسئله

خانواده به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی، در فرایند جامعه‌پذیری و شکل‌گیری هویت فردی و جمعی انسان‌ها نقشی محوری دارد. این نهاد، از دیرباز، به‌منزله عامل انتقال سرمایه فرهنگی، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی از نسلی به نسل دیگر عمل کرده است و به‌عنوان سازوکار اصلی حفظ انسجام اجتماعی و استمرار نظام فرهنگی در جوامع انسانی شناخته می‌شود (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۰).

در جوامع سنتی، خانواده به‌عنوان پناهگاهی امن و محیطی برای رشد عاطفی و روانی اعضای خود عمل می‌کرد (محمدی و همکاران، ۱۴۰۲) اما در عصر حاضر، این نهاد اجتماعی بسیار مهم با چالش‌های جدی روبرو شده است. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها، افزایش نگران‌کننده نرخ طلاق است که به‌تدریج به معضلی اجتماعی تبدیل شده است (عسگرخانی و همکاران، ۱۴۰۲). طلاق دیگر تنها یک رویداد حقوقی ساده نیست، بلکه فرآیندی چندوجهی و پیچیده است که ابعاد گوناگون زندگی فردی و اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد (گودسن،[1] ۲۰۲۳). این پدیده با خود مجموعه‌ای از پیامدهای روانی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را به همراه دارد که گاه تا سال‌ها پس از وقوع، زندگی افراد درگیر را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد (لشنی و قلیزاده، ۱۴۰۲).

در میان افراد متأثر از طلاق، زنان به دلیل ساختارهای فرهنگی و اجتماعی حاکم بر جامعه ایران، با چالش‌های خاص و متعددی مواجه می‌شوند (شفیعی نیا و همکاران، ۱۴۰۰). آنان نه‌تنها باید با از دست دادن نقش همسری و تغییرات بنیادین در هویت اجتماعی خود کنار بیایند، بلکه هم‌زمان با برچسب‌های اجتماعی، فشارهای اقتصادی ناشی از کاهش درآمد، مسئولیت‌های سنگین تربیت فرزندان و محدودیت‌های فرهنگی نیز دست‌وپنجه نرم می‌کنند (براون،[2] ۲۰۲۰).

به‌رغم آثار و پیامدهای منفی طلاق، آمارها به‌وضوح نشان می‌دهد که نرخ طلاق در دهه‌های اخیر در ایران به‌طورکلی و در استان گیلان و شهر رشت به‌طور خاص رو به تزاید نهاده است به‌طوری‌که هر زوجی که اقدام به ازدواج می‌کنند نسبت به احتمال شکست بیش از ۵۰ درصدی پیوند مشترکشان، دغدغه و نگرانی دارند و یکی از دلایل عمده تأخیر در ازدواج و یا امتناع از ازدواج نیز به همین نگرانی وابسته است.

1. Godson
2. Brown

نتایج پیمایش ملی با عنوان تغییرات ارزشی و نگرشی در نهاد خانواده ایرانی (اکبری و همکاران، ۱۴۰۱)، در خصوص پذیرش و قابل توجیه بودن طلاق نشان داد که صرفاً ۴۱ درصد نسبت به پذیرش طلاق موضع و نگرش مخالف دارند و مابقی موضعی موافق یا بینابین دارند که نشان از تغییر ارزش‌ها و نگرش‌های جامعه در خصوص طلاق دارد.

افزایش آمار طلاق در سال‌های اخیر که بنا بر گزارش‌های رسمی به نسبت یک طلاق در برابر هر سه ازدواج رسیده است، زنگ خطری برای جامعه محسوب می‌شود که نیازمند توجه جدی پژوهشگران و سیاست‌گذاران است (محمدی، ۱۴۰۰). علاوه بر این، عمده مطالعات انجام‌شده در این حوزه با رویکردهای کمّی و آماری به بررسی علل و عوامل طلاق پرداخته‌اند و کمتر به عمق تجربه زیسته افراد، به‌ویژه زنان مطلقه توجه شده است (مرادی خانقاه، ۱۴۰۲).

درک عمیق و همه‌جانبه از تجربه زیسته زنان مطلقه می‌تواند اطلاعات ارزشمندی برای طراحی برنامه‌های حمایتی و مداخلات مؤثر فراهم آورد (حق‌جو و همکاران، ۱۳۹۹؛ بصیرت‌فرد ۱۴۰۱؛ کاردوانی و قوام، ۱۴۰۰). همچنین با توجه به تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی موجود در مناطق مختلف کشور، مطالعه این پدیده در بسترهای محلی و با در نظر گرفتن ویژگی‌های بومی هر منطقه ضروری است (قمر،[1] ۲۰۲۱).

استان گیلان از نظر نسبت طلاق به ازدواج در سال ۱۴۰۳ در رتبه پنجم قرار دارد اما در شهر رشت طلاق در بالاترین نرخ کشور قرار داد. در سال ۱۴۰۳، ۴۵۶۶ ازدواج و ۲۸۱۹ واقعه طلاق ثبت شد که نشان می‌دهد نسبت طلاق به ازدواج در حدود ۶۲ درصد بوده است. (سالنامه آماری استان گیلان، ۱۴۰۴) این نسبت برای استان تهران در حدود ۵۴ درصد در همین سال بوده است؛ یعنی در مقابل ۶۱۵۳۵ ازدواج، ۳۳۱۸۴ طلاق ثبت شده بود (سالنامه آماری استان تهران، ۱۴۰۴) از این نظر بررسی پدیده طلاق به‌ویژه آن‌گونه که زنان با آن مواجه می‌شوند در این شهر واجد اهمیت انکارناپذیری است. به‌علاوه شهر رشت، به‌عنوان مرکز استان گیلان، با ویژگی‌های فرهنگی متمایز ازجمله تنوع قومی و فرهنگی، انتظارات سنتی پررنگ از نقش‌های جنسیتی در خانواده و تحولات اخیر در ارزش‌های اجتماعی مانند کاهش تابوی طلاق، بستر مناسبی برای مطالعه تجارب زیسته زنان مطلقه فراهم می‌آورد. ازاین‌رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر تجارب زیسته زنان مطلقه رشت به کاوش لایه‌های پنهان طلاق و ارائه دسته‌بندی‌های نوین می‌پردازد.

1. Qamar

هدف اصلی این پژوهش، مطالعه کیفی و عمیق بسترها، پیامدها و فرآیند سازگاری با تجربه طلاق در میان زنان مطلقه شهر رشت با استفاده از روش داده بنیاد است. پرسش محوری پژوهش این است که زنان مطلقه شهر رشت چگونه پیامدهای طلاق را تجربه، درک و تفسیر می‌کنند و با چه سازوکارهایی با این پیامدها کنار می‌آیند. پژوهش حاضر با تمرکز بر زنان مطلقه شهر رشت، تلاش دارد تا به درک جدیدی از تجربیات زیسته زنان مطلقه نائل شود و با بهره‌گیری از رویکرد سوژه‌محور و تفسیری، در پی بازنمایی تجربیات واقعی زنان مطلقه از درون و در بستر فرهنگی خاص شهر رشت است. هدف این مطالعه واکاوی تجربه طلاق به‌عنوان امری اجتماعی که هم‌زمان واجد وجوه متناقضی چون احساس رهایی و رشد فردیت از یک‌سو و طرد اجتماعی، دلهره مکرر و خلأ تکیه‌گاه از سوی دیگر است. دستیابی به این هدف با مطالعه زمینه‌ها و بسترها، عوامل علی، عوامل مداخله‌گر و استراتژی‌های مواجهه با این امر محقق خواهد شد.

۲. چارچوب مفهومی

ازآنجاکه هدف در یک پژوهش کیفی درک، تفسیر، تفهم و معنای درونی کنش‌های معنادار انسان در محیط اجتماعی است، در بیشتر پژوهش‌های کیفی، پژوهشگر بدون استفاده از نظریه و فرضیه از پیش تعیین‌شده وارد میدان پژوهش می‌شود (قادری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۶۱) لذا در این پژوهش از مفاهیم نظری به‌مثابه ابزارهایی برای تعیین قلمرو و فضای مفهومی تجارب طلاق، بهره‌گیری شده است.

نظریه‌های متعددی در سطح عام و کلان برای توضیح و معنابخشی به پدیده طلاق و دلایل و انگیزه‌های افراد از تصمیم به گسست پیوندهای زناشویی قابل‌استفاده است. با توجه به روند تغییر و تحولات اجتماعی در قرن و دهه‌های اخیر و گسترش روند شهرنشینی، بالارفتن نرخ سواد و اشتغال در بین زنان، رشد مدرنیته و فردگرایی و عرفی شدن و تغییرات در نقش‌های خانوادگی و ... می‌توان انتظار داشت که روندهای گذشته در ترتیبات ساختاری ازدواج جای خود را به گزینش‌ها و کنش‌های آگاهانه برای ازدواج و انتخاب همسر داده و از همین رو، انتظارات فردگرایانه‌ای چون عشق و عاطفه، تعهد و برابری به‌عنوان الزامات قوام زندگی مشترک تبدیل شده و در بین شمار کثیری از زنان، انگاره سنتی «با رخت سفید به خانه بخت می‌روم و با رخت سفید هم برمی‌گردم»، جای خود را به «مهرم حلال، جان آزاد» داده است.

عوامل متعددی ازجمله مدرنیته، فردی شدن، عرفی شدن، عقلانی شدن، موجب تشدید تمایلات افراد در جامعه برای در اختیار گرفتن زندگی و هویت خود به دست خود و برنامه‌ریزی برای زندگی توسط خودشان، شده است (بک گرنسهایم،[1] ۱۳۸۸) این عوامل از تأثیر و نفوذ ساختارهای اجتماعی بر شکل‌دهی به هویت و وضعیت آن‌ها کاسته و موجب افزایش عاملیت افراد در ساماندهی به زندگی آن‌ها شده است. باوجوداین، نقش ساختارها و نهادهای اجتماعی به‌کلی از بین نرفته‌اند، بلکه با حضور و بازتولیدشان توسط عاملان اجتماعی، دامنه انتخاب‌های آن‌ها اگرچه مسدود نمی‌کنند بلکه محدود می‌سازند (گیدنز،[2] ۱۳۸۰)

در خصوص نقش عاملان و کنشگران در شکل‌دهی به خود، هویت و حیات اجتماعی، دیدگاه‌های نظریه‌پردازان پدیدارشناسی، تعامل‌گرایی، مبادله و انتخاب عقلانی قابل ارجاع است. پیتر برگر و هانسفرد کلنر،[3] نظریه تعامل‌گرایی نمادین را برای تحلیل «ساختار اجتماعی ازدواج» به کار بردند (چیاباتاری،[4] ۲۰۱۷: ۱۵۲) مطابق این دیدگاه، طلاق، روندی معکوس است. طرفین در مورد اینکه مستقل از یکدیگر چه کسانی هستند، دوباره باهم تعامل، گفتگو و مذاکره می‌کنند. این به معنای بازسازی زندگی، بدون طرف مقابل است: ایجاد دوستی‌های جدید و پایان دادن به دوستی‌های قدیمی؛ جدا کردن متعلقات و خاطرات؛ و تصور آینده‌ای بدون همسر یا با فردی دیگر. یکی دیگر از نظریه‌هایی که می‌توان از آن در تبیین ازدواج و طلاق استفاده کرد نظریه مبادله اجتماعی[5] است. نظریه مبادله، ادعا می‌کند که جامعه از تعاملات همیشگی بین افرادی تشکیل شده است که تلاش می‌کنند پاداش‌ها را به حداکثر و هزینه‌ها را به حداقل برسانند. با استفاده از نظریه مبادله اجتماعی می‌توان مبنایی برای درک اینکه چرا زوجین متأهل می‌مانند یا طلاق می‌گیرند، ارائه کرد. بر اساس این نظریه همسران نسبت هزینه به فایده را در نظر می‌گیرند؛ آن‌ها به پاداش‌ها، منهای مجازات‌ها نگاه می‌کنند و در تصمیمات خود، جوانب مثبت و منفی را می‌سنجند. این نظریه همچنین بر برابری در رابطه زناشویی و خانوادگی تأکید می‌کند و هرگونه اختلال در رابطه برابر بین زوجین را زمینه‌ای برای به هم زدن مبادله و ترک رابطه در نظر می‌گیرد (لوینگر و مولز،[6] ۱۹۷۹).

1. Beck-Gernsheim
2. Giddens
3. Peter Berger and Hansfried Kellner
4. Ciabattari
5. Social Exchange Theory
6. Levinger & Moles

نظریه انتخاب عقلانی[1] که با نظریه مبادله همپوشانی‌های زیادی دارد (مقدس و اسلام، ۱۳۸۵) نیز بر نقش عاملان اجتماعی در اتخاذ تصمیمات و انتخاب کنش‌های خود بر اساس معیارهای حسابگرانه و عقلانی تأکید دارد و مدلی از آگاهی فرد در موقعیت‌های اجتماعی ارائه می‌کند، ازجمله نظریاتی است که به ازدواج و طلاق به‌عنوان یک انتخاب عاقلانه می‌نگرد (کرایب،[2] ۱۳۸۱) انتخابی که کنشگران باید برای آن توجیهی عقلانی ارائه نمایند. لذا زمانی که انتخاب همسر و یا تداوم زندگی با او با ارائه دلایل منطقی و عقلانی سازگار نیست، گسستن رابطه و انتخاب طلاق وجه منطقی و عاقلانه و قابل دفاع پیدا می‌کند.

نظریه‌پردازانی چون گیدنز و بوردیو[3] با ارائه مفاهیمی چون ساخت‌یابی و بازاندیشی و عادت‌وارده و میدان بر فرایندهایی از تعامل بین عاملیت و ساختار در شکل‌دهی به زندگی و پدیده‌های اجتماعی تأکید دارند (سیدمن،[4] ۱۳۸۶) یکی از عرصه‌های مهم تعامل بین جنبه‌های فردی و ساختاری، خانواده و ازدواج و طلاق است. با الهام از دیدگاه‌های فوق، می‌توان گفت، در این حوزه، از یکسو شاهد افزایش گرایش‌های افراد در تشکیل خانواده و همسرگزینی و استمرار یا گسست پیوندهای زناشویی بر اساس تصمیمات و انتخاب‌های خودشان هستیم و از سوی دیگر مسائلی چون فرزند، مالکیت، قوانین و عرف بسترهای ساختاری هستند که دامنه انتخاب‌های افراد را محدود و مقید می‌سازند. البته باید تأکید کرد که امروزه در اغلب جوامع بر نقش و مسئولیت خود فرد در انتخاب همسر، فرزندآوری و همچنین طلاق به‌عنوان یک تصمیم فردی تأکید می‌شود. وقتی سخن از نقش و اهمیت عشق و عاطفه و تعهد در روابط خانوادگی می‌شود، افراد به‌محض مخدوش انگاشتن اصول فوق، دلیلی بر تداوم رابطه نمی‌بینند، هرچند به‌سادگی قادر به گسست آن نیز نباشند.

ازدواج و طلاق دوروی یک سکه هستند. ازیک‌طرف، ما فرهنگی از ازدواج داریم که ازدواج را به‌عنوان اوج موفقیت عاطفی و خانوادگی ارزش می‌دهد و از طرف دیگر، پیامدهای این انتظارات بالا را داریم، فرهنگی از فردگرایی که جستجوی خوشبختی را به‌عنوان یک حق طبیعی ارزشمند می‌داند. برعکس، طلاق نتیجه طبیعی یک سیستم ازدواج است که بر اساس هنجارهای عشق رمانتیک، رفاقت و شادی فردی بنا شده است (چیاباتاری، ۲۰۱۷) زیرا زمانی که این عشق رمانتیک اساساً وجود نداشته یا از دست رفته، طلاق به تصمیمی

1. Rational Choice theory
2. Craib
3. Bourdieu
4. Seidman

منطقی و توجیه‌پذیر تبدیل می‌شود. دیدگاه‌های فوق را می‌توان به نظرگاه‌های فمینیستی، به‌ویژه طرفداران رادیکال آن افزود که اساساً ازدواج سنتی و نهاد خانواده را، نهادی مردسالار می‌دانند (ربانی اصفهانی و یزدخواستی، ۱۳۹۴) و طلاق را به‌عنوان یک آیین گذار جذاب معرفی می‌کنند که از طریق آن یک زن نه‌تنها رابطه خود را با یک مرد، بلکه با جامعه مردسالار نیز تغییر می‌دهد (کاربن،[1] ۱۹۹۴).

علاوه بر دیدگاه‌های فوق، می‌توان به نظریه برچسب‌زنی، نظریه مراحل طلاق کاسلو و نظریه طلاق به‌منزله فرایند سوگواری نیز برای توجه به پیامدهای منفی طلاق مراجعه کرد. نظریه برچسب‌زنی برنبورگ[2] (۲۰۱۹)، بر این موضوع تأکید دارد که انحراف یا کج‌روی نتیجه فرآیندهای اجتماعی برچسب‌زنی است و نه یک ویژگی ذاتی؛ طبق این نظریه، زنان مطلقه در جامعه ایران اغلب با برچسب‌های منفی مواجه می‌شوند که به‌تدریج بخشی از هویت آن‌ها شده و بر تعاملات اجتماعی‌شان تأثیر می‌گذارد، به‌گونه‌ای که قوانین و عرف جامعه تعاریف اخلاقی خاصی را بر آن‌ها تحمیل می‌کند و به محدودیت‌های اجتماعی و حاشیه‌نشینی منجر می‌شود (برنبورگ، ۲۰۱۹). بر اساس دیدگاه برنبورگ، انحراف نه یک ویژگی ذاتی، بلکه محصول فرآیندهای اجتماعی است که از طریق برچسب‌زنی رسمی و غیررسمی بازتولید می‌شوند. در جامعه ایران، زنان مطلقه اغلب با برچسب‌هایی نظیر «ناکام در نقش همسری» یا «تهدید اخلاقی» مواجه می‌شوند که این تعاریف اجتماعی به‌تدریج در خودانگاره آنان درونی شده و الگوهای تعامل اجتماعی‌شان را محدود می‌سازد. پیامد این فرآیند، شکل‌گیری نظارت اجتماعی سخت‌گیرانه‌تر، کاهش سرمایه اجتماعی و سوق یافتن زنان مطلقه به حاشیه اجتماعی است؛ وضعیتی که می‌تواند احساس انزوا و طردشدگی را تشدید کند.

نظریه مراحل طلاق کاسلو که توسط کاسلو[3] (۱۹۸۱) ارائه شده، دیدگاه فرآیندی به طلاق دارد و آن را به سه دوره تقسیم می‌کند: دوره قبل از طلاق که با نارضایتی‌های فزاینده در روابط زناشویی آغاز می‌شود، دوره حین طلاق که تمرکز بر مسائل حقوقی، اقتصادی و حضانت فرزندان است و دوره پس از طلاق که افراد در جستجوی هویت جدید و بازسازی زندگی خود هستند (کاسلو، همان). این نظریه با ارائه نگاهی فرآیندمحور، طلاق را صرفاً یک رویداد حقوقی نمی‌داند، بلکه آن را مسیری تدریجی و چندمرحله‌ای تلقی می‌کند که افراد در بستر

1. Carbone
2. Bernburg
3. Kaslow

آن با چالش‌های روانی، اجتماعی و اقتصادی متعددی مواجه می‌شوند. کاسلو (همان) این مسیر را به سه دوره پیش از طلاق، حین طلاق و پس از طلاق تقسیم می‌کند. مرحله پیش از طلاق با افزایش تنش‌ها، تعارضات حل‌نشده و تضعیف پیوند عاطفی همراه است؛ مرحله حین طلاق عمدتاً متوجه مسائل حقوقی، معیشتی و حضانت فرزندان می‌شود و اغلب فشارهای روانی قابل‌توجهی بر زنان وارد می‌کند. در مرحله پس از طلاق، زنان با ضرورت بازتعریف هویت فردی و اجتماعی خود روبه‌رو هستند و کیفیت حمایت‌های خانوادگی و اجتماعی در این دوره نقشی تعیین‌کننده در سازگاری آنان ایفا می‌کند.

نظریه طلاق به‌منزله فرآیند عزاداری که توسط وایسمن[1] (۱۹۷۲) تشریح شده، پنج مرحله شامل انکار، از دست دادن و افسردگی، خشم، دوسوگرایی و درنهایت پذیرش و جهت‌گیری مجدد را شناسایی می‌کند (وایسمن ۱۹۷۲). این نظریه بر ابعاد عاطفی و روان‌شناختی طلاق تمرکز دارد و آن را نوعی فقدان مهم در زندگی فرد می‌داند. از این منظر، طلاق مشابه تجربه از دست دادن یک رابطه معنادار است و زنان ممکن است مراحلی چون انکار واقعیت طلاق، احساس فقدان و افسردگی، خشم نسبت به خود یا دیگری، دوسوگرایی عاطفی و درنهایت پذیرش و جهت‌گیری مجدد را تجربه کنند. اهمیت این نظریه در آن است که نشان می‌دهد واکنش‌های هیجانی زنان مطلقه نه نشانه ضعف فردی، بلکه بخشی طبیعی از فرآیند سازگاری با فقدان و تغییرات بنیادین زندگی است.

در این مطالعه، از دیدگاه‌های نظری فوق به‌منزله ابزارهای تحلیلی برای ترسیم قلمرو مفهومی و فهم چندلایه از تجارب طلاق بهره‌گیری شده است. ترکیب و تلفیق رویکردهای نظری خرد و کلان / ساختارمحور و عاملیت باور/ انتقادی و نظم گرا، امکان درکی چندبعدی از پدیده طلاق را فراهم می‌سازد؛ به‌طوری‌که نظریه‌های مبادله و انتخاب عقلانی و فمینیسم بر عاملیت و انتخاب زنان و همچنین دیدگاه‌های بوردیو و گیدنز بر فرایندی بودن کنش‌ها و انتخاب‌های فرد تأکید دارد، نظریه برچسب‌زنی بر ساختارهای اجتماعی و هنجاری، نظریه کاسلو بر پویایی زمانی و فرآیندی طلاق و نظریه سوگواری بر ابعاد عاطفی و روان‌شناختی تجربه طلاق تمرکز دارد. این ترکیب نظری کمک می‌کند تا تجربه زیسته زنان مطلقه نه‌تنها در سطح فردی، بلکه در پیوند با زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی تحلیل شود و چارچوبی جامع برای درک ابعاد مختلف تجربه طلاق، ازجمله برچسب‌های اجتماعی، فرآیند طلاق و بازسازی عاطفی زنان مطلقه را، فراهم آورد.

1. Weisman

۳. پیشینه تحقیق

در خصوص طلاق تحقیقات بسیار زیادی با رویکردها و جنبه‌های مختلف حقوقی، روانشناسی و جامعه‌شناسی صورت گرفته است و با روش‌های کمی و کیفی و ترکیبی به این پدیده از منظر ریشه‌ها و زمینه‌ها، آسیب‌ها و پیامدها، راهکارها و سیاست‌گذاری‌ها و مداخله پرداخته شده است. در این بخش بیشتر پژوهش‌هایی مورد تأکید قرار گرفته که به تجربه طلاق و درک و نگرش نسبت به آن توجه شده باشد.

باستانی و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعه‌ای کیفی با عنوان «سازگاری با طلاق: تأملی بر تجربه زیسته زنان مطلقه از سازگاری با طلاق» در شهر شیراز، تجربه ۱۰ زن مطلقه را بررسی کردند و نشان دادند که حمایت خانوادگی، تاب‌آوری فردی (مانند مدیریت هیجانات و پذیرش طلاق) و تاب‌آوری اجتماعی (مانند استقلال مالی) نقش کلیدی در سازگاری دارند. سازگاری با طلاق در زنان بر اساس ۳ مضمون خانواده منبع مؤثر در رسیدن به سازگاری، رشد تاب‌آوری فردی و افزایش تاب‌آوری اجتماعی صورت می‌گیرد. بر این اساس، حمایت عاطفی و پشتیبانی مادی خانواده از فرد مطلقه، عوامل مهمی هستند که جهت‌گیری خانواده را در فرایند رسیدن به سازگاری نشان می‌دهند. جنبه‌های فردی سوگواری بر طلاق، مدیریت هیجانات، پذیرش طلاق، حرکت به‌سوی تعالی، پیوند با معنویت بیان‌کننده اثرگذاری تاب‌آوری فردی بر سازگاری با طلاق هستند. درعین‌حال کسب حمایت‌های اجتماعی، کسب درآمد و رسیدن به استقلال مالی جهت‌گیری عوامل اجتماعی را در رشد تاب‌آوری اجتماعی افراد مطلقه درک پذیر می‌کنند.

یافته‌های پژوهش محمدی و همکاران (۱۴۰۲) تحت عنوان «مطالعه کیفی تجارب زیسته زنان تنها-زیست در زندگی پس از طلاق» نشان از درک تنها زیستی به‌مثابه گسترش دامنه اختیارات و آزادی‌های بیشتر، نبود بار مضاعف بر دوش پدر و مادر و حفاظت از فرزندان دارد. پس از طلاق برای دسته‌ای زنان احساس تنها زیستی به‌مثابه تجربه‌ای ناخوشایند و برای دسته‌ای دیگر، به‌مثابه استعاره‌ای رهایی‌بخش تلقی شده است. تنها زیستی آثار و پیامدهای متفاوتی بر زندگی زنان بر جای گذاشته که در ذیل چهار مضمون کلی «رشد فردیت»، «استقلال شخصی»، «طرد اجتماعی» و «خلأ تکیه‌گاه در فرزندان» دسته‌بندی شده است.

طبق یافته‌های پژوهش جلیلی و همکاران (۱۴۰۱) تحت عنوان «واکاوی پدیدارشناختی تفسیر زنان از زندگی پس از طلاق» شرایط زنان مطلقه از دو تفسیر عمده اثر می‌پذیرد، تفسیر آن‌ها از موقعیت و شرایط خود و تفسیر جامعه و اطرافیان. مبتنی بر این منابع تفسیری، سه تم

اصلی شامل احساس رهایی، سلطه مضاعف و دلهره مکرر پس از طلاق، وجود دارد. زنان در دوران زندگی پس از طلاق همانند دوران زندگی زناشویی، تحت سیطره ارزش‌های مردسالارانه قرار دارند و حتی احساس رهایی آن‌ها نیز واجد این ویژگی است.

یافته‌های پژوهش ملکی‌ها و همکاران (۱۴۰۱) تحت عنوان «واکاوی تجربه زیسته زنان در تزلزل بنیاد خانواده و طلاق» نشان داد تزلزل بنیاد خانواده تحت تأثیر عوامل مؤثر بر طلاق، شامل خشونت فیزیکی، خشونت روان‌شناختی، خشونت مالی، ارتباط ناکارآمد، پیمان‌شکنی عاطفی در روابط زناشویی، اعتیاد به مواد مخدر و مصرف الکل، مسائل و مشکلات روانی، مسائل و مشکلات عاطفی است. همچنین عوامل تزلزل و آسیب به بنیاد خانواده شامل عدم صداقت، عوامل فرا زوجی و تنگناهای اقتصادی است. عوامل تهدید بنیاد خانواده شامل وضعیت شغلی زوجین، اختلاف فرهنگی و موقعیت اجتماعی زوجین و شکل‌گیری ازدواج نامطلوب است.

طبق یافته‌های پژوهش مفردنژاد و همکاران (۱۴۰۱) تحت عنوان «مطالعه کیفی تجارب زنان مطلقه از پیامدهای طلاق (موردمطالعه: زنان مطلقه شهرستان بهبهان)» ۴ مضمون اصلی (پیامدهای فرهنگی اجتماعی، روان‌شناختی، شخصی و اقتصادی) و ۱۵ مضمون فرعی (تحمیل تصورات جامعه به زنان مطلقه، انگ اجتماعی، مورد طمع واقع‌شدن، ارتباط مجدد، روابط با اطرافیان و دوستان، نقش خانواده، احساسات متناقض، فکرهای احساس ساز، کمبود مهارت‌های زندگی، ارتباط با فرزندان، فرا والدگری، بحران محل زندگی، در جستجوی کمک‌های روان‌شناختی، اقدامات رفتاری و عدم امنیت اقتصادی) از داده‌ها استخراج گردید. طلاق برای زنان به‌منزله قرارگیری در چرخه‌ای از آسیب‌پذیری و بروز پیامدهای اجتماعی و فردی است که آن‌ها را به بهره‌گیری از مکانیسم‌های حفاظتی مانند انزوا، پنهان‌کاری و پرخاشگری در روابط بین فردی به‌منظور تلاش برای سازگاری با شرایط جدید سوق می‌دهد.

عباس‌پور[1] و همکاران (۲۰۲۴) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی تجربه زیسته زنان متقاضی طلاق از مداخله خانواده همسر» با روش پدیدارشناسی، تأثیر مداخله خانواده همسر را بر ۱۰ زن مطلقه تحلیل کردند و جنبه‌های مداخله (مانند حریم خصوصی و تصمیم‌گیری مالی) را شناسایی نمودند که منجر به کاهش رضایت زناشویی و افزایش احتمال طلاق می‌شود آن‌ها بر اهمیت مداخلات مشاوره‌ای متمرکز بر عوامل اجتماعی-فرهنگی تأکید کردند.

1. Abbaspour

خان و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهشی تحت عنوان «تجارب زیسته زنان مطلقه در کشمیر: یک مطالعه پدیدارشناسی» که بر اساس رویکرد پدیدارشناختی انجام شد، بر چالش‌های فرهنگی و اجتماعی خاص در کشمیر تأکید و نشان دادند زنان مطلقه در این منطقه با فشارهای اجتماعی و فرهنگی شدیدی مواجه هستند که بر تجربیات آن‌ها از طلاق تأثیر می‌گذارد.

یافته‌های پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد تجربه زنان از طلاق پدیده‌ای چندبعدی، زمینه‌مند و متأثر از تعامل عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی- فرهنگی است. مطالعات حاکی از آن‌اند که حمایت خانوادگی و رشد تاب‌آوری فردی و اجتماعی نقش محوری در سازگاری زنان با طلاق ایفا می‌کنند، به‌گونه‌ای که حمایت عاطفی و مادی خانواده، مدیریت هیجانات، پذیرش طلاق، پیوند با معنویت و دستیابی به استقلال مالی مسیر بازسازی زندگی پس از طلاق را هموار می‌سازد. درعین‌حال، تجربه طلاق برای زنان هم‌زمان واجد وجوه متناقضی چون احساس رهایی و رشد فردیت از یک‌سو و طرد اجتماعی، دلهره مکرر و خلأ تکیه‌گاه از سوی دیگر است؛ امری که ریشه در تفسیر زنان از موقعیت خود و نیز بازنمایی اجتماعی طلاق در بستر ارزش‌های مردسالارانه دارد. پژوهش‌ها همچنین نشان می‌دهند طلاق اغلب در پی مجموعه‌ای از عوامل تضعیف‌کننده بنیاد خانواده، ازجمله انواع خشونت، اعتیاد، ارتباط ناکارآمد، پیمان‌شکنی عاطفی، فشارهای اقتصادی، اختلافات فرهنگی و مداخله خانواده همسر شکل می‌گیرد و پس‌ازآن، پیامدهای گسترده روان‌شناختی، اجتماعی، اقتصادی و شخصی برای زنان به همراه دارد. این پیامدها زنان را در چرخه‌ای از آسیب‌پذیری قرار می‌دهد که آنان را به استفاده از راهبردهای حفاظتی و سازگارانه سوق می‌دهد، درحالی‌که شدت و کیفیت این تجربه‌ها به‌شدت تحت تأثیر بافت فرهنگی-اجتماعی هر جامعه قرار دارد.

همچنین از نظر روش‌شناسی مطالعه انجام‌شده با عنوان ترسیم مدل پاردایمی از تجربه اعتیاد زنان توسط قادری و همکاران (۱۳۹۷) به‌ویژه از حیث توجه به پیامد مورد انتظار زنان نسبت به مصرف مواد برای رهایی از آلام و رنج‌های زندگی و در سوی دیگر مواجه‌شدن با داغ ننگ و برچسب‌زن معتاد از سوی جامعه الهام‌بخش این مطالعه بوده است. با وصف این اغلب پژوهش‌های تجربی انجام‌شده در ایران در حوزه طلاق، بر وجوه منفی و عوامل مؤثر بر مسئله و پیامدهای منفی آن بر خانواده و کودکان به روش کمی متمرکز بوده و نقش و عاملیت زنان در تصمیم به طلاق و درک آن به‌منزله راهی برای هویت‌یابی و تجربه جدید در زندگی و

برنامه‌ریزی برای آینده مغفول مانده است، رویکردی که در این مطالعه با توجه به شکل‌گیری نگرش‌های جدید و فردگرایانه نسبت به ازدواج و خانواده به‌ویژه در بین دختران جوان شهر رشت، مورد توجه قرار گرفته است.

٤. روش‌شناسی

این پژوهش با هدف واکاوی تجارب زیسته زنان مطلقه و فهم ادراکات آنان از پیامدهای طلاق، با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و روش نظریه داده‌بنیاد انجام شد. جامعه پژوهش شامل زنان مطلقه شهر رشت بود. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند و نظری انجام گرفت و حجم نمونه تا دستیابی به اشباع نظری تعیین گردید.

در همین راستا، ۲۰ زن مطلقه به‌عنوان مشارکت‌کننده وارد مطالعه شدند. معیارهای ورود به پژوهش به‌گونه‌ای نظام‌مند و هدفمند طراحی شد تا همگنی مفهومی لازم در گروه نمونه حاصل شود و امکان تحلیل دقیق‌تر تجارب فراهم آید. این معیارها با هدف افزایش شفافیت و دقت در تبیین تجارب زیسته زنان مطلقه در نظر گرفته شدند. محدودیت زمانی طلاق در بازه پنج سال اخیر با این منطق اعمال شد که پیامدهای طلاق همچنان در زندگی زنان دارای نقش مداخله‌ای فعال بوده و امکان بررسی دقیق‌تر و معتبرتر آن‌ها را فراهم می‌آورد. محدوده سنی ۲۵ تا ۵۵ سال نیز به‌منظور مطالعه زنان در مراحل مختلف بزرگ‌سالی و تحلیل تفاوت‌های ناشی از مداخلات طلاق در دوره‌های متفاوت سنی انتخاب شد. وضعیت شغلی به دلیل تمایزات اقتصادی و اجتماعی میان زنان شاغل و خانه‌دار، به‌عنوان یکی از متغیرهای زمینه‌ای در نظر گرفته شد تا نقش مداخله‌ای استقلال مالی و فشارهای اقتصادی پس از طلاق بررسی گردد. همچنین وضعیت فرزندآوری به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی با کارکرد مداخله‌ای در تجربه طلاق لحاظ شد؛ زیرا زنان دارای فرزند معمولاً با چالش‌های پیچیده‌تری در فرآیند پس از طلاق مواجه هستند. افزون بر این، معیار سلامت روانی با هدف اطمینان از اعتبار داده‌ها و پیشگیری از مداخلات مخدوش‌کننده ناشی از اختلالات روانی شدید بر روایت تجارب مشارکت‌کنندگان اعمال گردید.

این مجموعه معیارها به‌طور هدفمند انتخاب شدند تا همگنی تحلیلی گروه نمونه حفظ شده و داده‌های حاصل، از دقت و عمق بیشتری برخوردار باشند. شناسایی مشارکت‌کنندگان از طریق آشنایی اولیه پژوهشگر با برخی از پاسخ‌گویان و معرفی افراد دیگر توسط آنان، با استفاده از روش گلوله‌برفی انجام شد.

گردآوری داده‌ها از طریق مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته صورت گرفت. این شیوه مصاحبه امکان کاوش نظام‌مند و عمیق تجارب زیسته زنان مطلقه و شناسایی لایه‌های معنایی پنهان در ادراک آنان از پیامدهای طلاق را فراهم ساخت. مصاحبه‌ها با سؤالات باز آغاز شد و در ادامه، بر اساس پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان، با پرسش‌های کاوشگرانه و عمیق‌تر هدایت گردید. به‌منظور رعایت اصول اخلاق پژوهش و حفظ محرمانگی اطلاعات، از مشارکت‌کنندگان درخواست شد از نام مستعار استفاده کنند؛ اقدامی که ضمن تضمین رازداری، امکان تفکیک داده‌ها، بازبینی مجدد مصاحبه‌ها در صورت نیاز و همچنین رجوع مشارکت‌کنندگان به نتایج پژوهش را فراهم آورد. مصاحبه‌ها در محیط‌هایی مانند منزل مشارکت‌کنندگان، پارک‌های عمومی (مانند پارک توحید، گلسار و ولیعصر) و محل کار برخی از آن‌ها انجام شد تا فضایی امن و راحت برای بیان تجارب فراهم شود.

در این مطالعه کیفی، اعتبار داده‌ها از طریق دو راهبرد «بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان» و «بازبینی توسط متخصصان» مورد ارزیابی قرار گرفت. در روش نخست، نتایج و تفسیرهای پژوهشگر در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار داده شد تا میزان انطباق برداشت‌ها با تجارب زیسته آنان تأیید شود. در روش دوم، از صاحب‌نظران حوزه مطالعات خانواده و طلاق درخواست شد یافته‌ها و تفسیرهای ارائه‌شده را بررسی و ارزیابی کنند. همچنین، پایایی پژوهش که در مطالعات کیفی نقش تکمیلی دارد، از طریق ارائه کدهای استخراج‌شده به کدگذاران مستقل و سنجش میزان توافق میان آنان در تخصیص کدها بررسی شد. یافته‌ها از طریق فرآیند کدگذاری اولیه، ثانویه و مقوله‌بندی نهایی در قالب مقولات و زیرمقولات و مفاهیم سازمان‌دهی شدند. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون و با تأکید بر رویکرد کیفی مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد تحلیل شدند.

با توجه به مصاحبه‌های انجام‌شده مشارکت‌کنندگان از تنوع دموگرافیک قابل‌توجهی برخوردار بوده‌اند. از نظر سطح تحصیلات، دامنه‌ای گسترده از پنجم ابتدایی تا کارشناسی مشاهده شد، به‌گونه‌ای که اکثریت مشارکت‌کنندگان (۱۰ نفر) دارای تحصیلات دیپلم یا پایین‌تر بودند. این امر بیانگر سطح تحصیلی نسبتاً پایین در میان نمونه پژوهش است و درعین‌حال، امکان بررسی نقش تحصیلات در ادراک و تفسیر تجربه طلاق را فراهم ساخته است. مصاحبه‌ها در محیط‌های مختلفی ازجمله منزل مشارکت‌کنندگان، پارک‌های عمومی و محل کار انجام شد که نشان‌دهنده تلاش برای انتخاب فضاهایی امن و راحت به‌منظور افزایش احساس آرامش و مشارکت فعال افراد است.

مدت‌زمان مصاحبه‌ها بین ۳۵ دقیقه تا یک ساعت و ۳۰ دقیقه متغیر بود و میزان تمایل به مشارکت در اغلب موارد متوسط تا زیاد گزارش شد که حاکی از شکل‌گیری سطح مناسبی از اعتماد در فرآیند مصاحبه است. همچنین، گستره سنی مشارکت‌کنندگان (۲۲ تا ۵۵ سال) امکان تحلیل تجربیات زیسته زنان مطلقه در مراحل مختلف زندگی را فراهم کرد، به‌طوری‌که زنان جوان‌تر عمدتاً با چالش‌های اجتماعی و اقتصادی بیشتری مواجه بودند، درحالی‌که زنان مسن‌تر بیشتر در معرض ننگ و برچسب‌زنی اجتماعی قرار داشتند. درمجموع، این تنوع در ویژگی‌های دموگرافیک، به افزایش غنای داده‌ها و تعمیق تحلیل کیفی پژوهش کمک شایانی کرده است. مشخصات جمعیتی مصاحبه‌شوندگان در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول شماره ۱: ویژگی‌های نمونه‌های پژوهش

ردیف	نام	تحصیلات	مکان مصاحبه	زمان مصاحبه	تمایل به مصاحبه	سن
۱	سارا	لیسانس	منزل مصاحبه‌شونده	۱ ساعت	زیاد	۲۵
۲	آناهیتا	دیپلم	پارک توحید رشت	۵۰ دقیقه	متوسط	۲۲
۳	تارا	سیکل	پارک توحید رشت	۱/۲۰ دقیقه	زیاد	۳۰
٤	فرشته	لیسانس	منزل مصاحبه‌شونده	۵۵ دقیقه	متوسط	۳۳
۵	نیلوفر	لیسانس	پارک گلسار رشت	٤۵ دقیقه	متوسط	۳٤
٦	الهه	دیپلم	پارک توحید رشت	۱ ساعت	زیاد	٤۵
۷	لیلا	پنجم ابتدائی	منزل مصاحبه‌شونده	۱/۳۰ دقیقه	زیاد	۳۵
۸	مریم	سیکل	منزل مصاحبه‌شونده	۵۰ دقیقه	متوسط	۳٦
۹	سهیلا	لیسانس	پارک گلسار رشت	٤۰ دقیقه	متوسط	۲۷
۱۰	الهام	سیکل	منزل مصاحبه‌شونده	٤۵ دقیقه	متوسط	۲۹
۱۱	حمیده	سیکل	منزل مصاحبه‌شونده	۱ ساعت	زیاد	۳۱
۱۲	گلنوش	دیپلم	منزل مصاحبه‌گر	۵۰ دقیقه	متوسط	۳۰
۱۳	نازنین	لیسانس	پارک گلسار رشت	۵٤ دقیقه	متوسط	۳۲

۱٤	ندا	دیپلم	پارک گلسار رشت	٤٥ دقیقه	متوسط	٥٥
۱٥	فاطمه	لیسانس	محل کار مصاحبه‌شونده	۱/۱۰ دقیقه	زیاد	٤٦
۱٦	سپیده	دیپلم	پارک ولیعصر رشت	۳٥ دقیقه	کم	۳۹
۱۷	نگین	لیسانس	منزل مصاحبه‌شونده	٤٥ دقیقه	متوسط	۳۷
۱۸	ملیحه	سیکل	پارک ولیعصر رشت	٤۰ دقیقه	کم	۲٤
۱۹	نگار	دیپلم	محل کار مصاحبه‌شونده	۱/۲۰ دقیقه	زیاد	۳۸
۲۰	هنگامه	سیکل	منزل مصاحبه‌شونده	۱ ساعت	زیاد	۲٦

۵. یافته‌های پژوهش

مصاحبه‌های انجام‌شده معطوف به این بود که اولاً زنان چه تفسیر و روایتی از بسترها، شرایط مداخله‌گر، ریشه‌ها و زمینه‌های منجر به طلاقشان ارائه می‌کنند و ثانیاً پیامدهای آن را بر زندگی خود پس از طلاق چگونه ارزیابی می‌کنند. در خصوص شرایط و بسترهای منجر به طلاق، تحلیل داده‌ها منجر به شناسایی چهار مقوله اصلی شد: شرایط زمینه‌ای خرد و عوامل بسترساز فرهنگی و اجتماعی، شرایط علّی، شرایط مداخله‌گر خانوادگی. در خصوص ارزیابی پیامدهای طلاق نیز مفاهیم و مقولاتی به دست آمد که به‌طورکلی و کلان در دو بعد پیامدهای منفی و پیامدهای مثبت قابل‌طبقه‌بندی بودند.

این مضامین از طریق کدگذاری باز، محوری و انتخابی استخراج شدند و با الهام از نظریه‌های برچسب‌زنی، مراحل طلاق کاسلو و نظریه در طلاق به‌مثابه سوگواری وایسمن که در ساخت و طراحی مقولات و مفاهیم و به‌عنوان ابزار نظری مورداستفاده قرار گرفتند، تحلیل شدند. هر یک از این مقولات در ادامه با جزئیات، شواهد روایی و ارتباط با نظریه‌های مربوطه تشریح می‌شوند.

۵-۱. شرایط زمینه‌ای سطح خرد

شرایط زمینه‌ای سطح خرد، شامل عواملی هستند که عمدتاً در درون خانواده و به‌عنوان بسترهای اولیه، زمینه‌ساز مشکلات زناشویی و درنهایت طلاق شدند. این عوامل در قالب مقولات، زیرمقولات و مفاهیم در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

جدول شماره ۲: شرایط زمینه‌ای سطح خرد

مفاهیم	زیر مقوله	مقولات
اختلاف سطح سواد، نابرابری فکری، ناتوانی در درک متقابل	تفاوت تحصیلی	تفاوت فرهنگی
تفاوت قومیت، تمسخر لهجه، احساس تحقیر فرهنگی	تفاوت قومی و زبانی	
تفاوت سبک زندگی، تفاوت ارزش‌ها، تعارض در الگوهای رفتاری	تفاوت جغرافیایی (شهری-روستایی)	
محدودیت روابط اجتماعی، تعارض بر سر رفت‌وآمدها، کاهش تعامل مثبت	تفاوت سبک زندگی و تعاملات اجتماعی	
نداشتن شغل ثابت، بی‌ثباتی اقتصادی، فشار مالی مزمن	بیکاری یا اشتغال ناپایدار همسر	ضعف مالی
اتکا به خانواده همسر یا خانواده زن، نبود استقلال مالی	وابستگی مالی	
عدم ایفای نقش اقتصادی مرد، تضییع حقوق مالی زن	خودداری از پرداخت نفقه	
فروش وسایل منزل، مصرف درآمد برای مواد، ناامنی اقتصادی	اعتیاد و تخریب منابع مالی	
نبود آمادگی روانی، ناآگاهی از مسئولیت‌های زناشویی، تصمیم‌گیری هیجانی	ازدواج در سنین پایین	سن پایین ازدواج و اختلاف سنی زیاد
ناتوانی در مدیریت تعارض، وابستگی عاطفی حل‌نشده	فقدان بلوغ عاطفی و اجتماعی	
تفاوت نسلی، تفاوت اهداف زندگی، تفاوت سبک ارتباط	اختلاف سنی زیاد	
ایفای نقش‌های تحمیلی (نقش مادری/فرزندخواندگی)، نابرابری قدرت	انتظارات نامتوازن نقش‌ها	
آشنایی کوتاه‌مدت، تصمیم‌گیری سریع، فقدان بررسی عقلانی	ازدواج شتاب‌زده	شناخت ناکافی
اجبار ضمنی یا آشکار، کنترل خانواده، محدودیت انتخاب	فشار خانوادگی	
نبود گفت‌وگوی دوطرفه، آشنایی سطحی و رسمی	محدودیت آشنایی پیش از ازدواج	
اعتماد به تعریف فامیل، قضاوت غیرمستقیم	اتکای بیش‌ازحد به قضاوت دیگران	

نتایج جدول شماره ۲ نشان می‌دهد شرایط زمینه‌ای مانند تفاوت‌های فرهنگی، ضعف مالی، سن پایین ازدواج و شناخت ناکافی به‌عنوان عوامل ریشه‌ای در بروز طلاق نقش دارند. این عوامل اغلب به ایجاد فاصله عاطفی، سوءتفاهم‌ها و ناتوانی در مدیریت روابط زناشویی منجر شدند.

در ادامه، هر یک از این مقولات به‌تفصیل تشریح می‌شوند تا تأثیر آن‌ها بر روابط زناشویی و تصمیم‌گیری برای طلاق تبیین شود.

۱-۱-۵. تفاوت فرهنگی

تفاوت‌های فرهنگی، شامل اختلافات قومی، زبانی، تحصیلی و جغرافیایی (محل تولد)، به‌عنوان یکی از عوامل اصلی زمینه‌ساز طلاق شناسایی شدند. این تفاوت‌ها اغلب به سوءتفاهم‌ها عمیق، کاهش تعاملات مثبت و ناتوانی در ایجاد ارتباط عاطفی و فکری بین زوجین منجر شدند. سارا (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۱)[۱] اظهار داشت:

«نمی‌توانستیم همدیگر رو درک بکنیم چون سطح سوادی هم نداشت. من لیسانس بودم و اون سیکل داشت. همسرم بچه روستا بود، از لحاظ فرهنگی هم باهم تفاوت داشتیم. مثلاً من دوست داشتم با دوستانم رفت‌وآمد کنم، ولی اون این چیزها رو نمی‌فهمید و همیشه دعوا می‌کردیم»

این نقل‌قول نشان‌دهنده تأثیر تفاوت‌های تحصیلی و فرهنگی بر ایجاد شکاف در انتظارات و سبک زندگی زوجین است. نازنین (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۱۳) نیز به تفاوت‌های قومی اشاره کرد:

«همسرم کرد بود و خانواده ما شمالی بودند. نمی‌تونست با خانواده من کنار بیاد. حتی لهجه من رو مسخره می‌کرد و این باعث می‌شد احساس کنم بهم توهین شده»

این شواهد با نظریه برچسب‌زنی همخوانی دارند، زیرا تفاوت‌های فرهنگی به حاشیه‌نشینی اجتماعی یکی از طرفین و کاهش اعتماد در روابط منجر شدند. علاوه بر این، تفاوت‌های فرهنگی به‌ویژه در شهر رشت که دارای تنوع قومی و فرهنگی است، به‌عنوان یک عامل زمینه‌ای برجسته ظاهر شد. این موارد نشان‌دهنده نقش فرهنگ در شکل‌گیری انتظارات متفاوت و تشدید تعارضات زناشویی است.

---

۱. به دلیل پرهیز از تکرار ویژگی‌های مصاحبه‌شوندگان، شماره ردیف از جدول شماره ۱ ذکر می‌شود.

۲-۱-۵. ضعف مالی

ضعف مالی، به‌ویژه بیکاری همسر، وابستگی مالی به دیگران و خودداری از پرداخت نفقه، به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی زمینه‌ساز طلاق مطرح شد. این مسئله نه‌تنها به مشکلات اقتصادی، بلکه به کاهش اعتمادبه‌نفس، افزایش تنش‌های روانی و تضعیف جایگاه اجتماعی زوجین منجر شد. نگار (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۱۹) اظهار داشت:

«همسرم همیشه می‌گفت که توانایی مالی برای کمک به من نداره. من مجبور بودم از حساب بانکی خودم یا کمک پدرم استفاده کنم. این باعث شد احساس کنم هیچ حمایت مالی‌ای تو زندگی‌ام ندارم و انگار تنهام»

این نقل‌قول نشان‌دهنده فشارهای مالی و تأثیر آن بر کاهش حس امنیت عاطفی و اقتصادی است. هنگامه (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۲۰) نیز به تأثیر اعتیاد همسر بر مشکلات مالی اشاره کرد:

«وقتی پول نداشت، وسایل خانه رو می‌فروخت. حتی یه بار تلویزیون خونه رو برد فروخت که مواد بخره. این باعث شد دیگه نتونم بهش اعتماد کنم»

ضعف مالی به‌ویژه در زمینه‌های فرهنگی شهر رشت که انتظارات اجتماعی از مردان به‌عنوان تأمین‌کننده مالی خانواده بالاست، به تشدید فشارهای روانی و اجتماعی منجر شد. فاطمه (۴۶ ساله با مدرک لیسانس) اظهار داشت:

«تو فرهنگ ما، مرد باید نون‌آور باشه، ولی همسرم هیچ‌وقت کار ثابت نداشت. این باعث شد که همیشه تو جمع‌های خانوادگی احساس سرافکندگی کنم»

این شواهد نشان‌دهنده تأثیر متقابل عوامل اقتصادی و فرهنگی بر تصمیم‌گیری برای طلاق است.

۳-۱-۵. سن پایین ازدواج و اختلاف سنی زیاد

سن پایین ازدواج و اختلاف سنی زیاد بین زوجین به‌عنوان عوامل زمینه‌ای مهم در ایجاد مشکلات زناشویی و طلاق شناسایی شدند. ازدواج در سنین پایین اغلب با عدم آمادگی عاطفی، روانی و اجتماعی برای مدیریت پیچیدگی‌های زندگی زناشویی همراه بود. تارا (دختری که در سن کم ازدواج کرد و به همین دلیل ترک تحصیل کرد) اظهار داشت:

«من چهارده سالم بود، کلاس سوم راهنمایی بودم. همه‌چیز خیلی یه‌هویی پیش رفت. اصلاً نمی‌دونستم ازدواج یعنی چی و چه مسئولیت‌هایی داره. فقط فکر می‌کردم از خونه پدری فرار می‌کنم»

این نقل‌قول نشان‌دهنده فقدان بلوغ فکری و عاطفی در زمان ازدواج است که به مشکلات بعدی منجر شد. نیلوفر (۳۴ ساله با مدرک لیسانس که با مردی دارای دو فرزند ازدواج کرده بود) نیز به مشکلات ناشی از اختلاف سنی اشاره کرد:

«همسرم ۱۷ سال از من بزرگ‌تر بود و دوتا بچه داشت. از من توقع داشت مثل یه مادر باشم، ولی من خودم هنوز جوون بودم و نمی‌تونستم نقش مادری رو برای بچه‌هاش بازی کنم»

این موارد با نظریه مراحل طلاق کاسلو (۱۹۸۱) همخوانی دارند، زیرا عدم آمادگی و تفاوت‌های نسلی مانع از شکل‌گیری هویت مشترک و هم‌افزایی در زندگی زناشویی شدند. همچنین، اختلاف سنی زیاد به تفاوت در انتظارات، اهداف زندگی و سبک ارتباطی منجر شد. ندا (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۱۴) اظهار داشت:

«همسرم خیلی از من بزرگ‌تر بود و همیشه منو بچه خطاب می‌کرد. این باعث می‌شد احساس کنم تو رابطه هیچ ارزشی ندارم»

این شواهد نشان‌دهنده نقش اختلاف سنی در ایجاد احساس نابرابری و کاهش صمیمیت در روابط است.

٤-١-٥. شناخت ناکافی

عدم شناخت کافی پیش از ازدواج به‌عنوان یکی از دلایل اصلی طلاق مطرح شد. بسیاری از مشارکت‌کنندگان به ازدواج‌های شتاب‌زده، تحت فشار خانواده، یا بدون فرصت کافی برای آشنایی اشاره کردند. فرشته (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۴) اظهار داشت:

«پدرم فوت کرده بود، مادرم من رو از خونه بیرون کرد. دو هفته نامزد بودیم و بعد عقد کردیم. اصلاً نمی‌دونستم اون کیه و چه اخلاقی داره»

این نقل‌قول نشان‌دهنده تأثیر فشارهای خانوادگی و نبود فرصت کافی برای شناخت است. حمیده (۳۱ ساله با سطح تحصیلات راهنمایی) نیز به محدودیت‌های خانوادگی اشاره کرد:

«خانواده‌ام تعصبی بودند، جوری نبود که بتونیم باهم حرف بزنیم و همدیگه رو بشناسیم. فقط چند جلسه توی جمع خانوادگی دیدمش و فکر کردم کافیه»

این شواهد نشان‌دهنده نقش عوامل اجتماعی و خانوادگی در تصمیم‌گیری‌های نادرست برای ازدواج است. علاوه بر این، شناخت ناکافی به عدم تطابق انتظارات و ناتوانی در مدیریت تعارضات منجر شد. سهیلا (۲۷ ساله با تحصیلات لیسانس) اظهار داشت:

«فکر می‌کردم چون همسرم تو فامیل تعریفش رو می‌کردن، حتماً آدم خوبیه. ولی بعد از ازدواج دیدم اصلاً نمی‌تونیم باهم کنار بیایم، چون هیچ شناختی از هم نداشتیم»

این موارد با نظریه مبادله اجتماعی همخوانی دارند، زیرا عدم شناخت کافی به ناتوانی در ایجاد تعادل بین هزینه‌ها و پاداش‌های رابطه منجر شد.

۲-۵. شرایط علّی

شرایط علّی شامل عواملی هستند که به‌طور مستقیم به تصمیم‌گیری برای طلاق منجر شدند. این عوامل شامل خشونت خانگی، اعتیاد و مشکلات جنسی و خیانت همسر بودند. در جدول شماره ۳ این مقولات و مفاهیم ارائه شده است.

جدول شماره ۳: شرایط علی

مفاهیم	زیر مقوله	مقولات
کتک‌کاری مکرر، آسیب جسمی شدید، شکستگی اندام، بستری شدن در بیمارستان	خشونت فیزیکی	خشونت خانگی
تحقیر و بی‌احترامی، بی‌مهری عاطفی، سرزنش مداوم، القای احساس بی‌ارزشی	خشونت روانی	
رابطه جنسی اجباری، بی‌توجهی به خواسته‌های زن، خشونت در رابطه جنسی	خشونت جنسی	
مصرف مواد مخدر (شیره، شیشه)، ناتوانی در ایفای نقش همسری	اعتیاد همسر	اعتیاد
بیکاری یا کاهش توان کاری، خواب‌آلودگی دائمی، عدم مسئولیت‌پذیری	ناتوانی عملکردی	
تنش و درگیری مداوم، اختلال اعصاب، دعواهای مکرر در خانه	ناامنی در محیط خانواده	
تشدید خشونت خانگی، ضعف مالی، بی‌ثباتی زندگی	تداخل اعتیاد با سایر آسیب‌ها	

احساس فقدان حمایت، ناامیدی از آینده زندگی مشترک	فروپاشی بنیان خانواده	اعتیاد
ناآگاهی یا ناتوانی جنسی همسر، عدم توافق در روابط جنسی	نارضایتی جنسی	مشکلات جنسی و خیانت همسر
کاهش صمیمیت، سرخوردگی جنسی، قطع گفت‌وگوی عاطفی	سردی و گسست عاطفی	
یک‌سویه بودن رابطه جنسی، نادیده گرفتن خواسته‌های زن	بی‌توجهی به نیازهای جنسی	
رابطه جنسی خشن، اجبار، بی‌احساسی همسر	خشونت جنسی	
رابطه عاطفی/جنسی با زن دیگر، ورود شخص سوم به حریم خانواده	خیانت زناشویی	
احساس خیانت، نقض تعهد زناشویی، از بین رفتن اعتماد	فروپاشی اعتماد	

نتایج جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که خشونت خانگی، اعتیاد و مشکلات جنسی و خیانت همسر به‌عنوان عوامل مستقیم و تعیین‌کننده در تصمیم‌گیری برای طلاق نقش دارند. این عوامل اغلب به تخریب اعتماد، صمیمیت و امنیت در روابط زناشویی منجر شدند. در ادامه، هر یک از این مقولات به‌تفصیل تشریح می‌شوند تا تأثیر آن‌ها بر روابط زناشویی و تصمیم‌گیری برای طلاق تبیین شود.

۱-۲-۵. خشونت خانگی

خشونت خانگی، شامل خشونت‌های فیزیکی، روانی و جنسی، به‌عنوان یکی از عوامل اصلی و مستقیم طلاق شناسایی شد. این نوع خشونت نه‌تنها به آسیب‌های جسمی و روانی منجر شد، بلکه احساس امنیت و اعتماد در روابط زناشویی را به‌طور کامل از بین برد. حمیده (۳۱ ساله با مدرک سیکل) اظهار داشت:

«خشونت فیزیکی بخشی جدایی‌ناپذیر از زندگی‌مان شده بود. کتک‌کاری‌های مکرر، مرا به بیمارستان می‌کشاند. یه بار اون قدر کتکم زد که دستم شکست و مجبور شدم چند روز تو بیمارستان بمونم»

این نقل‌قول شدت آسیب‌های جسمی ناشی از خشونت را نشان می‌دهد. نیلوفر (ردیف ۵) نیز به خشونت روانی اشاره کرد:

«هر کاری می‌کردم، با بی‌مهری و این جمله که "وظیفه‌ت است" روبرو می‌شدم. همیشه تحقیرم می‌کرد و می‌گفت تو هیچی نمی‌فهمی.»

این شواهد با نظریه مراحل عزاداری ویسمن همخوانی دارند، زیرا خشونت خانگی به احساس خشم، افسردگی و از دست دادن عزت‌نفس منجر شد. علاوه بر این، خشونت جنسی نیز به‌عنوان یکی از ابعاد خشونت خانگی گزارش شد. مریم (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۸) اظهار داشت:

«همسرم تو رابطه جنسی خیلی خشن بود و اصلاً به خواسته‌های من اهمیت نمی‌داد. این باعث شد ازش متنفر بشم و دیگه نتونم باهاش ادامه بدم»

این موارد نشان‌دهنده تأثیر عمیق خشونت خانگی بر تصمیم‌گیری برای طلاق است، زیرا این نوع رفتارها به تخریب بنیان‌های عاطفی و روانی رابطه منجر شدند.

۲-۲-۵. اعتیاد

اعتیاد همسر به مواد مخدر به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی و مستقیم در تصمیم‌گیری برای طلاق مطرح شد. اعتیاد باعث مشکلات اقتصادی، فروپاشی ساختار خانواده، کاهش اعتماد و ایجاد فضای ناامن در خانه می‌شود. الهام (ردیف ۱۰) اظهار داشت:

«مصرف شیره و خواب‌آلودگی دائمی، روزهای اول زندگی‌مان را تحت‌الشعاع قرار داد. همسرم دیگه نمی‌تونست کار کنه و همیشه تو حال خودش بود. این باعث شد حس کنم هیچ پشتیبانی تو زندگی‌ام ندارم»

ندا (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۱۴) نیز به تأثیر اعتیاد بر محیط خانوادگی اشاره کرد:

«برادرشوهرم که تو خونه ما زندگی می‌کرد، به دلیل مصرف شیشه مشکل اعصاب داشت و همیشه دعوا راه می‌انداخت. همسرم هم خودش معتاد بود و این باعث شد خونه‌مون دیگه جای زندگی نباشه»

این شواهد نشان‌دهنده تأثیرات گسترده اعتیاد بر بنیان خانواده است. علاوه بر این، اعتیاد به‌عنوان عاملی تشدیدکننده سایر مشکلات مانند خشونت و ضعف مالی عمل کرد. برای مثال، هنگامه (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۲۰) اظهار داشت:

«اعتیاد همسرم باعث شد نه‌تنها پول تو خونه نباشه، بلکه همیشه با من دعوا می‌کرد و حتی یه بار دستش رو روم بلند کرد».

۳-۲-۵. مشکلات جنسی و خیانت همسر

مشکلات جنسی و خیانت همسر به‌عنوان عوامل مستقیم و تعیین‌کننده در تصمیم‌گیری برای طلاق شناسایی شدند. این مسائل به کاهش صمیمیت، اعتماد و رضایت عاطفی در روابط زناشویی منجر شدند. گلنوش (مشارکت‌کنندهٔ ردیف ۱۲) اظهار داشت:

«در رابطه جنسی با همسرم دچار مشکل شدم. او تجربه کافی نداشت و این باعث ناراحتی و سرخوردگی من می‌شد. هر وقت در موردش حرف می‌زدم، عصبانی می‌شد و این باعث شد دیگه اصلاً باهم صمیمی نباشیم»

هنگامه (ردیف ۲۰) نیز به خیانت همسر اشاره کرد:

«فهمیدم او با زنی دیگر در ارتباط است که حتی به خانه ما هم آمده بود. وقتی این رو فهمیدم، حس کردم همه اعتمادم بهش از بین رفت و دیگه نمی‌تونستم باهاش زندگی کنم»

این شواهد نشان‌دهنده تأثیر عمیق مشکلات جنسی و خیانت بر فروپاشی روابط است. همچنین، برخی مشارکت‌کنندگان به سردمزاجی یا خشونت در روابط جنسی اشاره کردند. سپیده (ردیف ۱۶) اظهار داشت:

«همسرم اصلاً به نیازهای من تو رابطه جنسی توجه نمی‌کرد و همیشه کار خودش رو می‌کرد. این باعث شد حس کنم اصلاً براش مهم نیستم»

این موارد با نظریه مبادله اجتماعی همخوانی دارند، زیرا عدم رضایت در روابط جنسی و خیانت به‌عنوان نقض قرارداد عاطفی و اجتماعی در ازدواج، انگیزه طلاق را تقویت کردند.

۳-۵. شرایط مداخله‌گر خانوادگی

شرایط مداخله‌گر شامل دخالت خانواده و سابقه طلاق در میان اقوام می‌باشند. در جدول شماره ۴ این مقولات و مفاهیم ارائه شده است.

جدول شماره ۴: شرایط مداخله‌گر خانوادگی

مفاهیم	زیر مقوله	مقولات
مداخله مکرر در مسائل شخصی زوجین، انتقال مسائل خصوصی به خانواده همسر، اعمال‌نظر در شیوه اداره زندگی	دخالت مستقیم خانواده همسر	دخالت خانواده

مفاهیم	زیر مقوله	مقولات
نقض استقلال زوجین، از بین رفتن مرزبندی زندگی زناشویی، عدم تصمیم‌گیری مستقل	تضعیف حریم خصوصی	دخالت خانواده
انتقال بدبینی والدین به همسر، شکل‌گیری سوءتفاهم، تشدید بی‌اعتمادی در رابطه	القای بدبینی و سوءظن	
کنترل امور روزمره زندگی، نظارت بر رفتار و نقش‌های زن، محدودیت آزادی عمل	کنترل‌گری خانواده همسر	
سکونت مشترک با خانواده همسر، افزایش تعارضات روزمره، تشدید تنش‌های زناشویی	هم‌زیستی با خانواده همسر	
کاهش قبح اجتماعی طلاق، تلقی طلاق به‌عنوان امر رایج و پذیرفتنی	عادی‌سازی طلاق در خانواده	سابقه طلاق در میان اقوام
مشاهده تجربه طلاق در نزدیکان، الگوگیری ناخواسته از تجارب خانوادگی	انتقال الگوی طلاق	
افزایش آمادگی ذهنی برای جدایی، تسهیل پذیرش طلاق به‌عنوان راه‌حل	کاهش آستانه تصمیم‌گیری برای طلاق	
آسیب‌پذیری روانی پس از طلاق قبلی، کاهش تاب‌آوری در روابط بعدی	تأثیر تجربه طلاق پیشین	
تلقی طلاق به‌عنوان راه‌حل مسئله‌محور، نه شکست یا ناتوانی فردی	بازتعریف طلاق	

نتایج جدول شماره ۴ نشان می‌دهد دخالت خانواده و سابقه طلاق در میان اقوام به‌عنوان عوامل مداخله‌گر در فرآیند طلاق نقش دارند. این عوامل اغلب به تشدید تعارضات زناشویی و تسهیل تصمیم‌گیری برای طلاق منجر شدند. در ادامه، هر یک از این مقولات به‌تفصیل تشریح می‌شوند تا تأثیر آن‌ها بر روابط زناشویی و تصمیم‌گیری برای طلاق تبیین شود.

۱-۳-۵. دخالت خانواده

دخالت‌های خانوادگی، به‌ویژه از سوی خانواده همسر، به‌عنوان عاملی تشدیدکننده مشکلات زناشویی و طلاق شناسایی شد. این دخالت‌ها اغلب به کاهش حریم خصوصی، افزایش تنش‌ها و تضعیف استقلال زوجین منجر شدند. تارا (ردیف ۳) اظهار داشت:

«هر موضوع شخصی به گوش مادرش می‌رسید. این دخالت‌ها باعث تنش‌های زیادی در زندگی مشترک ما می‌شد. مثلاً مادرش همیشه نظر می‌داد که من چطور باید خونه رو اداره کنم یا چطور با همسرم رفتار کنم»

حمیده (ردیف ۱۱) نیز به تأثیر بدبینی مادرشوهر اشاره کرد:

«بدبینی مادرشوهرم به همسرم سرایت کرد و باعث سوءتفاهم‌ها زیادی شد. همیشه فکر می‌کرد من دارم یه چیزی رو ازشون مخفی می‌کنم»

علاوه بر این، زندگی با خانواده همسر به‌عنوان یکی از عوامل تشدیدکننده مشکلات گزارش شد. نگین (ردیف ۱۷) اظهار داشت:

«ما تو خونه مادرشوهرم زندگی می‌کردیم. هرروز دعوا بود چون مادرشوهرم همه‌چیز رو کنترل می‌کرد، حتی غذای خونه رو»

این شواهد نشان‌دهنده نقش دخالت‌های خانوادگی در ایجاد فضای ناامن و ناپایدار در روابط زناشویی است. این یافته‌ها با یافته‌های عباس‌پور و همکاران (۲۰۲۴) مطابقت دارد که به تأثیر مداخله خانواده همسر بر افزایش تعارضات زناشویی و احتمال طلاق پرداخته‌اند.

۲-۳-۵. سابقه طلاق در میان اقوام

سابقه طلاق در خانواده یا اطرافیان به‌عنوان عاملی در عادی‌سازی طلاق و تأثیر بر تصمیم‌گیری شناسایی شد. این عامل به زنان کمک کرد تا طلاق را به‌عنوان یک راه‌حل قابل‌قبول در نظر بگیرند. سارا (ردیف ۱) اظهار داشت:

«همسرم بچه طلاق بود. در ازدواج بعدیم چون خودم طلاق گرفته بودم، از لحاظ روحی دچار مشکل بودم. انگار طلاق تو خانواده ما یه چیز عادی شده بود»

این نقل‌قول نشان‌دهنده تأثیر تجربه‌های پیشین طلاق بر کاهش تابوی اجتماعی آن است. همچنین، فاطمه (ردیف ۱۵) اظهار داشت:

«خواهرم هم طلاق گرفته بود و این باعث شد فکر کنم طلاق یه راه‌حله، نه یه شکست بزرگ».

٤-۵. شرایط بسترساز فرهنگی و اجتماعی

این بخش از نظرات مصاحبه‌شوندگان حاوی محورهایی است که به زمینه‌های کلی‌تر

بسترساز طلاق مرتبط است و دلایلی را شامل می‌شود که از نظر نگرشی و فرهنگی منجر به پذیرش طلاق در جامعه و حمایت از زنان برای اقدام به طلاق می‌شود. مقولات، زیرمقولات و مفاهیم اساسی شرایط فرهنگی و اجتماعی در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول شماره ۵: شرایط مداخله‌ای فرهنگی و اجتماعی

مقولات	زیر مقوله	مفاهیم
تحول ارزش‌ها	تغییر نگرش اجتماعی نسبت به طلاق	افزایش پذیرش طلاق توافقی، کمرنگ‌شدن تابوی طلاق، عادی‌سازی طلاق در جامعه شهری، مشروعیت‌یافتن تصمیم به طلاق
	بازتعریف معنای طلاق	ادراک طلاق به‌عنوان رهایی، طلاق به‌مثابه فرصت بازسازی زندگی، تجربه حس آزادی پس از طلاق، طلاق به‌عنوان آغاز دوباره
	کاهش ننگ اجتماعی	کاهش برچسب‌زنی به زنان مطلقه، کاهش قضاوت‌های منفی اجتماعی، افزایش احساس امنیت در تصمیم‌گیری، کاهش ترس از واکنش دیگران
حمایت خانواده	حمایت عاطفی خانواده	همدلی والدین، حمایت روانی در دوره پس از طلاق، تقویت روحیه و امید به زندگی، پذیرش بدون قضاوت
	حمایت مالی و ابزاری	کمک مالی والدین یا خواهر و برادر، تأمین مسکن موقت، کاهش فشارهای اقتصادی پس از طلاق
	حمایت اجتماعی و شبکه‌ای	همراهی اعضای خانواده، کاهش احساس تنهایی و انزوای اجتماعی، محافظت در برابر فشارهای اجتماعی، افزایش احساس تعلق و امنیت
	تقویت عزت‌نفس زنان	احساس ارزشمندی، افزایش اعتمادبه‌نفس، توانمندی برای شروع زندگی مستقل، تاب‌آوری در برابر نگاه جامعه

نتایج جدول شماره ۵ نشان می‌دهد تحول ارزش‌ها و حمایت خانواده به‌عنوان دو مقوله اصلی مداخله‌ای فرهنگی و اجتماعی در امر طلاق محسوب می‌شود. این عوامل اغلب به پذیرش بهتر طلاق و کاهش فشارهای روانی و اجتماعی منجر شدند. در ادامه، هر یک از این مقولات به‌تفصیل شرح داده می‌شوند.

۵-٤-۱. تحول ارزش‌ها

تحول ارزش‌های اجتماعی، به‌ویژه در شهر رشت، به افزایش پذیرش طلاق توافقی و تغییر نگرش نسبت به طلاق منجر شد. این تحول به زنان کمک کرد تا طلاق را به‌عنوان فرصتی برای رهایی و بازسازی زندگی خود ببینند. مریم (ردیف ۸) اظهار داشت:

«لحظه‌ای که حکم طلاق صادر شد، احساس آزادی عجیبی به من دست داد. انگار از یه قفس آزاد شده بودم و می‌تونستم دوباره خودم باشم»

گلنوش (ردیف ۱۲) نیز اظهار داشت:

«پنج سالی که از جدایی‌ام می‌گذره، بهترین سال‌های عمرم بوده‌اند. حالا می‌تونم برای خودم تصمیم بگیرم و زندگی کنم»

این شواهد نشان‌دهنده تغییر در ادراک طلاق از یک تابو به یک گزینه قابل‌قبول است. علاوه بر این، تحول ارزش‌ها با کاهش ننگ اجتماعی مرتبط با طلاق همراه بود. نازنین (ردیف ۱۳) اظهار داشت:

«توی این چند سال، دیدم که مردم دیگه مثل قبل به زن مطلقه بد نگاه نمی‌کنن. این باعث شد راحت‌تر بتونم تصمیم بگیرم».

۵-٤-۲. حمایت خانواده

حمایت خانواده به‌عنوان یک شبکه حمایتی کلیدی پس از طلاق شناسایی شد. این حمایت شامل پشتیبانی عاطفی، مالی و اجتماعی از سوی والدین، برادران و خواهران بود. سارا (ردیف ۱) اظهار داشت:

«خانواده‌ام مخصوصاً پدرم خیلی از من حمایت می‌کنه. اصلاً به روم نمی‌آرن که مطلقه هستم و همیشه سعی می‌کنن روحیه‌ام رو بالا نگه دارن»

فاطمه (ردیف ۱۵) نیز اظهار داشت:

«بعد از طلاق، برادرم خیلی بهم کمک کرد. حتی خونه‌ش رو در اختیارم گذاشت تا بتونم دوباره رو پای خودم وایستم»

این شواهد نقش خانواده در کاهش فشارهای اجتماعی و تقویت عزت‌نفس زنان مطلقه را نشان می‌دهد. علاوه بر این، حمایت خانواده به کاهش احساس انزوای اجتماعی کمک کرد.

نگار (ردیف ۱۹) اظهار داشت:

«خواهرم همیشه کنارم بود و نمی‌ذاشت احساس تنهایی کنم. اگه حمایت اون نبود، نمی‌تونستم با نگاه‌های مردم کنار بیام».

۵-۵. پیامدها

پیامدهای طلاق شامل پیامدهای منفی و مثبت در قالب پیامدهای روان‌شناختی، جسمانی، اجتماعی، اقتصادی، خانوادگی، معنایی و تحولی در جدول شماره ۶ ارائه شده است.

جدول شماره ۶: پیامدها

پیامد	پیامدهای اصلی	پیامدهای فرعی	مصادیق
پیامد منفی	پیامدهای روان‌شناختی	آسیب‌های عاطفی و روانی	افسردگی، اضطراب، احساس تنهایی، بی‌ثباتی هیجانی
		کاهش عزت‌نفس	سرزنش خود، تضعیف تصویر ذهنی از خود
		فرسودگی روانی	خستگی ذهنی، آشفتگی فکری، اختلال تمرکز
	پیامدهای جسمانی	اختلالات جسمی ناشی از استرس	سردرد، میگرن، مشکلات گوارشی، بی‌خوابی
		تضعیف سلامت عمومی	کاهش انرژی جسمی، ضعف بدنی
	پیامدهای اجتماعی	انگ	برچسب «زن مطلقه»، قضاوت اجتماعی
		تغییر روابط اجتماعی	فاصله‌گیری دوستان و آشنایان
	پیامدهای اقتصادی	مشکلات مالی	هزینه‌های زندگی
		افزایش مسئولیت‌های فردی	تأمین مستقل معیشت، رفع مشکلات مالی به‌تنهایی
	پیامدهای خانوادگی	تغییر روابط خانوادگی	افزایش یا کاهش حمایت خانوادگی
		چالش‌های فرزندپروری	بار مضاعف مسئولیت، تعارض در نقش
پیامد مثبت	پیامدهای معنایی	بازتعریف مفهوم طلاق	طلاق به‌عنوان راه‌حل مسئله‌محور، نه شکست فردی
		امید به شروع دوباره	تصور زندگی جدید، امکان بازسازی آینده
	پیامدهای تحولی	احساس رهایی	رهایی از تحقیر و کنترل، کاهش فشار روانی
		رشد فردی و استقلال	افزایش خوداتکایی، تقویت تصمیم‌گیری
		تغییر نگرش به زندگی	نگاه واقع‌بینانه‌تر به ازدواج

در خصوص بارِ معنایی و تحولی «طلاق آسان‌تر» به‌عنوان نتیجه ترکیبی از تغییر نگرش‌های اجتماعی، نامتناسب بودن انتظارات در ازدواج و رویکردهای جدید نسبت به طلاق است. این عوامل به کاهش ننگ اجتماعی طلاق و افزایش پذیرش آن در جامعه منجر شدند. تغییر ارزش‌های اجتماعی، مانند افزایش پذیرش طلاق توافقی و کاهش ننگ اجتماعی مرتبط با آن، به زنان این امکان را داد تا طلاق را به‌عنوان یک راه‌حل قابل‌قبول در نظر بگیرند. سهیلا (ردیف ۹) اظهار داشت:

«قبلاً طلاق یه چیز خیلی بد بود، ولی حالا تو شهر ما همه می‌گن اگه زندگی‌ات خرابه، چرا ادامه بدی؟»

این نقل‌قول نشان‌دهنده تحول فرهنگی در ادراک طلاق است. همچنین، نامتناسب بودن انتظارات در ازدواج، به‌ویژه به دلیل شناخت ناکافی و تفاوت‌های فرهنگی، به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی در افزایش نرخ طلاق شناسایی شد.

٦-٥. تحلیل تفاوت در ادراک از طلاق و استراتژی‌های زنان در برابر آن

در پیوند با شرایط و زمینه‌های منجر به طلاق (نظیر خشونت خانگی، اعتیاد همسر، مشکلات جنسی و خیانت، ضعف مالی، تفاوت‌های فرهنگی، پایین بودن سن ازدواج و عدم آگاهی کافی)، استراتژی‌های زنان غالباً ماهیتی محافظتی و مسئله‌محور دارند، به‌گونه‌ای که شامل سکوت اولیه و تحمل، تلاش برای حفظ خانواده، میانجی‌گری از طریق دخالت خانواده یا شبکه‌های خویشاوندی و درنهایت تصمیم آگاهانه برای جدایی به‌منظور حفظ سلامت روانی و جسمی می‌شود. این استراتژی‌ها نشان‌دهنده گذار تدریجی از سازگاری منفعلانه به کنش آگاهانه هستند.

در سطح فرآیند طلاق و چالش‌های مرتبط با آن (چالش‌های حقوقی، اقتصادی، فشارهای اجتماعی، قضاوت و انگ اجتماعی)، زنان از استراتژی‌های مقابله‌ای متنوعی بهره می‌گیرند، ازجمله جست‌وجوی حمایت خانواده، اتکا به منابع حقوقی و قانونی، مدیریت هیجانات (کنترل اضطراب، سوگ و خشم)، محرمانه‌سازی تجربه طلاق در برابر محیط اجتماعی و در برخی موارد کناره‌گیری اجتماعی. هم‌زمان، تلاش برای دستیابی به استقلال مالی از طریق اشتغال یا ارتقای مهارت‌ها، به‌عنوان استراتژی کلیدی برای عبور از این مرحله بحرانی مطرح می‌شود. در ارتباط با پیامدهای طلاق بر ابعاد فردی و اجتماعی زندگی زنان (پیامدهای روانی، اجتماعی، اقتصادی و هویتی)، استراتژی‌ها ماهیتی ترمیمی و توانمندساز پیدا می‌کنند. این

استراتژی‌ها شامل بازتعریف هویت فردی، پذیرش طلاق به‌عنوان نقطه عطف زندگی، تقویت مقاومت فردی، سرمایه‌گذاری بر رشد شخصی، بهره‌گیری از حمایت اجتماعی رسمی و غیررسمی و در برخی موارد گرایش به معنویت است. در این چارچوب، طلاق برای برخی زنان فرصتی برای رهایی، استقلال و بازسازی زندگی تلقی می‌شود.

درمجموع، استراتژی‌های زنان مطلقه را می‌توان به‌عنوان فرآیندی پویا و مرحله‌مند درک کرد که از تحمل و سازگاری اولیه آغاز شده، به مقابله فعالانه در فرآیند طلاق می‌رسد و نهایتاً به بازسازی، توانمندسازی و شکل‌گیری هویت جدید اجتماعی منتهی می‌شود، فرآیندی که به‌شدت متأثر از زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی، میزان حمایت خانواده و دسترسی به منابع اقتصادی و اجتماعی است.

تحلیل تفاوت‌های ادراک طلاق بر اساس عوامل فردی و اجتماعی نشان داد که تجربه طلاق تحت تأثیر ویژگی‌های شخصی و زمینه‌ای متفاوت است:

۱. **زنان دارای فرزند:** این گروه طلاق را به‌عنوان تجربه‌ای پیچیده‌تر درک می‌کنند، زیرا نگرانی‌های مالی، حضانت فرزندان و تأثیر طلاق بر کودکان به چالش‌های آن‌ها اضافه می‌کند. لیلا (ردیف ۷) اظهار داشت:

«بعد از طلاق، بزرگ‌ترین دغدغه‌ام آینده بچه‌م بود. نمی‌تونستم بدون فکر کردن بهش تصمیم بگیرم».

۲. **زنان بدون فرزند:** این زنان طلاق را فرصتی برای بازسازی هویت شخصی و استقلال می‌بینند. نازنین (ردیف ۱۳) اظهار داشت:

«چون بچه نداشتم، بعد از طلاق حس کردم می‌تونم دوباره از صفر شروع کنم و برای خودم زندگی کنم».

۳. **زنان شاغل:** به دلیل استقلال مالی، طلاق را با چالش‌های کمتری تجربه می‌کنند. فاطمه (ردیف ۱۵) اظهار داشت:

«چون خودم کار داشتم، بعد از طلاق از نظر مالی فشار زیادی بر دوشم نبود».

۴. **زنان با مشکلات روانی:** این گروه تجربه‌ای پرتنش‌تر از طلاق دارند، زیرا مشکلات روانی موجود آن‌ها با استرس طلاق تشدید می‌شود. الهام (ردیف ۱۰) اظهار داشت:

«قبلاً هم افسردگی داشتم، ولی بعد از طلاق بدتر شدم و نمی‌تونستم با خودم کنار بیام».

۵. **تفاوت‌های نسلی:** زنان نسل جدید (دهه ۹۰ به بعد) طلاق را مثبت‌تر و به‌عنوان فرصتی

برای استقلال درک می‌کنند، درحالی‌که زنان نسل قدیمی‌تر با ننگ اجتماعی بیشتری مواجه بودند. ندا (ردیف ۱۴) اظهار داشت:

«تو نسل ما، طلاق یه چیز خیلی بد بود، ولی جوون‌ترها راحت‌تر باهاش کنار میان».

تجارب زیسته زنان مطلقه شهر رشت نشان‌دهنده تنوع قابل‌توجهی در ادراک و پیامدهای طلاق است که تحت تأثیر عوامل فردی، اجتماعی و فرهنگی قرار دارد. برای تحلیل این تنوع، طلاق‌ها بر اساس پنج معیار کلیدی شامل علل طلاق، وضعیت روانی زنان، وضعیت اجتماعی و اقتصادی، وضعیت فرزندداری و تفاوت‌های نسلی دسته‌بندی شدند. این دسته‌بندی‌ها به درک عمیق‌تر الگوهای مختلف تجربه طلاق و عوامل تأثیرگذار بر آن کمک می‌کنند. در ادامه، هر یک از این دسته‌ها با جزئیات بیشتر تشریح می‌شوند.

طلاق بر اساس علل: طلاق بر اساس علل اصلی منجر به جدایی، به گروه‌هایی شامل ناسازگاری، خشونت، اعتیاد و مشکلات اقتصادی تقسیم شدند. ناسازگاری، ناشی از تفاوت‌های عمیق در شخصیت، ارزش‌ها و سبک زندگی، اغلب به دلیل شناخت ناکافی یا تفاوت‌های فرهنگی بروز کرد. سارا (ردیف ۱) اظهار داشت:

«ما از همون اول نمی‌تونستیم باهم کنار بیایم. من دوست داشتم با دوستانم رفت‌وآمد کنم، ولی اون همیشه تو خونه بود و این دعواها رو زیاد می‌کرد»

خشونت خانگی، شامل انواع فیزیکی، روانی و جنسی، به‌عنوان عاملی مخرب عمل کرد. حمیده (ردیف ۱۱) گفت:

«کتک‌کاری‌های مکرر منو به بیمارستان کشوند. دیگه چاره‌ای جز طلاق نداشتم»

اعتیاد همسر نیز به فروپاشی اقتصادی و عاطفی منجر شد. الهام (ردیف ۱۰) اظهار داشت:

«همسرم همه پول خونه رو خرج مواد می‌کرد، حتی وسایل خونه رو فروخت»

نگار (ردیف ۱۹) گفت:

«همسرم کار نداشت و من مجبور بودم از پدرم پول بگیرم، این حس امنیت رو ازم گرفت»

این علل با نظریه مبادله اجتماعی همخوانی دارند، زیرا عدم تطابق بین انتظارات و واقعیت‌های رابطه، انگیزه طلاق را تقویت کرد.

طلاق بر اساس وضعیت روانی: وضعیت روانی زنان تأثیر عمیقی بر ادراک آن‌ها از طلاق داشت. زنان با سلامت روانی مطلوب، طلاق را فرصتی برای رهایی و بازسازی زندگی

می‌دیدند. گلنوش (ردیف ۱۲) اظهار داشت:

«بعد از طلاق حس کردم دوباره می‌تونم خودم باشم. حالا آزادم و برای آینده‌م برنامه دارم»

این انعطاف‌پذیری با نظریه تاب‌آوری روان‌شناختی همخوانی دارد، زیرا سلامت روانی به مقابله بهتر با استرس طلاق کمک کرد. در مقابل، زنانی با مشکلات روانی مانند افسردگی یا اضطراب، طلاق را تجربه‌ای پرتنش‌تر گزارش کردند. الهام (ردیف ۱۰) گفت:

«قبلاً افسردگی داشتم، ولی بعد از طلاق بدتر شدم و حس می‌کردم هیچ‌کس منو نمی‌خواد.»

ندا (ردیف ۱۴) نیز افزود:

«اضطرابم بعد از طلاق اون قدر زیاد شد که نمی‌تونستم بخوابم».

طلاق بر اساس وضعیت اجتماعی و اقتصادی: وضعیت اجتماعی و اقتصادی زنان نقش کلیدی در تجربه طلاق ایفا کرد. زنان شاغل و مستقل مالی با چالش‌های کمتری مواجه شدند، زیرا درآمد شخصی به آن‌ها امکان کنترل بیشتری بر زندگی پس از طلاق داد. فاطمه (ردیف ۱۵) اظهار داشت:

«چون کار داشتم، از نظر مالی مشکلی نداشتم و راحت‌تر زندگی‌ام رو ساختم»

نازنین (ردیف ۱۳) نیز گفت:

«کارم بهم حس قدرت می‌داد، می‌دونستم می‌تونم بدون همسرم زندگی کنم»

این یافته‌ها با نظریه توانمندسازی همخوانی دارند، زیرا استقلال مالی به افزایش عزت‌نفس و خودکارآمدی منجر شد. در مقابل، زنان وابسته مالی با مشکلات بیشتری روبرو شدند. هنگامه (ردیف ۲۰) گفت:

«بعد از طلاق هیچ پولی نداشتم و مجبور شدم برگردم خونه پدرم، این حس استقلال رو ازم گرفت»

لیلا (ردیف ۷) نیز افزود:

«بدون پول نمی‌تونستم خونه اجاره کنم، همیشه نگران خرج بچه‌م بودم».

طلاق بر اساس وضعیت فرزندداری: وضعیت فرزندداری تأثیر قابل‌توجهی بر پیچیدگی تجربه طلاق داشت. زنان دارای فرزند با چالش‌های متعددی ازجمله نگرانی‌های مالی، مسائل حضانت و تأثیر طلاق بر فرزندان مواجه شدند. لیلا (ردیف ۷) اظهار داشت:

«بزرگ‌ترین دغدغه‌ام آینده بچه‌م بود. نمی‌تونستم بدون فکر کردن بهش طلاق بگیرم»

نیلوفر (ردیف ۵) نیز گفت:

«حضانت بچه‌م رو گرفتم، ولی تأمین خرجش خیلی سخت بود، چون همسرم کمکی نمی‌کرد»

در مقابل، زنان بدون فرزند طلاق را با آزادی عمل بیشتری تجربه کردند. سهیلا (ردیف ۹) اظهار داشت:

«چون بچه نداشتم، راحت‌تر تونستم زندگی‌ام رو تغییر بدم و از صفر شروع کنم.»

نازنین (ردیف ۱۳) نیز افزود:

«بدون بچه، فقط باید به خودم فکر می‌کردم، این کار رو خیلی راحت‌تر کرد»

در فرهنگ رشت که انتظارات اجتماعی از مادران بالاست، زنان دارای فرزند با قضاوت‌های بیشتری مواجه شدند که تجربه طلاق را پیچیده‌تر کرد.

طلاق بر اساس تفاوت‌های نسلی: تفاوت‌های نسلی تأثیر عمیقی بر ادراک طلاق داشتند. زنان نسل جدید طلاق را فرصتی برای استقلال و رهایی می‌دیدند و کمتر تحت تأثیر ننگ اجتماعی بودند. سپیده (ردیف ۱۶) اظهار داشت:

«تو نسل ما طلاق دیگه بد نیست. دوستام طلاق گرفتن و دارن زندگی خودشون رو می‌کنن، این به منم کمک کرد»

نگین (ردیف ۱۷) نیز گفت:

«طلاق برام یه شروع جدید بود، حس کردم می‌تونم برای خودم زندگی کنم»

این شواهد با نظریه تغییر اجتماعی همخوانی دارند، زیرا تحولات فرهنگی تابوی طلاق را کاهش داده است. در مقابل، زنان نسل قدیمی‌تر (دهه ۶۰ و قبل) با فشارهای اجتماعی بیشتری مواجه شدند. ندا (ردیف ۱۴) اظهار داشت:

«تو نسل ما طلاق عیب بزرگی بود، حس می‌کردم همه پشت سرم حرف می‌زنن»

الهه (ردیف ۶) نیز گفت:

«خانواده‌م می‌گفتن طلاق بده، حتی بعد از طلاق منو سرزنش می‌کردن»

در فرهنگ سنتی رشت که ارزش‌های خانوادگی پررنگ است، این فشارها تجربه طلاق را برای نسل قدیمی‌تر دشوارتر کرد.

۷-۵. مدل پاردایمی

در شکل زیر مدل پارایمی بر اساس یافته‌های پژوهش (مقولات اصلی و فرعی) ناظر به شرایط علّی و بسترساز و هم‌چنین پیامدهای طلاق در دو بعد مثبت و منفی ارائه شده است.

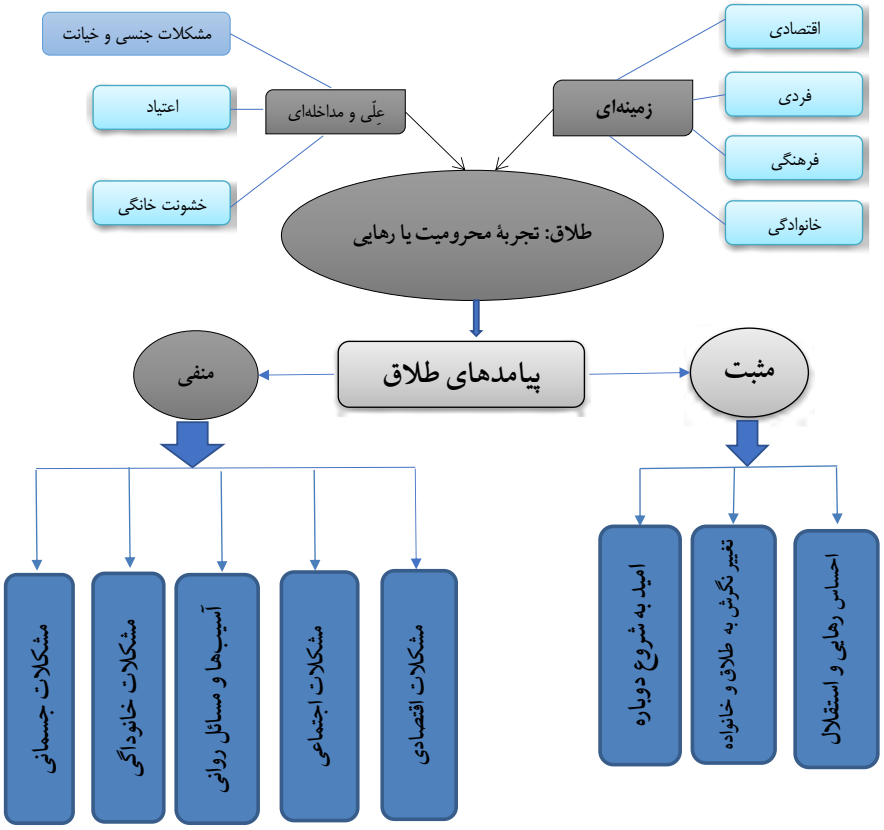

شکل شماره ۱: مدل پاردایمی (مقولات اصلی و فرعی) ناظر به شرایط علّی، مداخله‌ای و پیامدهای طلاق

مدل پارادایمی تحقیق به دلیل اینکه به تمام ابعاد فرایندی طلاق از شرایط زمینه‌ای تا شرایط علّی و مداخله‌ای و پیامدی طلاق توجه نموده، شامل مفاهیم و مقولات متعددی بود که لازم بود در دو مدل مجزا ارائه شود که در مدل اول شرایط علی - زمینه ای - فرهنگی و مداخله‌ای به عنوان شرایط بسترساز طلاق نشان داده شود و در مدل دوم بر پیامدهای طلاق و درک دوگانه و متناقض از این پیامدها در دو بعد کلی مثبت و منفی ترسیم گردد. با وجود این به دلیل رعایت الزامات تئوری زمینه‌ای، سعی گردید برخی مفاهیم و مقولات در هم ادغام گردد و کل فرایند تجربه طلاق، از شرایط مداخله‌گر تا پیامدها در یک مدل به صورت شماتیک نمایش داده شود.

٦. بحث و نتیجه‌گیری

طلاق به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی و چندوجهی، تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل فرهنگی، اقتصادی و روان‌شناختی قرار دارد. در شهر رشت، به دلیل تنوع قومی و وجود انتظارات سنتی نسبت به نقش‌های جنسیتی، این موضوع از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این پژوهش با هدف کاوش در تجارب زیسته زنان مطلقه شهر رشت و شناسایی عوامل زمینه‌ساز، علل مستقیم و پیامدهای طلاق انجام شد.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد تفاوت‌های فرهنگی، ضعف مالی، سن پایین ازدواج، اختلاف سنی زیاد و شناخت ناکافی پیش از ازدواج از مهم‌ترین شرایط زمینه‌ای طلاق هستند. این نتایج با بخش قابل‌توجهی از پیشینه پژوهش همسو است. مطالعات ملکی‌ها و همکاران (۱۴۰۱) و نیز خان و همکاران (۲۰۲۱) بر نقش اختلافات فرهنگی، موقعیت اجتماعی زوجین و ازدواج نامطلوب در تزلزل بنیاد خانواده تأکید کرده‌اند. همچنین، یافته‌های پژوهش حاضر درباره ازدواج در سنین پایین و فقدان آمادگی روانی، با نتایج پژوهش‌های داخلی که بر «ازدواج‌های شتاب‌زده و بدون شناخت کافی» به‌عنوان عامل افزایش تعارضات زناشویی اشاره دارند، همخوانی دارد.

در این راستا، پژوهش حاضر با تأکید بر روایت‌های زیسته زنان، نشان می‌دهد که شناخت ناکافی نه‌تنها یک عامل فردی، بلکه محصول فشارهای خانوادگی و ساختارهای فرهنگی محدودکننده است؛ موضوعی که در پیشینه نیز به‌طور ضمنی به آن اشاره شده است. یافته‌ها نشان دادند خشونت خانگی (فیزیکی، روانی و جنسی)، اعتیاد، مشکلات جنسی و خیانت همسر عوامل علّی و تعیین‌کننده در تصمیم‌گیری برای طلاق هستند. این نتایج با پیشینه

پژوهش همسویی قوی دارد. مطالعه ملکیها و همکاران (۱۴۰۱) خشونت، اعتیاد، پیمان‌شکنی عاطفی و ارتباط ناکارآمد را از مهم‌ترین عوامل فروپاشی خانواده معرفی می‌کند که کاملاً با یافته‌های پژوهش حاضر منطبق است. همچنین، پژوهش‌های مفردنژاد و همکاران (۱۴۰۱) و خان و همکاران (۲۰۲۱) نیز نشان داده‌اند که خشونت و خیانت، اعتماد و امنیت روانی زنان را به‌شدت تخریب کرده و طلاق را به گزینه‌ای اجتناب‌ناپذیر تبدیل می‌کند. نکته مهم در پژوهش حاضر، برجسته‌سازی خشونت جنسی به‌عنوان تجربه‌ای عمیقاً مخرب است که در برخی مطالعات پیشین کمتر به‌صورت مستقل و روایتی مورد توجه قرار گرفته بود.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد دخالت خانواده همسر و سابقه طلاق در میان اقوام نقش مداخله‌گر و تشدیدکننده در مسیر طلاق دارند. این نتایج با پژوهش عباس‌پور و همکاران (۲۰۲۴) همسویی مستقیم دارد. عباس‌پور و همکاران نشان دادند مداخله خانواده همسر، از طریق نقض حریم خصوصی و دخالت در تصمیم‌گیری مالی، رضایت زناشویی را کاهش می‌دهد. پژوهش حاضر این یافته را بسط داده و نشان می‌دهد که این مداخلات، تجربه «ناامنی، کنترل و بی‌اختیاری» را در زنان تشدید کرده و آنان را به سمت طلاق سوق می‌دهد. همچنین، عادی‌سازی طلاق در میان اقوام، با یافته‌های پژوهش محمدی و همکاران (۱۴۰۲) و جلیلی و همکاران (۱۴۰۱) همسو است؛ به‌گونه‌ای که طلاق نه الزاماً شکست، بلکه یکی از گزینه‌های ممکن زندگی تلقی می‌شود.

پیامدهای روان‌شناختی، اجتماعی، اقتصادی و جسمانی طلاق که در پژوهش حاضر شناسایی شد (افسردگی، احساس رهایی، بی‌اعتمادی، انگ اجتماعی، مشکلات جسمی ناشی از استرس)، با نتایج پژوهش‌های مفردنژاد و همکاران (۱۴۰۱)، جلیلی و همکاران (۱۴۰۱) و محمدی و همکاران (۱۴۰۲) همخوانی بالایی دارد. به‌ویژه تجربه هم‌زمان احساس رهایی و رنج که در قالب استعاره‌هایی مانند «ترن هوایی» بیان شده، کاملاً با مفاهیم «احساس رهایی، دلهره مکرر و سلطه مضاعف» در پژوهش جلیلی و همکاران (۱۴۰۱) همسو است.

یکی از تفاوت‌های مهم پژوهش حاضر با پیشینه، مفهوم‌پردازی «طلاق آسان‌تر» به‌عنوان یک نتیجه ترکیبی از تحول ارزش‌های اجتماعی، کاهش ننگ اجتماعی، نامتناسب بودن انتظارات ازدواج است. درحالی‌که پیشینه بیشتر بر پیامدهای فردی و اجتماعی طلاق تمرکز دارد، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که طلاق خود به‌عنوان یک پدیده اجتماعی در حال بازتعریف است، به‌ویژه در بافت شهری رشت. برخلاف بسیاری از مطالعات پیشین که یافته‌ها را به‌صورت کلی گزارش کرده‌اند، پژوهش حاضر نقش تنوع فرهنگی، قومی و تحولات

ارزشی خاص شهر رشت را برجسته می‌کند. این امر باعث شده تفاوت‌های فرهنگی نه‌فقط به‌عنوان اختلاف فردی، بلکه به‌عنوان یک شرط زمینه‌ای ساختاری تبیین شود. اگرچه برخی مطالعات پیشین (مانند باستانی و همکاران، ۱۴۰۲) به تاب‌آوری و سازگاری پس از طلاق اشاره کرده‌اند، پژوهش حاضر با تأکید بر تجربه زیسته زنان، بازسازی هویت، احساس آزادی و خودمختاری را به‌عنوان بخشی از فرآیند معنایی طلاق برجسته‌تر می‌سازد. این امر نشان‌دهنده عبور از نگاه صرفاً آسیب‌محور به نگاهی فرایندی و تحولی است.

بر اساس نظریه برچسب‌زنی برنبورگ، یافته‌های مربوط به پیامدهای اجتماعی و روانی طلاق، ازجمله احساس طردشدگی، کاهش اعتماد اجتماعی، نظارت اجتماعی سخت‌گیرانه و درونی‌شدن نگاه منفی جامعه، نشان می‌دهد که زنان مطلقه نه به دلیل ویژگی‌های ذاتی، بلکه درنتیجه فرآیندهای برچسب‌زنی رسمی و غیررسمی، در معرض حاشیه‌نشینی قرار می‌گیرند، امری که در روایت مشارکت‌کنندگان از تجربه انگ، بی‌اعتباری اجتماعی و محدودشدن تعاملات به‌وضوح قابل‌مشاهده است. درعین‌حال، شرایط زمینه‌ای شناسایی‌شده در یافته‌ها، مانند تفاوت‌های فرهنگی، ضعف مالی و ازدواج در سنین پایین، بسترهایی هستند که شدت و نوع این برچسب‌زنی را تشدید کرده و موقعیت آسیب‌پذیر زنان را در ساختار اجتماعی بازتولید می‌کنند.

از منظر نظریه مراحل طلاق کاسلو، یافته‌های پژوهش حاضر به‌خوبی نشان می‌دهد که طلاق برای زنان یک رویداد دفعی و صرفاً حقوقی نیست، بلکه فرایندی تدریجی است که از مرحله پیش از طلاق (افزایش تعارضات، خشونت، اعتیاد و خیانت)، به مرحله حین طلاق (فشارهای حقوقی، اقتصادی و مداخلات خانواده همسر) و درنهایت به مرحله پس از طلاق (بازتعریف هویت، تلاش برای استقلال و سازگاری) امتداد می‌یابد، به‌ویژه نقش شرایط مداخله‌گر مانند دخالت خانواده و سابقه طلاق در اقوام، نشان‌دهنده پیچیدگی این مسیر فرآیندی است. افزون بر این، نظریه وایسمن امکان فهم عمیق‌تری از پیامدهای روان‌شناختی یافته‌ها فراهم می‌آورد، به‌طوری‌که تجربه احساساتی چون انکار، اندوه، خشم، دوسوگرایی و درنهایت پذیرش و جهت‌گیری مجدد که در روایت زنان از افسردگی، بی‌اعتمادی، احساس رهایی و تلاش برای بازسازی زندگی بازتاب یافته است، نه به‌عنوان نشانه ناکارآمدی فردی، بلکه به‌مثابه بخشی طبیعی از فرایند سوگواری ناشی از فقدان رابطه زناشویی قابل تفسیر است. درمجموع، هم‌نشینی این سه چارچوب نظری نشان می‌دهد که یافته‌های پژوهش حاضر، تجربه طلاق را در پیوند هم‌زمان با ساختارهای اجتماعی و هنجاری (برچسب‌زنی)،

پویایی زمانی و فرایندی (مراحل طلاق کاسلو) و بازسازی عاطفی و روان‌شناختی (سوگواری وایسمن) تبیین می‌کند و بدین‌سان، تصویری جامع از چگونگی شکل‌گیری، تداوم و پیامدهای طلاق در زندگی زنان مطلقه و نیز معنای «طلاق آسان‌تر» در بستر تحول ارزش‌های اجتماعی ارائه می‌دهد.

مشارکت نویسندگان

نسرین محمدزاده: گردآوری داده‌ها و انجام مصاحبه‌ها، کدگذاری و تحلیل اولیه داده‌ها و تدوین پیشینه تحقیق، نگارش پیش‌نویس اولیه. رضا معصومی‌راد: تحلیل و مفهوم‌پردازی، تکمیل پیشینه نظری و تجربی، روش‌شناسی و نظارت و هدایت تحقیق و تدوین و تنظیم نهایی مقاله. هدا حلاج‌زاده: بازبینی و ویرایش و مشاوره مبانی نظری و پیشینه تحقیق. تمامی نویسندگان نسخه نهایی مقاله را تأیید کردند.

منابع مالی

این مقاله به‌صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع

در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان کلیهٔ نکات اخلاقی به‌ویژه عدم‌دستکاری و تحریف داده‌ها را در این مقاله رعایت کرده‌اند.

منابع

– اکبری، یونس، ندرلو، ریحانه و خداکرمیان گیلان، ندا (۱۴۰۱). تغییرات ارزشی و نگرشی در نهاد خانواده ایرانی بر اساس پیمایش جهانی ۲۰۲۰. مطالعات جمعیتی، ۸(۲)، ۳۴۱-۳۱۷. https://doi.org/10.22034/jips.2025.485588.1246

– باستانی، سهیلا، غلام‌زاده جفره، مریم و سودانی، منصور (۱۴۰۲). سازگاری با طلاق: تأملی بر تجربه زیسته زنان مطلقه از سازگاری با طلاق. زن و جامعه، ۱۴ (۵۴)، ۱۵۶-۱۴۱. https://doi.org/10.30495/JZVJ.2023.31458.3961

– بصیرت‌فرد، فروغ (۱۴۰۱). سازگاری و رشد پس از ترومای طلاق (با نگاهی بر تجارب زندگی مردان و زنان مطلقه موفق ایرانی). مؤسسه نشر سیمرغ آسمان آذرگان.

– بک گرنسهایم، الیزابت (۱۳۸۸). خانواده در جهان امروز (افسر افشارنادری و بیتا مدنی، مترجمین). تهران: آرش.
– بوردیو، پییر (۱۳۸۰). نظریه کنش (مرتضی مردیها، مترجم). تهران: نقش و نگار.
– جلیلی، روح‌الله، ابراهیم‌منش، مریم، خضری، الهام و میرجلیلی، سید محمدعلی (۱۴۰۱). واکاوی پدیدارشناختی تفسیر زنان از زندگی پس از طلاق. مجله تداوم و تغییر اجتماعی، ۱(۲)، ۲۷۸-۲۶۱. https://doi.org/10.22034/JSCC.2022.2729
– حق‌جو، محمد؛ فلاح، محمدحسین، عاصی مذنب، ابوالقاسم و وزیری یزدی، سعید (۱۳۹۹). اثربخشی درمان یکپارچه روان‌درمانی مبتنی بر ادراک تجارب زیسته زنان مطلقه از رنج، بر سازگاری پس از طلاق و خودگردانی هیجانی. علوم پزشکی رازی، ۱۷ (۱۰)، ۸۲-۷۳. https://rmp.iums.ac.ir
– ربانی اصفهانی، حوریه و یزدخواستی، بهجت (۱۳۹۴). بررسی کیفی تأثیر فمینیسم رادیکال بر نقش زن در نهاد خانواده و مقایسه آن با تمهیدات اسلام (مطالعه موردی زنان شهر اصفهان). جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۶(۲)، ۱۲۵-۱۴۰. https://jas.ui.ac.ir/article_18398.html
– سازمان برنامه‌وبودجه کشور (۱۴۰۴). سالنامه آماری استان گیلان سال ۱۴۰۳، تهران.
– سازمان برنامه‌وبودجه کشور (۱۴۰۴). سالنامه آماری استان تهران سال ۱۴۰۳، تهران.
– سیدمن، استیون (۱۳۸۶). کشاکش آراء در جامعه‌شناسی، (هادی جلیلی، مترجم). تهران: نی.
– شفیعی‌نیا، اعظم، فرزاد، ولی‌الله، حسینیان، سیمین و ابوالمعالی‌الحسینی، خدیجه (۱۴۰۰). تجربه زیسته زنان مطلقه با طلاق‌های غیرمنتظره: یک مطالعه کیفی. خانواده‌درمانی کاربردی، ۲ (۴)، ۲۱۴-۱۹۲. https://www.ensani.ir/fa/article/496269
– عسگرخانی، نرگس، زارع، زهرا و فتحی، سروش (۱۴۰۲). تحلیل جامعه‌شناختی پیامدهای اجتماعی و اقتصادی طلاق صوری: تجربه زیسته زنان مطلقه مستمری‌بگیر سازمان تأمین اجتماعی. مددکاری اجتماعی،۱۲ (۴)، ۲۴-۱۵. https:// socialworkmag.ir/article-1-890-fa.html
– قادری، صلاح‌الدین، سراج زاده، سیدحسین، گلچین، مسعود و سلیمانی، سمیه (۱۳۹۷). اعتیاد زنان: شرایط، تعاملات و پیامدها؛ ترسیم مدل پاردایمی. پژوهش‌های انتظامی- اجتماعی زنان و خانواده، ۶(۲)، ۱۸۱-۱۵۹. https://www.sid.ir/paper/406148/fa
– قاسمی، یارمحمد، سپیدنامه، بهروز و پرویزی، فاطمه (۱۴۰۰). تجربه زیسته طلاق (مورد مطالعه: زنان مطلقه شهرستان دره‌شهر ـ ایلام). مطالعات توسعه اجتماعی ـ فرهنگی، ۱۰ (۳)، ۴۲-۹. http://scds-journal.ir/article-1-1426-fa.html
–کاردوانی، راحله و قوام، حانیه (۱۴۰۰). تجارب حقوقی زنان مطلقه از فرایند طلاق در ایران (مورد مطالعه شهر قم). مطالعات راهبردی زنان، ۲۴ (۹۳)، ۱۱۲-۸۳. https://doi.org/10.22095/JWSS.2022.293799.2725
– کرایب، یان (۱۳۸۱). نظریه اجتماعی مدرن از پارسونز تا هابرماس، (عباس مخبر، مترجم)، تهران: آگه.
– گیدنز، آنتونی (۱۳۸۰). پیامدهای مدرنیت (محسن ثلاثی، مترجم). تهران: نشر مرکز.
– لشنی، فاطمه و قلی‌زاده، آذر (۱۴۰۲). تجارب زنان مطلقه از انگ‌های فرهنگی نسبت داده‌شده به آنان پس از طلاق در شهرستان درود (لرستان). اولین کنفرانس بین‌المللی مطالعات مدیریت، فرهنگ و هنر. https:// civilica.com/doc/1678002

– محمدی بیوک، محمد (۱۴۰۰). جامعه‌شناسی مطلقه‌گی: بررسی تجربه زیسته طلاق‌گرفته‌ها و پیامدهای اجتماعی آن. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
– محمدی، جمال، امجدی، سروه و رایان‌پور، راضیه (۱۴۰۲). مطالعه کیفی تجارب زیسته زنان تنهازیست در زندگی پس از طلاق. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۱۰(۲۱)، ۱۷۸-۱۵۹. https://doi.org/ 10.22080/SSI.2023.25194.2092
– مرادی خانقاه، دانش و پرتوی، سمیه (۱۴۰۲). بررسی رابطه حمایت اجتماعی ادراک‌شده و اضطراب اجتماعی پس از طلاق در بین زنان مطلقه. بیست و یکمین کنفرانس ملی روان‌شناسی، علوم تربیتی و اجتماعی. https:// civilica.com/doc/1905214
– ملکیها، مرضیه، اصلانی، فرشید و باقری، رضوان (۱۴۰۱). واکاوی تجربه زیسته زنان در تزلزل بنیاد خانواده و طلاق. نشریه علمی زن و فرهنگ، ۱۳(۵۲)، ۱۰۶-۹۵. https://www.ensani.ir/fa/article/510358
– مقدس، علی‌اصغر و اسلام، علیرضا (۱۳۸۵). کاوشی در نظریه انتخاب عقلانی با تأکید بر آراء مایکل هکتر. علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۳(۱)، ۲۱۱-۱۷۵. https://doi.org/10.22067/jss.v0i0.6267
مفردنژاد، ناهید، منادی، مرتضی و اخوان تفتی، مهناز (۱۴۰۱). مطالعه کیفی تجارب زنان مطلقه از پیامدهای طلاق (مورد مطالعه: زنان مطلقه شهرستان بهبهان). مجله علوم روان‌شناختی، ۲۱(۱۱۶)، ۱۵۶۲-۱۵۳۹. https://doi.org/ 10.52547/JPS.21.116.1539

– Abbaspour, Z., Ahmadi Nuredinvand, S., & Shirali Nia, K. (2024). Investigating the lived experience of women sought divorce from the interference of the spouse's family. Iranian Journal of Family Psychology, 11(1), 35–47. https://doi.org/10.22034/ijfp.2024.2033225.1330
– Bernburg, J. G. (2019). Labeling theory. In Handbook on crime and deviance (pp. 179–196). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20779-3_10
– Brown, A. A. (2020). Exploring the lived experiences of adults who have experienced a parental divorce: Identifying collaborative divorce aspects as they adjusted to adulthood (Doctoral dissertation, Nova Southeastern University). https://nsuworks.nova.edu/shss_dft_etd/71
– Carbone, J. R. (1994). A Feminist Perspective on Divorce. The Future of Children, 4(1), 183–209. https://doi.org/10.2307/1602484
– Ciabattari, T. (2017). Sociology of Families: Change, Continuity, and Diversity, SAGE Publications Ltd.
– Godson, S. M. (2023). How do women experience midlife divorce? A longitudinal interpretative phenomenological analysis (LIPA) (Doctoral dissertation, Birkbeck, University of London). https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/51372
– Khan, T. A., & Hamid, W. (2021). Lived experiences of divorced women in Kashmir: A phenomenological study. Journal of Gender Studies, 30(4), 379–

394. https://doi.org/10.1080/09589236.2020.1826295
– Kaslow, F. W. (1981). Divorce and divorce therapy. In Handbook of family therapy1, 662–691.
– Levinger, G., & Moles, O. C. (1979). Divorce and separation: Context, causes and consequences. New York: Basic Books.
– Qamar, A. H., & Faizan, H. F. (2021). Reasons, impact, and post-divorce adjustment: Lived experience of divorced women in Pakistan. Journal of Divorce & Remarriage, 62(5), 349–373. https://doi.org/10.1080/10502556.2021.1871840
– Weisman, A. D. (1972). On dying and denying: A psychiatric study of terminality. Behavioral Publications.
– Waite, L. J., Luo, Y., & Lewin, A. C. (2009). Marital happiness and marital stability: Consequences for psychological well-being. Social Science Research, 38(1), 201-212. https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2008.07.001

Refrences in Persian

– Akbari, Y., Naderlu, R., & Khodakaramian Gilan, N. (2022). Value and attitudinal differences in the Iranian family institution based on the 2020 global survey. Iranian Journal of Population Studies, 8(2), 317–348. [In Persian].
– Asgarkhani, N., Zare, Z., & Fathi, S. (2023). Sociological analysis of the social and economic consequences of sham divorce: Lived experiences of divorced women receiving pensions from the Social Security Organization. Social Work, 12(4), 15–24. [In Persian]. https://socialworkmag.ir/article-1-890-fa.html
– Bastani, S., Golamzadeh Jofreh, M., & Sodani, M. (2023). Divorce adjustment: Reflection on divorced women's lived experience of divorce adjustment. Women and Society, 14(54), 141–156. [In Persian]. https://doi.org/10.30495/JZVJ.2023.31458.3961
– Basirat-Fard, F. (2022). Adjustment and post-traumatic growth following divorce: A focus on the life experiences of successful divorced Iranian men and women [In Persian]. Simorgh-e Aseman Azargan Publishing Institute.
– Beck-Gernsheim, E., & Camiller, P. (2002). Reinventing the family: In search of new lifestyles. Polity Press. (O. Afshar-Naderi & B. Madani, Trans.) [In Persian].
– Bourdieu, P. (2001). The logic of practice (M. Mardiha, Trans.) [In Persian]. Naqsh-o Negar Publishing.
– Craib, I. (2002). Modern social theory: From Parsons to Habermas (A. Mokhber, Trans.) [In Persian]. Agah Publishing.
– Ghasemi, Y., Sepidnameh, B., & Parvizi, F. (2021). Lived experience of divorce: A case study of divorced women in Darreh Shahr, Ilam. Social and Cul-

tural Development Studies, 10(3), 9–42. [In Persian]. http://scdsjournal.ir/article-1-1426-fa.html
– Ghaderi, S. D., Serajzadeh, S. H., Golchin, M., & Soleimani, S. (2018). Women's addiction: Conditions, interactions, and consequences: Developing a paradigmatic model. Social-Police Research on Women and Family, 6(2), 159–181. [In Persian]. https://www.sid.ir/paper/406148/fa
– Giddens, A. (2001). The consequences of modernity (M. Salasi, Trans.) [In Persian]. Markaz Publishing.
– Haghjoo, M., Fallah, M. H., Asi-Maznab, A., & Vaziri Yazdi, S. (2020). The effectiveness of integrated psychotherapy based on divorced women's lived experiences of suffering on post-divorce adjustment and emotional autonomy. Razi Journal of Medical Sciences, 17(10), 73–82. [In Persian]. https://rmp.iums.ac.ir
– Jalili, R., Ebrahim-Manesh, M., Khazri, E., & Mirjalili, S. M. A. (2022). A phenomenological analysis of women's interpretations of life after divorce. Journal of Social Continuity and Change, 1(2), 261–278. [In Persian]. https://doi.org/10.22034/JSCC.2022.2729
– Kardavani, R., & Ghavam, H. (2021). Legal experiences of divorced women with the divorce process in Iran: A case study of Qom. Women's Strategic Studies, 24(93), 83–112. [In Persian]. https://doi.org/10.22095/JWSS.2022.293799.2725
– Lashani, F., & Gholizadeh, A. (2023). Divorced women's experiences of cultural stigmas attributed to them after divorce in Dorud County, Lorestan. In Proceedings of the First International Conference on Management, Culture, and Art Studies [In Persian]. https://civilica.com/doc/1678002
– Malekiha, M., Aslani, F., & Bagheri, R. (2022). Exploring women's lived experiences of the destabilization of the family foundation and divorce. Women and Culture, 13(52), 95–106. [In Persian]. https://www.ensani.ir/fa/article/510358
– Mofradnejad, N., Monadi, M., & Akhavan Tafti, M. (2022). A qualitative study of divorced women's experiences of the consequences of divorce: A case study of divorced women in Behbahan County. Journal of Psychological Science, 21(116), 1539–1562. [In Persian]. https://doi.org/10.52547/JPS.21.116.1539
– Mohammadi, J., Amjadi, S., & Rayanpour, R. (2023). A qualitative study of lived experiences of solo-living women in post-divorce life. Sociology of Social Institutions, 10(21), 159–178. [In Persian]. https://doi.org/10.22080/ssi.2023.25194.2092
– Mohammadi-Beyouk, M. (2021). Sociology of divorce: Examining the lived experiences of divorced individuals and their social consequences [In Persian]. Institute for Humanities and Cultural Studies.
– Moghaddas, A. A., & Eslam, A. (2006). An exploration of rational choice the-

ory with an emphasis on Michael Hechter's views. Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, 3(1), 175–211. [In Persian]. https://doi.org/10.22067/jss.v0i0.6267
– Moradi Khanqah, D., & Partovi, S. (2023). Examining the relationship between perceived social support and social anxiety after divorce among divorced women. In Proceedings of the 21st National Conference on Psychology, Educational Sciences, and Social Sciences [In Persian]. https://civilica.com/doc/1905214
– Plan and Budget Organization of Iran. (2025a). Statistical yearbook of Guilan Province, 2024 [In Persian]. .
– Plan and Budget Organization of Iran. (2025b). Statistical yearbook of Tehran Province, 2024 [In Persian]. .
– Rabbani Esfahani, H., & Yazdkhasti, B. (2015). A qualitative study of the impact of radical feminism on women's roles in the family institution and its comparison with Islamic provisions: A case study of women in Isfahan. Applied Sociology, 26(2), 125–140. [In Persian]. https://jas.ui.ac.ir/article_18398.html
– Seidman, S. (2007). Theoretical disputes in sociology (H. Jalili, Trans.) [In Persian]. Ney Publishing.
– Shafieinia, A., Farzad, V., Hoseinian, S., & Abolmaali Alhosseini, K. (2021). Lived experiences of divorced women with unexpected divorces: A qualitative study. Applied Family Therapy, 2(4), 192–214. [In Persian]. https://www.ensani.ir/fa/article/496269.

Research Article

Tattooing as a Practice of Re-Meaning the Body

Reyhaneh Najjaran (Corresponding Author)
Bachelor in Social Science at Ferdowsi University, Mashhad, Iran (FUM)/ reyhaneh.najjaran@gmail.com

Toktam Namayandeh Joorabchi
Post-Doctoral, Faculty of Education, The National University of Malaysia (UKM), Malaysia
T.Namayande@gmail.com

Abstract

Within the framework of the sociology of the body, tattoos represent a distinctive manifestation of the interaction between the individual and society. The main objective of this study is to understand the experiences, attitudes, and motivations of women and men in relation to tattooing. This research adopts a qualitative methodology and is grounded in the grounded theory approach. Data were collected through semi-structured interviews with 27 women and 25 men in Mashhad who had tattoos on their bodies. The findings indicate that tattooing emerges within a complex, multidimensional social process. The causal conditions include the gendered representation of pain and hope on the body, the influence of close reference groups, gendered identification with media tattoo models, aesthetic perceptions of the body, and the desire to escape everyday monotony. Gendered binaries in initial encounters with tattoos, intergenerational and network-based transmission of tattooing, and the redefinition of the social status of tattoos function as contextual conditions influencing tattoo practices. In addition, gendered patterns in occupational policies, gendered choices regarding tattoo visibility, and gender differences in tattoo placement emerged as intervening conditions in this process. Ultimately, tattooing led to outcomes such as the expansion of social ties, pleasure and satisfaction with the body, reconstruction of body image, increased self-confidence, the continuity of tattooing practices, and encounters with social and institutional constraints. Overall, the core category of the study was "re-meaning the body," suggesting that for participants, tattooing is not merely an aesthetic modification but a social practice through which the body, identity, and lived experience are redefined within the context of contemporary Iranian society.

Keywords: Tattooing; Gender Differences, Re-meaning the Body, Identity Formation, Media Influence, Social Interaction.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 27/12/2025 Accepted: 14/04/2026 Pages 261-305

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

Tattooing has increasingly become a visible form of bodily modification in contemporary Iranian society. Although historically associated with marginality, delinquency, and social deviance, tattooing has gradually acquired new meanings among younger generations and has increasingly been associated with bodily aesthetics, identity expression, individuality, and self-definition. From the perspective of the sociology of the body, this transformation is significant because the body is not merely a biological entity or a passive surface upon which social meanings are imposed. Rather, it constitutes a social and symbolic medium through which individuals negotiate identity, communicate experiences and respond to social expectations. Existing studies have examined tattooing in relation to prevalence, motivations, body image, lifestyle, media influence, and social acceptance. However, much of this research has adopted quantitative approaches and has consequently paid less attention to the lived experiences and meaning-making processes through which individuals come to tattoo their bodies. Moreover, women and men have frequently been examined as a relatively homogeneous population, leaving gendered differences in the meanings, motivations, practices, and consequences of tattooing insufficiently explored. This gap is particularly important in the Iranian context, where changing cultural representations of tattooing coexist with continuing family, occupational, social, and institutional restrictions. Accordingly, the present study aimed to understand the social process of tattooing among women and men in Mashhad and to explain how tattooing functions as a practice through which individuals redefine the meaning of their bodies, identities, and lived experiences.

2. Methodology

This study employed a qualitative methodology based on the systematic grounded theory approach of Strauss and Corbin. The research participants were 52 tattooed individuals in Mashhad, comprising 27 women and 25 men. Participants were selected through snowball sampling, and data were collected through semi-structured interviews. The interviews explored participants' first encounters with tattooing, motivations for tattooing, meanings attributed to tattoo designs, influences of family, friends, peers and media, choices concerning the location and visibility of tattoos, and perceived consequences of tattooing. Data collection and analysis were conducted simultaneously. The interviews were transcribed and systematically analyzed through open, axial, and selective coding. MAXQDA 2018 was used to organize and manage the qualitative data. Through continuous comparison of participants' accounts, concepts and categories were developed and subsequently integrated into a grounded theoretical model. Particular attention was given to gender differences and similarities throughout the analytical process. The final theoretical interpretation emerged from the relationships established among causal, contextual, and intervening conditions, the actions and interactions associated with tattooing, and its perceived

consequences. The analysis ultimately identified "re-meaning the body" as the core category explaining the central process underlying participants' experiences of tattooing.

3. Findings

The findings demonstrate that tattooing is a multidimensional social process produced through the interaction of individual experiences and broader social and cultural conditions. The core category, "re-signifying the body," indicates that tattooing cannot be reduced to an aesthetic modification of appearance. Rather, participants used the tattooed body to reconstruct personal meanings, communicate identity, represent lived experiences, and negotiate their relationship with others and with social expectations. The causal conditions underlying this process included the gendered representation of pain and hope on the body, the influence of close reference groups, gendered identification with tattooed media models, aesthetic perceptions of the body, and the desire to escape everyday monotony. Women and men shared several motivations, but the symbolic meanings attached to tattooing differed in important respects. Among women, tattoos were more frequently associated with beauty, individuality, self-expression, hope, motivation, and symbolic reclamation of bodily autonomy. Among men, tattooing more often represented pain, resistance, strength, change, freedom, or the expression of difficult experiences.

Close social networks played a particularly important role in normalizing tattooing and transforming it from an unfamiliar practice into an attainable form of bodily expression. Friends, relatives, family members, and peers introduced participants to tattooing, encouraged them to undertake it, or sometimes accompanied them during the process. Media and cultural models also contributed to the normalization and symbolic transformation of tattooing. Exposure to tattooed actors, singers, athletes, influencers, films, television programs, and social media provided participants with visual models through which tattoos could be associated with attractiveness, identity, individuality, and social distinction.

The contextual conditions included gendered patterns in the first encounter with tattooing, intergenerational and network-based transmission, and the changing social status of tattoos. Adolescence constituted an important period of exposure for both genders, although the nature of this exposure differed. Among men, first encounters were frequently associated with peers and male social groups, whereas among women they were more closely connected with family experiences, childhood exposure, body awareness, and aesthetic evaluations. These early encounters did not necessarily directly cause tattooing but created a social context in which tattooing became imaginable, acceptable, and potentially achievable. The findings further indicate a transformation in the cultural status of tattooing: an act that was previously associated with socially marginalized groups has increasingly become a normalized component of bodily aesthetics, identity expression, and individual distinction among younger generations.

Intervening conditions shaped how motivations were transformed into specific tattoo practices. These conditions included gendered occupational expectations, decisions concerning tattoo

visibility, and gender differences in tattoo location and size. Participants strategically selected visible or concealed locations according to family expectations, occupational requirements, and social circumstances. Women more frequently considered concealment and aesthetic delicacy, whereas men more often selected larger and more visible tattoos associated with strength, resistance, or bodily display. Occupational context was particularly consequential for men working in formal or governmental settings, where visible tattoos could create barriers to employment and professional advancement. By contrast, participants working in informal, artistic, or independent occupations generally experienced fewer restrictions. Tattooing also produced diverse consequences. Participants reported expanded social relationships, increased pleasure and satisfaction with their bodies, reconstruction of body image, greater self-confidence, hope, emotional release, and greater willingness to continue tattooing. In some cases, tattoos became resources for social and economic capital by facilitating interaction, attracting attention, or contributing to professional activities. At the same time, participants encountered family opposition, social stigma, occupational restrictions, and institutional controls. These experiences demonstrate that tattooing can simultaneously generate agency and constraint, recognition and stigma, and bodily satisfaction and social limitation.

4. Conclusion

The findings indicate that tattooing among women and men in contemporary Iranian society is best understood as a socially embedded process of bodily meaning-making rather than as a purely aesthetic or individual choice. Through tattooing, participants transform the body into a medium for narrating lived experiences, expressing identity, pursuing beauty, communicating emotions, negotiating gender expectations, and responding to social and cultural pressures. The process of "re-signifying the body" emerges through the intersection of individual agency with interpersonal relationships, media representations, cultural transformation, gender norms, occupational structures, and institutional regulation. Although women and men share several motivations and consequences, their experiences differ in the meanings they attach to tattooing and in their strategies for visibility, location, and negotiation with social expectations. The study also reveals a broader transformation in the social meaning of tattooing in Iran: while its association with deviance and marginality has weakened among younger generations, family, occupational, and institutional forms of control continue to regulate the tattooed body. Thus, tattooing constitutes a significant site where contemporary Iranian individuals negotiate the relationship between body, identity, society, and power. It demonstrates how the body can simultaneously be shaped by social structures and become a medium through which individuals exercise agency and reconstruct the meanings of their lived experiences.

Keywords: Tattooing; Gender Differences; Re-meaning the Body; Identity Formation; Media Influence; Social Interaction.

خال‌کوبی به‌مثابهٔ کنشی برای معنابخشی مجدد به بدن

ریحانه نجاران[۱] تکتم نماینده جورابچی[۲]

چکیده

در چهارچوب جامعه‌شناسی بدن، خال‌کوبی‌ها جلوه‌ای متمایز از تعامل بین فرد و جامعه هستند. هدف اصلی پژوهش حاضر، فهم تجارب و انگیزه‌های زنان و مردان از انجام خال‌کوبی با استفاده از روش‌شناسی کیفی و رویکرد نظریهٔ داده‌بنیاد است. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۷ زن و ۲۵ مرد در مشهد که بر روی بدن خود خال‌کوبی داشتند، گردآوری شده‌اند. یافته‌ها نشان داد که انجام خال‌کوبی در بستر فرایندی اجتماعی و چندبُعدی شکل می‌گیرد. شرایط علّی شامل بازنمایی جنسیتی رنج و امید بر بدن، تأثیر گروه‌های مرجع نزدیک، همانندسازی جنسیتی با الگوهای رسانه‌ای خال‌کوبی، ادراک زیبایی‌شناختی بدن و گریز از یکنواختی روزمره بود. دوگانه‌های جنسیتی در نخستین مواجهه با خال‌کوبی، انتقال بین‌نسلی و شبکه‌ای خال‌کوبی و بازتعریف منزلت اجتماعی به‌عنوان شرایط زمینه‌ای در انجام خال‌کوبی نقش داشتند. به‌علاوه، الگوهای جنسیتی در سیاست‌های شغلی، انتخاب‌های جنسیتی در رؤیت‌پذیری خال‌کوبی و تفاوت‌های جنسیتی در محل خال‌کوبی، به‌عنوان شرایط مداخله‌گر در این فرایند ظاهر شدند. درنهایت، انجام خال‌کوبی به پیامدهایی شامل گسترش پیوندهای اجتماعی، خشنودی و لذت از بدن، بازسازی تصویر بدنی، افزایش اعتمادبه‌نفس، تداوم خال‌کوبی و مواجهه با محدودیت‌های اجتماعی و نهادی منجر می‌شد. درمجموع، مقولهٔ مرکزی پژوهش «معنابخشی مجدد به بدن» بود که نشان می‌دهد خال‌کوبی برای مشارکت‌کنندگان صرفاً تغییری ظاهری نیست، بلکه کنشی اجتماعی برای بازتعریف بدن، هویت و تجربهٔ زیسته در بستر جامعهٔ معاصر ایران محسوب می‌شود.

کلیدواژگان: خال‌کوبی، تفاوت‌های جنسیتی، معنابخشی به بدن، هویت‌یابی، رسانه و الگوپذیری.

۱. کارشناسی جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (نویسندهٔ مسئول) reyhaneh.najjaran@gmail.com
۲. فوق دکتری، دانشکده آموزش، دانشگاه ملی مالزی (UKM)، مالزی. T.Namayande@gmail.com

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۲۶۱ تا ۳۰۵
دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۵

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University
ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه و بیان مسئله

خال‌کوبی یا تتو[1] به‌عنوان یک پدیدهٔ فرهنگی و اجتماعی با ریشه‌های تاریخی عمیق، در طول قرون متمادی در جوامع مختلف به‌عنوان ابزاری برای بیان هویت، باورهای مذهبی، اجتماعی یا حتی زیبایی‌شناسی مورد استفاده قرار گرفته است (وِدِر و همکاران،[2] ۲۰۲۳). خال‌کوبی اولین بار در جهت تمایز بین گروه‌های خُرده‌فرهنگ به کار می‌رفت (توماس و زنانیکی،[3] ۱۹۹۶) و خُرده‌فرهنگ‌های گروهی را متحد و در یک حلقهٔ اجتماعی قرار می‌داد (بیرو،[4] ۱۳۹۱: ۲۴۸). در بیشتر متون فرهنگی پیرسینگ،[5] تیغ‌زنی،[6] حجاری‌کردن بدن،[7] خال‌کوبی‌ها و صورت‌های دیگر تغییرات بدنی دائمی نمایانگر سرسپردگی، پایگاه و هویت‌های پایدار افراد بودند (وارلا-فرناندز و دیز،[8] ۲۰۲۵). به‌مرور خال‌کوبی بیانگر رفتار مردانه و متظاهرانه از نوع نمایش بدن و حس قلدری خشونت شد که به‌شدت با انحراف، شخصیت بزهکارانه و جنایت افراد مرتبط بود (گیدنز و بردسال،[9] ۱۳۸۶؛ لومبروسو،[10] ۲۰۱۶؛ پال،[11] ۲۰۱۶).

در سال‌های اخیر معنا و کارکرد خال‌کوبی نزد جوامع و فرهنگ‌ها نیز دچار تحول شده و پذیرش عمومی و انجام آن در سطح جهانی درحال‌افزایش است (کوندااکالا و همکاران،[12] ۲۰۲۴). به‌طوری‌که بسته به گروه‌های سنی، قومیت، موقعیت جغرافیایی و سایر عوامل جمعیتی، شیوع کلی خال‌کوبی در میان بزرگسالان بیش از ۴۰٪ است (لامن و کلوگر،[13] ۲۰۱۸). طبق یک نظرسنجی آنلاین در سال ۲۰۲۳، ۳۱٪ از بزرگسالان در ایالات‌متحده حداقل یک خال‌کوبی دارند که نسبت به گزارش‌های پیشین افزایش قابل‌توجهی داشته است. به‌طوری‌که

1. Tattoo
2. Weder et al.
3. Thomas & Znaniecki
4. Birou
5. Piercing
6. Scarification
7. Body Sculpting
8. Varela-Fernández & Diz
9. Giddens & Birdsall
10. Lombroso
11. Poll
12. Kondakala et al.
13. Laumann & Kluger

در سال ۲۰۰۳ این رقم ۱۴٪، در ۲۰۰۸ به ۱۶٪، در ۲۰۱۲ به ۲۱٪ و در ۲۰۱۵ به ۲۹٪ رسیده بود (شیفر و دینش،[1] ۲۰۲۳؛ شنون-میسال،[2] ۲۰۱۶).

در ایران با توجه به گسترش شبکه‌های اجتماعی و تأثیرگذاری‌شان بر افراد، شکل‌گیری پدیده‌ها و فشارهای اجتماعی متنوع و تغییر باورها و ارزش‌های افراد (تغییر فرهنگی)، خال‌کوبی به‌عنوان شکلی از هنر فردی، ابزاری برای بیان هویت شخصی و اجتماعی و ایجاد امید و انگیزه، نمادی از طغیان علیه هنجارهای اجتماعی و مطابقت با شرایط اجتماعی و فرهنگی پنداشته می‌شود و در میان بسیاری از افراد در گروه‌های سنی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مختلف درحال‌گسترش است (وِدِر، ۲۰۲۳؛ افراسیابی و شریعتی، ۱۳۹۸؛ امیدی، ۱۴۰۰؛ ناده و ناده،[3] ۲۰۲۴).

اهمیت جامعه‌شناختی این تحول زمانی آشکارتر می‌شود که خال‌کوبی در پیوند با چگونگی تجربه و مدیریت بدن در زندگی روزمره مورد توجه قرار گیرد. بدن افراد در خلأ اجتماعی شکل نمی‌گیرد؛ نوع پوشش، میزان آشکاربودن بدن، شیوهٔ ارائهٔ آن و حتی تصمیم دربارهٔ تغییرات ماندگار بدن، در تعامل با برداشت فرد از خود و واکنش دیگران معنا پیدا می‌کند. از این منظر، خال‌کوبی را نمی‌توان صرفاً تصمیمی منفرد دربارهٔ ظاهر بدن تلقی کرد، زیرا انجام آن فرد را در موقعیتی قرار می‌دهد که باید میان خواست شخصی و برداشت‌های موجود در محیط اجتماعی خود نوعی نسبت برقرار کند. این نسبت برای همهٔ افراد یکسان نیست و می‌تواند برحسب موقعیت اجتماعی، تجربه‌های پیشین، روابط نزدیک و افق انتظاراتی که فرد در زندگی روزمره با آن مواجه است، شکل‌های متفاوتی پیدا کند. به همین دلیل، توجه به خودِ فرایند شکل‌گیری این کنش اهمیت دارد؛ زیرا تصمیم برای خال‌کوبی از لحظه‌ای که فرد برای نخستین بار با آن مواجه می‌شود تا زمانی که دربارهٔ انجام، طرح، محل و نحوهٔ آشکاربودن آن تصمیم می‌گیرد، در یک بستر اجتماعی مشخص شکل می‌گیرد. درنتیجه، مطالعهٔ خال‌کوبی مستلزم توجه به پیوند میان تجربهٔ فردی و موقعیت اجتماعی است؛ پیوندی که در آن بدن هم موضوع اثرپذیری از محیط اجتماعی است و هم امکان کنش و انتخاب فرد را فراهم می‌کند.

این مسئله در مورد زنان و مردان اهمیت بیشتری پیدا می‌کند، زیرا تصمیم‌های مربوط به بدن در چارچوب انتظارات اجتماعی و جنسیتی یکسانی اتخاذ نمی‌شوند. آنچه برای

1. Schaeffer & Dinesh
2. Shannon-Missal
3. Naude and Naude

یک فرد به‌عنوان انتخابی عادی، قابل‌پذیرش یا حتی مطلوب تلقی می‌شود، ممکن است برای فرد دیگری با ملاحظات متفاوتی همراه باشد. ازاین‌رو، تفاوت جنسیتی را نباید صرفاً به تفاوت در میزان گرایش به خال‌کوبی یا تفاوت در انگیزه‌های اعلام‌شده فروکاست؛ بلکه لازم است بررسی شود زنان و مردان این کنش را در چه مسیر اجتماعی‌ای تجربه می‌کنند، چه روابط و موقعیت‌هایی در شکل‌گیری آن دخالت دارند و چگونه میان خواست فردی و الزامات پیرامونی خود تعادل برقرار می‌کنند. چنین نگاهی امکان می‌دهد خال‌کوبی نه به‌عنوان رفتاری منفرد و ازپیش‌تعریف‌شده، بلکه به‌مثابه فرایندی در حال شکل‌گیری فهم شود که معنای آن در جریان تعامل فرد با دیگران و محیط اجتماعی ساخته می‌شود. در این چارچوب، پرسش از خال‌کوبی در جامعه ایران صرفاً پرسش از چرایی انجام یک تغییر بدنی نیست؛ بلکه پرسش از فرایندی است که طی آن یک تصمیم مربوط به بدن، در متن روابط اجتماعی، تجربه‌های جنسیتی و شرایط فرهنگی، به کنشی معنادار برای فرد تبدیل می‌شود.

بر این اساس، مسئلهٔ اصلی پژوهش حاضر، فهم فرایند اجتماعی انجام خال‌کوبی در بین زنان و مردان و چگونگی معنابخشی آنان به بدن از خلال این کنش در بستر شرایط اجتماعی و فرهنگی ایران، با استفاده از رویکرد کیفی و روش نظریهٔ داده‌بنیاد است.

۲. ملاحظات نظری و مفهومی

نظریهٔ کنش متقابل نمادین که ریشه در اندیشه‌های جرج هربرتمید و هربرت بلومر دارد، بر این فرض استوار است که انسان‌ها بر اساس معانی‌ای که در فرایند تعامل اجتماعی به پدیده‌ها نسبت می‌دهند، عمل می‌کنند. این معانی ثابت و از پیش تعیین‌شده نیستند، بلکه در جریان ارتباط با دیگران شکل می‌گیرند، بازتفسیر می‌شوند و تغییر می‌یابند. از این منظر، بدن صرفاً یک واقعیت زیستی نیست، بلکه بستری نمادین برای تولید و انتقال معنا به شمار می‌رود. خال‌کوبی نیز می‌تواند به‌عنوان یک نماد اجتماعی در نظر گرفته شود که افراد از طریق آن هویت، تجربیات زیسته، ارزش‌ها، احساسات و نگرش‌های خود را بازنمایی کرده و در تعامل با دیگران به آن معنا می‌بخشند.

چارلز هورتون کولی در نظریهٔ «خودِ آینه‌سان»[1] بیان می‌کند که افراد در فرایند تعامل اجتماعی، خود را از خلال نگاه و ارزیابی دیگران می‌شناسند و تصویر ذهنی آنان از خویشتن تحت تأثیر

1. Looking-glass Self Theory

برداشت‌های ادراک‌شده از واکنش دیگران شکل می‌گیرد. از منظر کولی، هویت فردی محصول تعاملات اجتماعی است و افراد به‌طور مداوم خود را در آینهٔ قضاوت، تأیید یا رَد دیگران بازسازی می‌کنند. در این چارچوب، بدن و نشانه‌های بدنی نیز می‌توانند به ابزاری برای شکل‌گیری و بازنمایی خود تبدیل شوند. خال‌کوبی از این منظر صرفاً یک تغییر ظاهری نیست، بلکه بخشی از فرایند ساخت و بازتعریف هویت فردی در تعامل با دیگران محسوب می‌شود.

اروینگ گافمن در نظریهٔ «نمایش خود»، تعاملات اجتماعی را به اجرای نقش در صحنهٔ اجتماعی تشبیه می‌کند. از دیدگاه او، افراد می‌کوشند از طریق مدیریت ظاهر، رفتار و نشانه‌های بدنی، برداشت دیگران از خود را کنترل کنند. در این چارچوب، بدن یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارائه و مدیریت هویت اجتماعی است. انتخاب محل، اندازه و میزان آشکاربودن خال‌کوبی را می‌توان نوعی راهبرد مدیریت تأثیر دانست که افراد از طریق آن می‌کوشند میان بیان فردیت و الزامات محیط‌های اجتماعی، خانوادگی و شغلی تعادل برقرار کنند.

در نگاه فوکو (۱۳۷۸)، بدن مستقیماً درگیر حوزهٔ سیاسی و اجتماعی است و علاوه بر تأثیرپذیری از ساختارهای کلان اجتماعی، می‌تواند به‌وسیلهٔ راهبردهای خود (روش‌های مختلف مدیریت بدن جهت دستیابی به حس رضایت) مستقیماً از سوی دارندهٔ آن نیز متأثر گردد. روابط قدرت ارتباط عمیقی با بدن دارد که ضمن سرمایه‌گذاری در بدن، مبادرت به نشانه‌گذاری و تربیت آن می‌کند و بدن را برای ادای وظایف و ساطع‌کردن انواع نشانه‌ها تحت فشار قرار می‌دهد. وقتی‌که فرد جوان قدرت اِعمال مدیریت اندکی در دیگر موارد زندگی‌اش دارد، بدنش به‌عنوان محیط مهمی برای اِعمال قدرت به ابزار لذت مبدل می‌شود که سوراخ‌کردن گوش، آویختن زیورآلات و خال‌کوبی نمونه‌های امروزی از اِعمال قدرت بر بدن است. درواقع وقتی روش‌های دیگر اِعمال مدیریت نظیر درگیرشدن در کار دلخواه دیریاب می‌شود، لذت‌جویی آنی از طریق اِعمال مدیریت بر بی‌واسطه‌ترین دارایی، یعنی بدن، فعالیتی جدی به شمار می‌رود (یزدخواستی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۳۳-۱۳۴).

لازم به ذکر است که در این مقاله از اصطلاح «خال‌کوبی» به‌عنوان معادل علمی و تحلیلی پدیدهٔ نشانه‌گذاری دائمی بدن استفاده می‌شود. بااین‌حال، در میان کنشگران موردمطالعه واژهٔ «تتو» رواج بیشتری دارد و حامل دلالت‌های فرهنگی خاصی همچون زیبایی‌شناسی مدرن، فردیت‌یابی و تأثیرپذیری از فرهنگ جهانی است. ازاین‌رو «تتو» نَه‌صرفاً یک معادل زبانی، بلکه یک نشان‌گر معنایی در تحلیل کیفی داده‌ها تلقی شده و در نقل‌قول‌های مشارکت‌کنندگان عیناً حفظ گردیده است.

۳. پیشینهٔ تجربی

خال‌کوبی نمونه‌ای کهن از تعاملات با بدن است که با نمادین‌ساختن نمایش بدن و فراهم‌آوردن نوعی مدیریت بدن، آن را از امر زیستی صرف به طغیان اجتماعی و ستیزی گفتمانی مبدل ساخته است. خال‌کوبی‌های سنتی اغلب به جنبه‌های درمانی، دفع چشم‌زخم، یادآوری خاطرات عاشقانه، یادبود مرگ عزیزان، شجاعت و اتحاد با توتم انجام می‌شد (امیدی، ۱۴۰۰). به‌طور خاص زنان با انگیزه‌های درمان نازایی، شفابخشی، تمایلات جنسی و تأکید بر زیبایی منحصربه‌فرد و مردان جهت بیان قدرت و جایگاه اجتماعی خود خال‌کوبی را در نقاط مختلف بدن به کار می‌بردند (گوتز و همکاران،[1] ۲۰۱۲).

امروزه عوامل مختلف دیگری در انجام خال‌کوبی دخیل هستند. مطالعات نشان داده‌اند که وضعیت تأهل و سن با انجام خال‌کوبی ارتباط دارد؛ به‌طور مثال، افراد مجرد و جوان‌تر تمایل بیشتری به خال‌کوبی نشان می‌دهند (مک‌کارتی و همکاران،[2] ۲۰۲۴). همچنین سطح تحصیلات و طبقهٔ اقتصادی-اجتماعی می‌توانند در شکل و معنای خال‌کوبی تأثیرگذار باشند؛ به‌گونه‌ای که افراد با تحصیلات بالاتر و در موقعیت اقتصادی بالاتر اغلب خال‌کوبی‌هایی با طراحی دقیق‌تر و معنامحور دارند (مهرجردی و همکاران، ۱۴۰۲).

به‌علاوه، سن اولین مواجهه با خال‌کوبی یکی از متغیرهای مهم است که می‌تواند بر مسیر شکل‌گیری نگرش و تصمیم برای انجام خال‌کوبی تأثیر بگذارد. بررسی‌های جمعیتی در کشورهای مختلف نشان می‌دهد که بسیاری از افراد اولین مواجهه خود را با خال‌کوبی در دوران نوجوانی یا اوایل جوانی تجربه می‌کنند، به‌گونه‌ای که بخش قابل‌توجهی از آن‌ها اولین طرح خود را در سنین نوجوانی دریافت کرده‌اند (پالسه و والنت،[3] ۲۰۲۵؛ سیلور و همکاران،[4] ۲۰۰۹).

خودبیانگری و بیان هویت ازجمله علل مهم دیگر انجام خال‌کوبی است. ازآنجاکه تصویر ذهنی فرد از بدن خود متأثر از زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کند، خال‌کوبی جلوهٔ بیرونی او را به واقعیت درونی‌اش نزدیک‌تر می‌سازد که بر ماهیت روابط اجتماعی او تأثیر می‌گذارد (افراسیابی و شریعتی‌نسب، ۱۳۹۸). همچنین تعدادی از محققان به این نتیجه رسیدند که عامل ابراز هویت از مهم‌ترین عوامل انگیزشی

1. Gotz et al.
2. McCarty et al.
3. Palese and Valent
4. Silver et al.

و دلایل انجام خال‌کوبی است (وِدِر، ۲۰۲۳؛ اِسکاتیگنا و همکاران،[1] ۲۰۲۲؛ ناده و ناده، ۲۰۲۴؛ مهرابی و همکاران، ۱۳۹۵).

صرامی (۱۳۹۵) در تحقیقی که به جست‌وجوی معنا از دیدگاه هنرمند و مخاطب خال‌کوبی پرداخته است، بیان می‌کند نقوش خال‌کوبی و ایجاد آن‌ها بر بدن در ساختار فرهنگی و اجتماعی جامعه‌ای چون ایران، ممکن است برآمده از تمایلات فردی چون تمایل به زیبایی و همچنین معنای نمادینی باشد که از مناسبات اجتماعی چون تمایلات گروهی و آیینی و بافت فرهنگی و تاریخی ویژهٔ جامعه تأثیر پذیرفته و بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد. در همین راستا امیدی (۱۴۰۰) نیز معتقد است که امروزه در انجام خال‌کوبی جنبه‌های اعتراضی، هنری و جلب‌توجه دیگران حائز اهمیت شده است.

همچنین، دست‌یابی به اعتمادبه‌نفس، رضایت و امید درنتیجهٔ زیبایی بدن یا نمادین‌ساختن آن با خال‌کوبی، ازجمله دلایل گرایش افراد به انجام خال‌کوبی می‌باشند که میروکا و همکاران[2] (۲۰۲۵) و گوپتا و پاندِی[3] (۲۰۲۳) در پژوهش خود بیان کرده‌اند. به‌علاوه، روکس و بِلک[4] (۲۰۱۹) وجود امور تکرارشونده و احساس روزمرگی را به‌عنوان عناصر تأثیرگذار در انجام خال‌کوبی معرفی کرده‌اند. با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه و نوع فعالیت‌های رایج اغلب افراد در زندگی خود هیجان خاصی را تجربه نمی‌کنند و امور متفاوتی را در طی روز انجام نمی‌دهند. به همین علت با توجه به محوریت بدن در زیست روزمره و زندگی افراد، انجام خال‌کوبی منجر به رهایی از روزمرگی و دستیابی به تنوع و هیجان می‌شود.

افراسیابی و شریعتی‌نسب (۱۳۹۸) و اوستوجیک و تِیلور[5] (۲۰۲۳) عواملی همچون تأثیر اطرافیان (دوستان و خانواده)، تضاد بین ارزش‌های فردی و انتظارات اجتماعی و ادراک اجتماعی را جزو عوامل درون‌فردی و عواملی مانند ابراز هویت و خود، مطابقت با هم‌سالان و زیباسازی بدن را جزو عوامل میان‌فردی تأثیرگذار بر انجام خال‌کوبی شناسایی کردند. همچنین، محل انجام خال‌کوبی بخشی از معنا و علت خال‌کوبی است. براین‌اساس، انتخاب مکان‌هایی مانند دست، صورت و گردن برای خال‌کوبی نشان‌دهندهٔ میزان

1. Scatigna et al.
2. Mirucka et al.
3. Gupta and Pandey
4. Roux & Belk
5. Oślojic & Taylor

اعتمادبه‌نفس و پذیرش قضاوت اجتماعی می‌باشند (دین،[1] ۲۰۱۱؛ مولوی و واگستاف[2]، ۲۰۲۱ و بروسارد و هارتون[3]، ۲۰۱۸).

رسانه‌ها ازجمله عوامل دیگری هستند که در تصمیم به انجام خال‌کوبی و گسترش و شیوع آن در بین جوانان تأثیرگذار هستند (خسروی،[4] ۲۰۱۷؛ رائو و یاداو،[5] ۲۰۲۴؛ ریز،[6] ۲۰۲۱). رسانه‌ها، سلبریتی‌ها و بازیگران در آشنایی، شیوع، عادی‌سازی و پذیرش اجتماعی خال‌کوبی تأثیرگذار هستند. رسانه‌ها، بدن را همچون بوم نقاشی معرفی می‌کنند که طرح‌های خال‌کوبی بر روی آن، افکار، نگرش‌ها، علائق و هویت را بیان می‌کنند.

کبیری و همکاران (۱۴۰۴) و توکر و همکاران[7] (۲۰۲۵) یکی از عوامل مهم دخیل در تصمیم به انجام خال‌کوبی را محدودیت‌های اجتماعی و شغلی معرفی کردند. افراد دارای خال‌کوبی از اغلب موقعیت‌های شغلی دولتی محروم می‌شوند و امکان استخدام در این مکان‌ها را ندارند (لیگال‌کلریتی تیم،[8] ۲۰۲۶). این امر که بر منبع درآمد و آیندهٔ شغلی افراد مستقیماً تأثیرگذار است، نقش مهمی در انجام خال‌کوبی، انتخاب محل و اندازهٔ خال‌کوبی ایفا می‌کند.

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که اگرچه پژوهشگران به بررسی عواملی مانند هویت‌یابی، خودبیانگری، زیبایی‌شناسی بدن، تأثیر رسانه‌ها و فشار همسالان پرداخته‌اند، اما چند خلأ مهم همچنان در این حوزه وجود دارد. بخش عمدهٔ پژوهش‌ها با رویکرد کمّی انجام شده و بیشتر بر شیوع، نگرش‌ها و روابط میان متغیرها تمرکز داشته‌اند؛ ازاین‌رو، تجربهٔ زیسته و فرایندهای معنایی مرتبط با خال‌کوبی کم‌تر بررسی شده است. همچنین، اغلب مطالعات زنان و مردان را به‌صورت یکسان تحلیل کرده و تفاوت‌های جنسیتی در انگیزه‌ها، معانی فرهنگی و پیامدهای خال‌کوبی را کم‌تر مورد توجه قرار داده‌اند. در مطالعاتی که در ایران انجام شده نیز خال‌کوبی عمدتاً از منظر انحراف اجتماعی، زیبایی بدن یا سبک زندگی مطالعه شده و ارتباط آن با معنابخشی مجدد به بدن و بازسازی هویت فردی کم‌تر واکاوی شده است.

1. Dean
2. Molloy & Wagstaff
3. Broussard & Harton
4. Khosravi
5. Rao & Yadav
6. Rees
7. Tucker et al.
8. Legal Clarity Team

بر این اساس، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریهٔ داده‌بنیاد، فراتر از شناسایی عوامل منفرد، به تفسیر فرایند اجتماعی شکل‌گیری خال‌کوبی در بستر زندگی روزمرهٔ مشارکت‌کنندگان می‌پردازد. این پژوهش همچنین با مقایسهٔ تجارب زنان و مردان، تفاوت‌ها و شباهت‌های جنسیتی در انگیزه‌ها، معانی و پیامدهای خال‌کوبی را آشکار ساخته و خال‌کوبی را به‌مثابهٔ کنشی اجتماعی برای بازتعریف بدن، هویت و تجربهٔ زیسته تفسیر می‌کند. افزون‌براین، تمرکز بر زمینهٔ فرهنگی ایران، به فهم نحوهٔ تعامل ساختارهای اجتماعی، فرهنگ، رسانه و عاملیت فردی در شکل‌گیری این پدیده کمک می‌کند.

٤. روش‌شناسی

این پژوهش با رویکرد کیفی و نظریهٔ داده‌بنیاد سیستماتیک اشتراوس و کوربین انجام شد. انتخاب این رویکرد به دلیل هدف پژوهش در تفسیر فرایند اجتماعی انجام خال‌کوبی و شناسایی روابط میان مقوله‌های استخراج‌شده صورت گرفت. همچنین، ازآنجاکه پژوهش حاضر در پی ارائهٔ مدلی مفهومی از فرایند «معنابخشی مجدد به بدن» بود، رویکرد سیستماتیک به دلیل فراهم‌کردن چارچوبی منسجم برای تحلیل ارتباط میان مقوله‌ها و سازمان‌دهی یافته‌ها در قالب مدل پارادایمی انتخاب شد. با توجه به کیفی‌بودن تحقیق، حجم نمونه از قبل تعیین نشد بلکه در فرایند جمع‌آوری اطلاعات با رسیدن به درجهٔ اشباع مشخص شد (کوربین و اشتراوس،[1] ۲۰۱۴).

مشارکت‌کنندگان شامل ۵۲ زن و مرد دارای خال‌کوبی بودند که از طریق نمونه‌گیری گلوله‌برفی انتخاب شدند. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته به‌صورت تلفنی گردآوری شد. این شیوه امکان بررسی انعطاف‌پذیر تجربه‌ها و معانی ذهنی مشارکت‌کنندگان را در کنار حفظ انسجام محورهای اصلی پژوهش فراهم می‌کرد. پیش از انجام مصاحبه‌ها، رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان برای ضبط و استفاده از داده‌ها با حفظ محرمانگی و استفاده از نام‌های مستعار اخذ شد.

سؤالات مصاحبه بر مبنای اهداف پژوهش و مرور ادبیات طراحی شد و موضوعاتی همچون انگیزه‌های انجام خال‌کوبی، مسیر آشنایی با آن، معانی منتسب به طرح‌ها و نقش عوامل اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری این تجربه را در برمی‌گرفت.

1. Corbin & Strauss

برای مثال، از مشارکت‌کنندگان پرسیده شد: «چرا تصمیم گرفتید خال‌کوبی انجام دهید؟»، «اولین بار چگونه با خال‌کوبی آشنا شدید؟»، «طرح و محل خال‌کوبی بر روی بدن شما چه معنایی برای شما دارد؟» و «پس از انجام خال‌کوبی چه تغییراتی در احساسات و روابط اجتماعی خود تجربه کرده‌اید؟». همسو با منطق نظریهٔ داده‌بنیاد، سؤالات مصاحبه در طول فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها به‌صورت تدریجی تکمیل و بازنگری می‌شدند.

تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA نسخهٔ ۲۰۱۸ و از طریق فرایند کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام شد. مصاحبه‌ها پس از پیاده‌سازی به‌طور مکرر مرور و کدگذاری شدند و سپس کدهای مشابه در قالب مقوله‌های مفهومی سازمان‌دهی شدند. برای افزایش اعتبار یافته‌ها، گردآوری و تحلیل داده‌ها به‌صورت هم‌زمان و طی یک دورهٔ زمانی مستمر انجام شد و فرایند کدگذاری و تحلیل به‌طور مداوم در میان اعضای تیم پژوهش مورد بررسی و توافق قرار گرفت. همچنین، با انتخاب مشارکت‌کنندگانی با ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی متنوع، تلاش شد دامنهٔ تجربیات مورد مطالعه گسترش یابد و امکان انتقال‌پذیری یافته‌ها به موقعیت‌های مشابه افزایش پیدا کند.

مصاحبه‌شوندگان در بازهٔ سنی ۱۸ تا ۵۳ سال قرار داشتند. ۹ زن و ۱۳ مرد دارای مدرک فوق‌دیپلم و پایین‌تر، ۱۵ زن و ۱۰ مرد دارای مدرک لیسانس و ۳ زن و ۲ مرد دارای مدرک فوق‌لیسانس هستند. ۴۵ نفر از افراد شاغل، ۳ نفر دانشجو و ۴ نفر بیکار هستند. همچنین ۳۶ نفر مجرد، ۱۴ نفر متأهل و ۲ نفر مطلقه هستند.

کم‌ترین سن آشنایی با خال‌کوبی در میان مردان و زنان ۳ سال و بیشترین سن ۴۵ سال است. به‌علاوه کم‌ترین سن انجام خال‌کوبی ۱۱ سال و بیشترین ۵۰ سال است. بیشترین تعداد خال‌کوبی در میان زنان ۱۱ و در میان مردان ۲۰ و کم‌ترین تعداد در هر دو گروه ۱ خال‌کوبی است. ازنظر محل خال‌کوبی، در ناحیهٔ دست‌وپا، ۲۱ نفر از زنان و تمامی مردان، در ناحیهٔ گردن، ۳ نفر از زنان و ۶ نفر از مردان و بر روی بدن ۱۰ نفر از زنان و ۱۱ نفر از مردان دارای خال‌کوبی هستند.

اندازهٔ خال‌کوبی ۱۹ نفر از زنان و ۱۰ نفر از مردان مینیمال (کوچک)، ۹ نفر از زنان و ۱۸ نفر از مردان بزرگ و ۶ نفر از زنان و ۷ نفر از مردان متوسط است. ۱۶ نفر از زنان و ۱۴ نفر از مردان در بالای شهر، ۷ نفر از زنان و ۹ نفر از مردان در میانهٔ شهر، ۴ نفر از زنان و ۲ نفر از مردان در پایین شهر سکونت داشتند. درنهایت ۴۲ نفر مصرف مشروبات الکلی دارند و ۴۱ نفر سیگار و قلیان استعمال می‌کنند.

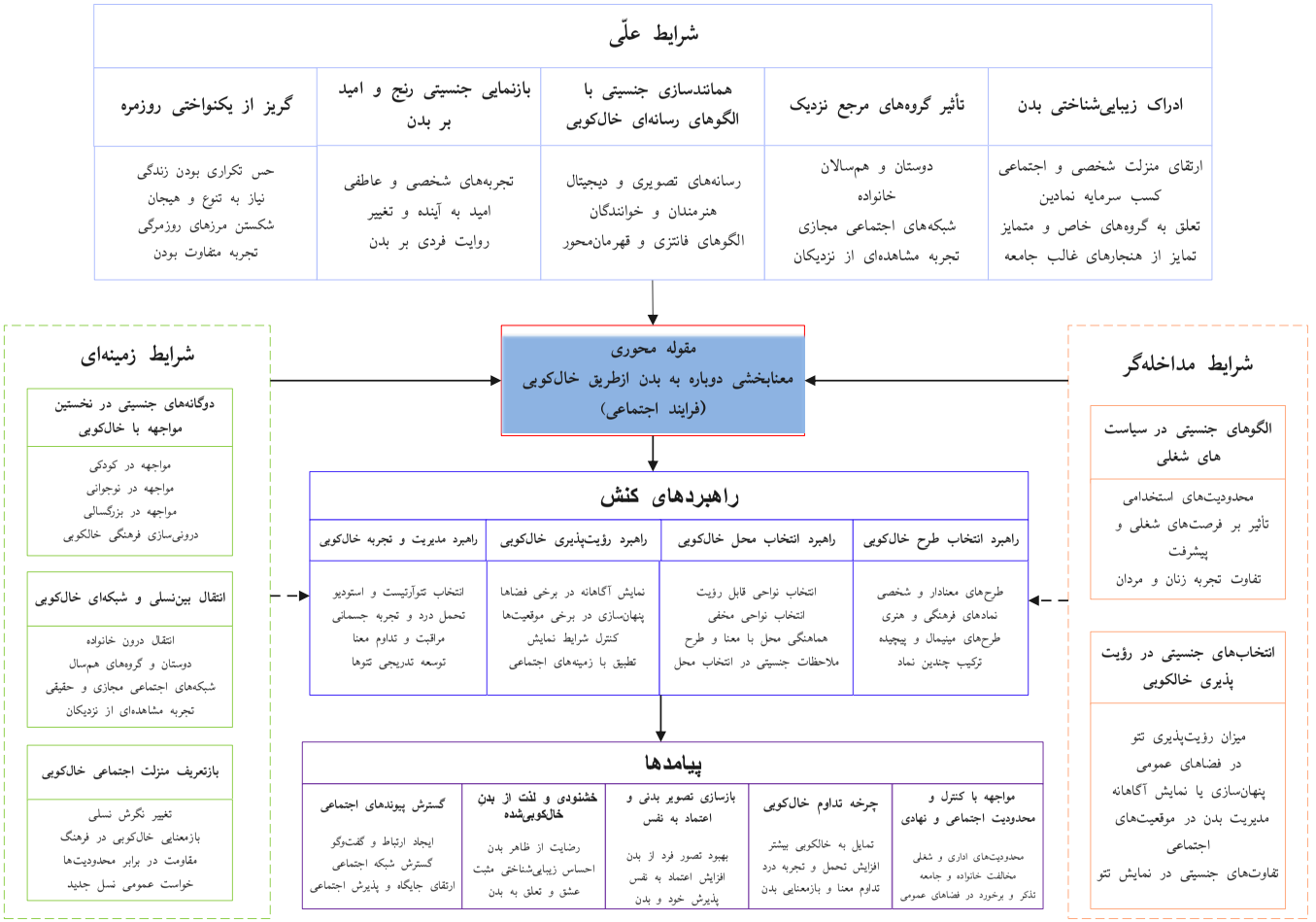

شکل شمارهٔ ۱: فرایند معنابخشی به بدن در میان زنان و مردان دارای خالکوبی

۵. یافته‌ها

بررسی روایت‌های مشارکت‌کنندگان نشان داد که خال‌کوبی در بستر تعامل میان تجربه‌های فردی و شرایط اجتماعی معنا پیدا می‌کند. افراد نَه‌تنها دلایل متفاوتی برای روی‌آوردن به خال‌کوبی بیان کردند، بلکه معانی، کارکردها و پیامدهای متفاوتی نیز برای آن قائل بودند. ازاین‌رو، یافته‌های پژوهش ابعاد مختلف این فرایند معناسازی را از خلال مقوله‌های استخراج‌شده از داده‌ها نشان می‌دهد (شکل شمارهٔ ۱).

۵-۱. شرایط علّی

۵-۱-۱. بازنمایی جنسیتی رنج و امید بر بدن

با توجه به شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعهٔ ایران، دستیابی به خواسته‌ها و چشم‌اندازهای فردی برای بسیاری از افراد دشوار شده و درنتیجه، فشارهای روانی و اجتماعی در سطح خانواده و زندگی روزمره افزایش یافته است. این وضعیت موجب شده است که بخش قابل‌توجهی از زنان و مردان نسبت به جایگاه اجتماعی خود احساس ناامیدی داشته باشند.

در چنین بستری، مردان اغلب خال‌کوبی‌هایی را انتخاب می‌کنند که بازتاب‌دهندهٔ تجربهٔ زیستهٔ آن‌ها از رنج، فشار یا تمایل به تغییر و مقاومت و رهایی و آزادی باشد و به‌نوعی نقش برون‌ریزی این فشارها را ایفا کند. در مقابل، با توجه به حضور فعال‌تر زنان در عرصه‌های اجتماعی و نقش‌های متنوع‌تری که امروزه بر عهده دارند، آن‌ها بیشتر به سمت طرح‌هایی گرایش پیدا می‌کنند که بیانگر امید، انگیزه و تلاش برای ادامه زندگی در شرایط دشوار باشد. این الگوها نشان می‌دهد که معنا و کارکرد خال‌کوبی برای هر دو گروه، ریشه در شرایط عینی و ذهنی آن‌ها دارد و مستقیماً در شکل‌گیری تصمیم به انجام خال‌کوبی دخیل است؛ ازاین‌رو، می‌توان این مقوله را در زمرهٔ شرایط علّی قرار داد.

> حدیث: «به خاطر فشارهای مالی، اقتصادی و خانوادگی، تنش و اضطرابم خیلی زیاد شده و روی بدنم لک ظاهر شده. پس تصمیم گرفتم روی این لک‌ها تتو بزنم تا حداقل حس بهتری نسبت به بدنم و ادامه به زندگی داشته باشم».

> ساغر: «تتوی girl power رو انتخاب کردم، چون به من انگیزه، جسارت و شجاعت زیادی می‌بخشه. مدام بهم یادآوری می‌کنه که چقدر قدرتمند هستم».

خالکوبی «Girl Power» به‌مثابهٔ یادآور روزمرهٔ قدرت و جسارت فردی

سارا: «به خاطر شرایط سختی که در زندگی همهٔ ما پیش اومده، کم‌کم افکار خودکشی اومدن سراغم. تصمیم گرفتم تتوی نماد خودکشی رو انتخاب کنم. می خواستم هروقت فکر خودکشی اومد سراغم، بهش نگاه کنم و بیشتر مقاومت کنم».

داریوش: «عاشق یک دختری بودم و خیلی کار کردم تا شرایط مالی رو تأمین کنم. اما نشد و به خاطر شرایط خانوادگی‌ش مجبور شد با یکی دیگه ازدواج کنه. آسیب خیلی زیادی دیدم و تصمیم گرفتم این درد رو به شکل خاصی طراحی کنم و تتو کنم تا این‌طوری مقداری از دردم رو کم کنم. دیگه هیچ کاری از دستم برنمی‌اومد که انجام بدم».

۲-۱-۵. تأثیر گروه‌های مرجع نزدیک

یافته‌های پژوهش نشان داد که مشاهدهٔ خالکوبی در دیگران و تعامل نزدیک با افراد دارای خالکوبی، نقش مهمی در تصمیم مشارکت‌کنندگان برای انجام خالکوبی داشته است. پانزده زن و هجده مرد عنوان کردند که مشاهدهٔ خالکوبی دوستان یا اعضای خانواده، آن‌ها را به انجام خالکوبی ترغیب کرده است. در برخی موارد، این تأثیر صرفاً در حد مشاهده نبوده، بلکه مشارکت‌کنندگان از طریق اطرافیان خود با فرایند خالکوبی آشنا شده و حتی با پیشنهاد یا همراهی آن‌ها جهت انجام خالکوبی اقدام کرده‌اند. این همراهی، برای برخی نیز جنبه‌ای حمایتی داشته است.

ستاره: «دوست صمیمی من خودش تتو زده بود و به من هم پیشنهاد داد تتو بزنم».

مریم: «از بین دوستام و فامیل‌هامون، چند نفر تتو زده بودن که باعث می‌شدن من هم دلم بخواد برم تتو بزنم».

متین: «پسرم تتو یاد گرفت و تتو می‌زد، دوست داشتم برای حمایت ازش من هم تتو بزنم».

همچنین حضور در فضاهایی مانند باشگاه‌های ورزشی در میان مردان که بدن را در معرض دید قرار می‌دهد، زمینهٔ مشاهده و تأثیرپذیری از خال‌کوبی بر بدن دیگران را افزایش داده و انگیزهٔ انجام خال‌کوبی را تقویت کرده است.

پیمان: «وقتی باشگاه می‌رفتم، جذابیت تتو رو روی بدن ورزشکاری می‌دیدم، این خیلی من رو ترغیب کرد تا تتو بزنم».

۳-۱-۵. همانندسازی جنسیتی با الگوهای رسانه‌ای خال‌کوبی

در میان مردان، فیلم‌ها، موسیقی و شبکه‌های اجتماعی بیشترین نقش را در مواجهه با تصاویر خال‌کوبی ایفا کرده‌اند. ازنظر ژانر فیلم، بیشترین گرایش به فیلم‌های اکشن و علمی - تخیلی (هشت نفر) گزارش شد، پس‌از آن درام (هفت نفر) و ژانرهای جنایی، معمایی و ترسناک (پنج نفر) قرار داشتند. این ژانرها عمدتاً بر شخصیت‌های شاخص، کنشگر و دارای بدنِ نمادین تمرکز دارند که تأثیر رسانه را در بین مشارکت‌کنندگان نشان می‌دهند.

سینا: «پیش‌تر تتوها رو اول در فیلم‌های اکشن دیدم؛ قهرمان‌های فیلم همیشه تتو داشتن و برام جذاب بود».

فرید: «معمولاً در فیلم‌ها به‌خصوص ژانرهای اکشن، جنایی و ترسناک؛ بدن بازیگرها به خاطر فعالیت بالا نمایان‌تره و اغلبشون هم تتو دارن که برای مخاطب جذابه».

در میان زنان نیز بیشترین میزان تماشای فیلم مربوط به ژانرهای اکشن و علمی - تخیلی و همچنین درام و عاشقانه بود و پس‌از آن فیلم‌های ترسناک و معمایی قرار داشتند. این ژانرها بر نوع معنا و تصویری که زنان از خال‌کوبی در ذهن خود ساخته بودند، تأثیر گذاشته‌اند.

نسیم: «در فیلم‌های اکشن یا معمایی، بازیگرها حرکات نمایشی زیادی دارن و به خاطر همین لباس‌هایی کم‌تری تنشون هست و بدنشون هم تتوهای جذابی داره. در فیلم‌های عاشقانه هم گاهی شخصیت اصلی بدنش تتو داره و همین، زیبایی‌اش رو چند برابر کرده. من خیلی جذب تتو و بدن بازیگرها می‌شدم».

همچنین، اغلب خوانندگانی که مردان و زنان به آن‌ها اشاره کردند، مانند توماج صالحی، تتلو، رضا پیشرو، حسین رحمتی، اپیکور و شایع در بین خوانندگان ایرانی، مرلین منسون و جیمز هتفیلد در خوانندگان غیرایرانی؛ دارای خال‌کوبی بودند. در حوزهٔ بازیگری چهره‌های بین‌المللی مانند مایکل اسکافیلد، جانی دپ، برد پیت، آنجلینا جولی و در بین ایرانیان الناز شاکردوست، ترانه علیدوستی و الهام پاوه‌نژاد بیش از دیگران ذکر شدند.

مشاهدهٔ خال‌کوبی بر بدن این چهره‌ها، برای بسیاری از زنان نقش الگو و تأییدکننده داشته و به شکل‌گیری سلیقه و اطمینان آن‌ها در انتخاب خال‌کوبی کمک کرده است.

پدرام: «بعضی آدم‌ها مثل توماج صالحی تأثیر زیادی روی جامعه و فرهنگ می‌گذارن. من به این افراد علاقه‌مند می‌شم و دوست دارم شبیه‌شون باشم. به عشق توماج و علاقه‌م به موسیقی، میکروفون رو تتو کردم».

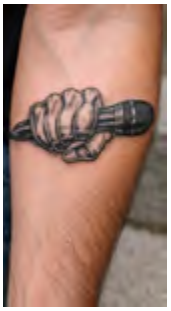

خال‌کوبی میکروفون بر ساعد دست بهزاد؛ الهام‌گرفته از خال‌کوبی توماج صالحی و بازتفسیر آن در بدن فردی

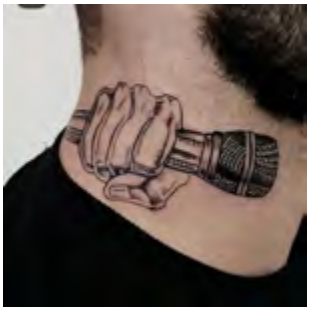

خال‌کوبی‌های توماج صالحی، به‌عنوان الگوی مرجع

منبع: اینکینگ‌استودیو. (۱۴۰۰، ۲۴ آبان). طرح تاتوی بازوی توماج صالحی [ویدئو]. یوتیوب. https://youtube.com/shorts/urQ8f6Tlbvcsi=e2qVC5gS_pFJviqN

Toomaj Salehi [@OfficialToomaj]. (2023, June 16). For the freedom of the voice of Iran #Toomaj_Salehi #FreeToomaj [Post]. X. https://x.com/OfficialToomaj/staus/1670131784607039488

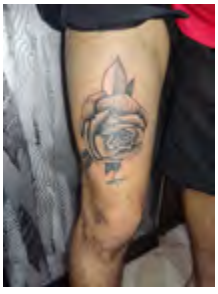

خال‌کوبی گل رز بر بدن مشارکت‌کننده (امیر)؛ الهام‌گرفته و بازتفسیرشده از طرح‌های خال‌کوبی تتلو

خال‌کوبی‌های تتلو به‌عنوان الگوی الهام‌بخش

Pinterest. (n.d.). Image [Image]. https://i.pinimg.com/736x/ef/74/21/ef7421dc7a3907e3fb7e-3fb9d86f3c432362c.jpg

Mohammad. (n.d.). Amir Tataloo, Iranian singer [Image]. Pinterest. https://www.pinterest.com/pin/416794140525510765/

امیر: «تتلو، پیشرو و حسین از خواننده‌های مورد علاقهٔ من هستن. برای تتوهام از تتلو الهام گرفتم».

اشکان: «اپیکور و افراد داخل موزیک ویدیوهاشون، تتوهای زیادی دارن. هر دفعه موزیک ویدیوهاشون رو نگاه می‌کردم، تتو بیشتر برام جذاب و نرمال می‌شد و دوست داشتم شبیه اونا بدنم پر از تتو بشه».

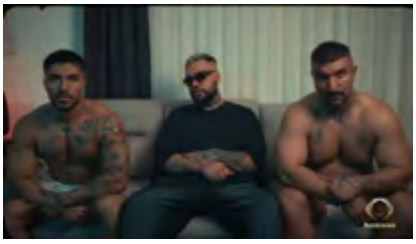

تصویر اپیکور با بدن‌های خال‌کوبی‌شده به‌عنوان الگوی مرجع در موزیک‌ویدیوها

EpiCure. (2024, October 14). EpiCure & Amin Aminem – Mast Didanet Ft Bobby Salar (Official Video) [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=L9JH1n5bpys

بدنِ خال‌کوبی‌شده مشارکت‌کننده (اشکان)؛ بازتولید سبک بدنی الهام‌گرفته از الگوی رسانه‌ای

خال‌کوبی‌های جیمز هتفیلد

جوادی، مرضیه. (۱۴۰۳، ۴ اسفند). تغییر ظاهر جیمز هتفیلد؛ خوانندهٔ متالیکا در تعطیلات.

https://rooziato.com/1403672912/james-het-field-girlfriend-vacation/

Javadi, M. (2025, February 22). James Hetfield's changing appearance; Metallica's legendary singer on vacation with his young girlfriend. Rooziato. https://rooziato.com/1403672912/james-hetfield-girlfriend-vacation/

خال‌کوبی‌های مرلین منسون

حسینی، امیر. (۱۴۰۴، ۶ شهریور). بیوگرافی مریلین منسون. املاک مارمارا استار استانبول.

https://marmarahouse.com/بیوگرافی-مریلین-منسون-marilyn-manson

Hosseini, A. (2025, August 28). Biography of Marilyn Manson. Marmara House.

خال‌کوبی‌های جانی دپ به‌عنوان الگوی زیبایی‌شناختی مورداشاره مشارکت‌کنندگان

Johnny Depp [@johnnydepp]. (2025, July 18). The "Ian Hunter" book is a celebratory collection of rare and unseen visual treats compiled by @rosshalfin and @ianhunterdotcom. Limited editions [Photograph]. Instagram. https://www.instagram.com/p/DMQhak3sjFm/

یاسمن و اشکان: «جانی دپ با تتوهای محشرش بازیگر مورد علاقهٔ من هستش و دوست داشتم مثل اون تتو داشته باشم».

خال‌کوبی ترانه علیدوستی به‌عنوان الگوی معنایی و هویتی در انتخاب خال‌کوبی مشارکت‌کننده

ماهور: «ترانه علیدوستی رو خیلی دوست دارم. به خاطر همین یکی از تتوهایی که زدم مثل ایشون فمینیستی هست».

علاوه بر این، رسانه‌های تصویری و دیجیتال نقش مهمی در شکل‌دهی به سلیقهٔ مردان و زنان داشتند. هجده نفر از مردان و شش نفر از زنان صفحات خال‌کوبی در اینستاگرام را دنبال می‌کردند، دوازده نفر از مردان و هفت نفر از زنان، از پینترست برای مشاهده و انتخاب طرح‌های خال‌کوبی استفاده می‌کردند و شش نفر از مردان و دَه نفر از زنان به برنامه‌های ماهواره‌ای اشاره کردند. همچنین تنها دو نفر از مردان از ابزارهای هوش مصنوعی جهت جست‌وجوی طرح‌های خال‌کوبی نام بردند. این فضاهای رسانه‌ای بیشتر به‌عنوان منبع الهام، آشنایی با سبک‌ها و مشاهدهٔ الگوهای متنوع خال‌کوبی عمل کرده‌اند.

حامد: «صفحات زیادی دربارهٔ تتو در اینستاگرام دنبال می‌کنم چون جذاب هستن».

ارسلان: «داخل اینستاگرام چند صفحهٔ تتو دنبال می‌کنم. اگر در اکسپلورر از تتویی خوشم بیاد، ذخیره می‌کنم یا نمونه کار تتوآرتیستش رو چک می‌کنم».

یسنا: «داخل اینستاگرام چندین صفحه و طرح‌های تتو رو دنبال می‌کنم».

همچنین، مواجهه با کارتون‌های دوران کودکی در میان زنان و مردان برجسته بود. بیست‌ودو زن و دو مرد به کارتون‌های فانتزی، پنج زن و چهار مرد به کارتون‌های خانوادگی یا احساسی، پنج زن و چهارده مرد به کارتون‌های قهرمان‌محور و سه زن و هفت مرد به محتوای ماجراجویانه اشاره کردند. این مواجهه‌های اولیه، چهارچوب‌های تخیلی و نمادینی را شکل داده که بعدها در انتخاب طرح و معنای خال‌کوبی بازتاب یافته است.

فرید: «از بچگی عاشق بتمن بودم. الگوم شده بود و خیلی باهاش همزادپنداری می‌کردم. به خاطر همین تصمیم گرفتم تصویرش رو تتو بزنم».

خال‌کوبی بتمن به‌عنوان نماد همانندسازی با شخصیت تخیلی در انتخاب مشارکت‌کننده

۴-۱-۵. ادراک فرهنگی خال‌کوبی

یافته‌های پژوهش نشان داد که در میان هر دو گروه زن و مرد، خال‌کوبی صرفاً به‌عنوان یک عنصر تزئینی درک نمی‌شود، بلکه اغلب حامل معنا، روایت شخصی و تجربهٔ زیستهٔ افراد است. مشارکت‌کنندگان تأکید داشتند که خال‌کوبی باید بازتاب‌دهندهٔ داستان زندگی، باورها، نگرش‌ها یا وقایع مهمی باشد که در مسیر زندگی آن‌ها رخ داده است. در این معنا، خال‌کوبی به ابزاری برای بیان خود، ثبت تجربه و حتی واکنش به فشارهای اجتماعی تبدیل شده است. برخی از مشارکت‌کنندگان اشاره کردند که خال‌کوبی برای آن‌ها راهی برای برون‌ریزی فشارهای روانی و اجتماعی بوده است. برای مثال، ساسان بیان می‌کند:

«من به دلیل مشکلات اقتصادی و تنش‌های خانوادگی، با بابام دعوا کردم و بابام من رو از خونه بیرون کرد. به خاطر همین رفتم یک مصرع از شعری رو به‌عنوان تتو انتخاب کنم تا تجربهٔ این تلخی و طرد شدنم رو همیشه با خودم به همراه داشته باشم».

همچنین مشارکت‌کنندهٔ دیگری که در جریان اعتراضات سال ۱۴۰۱ بازداشت شده و تجربیات تلخی را پشت سر گذاشته بود، نماد دستبند و بند زندان را به‌عنوان خال‌کوبی بر بدن خود ثبت کرده بود.

در میان زنان نیز خال‌کوبی به‌عنوان ابزاری برای بیان نگرش‌های اجتماعی، مقاومت نمادین و تغییر فرهنگی مطرح بود. برخی از مشارکت‌کنندگان زن، به‌ویژه در پی تجربهٔ محدودیت‌ها و فشارهای اجتماعی مرتبط با جنبش «زن، زندگی، آزادی»، طرح‌هایی را انتخاب کرده بودند که بیانگر اعتراض، آزادی و بازپس‌گیری مالکیت بر بدن بود. برای نمونه، یکی از زنان تصویری از سه دختر در حال رقص را به‌عنوان خال‌کوبی انتخاب کرده بود تا هم خواسته‌های شخصی خود و هم تجربهٔ فشار ناشی از هنجارهای پوشش را بازنمایی کند.

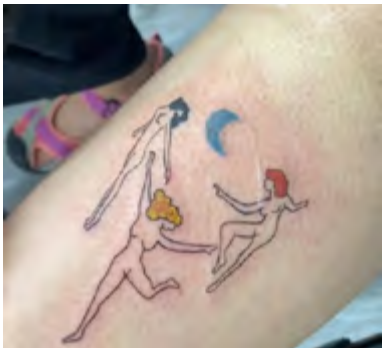

خال‌کوبی سه پیکر زنانه در حال رقص، در حکم بازنمایی مقاومت نمادین و بیان نگرش‌های اعتراضی نسبت به هنجارهای پوشش

۵-۱-۵. ادراک زیبایی‌شناختی بدن

داده‌های پژوهش نشان داد که نگرش مشارکت‌کنندگان نسبت به بدن زیبا نقش مهمی در تصمیم به انجام خال‌کوبی داشته است. بدن در نگاه بسیاری از مشارکت‌کنندگان، نَه‌تنها یک امر زیستی، بلکه نوعی سرمایهٔ اجتماعی تلقی می‌شود که می‌تواند در معرض ارزیابی، قضاوت و نمایش قرار گیرد. در این چهارچوب، خال‌کوبی به‌عنوان یکی از شیوه‌های مدیریت و زیباسازی بدن مطرح می‌شود. در این راستا برخی از زنان و مردان از خال‌کوبی به‌منظور پوشاندن نقص‌های بدنی یا بازتعریف آن‌ها استفاده کرده بودند.

> خسرو: «من عمل جراحی انجام داده بودم و رد بخیه‌ها روی بدنم مونده بود. پس تصمیم گرفتم تتو کنم تا این ردها پوشیده بشن».
>
> مهدیس: «رَد بخیه‌های عمل پیکرتراشیم، روی بدنم مونده بود و دوستشون نداشتم. حس می‌کردم بدنم زیبایی‌ش رو از دست داده. برای همین گفتم برم تتو کنم تا چشمم به این ردها نیوفته و زیبایی بدنم هم برگرده».

ادراک فرهنگی از خال‌کوبی و ادراک زیبایی‌شناختی بدن، به‌عنوان نیروهای معنابخش، پیش از تصمیم‌گیری برای خال‌کوبی عمل کرده و زمینهٔ تولید انگیزه را فراهم می‌کنند.

۶-۱-۵. گریز از یکنواختی روزمره

تمایل به رهایی از یکنواختی و تکرار زندگی روزمره، در میان هر دو گروه زن و مرد، یکی از عوامل مؤثر در تصمیم به انجام خال‌کوبی بوده است. در میان زنان، خال‌کوبی اغلب در امتداد سایر شیوه‌های تغییر ظاهر و بازتعریف خود، مانند تغییر مدل مو یا سبک پوشش، معنا می‌یافت.

آن‌ها خال‌کوبی را ابزاری برای تنوع‌بخشی به زندگی و احیای حس فردیت تلقی می‌کردند؛ امری که به آن‌ها امکان می‌داد بدن خود را به فضایی برای خلاقیت، تغییر و تجربه‌ای تازه بدل کنند. از این منظر، خال‌کوبی نشانه‌ای از تمایل به نوسازی هویت و فاصله‌گرفتن از الگوهای تکراری زندگی روزمره بود.

> صدف: «زندگی اکثر ما شده سروکله زدن با گرونی، مدام کار کردن و کلی فشار اجتماعی و روانی. زندگی‌مون تنوع و تفریح کافی رو نداره. انجام دادن یک سری کارها مثل تتو زدن، هیجان و تنوع رو به زندگی‌ت می‌آره».

خال‌کوبی‌های مشارکت‌کننده (صدف) به‌عنوان راهبردی برای ایجاد هیجان، تنوع و گریز موقت از فشارهای اقتصادی و روانی زندگی روزمره

مردان نیز انگیزه‌ای مشابه را بیان می‌کردند، اما اغلب آن را در قالب گریز از یکنواختی، بازیابی پویایی و مقابله با سکون زندگی روزمره مطرح می‌ساختند. برای بسیاری از آن‌ها، خال‌کوبی نوعی کنش بدن‌مند برای شکستن نظم تکرارشونده زندگی و ایجاد هیجان و تفاوت در تجربهٔ شخصی بود. با ثبت نشانه‌ای ماندگار بر بدن، مردان احساس می‌کردند کنترل بیشتری بر زمان، بدن و مسیر زندگی خود به دست می‌آورند.

پارسا: «آدم انگار داره یک روتین معمولی و یک روتین پوستی که همهٔ انسان‌ها باهم مشترک هستن رو تغییر می‌ده. قاعدتاً این باعث نشاط هم می‌شه و هر کسی که می‌ره تتو می‌زنه به نظر من قبلش انتخاب کرده و دوست داره که از این حالت یکنواختی خارج بشه».

خال‌کوبی به‌مثابهٔ تجربه‌ای برای شکستن یکنواختی و بازآفرینی هیجان در زندگی روزمره

۲-۵. شرایط زمینه‌ای

۱-۲-۵. دوگانه‌های جنسیتی در نخستین مواجهه با خال‌کوبی

سن اولین مواجهه با خال‌کوبی نشان‌دهندهٔ بستر زمانی اولیه‌ای است که در آن خال‌کوبی برای نخستین‌بار وارد آگاهی افراد شده و پیش از هرگونه ارزیابی، نگرش یا کنش مرتبط با خال‌کوبی شکل گرفته است، به همین علت به‌عنوان یک شرط زمینه‌ای در نظر گرفته شد. نتایج نشان داد که سن اولین مواجهه با خال‌کوبی در میان مردان و زنان در سه دورهٔ کودکی، نوجوانی و بزرگسالی توزیع شده است، اما الگوی این توزیع در دو گروه متفاوت است.

در میان مردان، شانزده نفر نخستین مواجههٔ خود با خال‌کوبی را در دوران کودکی گزارش کرده‌اند، درحالی‌که شش نفر اولین مواجهه را در دورهٔ نوجوانی و سه نفر در بزرگسالی تجربه کرده‌اند. در مقابل، در میان زنان، دَه نفر گزارش داده‌اند که اولین مواجههٔ آن‌ها با خال‌کوبی در سنین دو تا ده‌سالگی رخ داده است، چهارده نفر در دورهٔ نوجوانی (یازده تا بیست‌سالگی) و تنها یک نفر پس از سن بیست‌ویک سالگی برای نخستین‌بار با خال‌کوبی مواجه شده است. این نتایج نشان می‌دهد که بیشترین فراوانیِ مواجههٔ اولیه در میان مردان به دوران کودکی و در میان زنان به دوران نوجوانی مربوط بوده است، درحالی‌که مواجههٔ اولیه در بزرگسالی در هر دو گروه محدود گزارش شده است.

> مهدیه: «وقتی ده سالم بود، خاله‌ام تتو زدن رو یاد گرفت و از اونجا بود که با تتو آشنا شدم».
>
> ایلیا: «اولین بار نُه سالم بود که تتو رو روی دست برادر بزرگ‌ترم دیدم و باهاش آشنا شدم».

۲-۲-۵. انتقال بین‌نسلی و شبکه‌ای خال‌کوبی

یافته‌ها نشان داد آشنایی با خال‌کوبی در میان زنان و مردان از طریق روابط نزدیک و تعاملات روزمره با اعضای خانواده، خویشاوندان و شبکه‌های همسالان شکل گرفته است. این آشنایی اغلب به‌صورت مشاهدهٔ مستقیم و مکرر خال‌کوبی بر بدن دیگران بوده که به‌تدریج آن را به پدیده‌ای آشنا و عادی در تجربهٔ زیستهٔ آنان تبدیل کرده است. به‌علاوه، رسانه‌ها ازجمله شبکه‌های اجتماعی، برنامه‌های ماهواره‌ای، فیلم‌ها و موزیک ویدیوها ازجمله منابع اصلی آشنایی زنان و مردان با خال‌کوبی بوده‌اند.

آشنایی اولیه با خال‌کوبی به‌عنوان یک «شرط زمینه‌ای» در هر دو گروه زنان و مردان عمل می‌کند، زیرا چهارچوب اجتماعی و فرهنگی اولیه‌ای را شکل می‌دهد که در آن خال‌کوبی

به‌مثابهٔ کنشی قابل‌تصور، مشروع یا چالش‌برانگیز درک می‌شود؛ یعنی پیش از هرگونه اقدام عملی رخ داده و به‌عنوان تجربه‌ای مقدماتی و زمینه‌ای گزارش شده است، بدون آنکه لزوماً به تصمیم فوری برای خال‌کوبی‌کردن منجر شود.

نسیم: «من از طریق خال‌کوبی‌های بابام با تتو آشنا شدم».

دریا: «در ماهواره مستندی دربارهٔ تتو دیدم، اونجا برای اولین بار تتو رو شناختم».

الهام و ساسان: «برچسب‌های آدامس خرسی رو که مامانم برام می‌خرید و روی بدنم می‌زدم، فهمیدم می‌شه روی بدنم هرچی دوست دارم بکشم. وقتی بزرگ‌تر شدم فهمیدم بهش تتو می‌گن».

ترانه: «اولین بار پانزده سالم بود که یکی از اقوام‌مون تتو زدن رو یاد گرفته بود و ما هم دفتر نقاشی‌ش بودیم. می‌خواست یاد بگیره، می‌اومد می‌گفت تتو نمی‌خوای؟ ما هم بچه بودیم می‌گفتیم چقدر تتو بزنیم خوبه و خفن می‌شیم».

پرهام: «اولین بار وقتی پسرعموم تتو زد، با تتو آشنا شدم».

صابر: «من عاشق فیلم و سریال بودم و اولین بار از طریق فیلم فهمیدم تتو چیه».

۳-۲-۵. بازتعریف منزلت اجتماعی خال‌کوبی

در دهه‌های گذشته، خال‌کوبی در فرهنگ ایران غالباً بر روی بدن افراد خلاف‌کار و طردشده از جامعه مشاهده می‌شد. اما با دخالت عوامل مختلفی ازجمله رسانه، این نگرش درون فرهنگ تغییر پیدا کرد. با توجه به یافته‌های پژوهش، خال‌کوبی برای زنان و مردان نسل جدید به جنبه‌ای از زیبایی بدن؛ بیان هویت و معنابخشی مجدد به بدن تبدیل شده است و دیگر مختص قشر خاصی از جامعه نیست. این تغییر فرهنگی، باعث شده تا جوانان نسبت به محدودیت‌های ایجادشده توسط خال‌کوبی نیز مقاومت بیشتری نشان دهند و بیشتر خواهان انجام خال‌کوبی باشند. اما برخی از والدین که حاصل نسل‌های گذشته هستند، تغییر معنایی خال‌کوبی را نپذیرفته‌اند و نسبت به آن رفتار محتاطانه دارند. دَه نفر از مشارکت‌کنندگان به این موضوع اشاره کردند.

رها و لیان: «تتو به بدن زیبایی می‌ده و دیگه مثل قدیم نیست که بگی تتو برای خلاف‌کارها است».

حسام: «بابام می‌گفت تتو بزنی در محل چه فکری راجع به تو می‌کنن؟ حتی نمی‌تونی سر کار بری، ازدواج کنی و جایگاه اجتماعی نداری. تتو برای زندانی‌ها و خلاف‌کارها و معتادها هست».

سعید: «فامیل‌هامون می‌گفتن تتو زدن برای لات‌ها، خلاف‌کارها و دزدها است. نباید تتو بزنی».

بازتعریف منزلت اجتماعی خال‌کوبی به‌عنوان یک شرط زمینه‌ای در نظر گرفته شد، زیرا بازتاب‌دهندهٔ بستر فرهنگی و تاریخی است که در آن معنا و پذیرش خال‌کوبی در جامعه شکل گرفته و پیش از تصمیم افراد برای انجام خال‌کوبی وجود داشته است.

۵-۳. شرایط مداخله‌گر

۵-۳-۱. الگوهای جنسیتی در سیاست‌های شغلی

یافته‌ها نشان داد که تجربه و پیامدهای مرتبط با خال‌کوبی در محیط کار، بسته به نوع شغل و میزان رسمیت آن، میان زنان و مردان متفاوت بوده است. بیست‌ویک نفر از بیست‌وهفت نفر زنان مشارکت‌کننده شاغل بودند و نوع مشاغل آن‌ها عمدتاً در حوزه‌های آزاد و هنری قرار داشت؛ به همین علت محدودیت کم‌تری در انجام خال‌کوبی احساس می‌کردند. در مقابل، در میان مردان، تفاوت معناداری میان مشاغل رسمی و غیررسمی مشاهده شد. دَه نفر از مردان که در مشاغل رسمی و سازمانی مانند بخش‌های دولتی یا خدمات رسمی فعالیت داشتند، خال‌کوبی را عاملی محدودکننده در استخدام یا ارتقای شغلی گزارش کردند و به ناسازگاری خال‌کوبی‌های قابل‌مشاهده با انتظارات حرفه‌ای اشاره داشتند. پانزده نفر از مردان که در مشاغل غیررسمی و آزاد فعالیت می‌کردند، محدودیتی جهت انجام خال‌کوبی نداشتند. در این گروه، خال‌کوبی گاه به‌عنوان عاملی برای جلب‌توجه مشتریان، تقویت تصویر شخصی یا تمایز حرفه‌ای بیان شد.

> عماد: «من ابتدا در آژانس مسافرتی راهنمای توریست بودم و غواصی هم می‌کردم. می‌دونستم به خاطر تتو هیچ محدودیتی ندارم و حتی می‌تونم مشتری بیشتری جذب کنم. اما وقتی می‌خواستم به خدمت سربازی برم یا استخدام دولت بشم، تتو داشتن برام مشکل‌ساز می‌شد».
>
> علی: «به خاطر تتو، نمی‌تونی شغل دولتی انتخاب کنی، مگر این‌که تتو جایی باشه که دیده نشه. من می‌خواستم روی دستم تتو داشته باشم و تتوم پنهان نبود. نتونستم استخدام بشم؛ اومدم سراغ شغل آزاد تا محدودیتی نداشته باشم».

۵-۳-۲. انتخاب‌های جنسیتی در رؤیت‌پذیری خال‌کوبی

اندازهٔ خال‌کوبی به‌عنوان یک شرط مداخله‌گر عمل کرده است؛ اگرچه به‌تنهایی موجب تمایل به انجام خال‌کوبی نشده، اما نحوهٔ بروز، دیده‌شدن و تفسیر اجتماعی خال‌کوبی را

تحت تأثیر قرار داده است. یافته‌ها نشان داد که اندازهٔ خال‌کوبی در تعامل میان انگیزه‌های فردی و واکنش‌های اجتماعی، نقش واسطه‌ای ایفا کرده و بر تجربهٔ زیستهٔ افراد از خال‌کوبی تأثیر داشته است.

در میان مردان، هجده نفر خال‌کوبی‌های بزرگ را انتخاب کرده بودند که اغلب با تمایل به برجسته‌سازی بدن و افزایش دیده‌شدن همراه بود. در مقابل، هفده نفر خال‌کوبی‌های کوچک‌تر را ترجیح داده بودند که امکان پنهان‌سازی بیشتر و کنترل واکنش‌های اجتماعی را فراهم می‌کرد. یافته‌ها نشان داد که در میان مردان، اندازهٔ بزرگ‌تر خال‌کوبی با تمایل به جلب‌توجه و نمایش بدن همراه بوده، درحالی‌که اندازه‌های کوچک‌تر بیشتر برای مدیریت موقعیت‌های اجتماعی و حرفه‌ای انتخاب شده‌اند.

بهزاد: «طرح تتوهای بزرگ انتخاب کردم، چون دوست داشتم دیده بشن و هویتم رو بهتر بیان کنم».

باربد: «تتو زدن گاهی دردآوره، من هم تتوهای بزرگی رو انتخاب کردم تا بیشتر درد بکشم و قدرت تحملم رو نشون بدم».

آرمان: «من طرح کوچک انتخاب کردم تا پنهان از دید عموم باشه و در جامعه یا محیط کار مشکل‌ساز نشه».

در میان زنان، الگوی متفاوتی مشاهده شد. داده‌ها نشان می‌دهند که خال‌کوبی‌های کوچک و متوسط در این گروه غالب بوده‌اند و خال‌کوبی‌های بزرگ کم‌تر گزارش شده‌اند. انتخاب اندازه‌های کوچک‌تر اغلب با ملاحظات زیبایی‌شناختی، امکان پنهان‌سازی و کنترل میزان دیده‌شدن خال‌کوبی (همانند مردان) همراه بوده است.

حدیث: «تتوهای مینیمال رو انتخاب کردم، چون ازنظر من زیبایی بیشتری دارن».

پریسا: «تتوی کوچیک انتخاب کردم تا در معرض دید نباشه. خانواده‌ام خبر ندارن و نمی‌خوام متوجه بشن».

دلوین: «برای ران پام طرح تتوی بزرگ انتخاب کردم چون پوشیده هست، اما برای دستم طرح مینیمال مناسب بود».

۳-۳-۵. تفاوت‌های جنسیتی در محل خال‌کوبی

در میان مردان، خال‌کوبی‌ها عمدتاً در نواحی تنه (یازده نفر)، دست‌ها (هفت نفر) و گردن (شش نفر) قرار داشتند. خال‌کوبی‌های تنه بیشتر برای معانی عاطفی و شخصی انتخاب

شده بودند، درحالی‌که دست و گردن به‌عنوان فضاهای قابل‌مشاهده‌تر، آگاهانه و با ارزیابی پیامدهای اجتماعی انتخاب شدند. ملاحظات زیبایی‌شناختی نیز در انتخاب محل خال‌کوبی دخیل بود.

بابک: «من گلادیاتور با بال‌های بزرگ در پشت بدنم تتو کردم. طرح بزرگی بود، به همین خاطر باید در این قسمت تتو می‌زدم تا زیبایی‌ش مشخص باشه».

پدرام: «سمت چپ بدنم نت موسیقی و گیتارم رو تتو کردم چون جزئی از ریتم زندگی و قلبم هستن و عاشقشونم».

آراد: «من روی ساعد دست راستم تتو زدم. دست راستم تحرکش بیشتره و دوست دارم مدام طرحم رو ببینم، روی ساعد هم تتو زدم برای اینکه در محل کار دیده نشه و مشکلی برام به وجود نیاره».

در میان زنان، بیشترین فراوانی خال‌کوبی در نواحی دست‌ها و پاها (بیست‌ویک نفر) مشاهده شد، پس‌از آن تنه (دَه نفر) و درنهایت سر و گردن (سه نفر) قرار داشتند. بر اساس داده‌ها در میان زنان، محل خال‌کوبی نقش تعیین‌کننده‌ای در امکان نمایش یا پنهان‌سازی آن داشته و انتخاب نواحی قابل‌مشاهده مانند دست‌ها اغلب با توجه به تناسب طرح با بدن انجام شده است، درحالی‌که خال‌کوبی‌های تنه بیشتر با هدف حفظ حریم خصوصی یا محدودسازی دسترسی دیگران به معنای خال‌کوبی انتخاب شده‌اند.

پریسا: «نمی‌خواستم کسی به‌جز خودم و همسرم تتوهام رو ببینه. پس روی شکم و نزدیک سینه‌ام تتو کردم».

ماهور: «تتوهام رو بیشتر روی دست و پا زدم، تا اولاً مدام ببینمشون. از دیدنشون لذت می‌برم. دوماً گاهی دیگران هم اون‌ها رو ببینن و دربارهٔ معانی‌شون سؤال بپرسن».

نگار: «من همیشه دوست داشتم، تمام دستم رو تتو کنم. اما به خاطر این‌که خانواده مخالف بودن، مجبور شدم قسمت‌هایی رو تتو کنم که پنهان از دید خانواده باشه و روی کمرم تتو زدم».

انتخاب محل خال‌کوبی، نتیجهٔ تعامل میان معناهای جنسیتی بدن، امکان رؤیت‌پذیری اجتماعی و ملاحظات موقعیتی است. ازاین‌رو، این مقوله نقش مداخله‌گر داشته و در تعامل با شرایط علّی، نحوهٔ تحقق کنش و شکل نهایی خال‌کوبی را تعدیل می‌کند.

٤-٥. پیامدها

١-٤-٥. گسترش پیوندهای اجتماعی

دَه نفر از زنان و بیست نفر از مردان یکی از پیامدهای انجام خال‌کوبی را گسترش روابط اجتماعی بیان کردند. داشتن خال‌کوبی اغلب توجه دیگران را جلب می‌کند و منجر به برقراری ارتباط و گفت‌وگو می‌شود. در این روابط تجربه‌های مبنی بر نحوه و علت انتخاب طرح خال‌کوبی، معانی خال‌کوبی، تجربهٔ خالکوبی‌زدن و حتی معرفی تتوآرتیست مطرح می‌شوند. این امر در مواردی گسترش کسب‌وکار و درآمد، ارتقاء جایگاه اجتماعی و پذیرش بیشتر افراد در جامعه (عدم‌احساس طرد علی‌رغم مخالفت نسل گذشته) را به همراه داشته است.

اشکان: «وقتی از من می‌پرسن معنی تتوها چیه، سر صحبت باز می‌شه. خیلی وقت‌ها ایجاد ارتباط رو بهتر کرده. دوستان زیادی پیدا کردم. خودم تتوآرتیستم و درآمدم هم بیشتر شده».

خال‌کوبی؛ ابزار گسترش تعاملات اجتماعی و تبدیل بدن به منبع سرمایه اجتماعی و اقتصادی

ماهور: «از وقتی تتو زدم، ارتباطم با آدم‌ها بیشتر شده. فرقی نداره تتو داشته باشن یا نَه، به‌واسطهٔ تتوهای من سر صحبت باز می‌شه و ارتباط شکل می‌گیره».

٢-٤-٥. خشنودی و لذت از بدن خال‌کوبی‌شده

بیست‌ویک نفر از زنان و بیست‌ودو نفر از مردان، پس از انجام خال‌کوبی احساس رضایت داشتند. از نظر مصاحبه‌شوندگان، انجام خال‌کوبی دلخواه که بیانگر تجربیات، نمادهای

موردعلاقه و خاطره‌ها باشد؛ در طی روز با هر بار مشاهده احساس رضایت، امید و لذت را در آنان تقویت می‌کند و باعث خرسندی‌شان می‌شود.

نسترن: «از تتوهایی که زدم خیلی خوش‌حالم چون هر بار که می‌بینمشون به من احساس رضایت و امید به زندگی می‌دن و به من یادآوری می‌کنن چه سختی‌هایی رو پشت سر گذاشتم».

سینا: «وقتی تتویی می‌زنی که عاشقشی و یک مفهوم خاصی رو بیان می‌کنه، هروقت ببینیش پُر از حس لذت و خوش‌حالی می‌شی».

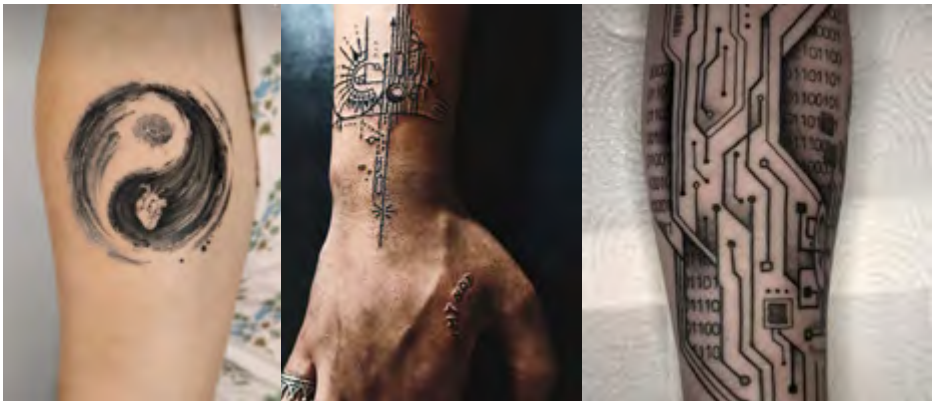

بدن خال‌کوبی‌شده حامل معانی شخصی و تقویت‌کنندهٔ احساسات مثبت

۳-۴-۵. بازسازی تصویر بدنی و افزایش اعتمادبه‌نفس

با توجه به تجربهٔ هجده زن و چهارده مرد، با انجام خال‌کوبی به علت افزایش زیبایی بدن، جلب‌توجه دیگران، تعریف و تأیید دیگران؛ اعتمادبه‌نفس افزایش می‌یابد. این امر در مکان‌هایی مانند باشگاه‌ها، استخرها یا مهمانی‌ها که بدن افراد نمایان‌تر است، نمود بیشتری دارد.

الهه: «گاهی در مهمانی‌ها که لباس پوشیده ندارم و تتوم دیده می‌شه، از زیبایی تتو و بدنم تعریف می‌شه. این روی اعتمادبه‌نفسم تأثیر مثبتی گذاشته و خوش‌حالم از اینکه تتو زدم».

علی: «من باشگاه می‌رم. از وقتی تتو زدم، چون بدنم ورزشکاری هم هست، خیلی اعتمادبه‌نفسم بالا رفته. انگار بدنم جذابیتش چند برابر شده».

۴-۴-۵. چرخهٔ تداوم خال‌کوبی

پس از انجام خال‌کوبی، به علت پیامدهای مثبت بیان‌شده همچون تأیید و تشویق دیگران به‌خصوص دوستان، افزایش اعتمادبه‌نفس، دستیابی به امید، لذت و رضایت، افزایش مقاومت و صبر در زندگی، تخلیهٔ هیجانی، روانی و اجتماعی؛ هفده زن و بیست‌وچهار مرد بیان کردند تمایل دارند تا بر روی بدن خود نقوش بیشتری را ثبت کنند.

نادیا: «به نظر من تتو این جوریه که تو یک بار بزنی، دلت می خواد بازهم تتوهای بیشتری داشته باشی. چون حس خوبی بهت می‌ده و به نوعی مسیر زندگی‌ت یا علائق‌ت رو بیان می‌کنی، هم می‌تونی اعتراض کنی، هم به خودت حال خوب و امید بدی. چی بهتر از این؟»

باربد: «سوزن تتو اعتیادآوره. هرچقدر بیشتر بتونی درد تتو رو تحمل کنی، بیشتر می‌تونی درد و فشارهای اجتماعی و زندگی‌ت رو تحمل کنی».

۵-۴-۵. مواجهه با کنترل و محدودیت اجتماعی و نهادی

علی‌رغم پیامدهای مثبت خال‌کوبی بدن، همچنان به علت نابهنجاربودن یا پذیرفته‌نبودن خال‌کوبی در بین برخی از افراد جامعه و همچنین نهادهای دولتی، شش نفر از زنان و شانزده نفر از مردان جهت اموری همچون دریافت گواهینامه، استخدام در مراکز دولتی، انجام کارهای اداری، ورود به اماکن مذهبی و فعالیت در دانشگاه، به مشکل و محدودیت برخورد کرده‌اند. همچنین برخی از آن‌ها با تذکرهای گشت ارشاد و برخی از عموم افراد جامعه در خیابان مواجه شده‌اند.

حدیث: «من به خاطر تتوهام نتونستم برم گواهینامه بگیرم. وقتی اقدام کردم من رو فرستادن پیش دکتر روانشناس و گفتن تا دکتر تأیید نده نمی‌تونی گواهینامه بگیری. پروسهٔ گواهینامه گرفتن کمی برای افرادی که تتو دارن سخت‌تره».

عماد: «زمانی که می خواستم برای سربازی پذیرش سپاه رو بگیرم، با تتویی که داشتم قبول نکردن یا می خواستم یک مدت در شرکتی کار کنم، گفتن گردنت تتو داره و اینجا مناسب شما نیست».

۶. بحث و نتیجه‌گیری

انجام خال‌کوبی در میان مشارکت‌کنندگان را نمی‌توان صرفاً به‌عنوان یک انتخاب زیباشناختی یا گرایش مدرن فهم کرد، بلکه این کنش در پیوندی تنگاتنگ با تجربه‌های

زیسته، فشارهای اجتماعی و نحوهٔ درک افراد از بدن و هویت خود شکل می‌گیرد. در میان زنان و مردان دوران نوجوانی نقطهٔ اوج آشنایی با خال‌کوبی محسوب می‌شود. برای مردان، آگاهی در نوجوانی اغلب با مشاهدهٔ خال‌کوبی بر بدن همسالان یا گروه‌های دوستی همراه بوده و خال‌کوبی به‌عنوان نشانه‌ای از مردانگی، مدرن‌بودن یا تعلق گروهی در فرایند اکتشاف هویت ظاهر شده است. برای زنان، نوجوانی دوره‌ای است که آشنایی با خال‌کوبی با افزایش حساسیت نسبت به بدن، تصویر بدنی و ارزیابی اجتماعی پیوند می‌خورد و خال‌کوبی به‌عنوان نمادی از خودمختاری، فردیت و تمایز شخصی معنا می‌یابد. مواجهه‌های بسیار زودهنگام در کودکی، به‌ویژه در میان زنان، اغلب از طریق اعضای خانواده مسن‌تر یا بازی‌های کودکانه شکل گرفته که این فرایند را می‌توان نوعی درونی‌سازی فرهنگی دانست که طی آن، خال‌کوبی از یک عمل حاشیه‌ای فاصله گرفته و به عنصری عادی و در دسترس در حافظهٔ فردی تبدیل می‌شود. این یافته با یافته‌های افراسیابی و شریعتی‌نسب (۱۳۹۸)، سیلور و همکاران (۲۰۰۹)، ناده و ناده (۲۰۲۴) و پالسه و والنت (۲۰۲۵) مطابقت دارد.

همچنین، مواجههٔ دیرهنگام در بزرگسالی که بیشتر در میان مردان مشاهده شد، کارکرد متفاوتی دارد؛ در این مرحله، خال‌کوبی بیشتر به‌عنوان نمادی بیرونی و کنجکاوی درک می‌شود تا الگویی برای تقلید؛ زیرا هویت فردی پیش‌تر تثبیت شده است. به‌طورکلی، آشنایی اولیه با خال‌کوبی در هر دو جنس نَه به‌عنوان علت مستقیم خال‌کوبی‌کردن، بلکه به‌مثابهٔ بستری اجتماعی عمل می‌کند که در آن خال‌کوبی به امری قابل‌اندیشیدن، پذیرفتنی و بالقوهٔ قابل‌تحقق در مراحل بعدی زندگی تبدیل می‌شود. این یافته‌ها بر نقش اجتماعی‌شدن اولیه، مسیرهای جنسیتی متفاوت و پیوند خال‌کوبی با فرایندهای هویت‌یابی در طول چرخهٔ زندگی تأکید دارند. وِدِر (۲۰۲۳)، اِسکاتیگنا و همکاران (۲۰۲۲)، افراسیابی و شریعتی‌نسب (۱۳۹۸)، مهرابی و همکاران (۱۳۹۵) و ناده و ناده (۲۰۲۴) نیز به نتیجه‌ای مشابه دست یافتند.

در این پژوهش، تمرکز انجام خال‌کوبی در دورهٔ جوانی بوده است که نمی‌توان آن را صرفاً به سن زیستی افراد تقلیل داد، بلکه باید در بستر فرهنگی و نمادینی فهم کرد که پیش‌تر در جامعه شکل گرفته است. زمینه‌های فرهنگی بیان‌شده، زمانی به کنش عملی تبدیل می‌شوند که با وضعیت زیستی-روانی خاص دورهٔ جوانی تلاقی پیدا می‌کنند؛ دوره‌ای که با احساس استقلال، کاهش محدودیت‌های ادراک‌شده، تمایل به نمایش بدن و آزمون مرزهای هنجاری همراه است. در این معنا، جوانی به‌مثابهٔ میدانی اجتماعی عمل می‌کند که در آن، کنش خال‌کوبی زدن می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای خودابرازی، هنجارشکنی یا حتی نوعی

مقاومت در برابر قواعد و انتظارات مسلّط اجتماعی بروز یابد. این نتیجه با نتایج مک‌کارتی و همکاران (۲۰۲۴) همسو است.

محل سکونت بستر اجتماعی‌ای را بازتاب می‌دهد که افراد در آن با خال‌کوبی مواجه می‌شوند و امکان دسترسی، مشاهده و پذیرش این کنش در آن شکل می‌گیرد. یافته‌های این مطالعه نشان داد که بیشترین تمرکز افراد دارای خال‌کوبی در مناطق مرکزی و بالاشهری است. مشارکت‌کنندگان ساکن این مناطق، مشاهدهٔ خال‌کوبی را رایج‌تر توصیف کرده و به دسترسی بیشتر به استودیوهای زیرزمینی خال‌کوبی و فضای اجتماعی منعطف‌تر و همچنین انتخاب طرح‌های معنامحور اشاره کرده‌اند.

در مقابل، مشارکت‌کنندگان ساکن مناطق کم‌برخوردار یا حاشیه‌ای تجربه متفاوتی از مواجهه با خال‌کوبی گزارش کردند. در این فضاها، خال‌کوبی کم‌تر به‌عنوان یک انتخاب صرفاً زیبایی‌شناختی و بیشتر در پیوند با شبکه‌های اجتماعی نزدیک، روابط غیررسمی و خرده‌فرهنگ‌های محلی شکل می‌گیرد. محدودیت در دسترسی به استودیوهای حرفه‌ای و همچنین هزینه‌های رسمی خدمات، موجب می‌شود خال‌کوبی اغلب از طریق مسیرهای غیررسمی یا افراد آشنا انجام شود. در چنین بستری، خال‌کوبی می‌تواند هم‌زمان کارکردی هویتی و تعلق‌زا داشته باشد و به‌عنوان نشانه‌ای از تجربه زیسته، تعلق به گروه یا بازنمایی مسیرهای فردی در مواجهه با شرایط اجتماعی تفسیر شود.

به‌علاوه، بر اساس داده‌های این مطالعه نقش تأهل در تصمیم به خال‌کوبی در میان مشارکت‌کنندگان بیشتر شخصی و موردی بوده است. تعداد اندکی از مشارکت‌کنندگان به نقش همسر یا فرزندان در انتخاب طرح یا محل خال‌کوبی اشاره کردند؛ برای مثال، برخی خال‌کوبی‌هایی را به یاد همسر و فرزندان انجام داده یا پس از مواجهه با نگرش همسر، تصمیم خود را تعدیل کرده‌اند. بنابراین، وضعیت تأهل عمدتاً به‌عنوان زمینه‌ای اجتماعی-خانوادگی شخصی عمل کرده و تأثیر عمومی یا گسترده‌ای بر شیوع یا نوع خال‌کوبی نداشته است. اما به‌صورت کلی، شیوع خال‌کوبی در بین افراد مجرد در این پژوهش بیشتر بود که با تحقیق مک‌کارتی و همکاران (۲۰۲۴) همسو است.

تحصیلات چهارچوب شناختی، فرهنگی و هنجاری افراد را شکل می‌دهد. بنابراین زمینه‌ای را فراهم می‌کند که خال‌کوبی در آن قابل تفسیر، پذیرش یا رَد می‌شود. در این پژوهش، بیش از نصف مشارکت‌کنندگان دارای تحصیلات آکادمیک بودند که دراین‌بین تعداد زنان در تحصیلات آکادمیک بیشتر است. درنتیجه، با توجه به یافته‌ها، افرادی که

تحصیلاتی بالاتری داشتند بیشتر به انجام خال‌کوبی پرداخته‌اند. تحصیلات عالی اغلب باعث قرارگرفتن در معرض تأثیرات فرهنگی متنوع می‌شود و تفکر انتقادی را تشویق می‌کند که می‌تواند منجر به گشودگی بیشتر به مظاهر فرهنگی غیرسنتی، مانند خال‌کوبی، شود (بورکِنهاگِن و همکاران،[1] ۲۰۱۹). در مقابل، افرادی که تحصیلات پایین‌تری دارند، ممکن است بیشتر به هنجارهای محافظه‌کارانه پایبند باشند و خال‌کوبی را به‌عنوان نمادی از شورش یا عدم انطباق ببینند. این با یافته‌های مهرجردی و همکاران (۱۴۰۲) که مشاهده کردند افرادی با سطوح پایین‌تر تحصیلات در ایران، به دلیل فشارهای فرهنگی و اجتماعی که خال‌کوبی را با انحراف یا عدم انطباق مرتبط می‌دانند، کم‌تر خال‌کوبی را می‌پذیرند، سازگار است.

رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و الگوهای مرجع مانند بازیگران، ورزشکاران و اینفلوئنسرها نقش مهمی در عادی‌سازی و کاشت معنای خال‌کوبی به‌عنوان شکلی از زیبایی بدن، بیان هویت و تمایز فردی ایفا کرده‌اند (ریز، ۲۰۲۱). در رسانه‌ها بدن نقش محوری در روایت‌ها دارد و اغلب به‌عنوان ابزار قدرت، تمایز و کنشگری به تصویر کشیده می‌شود. بازیگران به‌خصوص در فیلم‌های اکشن، علمی-تخیلی و انیمیشن‌های قهرمانانه، معمولاً بدن‌هایی برجسته، مقاوم و نمادین دارند که از طریق آن‌ها توانایی، شجاعت یا استقلال خود را به نمایش می‌گذارند. در میان خوانندگان نیز، آن‌ها اغلب با پوشش و بدن خود سعی دارند تا محتوای موسیقی‌های خود را بهتر به مخاطبینشان منتقل کنند و بدن را مکملی برای متن و موسیقی خود می‌دانند (خسروی، ۲۰۱۷؛ رائو و یاداو، ۲۰۲۴؛ ریز، ۲۰۲۱).

در چنین روایت‌هایی، بدن صرفاً یک امر زیستی نیست، بلکه به حامل معنای فرهنگی و نشانه‌ای از هویت فردی و اجتماعی تبدیل می‌شود. خال‌کوبی در این چهارچوب روایی، به‌عنوان نشانه‌ای از قدرت، تفاوت، مقاومت یا فردیت بازنمایی می‌شود (اِسکاتیگنا و همکاران، ۲۰۲۲؛ رائو و یاداو ۲۰۲۴؛ ریز، ۲۰۲۱ و ناده و ناده، ۲۰۲۴). در پرتو نظریهٔ کنش متقابل نمادین و دیدگاه کولی، مواجههٔ مکرر با بدن‌های خال‌کوبی‌شده در رسانه‌ها (در فضای مجازی، فیلم‌ها و کارتون‌ها) و در میان چهره‌های مرجع، باعث شکل‌گیری معناهای جدید پیرامون خال‌کوبی شده و افراد در فرایند تعامل نمادین با این تصاویر، خال‌کوبی را به‌عنوان بخشی از هویت مطلوب خود بازتعریف کرده‌اند. همچنین بر اساس نظریهٔ خودِ آینه‌سان، ارزیابی مثبت و جذابیت ادراک‌شدهٔ این افراد مرجع در شکل‌گیری نگرش مثبت نسبت به خال‌کوبی نقش داشته است.

1. Borkenhagen

برخی از زنان و مردان خال‌کوبی را عاملی جهت زیبایی بدن تعریف کردند و از آن برای رفع نواقص خود یا تغییر در بدن جهت زیبایی آن، استفاده کرده‌اند که درنتیجه افزایش اعتمادبه‌نفس و احساس رضایت را نیز در پی داشته است. این نتیجه با یافتهٔ امیدی (۱۴۰۰)، صرامی (۱۳۹۵) و افراسیابی و شریعتی‌نسب (۱۳۹۸) سازگاری دارد. این یافته با نظریهٔ خودِ آینه‌سان کولی نیز قابل‌تفسیر است. ازآنجاکه افراد بخشی از ادراک خود را از طریق واکنش و ارزیابی دیگران شکل می‌دهند، خال‌کوبی می‌تواند به افزایش احساس جذابیت، پذیرش اجتماعی و اعتمادبه‌نفس منجر شود. درواقع رضایت از بدن و احساس ارزشمندی فردی، تنها حاصل تغییر ظاهری بدن نیست، بلکه از خلال بازخوردهای اجتماعی مثبت نیز تقویت می‌شود.

یافته‌های پژوهش نشان داد که در کنار نقش رسانه‌ها و الگوهای فرهنگی گسترده، گروه‌های مرجع نزدیک شامل دوستان، اعضای خانواده و همسالان، یکی از تعیین‌کننده‌ترین بسترهای شکل‌گیری انگیزه برای انجام خال‌کوبی بوده‌اند (افراسیابی و شریعتی‌نسب، ۱۳۹۸؛ اوستوجیک و تِیلور؛ ۲۰۲۳). در این چارچوب، مشاهدهٔ مستقیم بدن‌های خال‌کوبی‌شده در روابط صمیمی، نَه‌تنها به عادی‌سازی این کنش کمک کرده، بلکه از طریق ایجاد همزادپنداری و کاهش فاصله ادراکی، امکان پذیرش آن را در سطح فردی تقویت نموده است. در برخی موارد، این تأثیر صرفاً در سطح مشاهده باقی نمانده و از خلال تعاملات روزمره، انتقال تجربه، یا حتی همراهی عملی در فرایند انجام خال‌کوبی، به یک کنش مشترک و رابطه‌محور تبدیل شده است. از این منظر، خال‌کوبی نَه‌صرفاً یک تصمیم فردی، بلکه محصول فرایندهای یادگیری اجتماعی در بستر شبکه‌های نزدیک است که در آن، بدن دیگری به‌مثابهٔ «منبع مشروعیت‌بخش تجربه» عمل می‌کند. همچنین، حضور در فضاهای بدن‌محور مانند باشگاه‌های ورزشی، با افزایش مواجهه با بدن‌های خال‌کوبی‌شده، نقش مهمی در تقویت میل به تقلید، بازنمایی و آزمون این کنش داشته است. بنابراین، گروه‌های مرجع نزدیک را می‌توان یکی از حلقه‌های واسط میان مشاهدهٔ فرهنگی و کنش بدنی دانست که در آن، خال‌کوبی از سطح یک تصویر مشاهده‌شده به سطح یک تجربه زیسته و قابل بازتولید ارتقا می‌یابد.

با توجه به محدودیت دسترسی بخش قابل‌توجهی از افراد به خواسته‌ها و فرصت‌های اقتصادی، آموزشی، تفریحی و فرهنگی، ساختارهای اجتماعی به‌گونه‌ای دگرگون شده‌اند که «تلاش برای تداوم زندگی روزمره» به محور اصلی تجربه زیسته افراد تبدیل شده است. در چنین زمینه‌ای، خال‌کوبی به‌عنوان ابزاری در دسترس و نسبتاً کم‌هزینه، در میان مردان جهت

بازنمایی رنج، تغییر یا مقاومت انجام می‌شود. و در میان زنان علاوه بر این ابعاد، خال‌کوبی به‌مثابهٔ امکانی برای بازپس‌گیری بدن، بیان خواسته‌ها و مقابلهٔ نمادین با محدودیت‌های جنسیتی به کار گرفته می‌شود (امیدی، ۱۴۰۰). افراد از طریق این کنش بدنی نَه‌تنها به تجربه‌ای از تنوع، نوآوری و بازآفرینی در زندگی روزمره دست می‌یابند، بلکه نوعی احساس کنترل، خلاقیت و خودبیانگری را نیز تجربه می‌کنند که در بستر محدودیت‌های اقتصادی و فشارهای فرهنگی کم‌تر قابل‌تحقق است. بر این اساس، خال‌کوبی از یک انتخاب صرفاً زیبایی‌شناختی، به بازتابی از تعامل پیچیده فرد با شرایط اجتماعی، تاریخی و فرهنگی زیست‌جهان او تبدیل می‌شود. این یافته با نتایج پژوهش‌های اِسکاتیگنا و همکاران (۲۰۲۲)، افراسیابی و شریعتی‌نسب (۱۳۹۸)، ریز (۲۰۲۱)، روکس و بلک (۲۰۱۹)، گوپتا و پاندِی (۲۰۲۳)، مورلو و همکاران[1] (۲۰۲۱)، مهرابی و همکاران (۱۳۹۵)، میروکا و همکاران (۲۰۲۵)، نازلی[2] (۲۰۲۲)، وارلا-فرناندز و دیز (۲۰۲۵) و وِدِر (۲۰۲۳) مطابق است.

این نتایج را می‌توان در پرتو دیدگاه میشل فوکو دربارهٔ بدن و روابط قدرت نیز تحلیل کرد. از منظر فوکو، بدن نَه‌صرفاً موضوع انضباط اجتماعی، بلکه عرصه‌ای برای بازآرایی قدرت است. در این راستا با توجه به یافته‌ها، کنشگران در دل ساختارهای محدودکننده، از بدن به‌عنوان فضای مداخله استفاده می‌کنند. در این چهارچوب، خال‌کوبی را می‌توان شکلی از «فناوری خود» دانست که از طریق آن فرد، عاملیت خود را در سطحی قابل‌مشاهده تثبیت می‌کند.

دراین‌بین، نحوهٔ نمایان‌کردن نقوش خال‌کوبی حائز اهمیت است. علی‌رغم ورود خال‌کوبی به فرهنگ ایرانی، همچنان داشتن خال‌کوبی افراد را با محدودیت‌ها و مسائل مختلفی مواجه می‌سازد (آرناکی و همکاران،[3] ۲۰۲۵). در بسیاری از ادارات و نهادهای دولتی، از استخدام افراد دارای خال‌کوبی آشکار و واضح ممانعت می‌شود (لیگال‌کلریتی تیم، ۲۰۲۶) که این امر زنان و مردان کارمند را ملزم به پنهان‌سازی خال‌کوبی کرده است (دین، ۲۰۱۱). این نتیجه با یافتهٔ کبیری و همکاران (۱۴۰۴) و توکر و همکاران (۲۰۲۵) هم‌خوانی دارد.

از طرفی به علت تعلق خال‌کوبی به خلاف‌کاران در گذشته، برخی از خانواده‌ها خال‌کوبی را علی‌رغم تغییر نگرش نسل جدید، نمی‌پذیرند و آن را برای فرزندان خود مناسب نمی‌دانند

1. Morello et al.
2. Nazlı
3. Arnocky et al.

(جورابچی و همکاران،[1] ۲۰۲۶). به این خاطر زنان که بیشتر تحت‌تأثیر فشارهای فرهنگی قرار دارند، طرح‌های کوچک‌تر و مینیمال را ترجیح می‌دهند اما مردان به علت روحیهٔ سرکشی و عدم‌فرمانبرداری از خانواده، همچنین نشان‌دادن مقاومت و قدرت؛ خال‌کوبی‌های بزرگ را بیشتر انتخاب می‌کنند. البته برای زنان ظرافت و زیبایی بیشتر از مردان حائز اهمیت است که یکی دیگر از عوامل دخیل در انتخاب اندازه و محل خال‌کوبی است. مولوی و واگستاف (۲۰۲۱) و بروسارد و هارتون (۲۰۱۸) به نتیجهٔ مشابهی دست یافته‌اند.

این الگو را می‌توان با نظریهٔ نمایش خود گافمن تبیین کرد. مشارکت‌کنندگان با انتخاب آگاهانهٔ محل و اندازهٔ خال‌کوبی، در عمل به مدیریت برداشت دیگران از خود پرداخته‌اند. پنهان‌سازی خال‌کوبی در محیط‌های شغلی یا خانوادگی و در مقابل، نمایش آن در فضاهای دوستانه و غیررسمی، نشان می‌دهد که خال‌کوبی بخشی از راهبردهای ارائه خود در موقعیت‌های اجتماعی مختلف بوده است.

طبق مشاهدات و با توجه به عوامل شناسایی‌شده، سبک زندگی افراد با تغییر چشم‌گیری همراه شده است. استعمال سیگار، دخانیات و مصرف مشروبات الکلی جزوی از سبک زندگی و تفریح مشارکت‌کنندگان این پژوهش بود که از سنین نوجوانی و جوانی شروع شده است. مصرف مشروب معمولاً در مهمانی و جهت ارتقاء حس سرخوشی صورت می‌گیرد. سیگار نیز اغلب پس از نوشیدن مشروبات الکی یا در لحظاتی که افراد احساس تنهایی، غم و طرد را تجربه می‌کنند، استفاده می‌شود. براین‌اساس مصرف سیگار و مشروبات الکلی با انجام خال‌کوبی رابطه دارد که با نتایج مورتنسن و همکاران[2] (۲۰۱۹) و استفنز[3] (۲۰۰۳) مطابقت دارد.

همچنین، در این پژوهش شش نفر از زنان و هفت نفر از مردان دارای پیرسینگ و پانزده نفر از زنان دارای کاشت ناخن بودند. خال‌کوبی اغلب بخشی از الگوی گسترده‌تری از «دست‌کاری بدن» است که شامل پیرسینگ، جراحی‌های زیبایی و سایر شیوه‌های تغییر ظاهری بدن می‌شود. افرادی که تجربهٔ خال‌کوبی دارند، نگرش مثبت‌تری نسبت به تغییرات زیبایی‌شناختی بدن و مداخلات زیبایی نشان می‌دهند و بدن را پروژه‌ای قابل طراحی و بازسازی تلقی می‌کنند که به سرمایه‌ای نمادین تبدیل می‌شود و از طریق آن هویت فردی،

1. Joorabchi et al.
2. Mortensen et al.
3. Stephens

سبک زندگی و تمایز اجتماعی بازنمایی می‌گردد (جورابچی و همکاران، ۲۰۲۶؛ مایرز و همکاران،[1] ۲۰۰۲؛ وِلدِماریام و همکاران،[2] ۲۰۲۶).

درنهایت، یافته‌های پژوهش نشان داد که خال‌کوبی را نمی‌توان صرفاً تغییری ظاهری در بدن دانست، بلکه باید آن را کنشی نمادین در بستر تعاملات اجتماعی تلقی کرد. از منظر کنش متقابل نمادین، افراد از طریق خال‌کوبی به بدن خود معنا می‌بخشند و روایت‌های شخصی، ارزش‌ها و تجربه‌های زیستهٔ خود را بازنمایی می‌کنند. در این فرایند، بدن به بستری برای شکل‌گیری، نمایش و بازتعریف هویت تبدیل می‌شود.

مشارکت نویسندگان

همهٔ نویسندگان به‌طور برابر در نوشتن مقاله نقش داشته‌اند.

منابع مالی

این مقاله به‌صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان کلیهٔ نکات اخلاقی به‌ویژه عدم‌دستکاری و تحریف داده‌ها را در این مقاله رعایت کرده‌اند.

منابع

– اشتری مهرجردی، اباذر؛ عشایری؛ طاها؛ و جهان پرور؛ طاهره (۱۴۰۲). مطالعهٔ دلایل جامعه‌شناختی گرایش به فرهنگ خال‌کوبی: فراترکیب پژوهش‌ها. پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، (۲۴)۱۳، ۷۵-۵۷. DOI: http://10.0.86.43/ijar.2023.355965.459804.

– افراسیابی، حسین و شریعتی نسب، طاهره. (۱۳۹۸). بازنمایی معنا و تجربهٔ خال‌کوبی در میان زنان جوان. جامعه‌پژوهی فرهنگی. (3)10، 25-48. Doi: 10.30465/scs.2019.4936.

– امیدی، ایوب. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل خال‌کوبی در شهرستان ایوان. پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران. ۱۱(۲)، ۲۸۱-۲۵۳. https://doi.org/10.22059/ijar.2022.342510.459749.

– باران، استنلی جی و دیویس، دنیس ک. (۲۰۱۷). نظریه‌های ارتباطات جمعی. (ترجمه: تکتم نماینده

1. Mayers et al.
2. Weldemariam et al.

جورابچی). مشهد: مرندیز.
– بیرو، آلن (۱۳۹۱). فرهنگ علوم اجتماعی. (ترجمه: باقر ساروخانی). تهران: کیهان.
– صرامی، عارفه. (۱۳۹۵). بررسی تتو به‌عنوان هنر در ساختار فرهنگی و اجتماعی معاصر. دوفصلنامهٔ علمی پژوهش هنر. (۱۱)۶، ۱۲۳-۱۳۵. http://ph.aui.ac.ir/article-1-213-fa.html
– کبیری، افشار؛ خضری، فاطمه؛ و جهانگیرزاده، جواد (۱۴۰۴). تحلیل جامعه‌شناختی پدیدهٔ خال‌کوبی در میان نوجوانان و جوانان مهابادی: دلالت‌های معنایی و الزامات سیاستی آن. فصلنامه مطالعات راهبردی فرهنگ.Doi: 10.22083/scsj.2025.540601.1302
– گیدنز، آنتونی و بردسال، کارن (۱۳۸۶)، جامعه‌شناسی (ترجمه: حسن چاوشیان). تهران: نی.
– مهرابی، قاسم؛ رزاقی، محمدابراهیم؛ و یزدانی، فائزه (۱۳۹۵). شناسایی انگیزه و دلایل خال‌کوبی ورزشکاران. مدیریت ارتباطات در رسانه‌های ورزشی، (۴)۳، ۴۴-۳۵. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23455578.1395.3.4.3.3
– یزدخواستی، بهجت؛ ربانی، علی؛ و اخلاصی، ابراهیم (۱۳۸۷). مفهوم بدن در اندیشه فلسفی مرلو پونتی و چالش‌های نظری در قرائت جامعه‌شناسی آن. معرفت. ۱۷(۱۲۶). https://sid.ir/pa-per/491301/fa.
– Arnocky, S., Davis, A. C., & Chaput, G. (2025). Experimental Evidence of the Prejudice and Discrimination That Exists Towards Tattooed People in Some Hiring Processes. Interpersona: An International Journal on Personal Relationships, 19(1), 19-34. https://doi.org/https://doi.org/10.5964/ijpr.13091
– Borkenhagen, A., Mirastschijski, U., Petrowski, K., & Brähler, E. (2019). [Tattoos in Germany: prevalence, demographics, and health orientation]. Bundesgesundheitsblatt Gesundheitsforschung Gesundheitsschutz, 62(9), 1077-1082. https://doi.org/10.1007/s00103-019-02999-7 (Tattoos in der deutschen Bevölkerung – Prävalenzen, Soziodemografie und Gesundheitsorientierung.)
– Broussard, K. A., & Harton, H. C. (2018). Tattoo or taboo? Tattoo stigma and negative attitudes toward tattooed individuals. The Journal of Social Psychology, 158(5), 521-540. https://doi.org/10.1080/00224545.2017.1373622
– Dean, D. H. (2011). Young adult perception of visible tattoos on a white-collar service provider. Young Consumers: Insight and Ideas for Responsible Marketers, 12(3), 254-264. https://doi.org/10.1108/17473611111163304
– Gotz, Koessler, C., & Allouch, R. (2012). Pacific Promotion Tahiti S.A. French Polynesia. https://georgehbalazs.com/wp-content/uploads/2019/11/2012-POLYNESIAN-TATTOOING-EXCERPTS.pdf
– Gupta, A. D., & Pandey, N. (2023). Motivation and Psychological Well-Being of Young Adults with Body Tattoos. International Journal of Indian Psychology, 11(4). https://doi.org/10.25215/1104.132
– Joorabchi, T. N., Najjaran, R., & Kafshdar Tousi, E. (2026). Influence of media

and celebrity identification on tattoo choices, motifs, and body image perceptions among young Iranian women. Visual Studies, 1-29. https://doi.org/10.1080/1472586X.2025.2605466

- Khosravi, S. (2017). Precarious lives: Waiting and hope in Iran. In Precarious Lives. University of Pennsylvania Press. https://doi.org/10.9783/9780812293692
- Kondakala, S., Yoon, S., Daddy-Gaoh, S., Foley, S., Kweon, O., & Kim, S.-J. (2024). Microbiology of tattoo-associated infections since 1820. The Lancet Microbe, 6(4), 1-7. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.lanmic.2024.101005
- Laumann, A. E., & Kluger, N. (2018). History and epidemiology of tattoos and piercings: legislation in the United States and in Europe. Dermatologic Complications with Body Art: Tattoos, Piercings and Permanent Make-Up, 1-19. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-319-77098-7_1
- Legal Clarity Team. (2026). Places Where Tattoos Are Illegal Around the World. Retrieved 6/16/2026 from https://legalclarity.org/places-where-tattoos-are-illegal-or-restricted
- Lombroso, C. (2016). The savage origin of tattooing. Editions Le Mono.
- Mayers, L. B., Judelson, D. A., Moriarty, B. W., & Rundell, K. W. (2002). Prevalence of body art (body piercing and tattooing) in university undergraduates and incidence of medical complications. Mayo Clinic Proceedings, 77(1), 29-34. https://doi.org/https://doi.org/10.1186/s40359-022-00811-x
- McCarty, R. D., Trabert, B., Millar, M. M., Kriebel, D., Grieshober, L., Barnard, M. E., Collin, L. J., Lawson-Michod, K. A., Gibson, B., Gilreath, J. A., Shami, P. J., & Doherty, J. A. (2024). Associations of demographic, health, and risk-taking behaviors with tattooing in a population-based cross-sectional study of ~18,000 US adults. Res Sq. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-4838597/v1
- Mirucka, B., Jabłońska, K., & Bąk, W. (2025). The psychological functions of tattooing in relation to mental body representations and self-esteem in women in emerging adulthood. Psychiatr. Pol, 59(1), 105-122. https://doi.org/https://doi.org/10.12740/PP/188016
- Molloy, K., & Wagstaff, D. (2021). Effects of gender, self-rated attractiveness, and mate value on perceptions tattoos. Personality and Individual Differences, 168, 110382. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110382
- Morello SJ, G., Sanchez, M., Moreno, D., Engelmann, J., & Evangel, A. (2021). Women, tattoos, and religion an exploration into women's inner life. Religions, 12(7), 517. https://doi.org/https://doi.org/10.3390/rel12070517
- Mortensen, K., French, M. T., & Timming, A. R. (2019). Are tattoos associated with negative health-related outcomes and risky behaviors? International journal of dermatology, 58(7), 816-824. https://doi.org/ doi:10.1111/ijd.14372

– Naude, F., & Naude, L. (2024). (Tat) who Am I? Tattoos as an expression of narrative identity. Identity, 24(2), 79-94. https://doi.org/https://doi.org/10.1080/15283488.2024.2310845
– Nazlı, M. Y. (2022). Association of tattooing with personality development and organization from a psychodynamic perspective İSTANBUL BİLGİ UNIVERSITY]. https://openaccess.bilgi.edu.tr/server/api/core/bitstreams/ada0ac76-335a-4ed5-8ee5-c7914dc602e5/content
– Ostojic, S., & Taylor, J. (2023). S/kinship: The relational ontology of tattoos in contemporary Australian discourse and practice. The Australian Journal of Anthropology, 34(2), 94-109. https://doi.org/https://doi.org/10.1111/taja.12478
– Palese, F., & Valent, F. (2025). Worldwide prevalence of tattoos with a focus on younger age groups: a literature review. Annali dell'Istituto Superiore di Sanità, 61(4), 301-314. https://doi.org/https://doi.org/10.4415/ANN_25_04_09
– Poll, H. (2016). Tattoo takeover: Three in ten Americans have tattoos, and most don't stop at just one. The Stagwell Group.
– Rao, A., & Yadav, P. (2024). Tattoo regret. Cosmoderma, 4(112). https://doi.org/10.25259/CSDM_70_2024
– Rees, M. (2021). Tattooing in contemporary society: Identity and authenticity. Routledge.
– Roux, D., & Belk, R. (2019). The Body as (Another) Place: Producing Embodied Heterotopias Through Tattooing. Journal of Consumer Research, 46(3), 483-507. https://doi.org/10.1093/jcr/ucy081
– Scatigna, M., Masotta, V., Cesarini, V., Renzetti, P., Petrucci, C., Lancia, L., & Leuter, C. (2022). Sociocultural overview and predisposing factors of body art in a health promotion perspective: survey on a sample of Italian young adults. Annali di Igiene, Medicina Preventiva e di Comunità, 34(5). https://doi.org/10.7416/ai.2021.2497
– Schaeffer, K., & Dinesh, S. (2023). 32% of Americans have a tattoo, including 22% who have more than one. Pew Research Center. Retrieved 1/2/2026 from https://pewrsr.ch/3QFg5w1
– Shannon-Missal, L. (2016). Tattoo takeover: Three in ten Americans have tattoos, and most don't stop at just one. The Harris Poll, 12, 1-15.
– Silver, E., VanEseltine, M., & Silver, S. J. (2009). Tattoo acquisition: A prospective longitudinal study of adolescents. Deviant Behavior, 30(6), 511-538. https://doi.org/https://doi.org/10.1080/01639620802467771
– Stephens, M. B. (2003). Behavioral risks associated with tattooing. FAMILY MEDICINE-KANSAS CITY-, 35(1), 52-54.
– Thomas, W. I., & Znaniecki, F. (1996). The Polish peasant in Europe and Amer-

ica: A classic work in immigration history. University of Illinois Press.
– Tucker, M., Dale, G., & Wilson, H. K. (2025). Tattooed employees in the modern workplace: navigating judgement and acceptance, and the impact of changing work patterns. Personnel Review, 55(1), 91-106. https://doi.org/10.1108/pr-10-2024-0870
– Varela-Fernández, P., & Diz, C. (2025). La vida social de la piel: etnografía de la modificación corporal en estudios profesionales de tatuaje. Revista Austral de Ciencias Sociales(48), 223-244. https://doi.org/https://doi.org/10.4206/rev.austral.cienc.soc.2025.n48-12
– Weder, F., Burdon, J., & Kearney, C. (2023). Eco-cultural identity building through tattoos: a conversational approach [Original Research]. Frontiers in Communication, Volume 8 - 2023. https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1197843
– Weldemariam, H., Chegeni, R., Pallesen, S., Breivik, G., Loland, S., & Sagoe, D. (2026). The social perception of performance enhancement and body modification: A systematic review and meta-analysis on anabolic steroids, tattoos, and cosmetic surgery. Acta Psychologica, 263, 106240. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2026.106240

References in Persian

– Afrasiyabi, H., & Shariatinasab, T. (2019). The representation of meaning and the experience of tattooing among young women. Cultural Sociology Studies, 10(3), 25–48. https://doi.org/10.30465/scs.2019.4936 (in Persian)
– Ashtari Mehrjerdi A., Ashayeri, T., & Jahanparvar, T. (2023). A sociological study of the tendency toward tattoo culture: A meta-synthesis of research. Iranian Journal of Anthropological Research, 13(24), 57–75. https://doi.org/10.0.86.43/ijar.2023.355965.459804 (in Persian)
– Baran, A. J., & Davis, D. K. (2017). Mass communication theory : foundations, ferment, and future (T. Namayandeh Jourabchi, Trans.). Mashhad, Iran: Marandiz Publications. (in Persian)
– Birou, A. (2012). Dictionary of social sciences (B. Sarukhani, Trans.). Tehran, Iran: Keyhan Publications. (in Persian)
– Giddens, A., & Birdsall, K. (2007). Sociology (H. Chavoshian, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing. (in Persian)
– Kabiri, A., Khazri, F., & Jahangirzadeh, J. (2025). A sociological analysis of the phenomenon of tattooing among adolescents and youth in Mahabad: Its semantic implications and policy requirements. Quarterly Journal of Strategic Cultural Studies. https://doi.org/10.22083/scsj.2025.540601.1302 (in Persian)
– Le Breton, D. (2013). Sociology of the body (N. Fokouhi, Trans.). Tehran: Sales

Publishing. (Original work published in French). (in Persian)
– Mehrabi, G., Rezaqi, M. E., & Yazdani, F. (2016). Identifying the motives and reasons for athletes' tattoos. Communication Management in Sports Media. 3(4), 35–44. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23455578.1395.3.4.3.3 (in Persian)
– Omidi, A. (2021). An examination and analysis of tattooing in Eyvan County. Iranian Journal of Anthropological Research, 11(2), 253–281. https://doi.org/10.22059/ijar.2022.342510.459749 (in Persian)
– Sarami A. An Investigation of "Tattoo" as an Art in the Contemporary Culture and Society. PH 2016; 6 (11) :123-135. http://ph.aui.ac.ir/article-1-213-fa.html (in Persian)
– Yazdkhasti, B., Rabbani, A., & Akhlasi, E. (2008). The concept of the body in Merleau-Ponty's philosophical thought and the theoretical challenges in its sociological reading. Maʿrefat, 17(126). SID. https://sid.ir/paper/491301/fa (in Persian)

Research Article

Drug Addiction Compulsory Treatment Policy in Iran: The Collection-Release Dichotomy) Case Study: Social Services of Article 16 Centers under the Anti-Narcotics Law)

Saman Yousefvand (Corresponding Author)
Assistant Professor, Department of Cultural–Social Governance, Faculty of Governance, University of Tehran, Tehran, Iran/ samanyousefavnd@ut.ac.ir

Morteza Ganji
PhD in Cultural Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran/ mortezaa991@yahoo.com

Reza Ganji
M.A. in Social Science Research, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, iran
rezaganji@alumni.ut.ac.ir

Abstract

Drug addiction in contemporary Iran is one of the most critical social harms. Over the past four decades, the governing system has undertaken numerous measures in the form of legislation, institutional structuring, and budget allocation to control and reduce it. However, the challenges in this field have become increasingly complex and intensified. This study aims to examine and identify the challenges and barriers to the success of Article 16 centers, established under the 2010 Anti-Narcotics Law, in providing compulsory treatment for publicly visible drug users. Employing a qualitative research methodology, the study utilizes thematic analysis and data collection tools including 15 semi-structured interviews and three focus group discussions. In the initial coding stage, 89 primary codes were extracted, which were later grouped into 15 themes. Ultimately, the core category identified was "instability and incompleteness of the treatment cycle," which reflects the underlying dichotomy of "collection and release" in the treatment process of publicly visible drug users. The study concludes that addiction treatment policy in Iran is imbalanced and overly focused on compulsory treatment. This is despite the fact that the processes of collection, screening, treatment, rehabilitation, and aftercare are fraught with various procedural, institutional-structural, and strategic challenges. These findings highlight the unstable and incomplete nature of the treatment cycle in compulsory treatment centers.

Keywords: Social problem, Compulsory treatment, Addiction, Social service provision, Anti-Narcotics Act, Overt drug dependence.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026
Received: 10/10/2025 Accepted: 24/12/2025 Pages 307-342

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

Drug addiction represents one of the most critical and complex social harms confronting contemporary Iranian society. Over the past four decades, the governance system has instituted extensive measures encompassing legislation, including repeated amendments to the Anti-Narcotics Law; institutional structuring through the establishment of the Drug Control Headquarters, the Anti-Narcotics Police, and the State Welfare Organization; and annual financial allocations of approximately 70 trillion rials. Despite these measures, addiction remains uncontrolled. Evidence indicates that the affected population has reached approximately three million individuals, the age of onset has declined to 16 years, the feminization of addiction has increased, consumption patterns have shifted toward stimulant drugs, and drug-related offenses account for nearly 50% of the prison population.

The urban visibility of overt drug users, locally termed "Motahaher," has also increased substantially, rising from approximately 20,000 to more than 150,000 individuals during the past decade. In response, the 2010 amendment to the Anti-Narcotics Law established two policy mechanisms through Articles 15 and 16. Article 15 provides a voluntary pathway through which individuals with addiction can seek treatment independently. Article 16, by contrast, mandates the compulsory referral of overt drug users to designated centers for detention, treatment, and harm reduction. More than thirteen years have passed since the amendment of the law and approximately seven years since Article 16 centers began operating in their current form. Nevertheless, their effectiveness remains contested. Experts identify fundamental challenges, including inadequate treatment programs, incomplete multidisciplinary teams, the absence of codified collection and arrest protocols, and an effectiveness rate of less than 5%. Despite these problems, comprehensive and up-to-date research systematically examining the challenges of compulsory treatment remains limited. This study therefore examines the procedural, institutional-structural, and strategic challenges confronting Article 16 centers under the Anti-Narcotics Law.

2. Methodology

This applied and policy-oriented study employed a qualitative approach and thematic analysis. The research population consisted of policymakers, executive actors, specialists, and university professors working in the field of compulsory addiction treatment in Iran. Purposive and theoretical sampling resulted in 15 semi-structured interviews and three focus group discussion sessions, conducted to achieve conceptual and theoretical saturation.

The participants represented diverse disciplinary fields, including psychiatry, psychology, social work, jurisprudence and law, and sociology, as well as different levels of executive and scientific expertise. Gender diversity was also considered, with 12 male and 3 female participants. Data analysis proceeded through open, axial, and selective coding. In the first stage, 89 primary codes were extracted; these were subsequently organized into 15 themes.

Finally, "instability and incompleteness of the treatment cycle" emerged as the core category. Trustworthiness was established through prolonged engagement with the field, triangulation of data sources and perspectives, member checking, and independent coding by two members of the research team, followed by agreement on the final codes and themes.

3. Findings

The findings demonstrate that the compulsory treatment process for overt drug users in Iran is affected by interconnected challenges at three levels: procedural, institutional–structural, and strategic. Their interaction and mutual reinforcement produce instability and incompleteness throughout the addiction treatment cycle.

Procedural Challenges: Five themes were identified at the procedural level. First, the collection cycle is dysfunctional because arrests are conducted suddenly, collectively, and often in response to particular occasions, without considering the capacity of treatment centers or the actual needs of individuals. Second, screening is disrupted because it is conducted intensively within only a few hours, resulting in misdiagnosis, the harmful mixing of clients, and the intensification of individual problems. Third, detention and treatment processes suffer from shortages of specialized personnel, including physicians, psychologists, and social workers, inadequate welfare facilities, and the reduction of treatment to methadone maintenance therapy. Fourth, judicial oversight is inadequate because of the high volume of cases, insufficient numbers of judges, the unofficial delegation of authority to center managers, and limited supervision of treatment quality. Fifth, clients' specific characteristics are neglected through uniform prescriptions that fail to consider substance type, age, family circumstances, occupational status, or treatment history.

Institutional-Structural Challenges: Five further themes emerged at the institutional–structural level. First, engagement with overt drug users is episodic and unstable; arrests intensify during political or social occasions and often serve to cleanse urban spaces rather than promote treatment and rehabilitation. Second, financial resources are insufficient and unevenly distributed. The lack of proportionality between projected per-capita allocations, therapeutic objectives, and actual costs prevents the provision of standard services. Third, regulations and guidelines are weak because relevant legal documents lack coherence, are not regularly updated, and are often inaccessible to practitioners. Fourth, the absence of an integrated system for data production, monitoring, and evaluation prevents comprehensive information registration and reliable assessment of effectiveness. Fifth, post-discharge care is systematically weak. Clients are released outside the centers without sustainable support, supervision, or reintegration programs, thereby reproducing the recurring cycle of collection and release.

Strategic Challenges: At the strategic level, five themes were identified. First, the concept of "overt addiction" and the procedure for verifying it remain ambiguous. The absence of clear and scientific indicators for identifying "Motahaher" has produced an estimated

25% error rate in arrests. Second, treatment and empowerment have been reduced to primary medical services, reflecting the dominance of a biomedical approach and the neglect of psychological, social, and spiritual dimensions of health. Third, the target community remains unrecognized and voiceless because individuals affected by addiction do not participate in decision-making, policy design, or service planning. Fourth, stigmatization and double social exclusion result from labeling individuals as "Motahaher," thereby encouraging the internalization of a deviant identity, secondary deviance, and diminished self-esteem. Fifth, conflicts of interest and the political economy of addiction treatment have created a profit-oriented chain around the detention of individuals with addiction. This process generates path dependency and reproduces the existing system.

4. Conclusion

The findings indicate that Iran's compulsory treatment policy for overt drug users is imbalanced and excessively focused on coercive intervention. The neglect of prevention, voluntary treatment, and harm reduction has weakened all stages of the process, including collection, screening, treatment, rehabilitation, and post-discharge care. The core category, "instability and incompleteness of the treatment cycle," confirms the existence of a collection-release dichotomy in the treatment of overt drug users.

None of the stages is implemented consistently on the basis of scientific, predetermined indicators and criteria. Consequently, the continuation of treatment and recovery after discharge remains unlikely, while substantial financial expenditures fail to produce the expected outcomes. This study does not reject compulsory treatment entirely. Rather, it argues that such treatment should be applied only in limited and exceptional circumstances, after the necessary conditions for scientific and effective implementation have been established. Policymakers should first strengthen prevention, which has been largely neglected; second, expand voluntary treatment centers and actively encourage individuals affected by addiction to seek treatment; third, institutionalize harm reduction as a central and stable approach; and finally, reform the requirements for compulsory treatment. These reforms should include a precise definition of overt addiction, clear indicators and guidelines for arrest, standardized screening protocols, scientific detention and treatment guidelines, intelligent monitoring and control systems, and comprehensive post-discharge care based on case management. Only after these conditions have been established should Article 16 centers be Iran beyond the a transition would move Iran beyond the current collection-release dichotomy toward a sustainable, humane, and evidence-based addiction treatment system.

Keywords: Social problem, Compulsory treatment, Addiction, Social service provision, Anti-Narcotics Act, Overt drug dependence.

مقالهٔ علمی پژوهشی

سیاست درمان اجباری معتادان متجاهر در ایران: دوگانهٔ جمع‌آوری و رهاسازی (موردکاوی: خدمات اجتماعی مراکز مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر)

سامان یوسف‌وند [۱] مرتضی گنجی [۲] رضا گنجی [۳]

چکیده

مسئلهٔ اعتیاد به مواد مخدر در ایران امروز از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی است که نظام حکمرانی در طی چهار دههٔ اخیر اقداماتی را در قالب قانون‌گذاری، ساختارسازی و تخصیص اعتبارات در راستای کنترل و کاهش آن صورت داده است، اما همچنان چالش‌های این حوزه متراکم‌تر و تشدیدیافته‌تر شده است. این مطالعه با هدف شناسایی و تحلیل چالش‌ها و موانع موفقیت مراکز مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر (۱۳۸۹) در زمینهٔ درمان اجباری معتادان متجاهر انجام شده است. پژوهش حاضر از روش تحقیق کیفی، تکنیک تحلیل مضمون و از ابزار مصاحبهٔ نیمه‌ساختاریافته (۱۵ مصاحبه) و برگزاری سه گروه کانونی استفاده کرده است. در مرحلهٔ اول کدگذاری تعداد ۸۹ کد اولیه و در مرحلهٔ دوم ۱۵ مضمون شناسایی شد و درنهایت مقولهٔ محوری «ناپایداری و عدم تکمیل چرخهٔ درمان» استخراج شده است که مؤید دوگانهٔ «جمع‌آوری و رهاسازی» در فرآیند درمان معتادان متجاهر است. استنباط این مطالعه آن است که سیاست حاکم بر حوزهٔ درمان اعتیاد، به صورتی ناتراز و نامتعادل معطوف به درمان اجباری معتادان متجاهر بوده است؛ در شرایطی که فرایند جمع‌آوری، غربالگری، درمان و بازتوانی و مراقبت پس از خروج در این زمینه با چالش‌های متعدد رویکردی، نهادی-ساختاری و فرآیندی مواجه بوده است که این وضعیت حاکی از ناپایداری و عدم تکمیل چرخهٔ درمان اعتیاد در مراکز درمان اجباری است.

کلیدواژگان: مسئله اجتماعی، درمان اجباری، اعتیاد، خدمات اجتماعی، تجاهر به اعتیاد.

۱. استادیار گروه حکمرانی فرهنگی-اجتماعی دانشکدهٔ حکمرانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول) samanyousefavnd@ut.ac.ir
۲. دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشکدهٔ علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران morteza_ganji@atu.ac.ir
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهشگری علوم اجتماعی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران rezaganji@alumni.ut.ac.ir

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۳۰۷ تا ۳۴۲
دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

۱. مقدمه

اعتیاد ازجمله مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی است که در طول یک قرن اخیر مورد توجه نظام حکمرانی قرار گرفته است و به‌نوعی مهم‌ترین امر اجتماعی مسئله‌مند در تاریخ ایران معاصر تلقی می‌شود؛ به‌نحوی‌که اولین آغازگاه‌های قانون‌گذاری در ایران به مسئلهٔ اعتیاد (قانون تحدید تریاک، ۱۲۸۹ شمسی) اختصاص داده شده است و همچنان نیز این مسئله مورد توجه نظام حکمرانی است.

مواجههٔ سیاستی با این مسئله با فرازوفرودهای بسیار روبه‌رو بوده است تا حدی که برای مقابله با این پدیده دولت‌های مختلف رویکردهای متفاوتی از پذیرش، ممنوعیت، تبعید و اجبار به درمان را اتخاذ نموده‌اند. علاوه‌براین، نظام حکمرانی در طی چهار دههٔ اخیر اقداماتی را در قالب قانون‌گذاری (تصویب قانون مبارزه با مواد مخدر در ۱۳۶۷ با سه بار اصلاح در سال‌های ۱۳۷۶، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۶)، ساختارسازی (ستاد مبارزه با مواد مخدر، سازمان امور اجتماعی، پلیس مبارزه با مواد مخدر) و تخصیص اعتبارات سالانه (در حدود هفتاد همت[1]) در راستای کنترل و کاهش اعتیاد به مواد مخدر صورت داده است، اما تاکنون مسئلهٔ اعتیاد نَه‌تنها کنترل نشده است، بلکه شواهد گواه بر «افزایش تعداد افراد درگیر اعتیاد به مواد مخدر در حدود سه میلیون نفر معتاد (ستاد مبارزه با مواد مخدر، ۱۳۹۵)، کاهش سن شیوع اعتیاد (به ۱۶ سال)، زنانه‌شدن آسیب اعتیاد، تغییر الگوی مصرف مواد مخدر (به مواد محرک) و افزایش جرائم ناشی از مصرف و قاچاق مواد مخدر (حدود ۵۰٪ از زندانیان) بوده است (ستاد مبارزه با مواد مخدر، ۱۳۹۸)».

آنچه امروزه در فضای عمومی از مسئلهٔ اعتیاد به مواد مخدر بیش‌تر رؤیت‌پذیر شده است، مسئلهٔ زیست معتادان متجاهر در حیات شهری است که جلوه‌هایی از وجوه تشدیدیافتهٔ آثار تداوم اعتیاد به مواد مخدر را نشان می‌دهد. به‌طوری‌که در طی یک دههٔ اخیر از ۲۰ هزار معتاد متجاهر، اکنون به جمعیتی بالغ بر ۱۵۰ هزار نفر افزایش یافته است. در چنین بستری، سیاست‌گذار به‌منظور مواجههٔ اثربخش با مسئلهٔ اعتیاد به مواد مخدر با استناد به مواد ۱۵ و ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر (۱۳۸۹) دو سازوکار برای درمان معتادان طراحی کرده است. سازوکار اول که ذیل مادهٔ ۱۵ قانون به آن پرداخته شده است، روندی داوطلبانه را برای مراجعهٔ افراد دارای اعتیاد پیش‌بینی کرده و در مادهٔ ۱۶ سازوکار مربوط به افراد دارای تجاهر به اعتیاد تشریح گردیده است.

1. https://news.dchq.ir/3/?p=125265

طبق ماده ۱۵، افراد دارای تجاهر به اعتیاد با حکم مقام قضائی و به صورتی اجباری به مراکز موضوع این ماده ارجاع داده می‌شوند. طبق مفاد مادهٔ ۱۶ افراد دارای تجاهر به اعتیاد با دستور مقام قضائی برای مدت یک تا سه ماه در مراکز دولتی و مجاز درمان و کاهش آسیب نگهداری می‌شوند. این مدت با درخواست مراکز مذکور و تأیید مقام قضائی، برای یک دورهٔ سه‌ماهه قابل‌تمدید است. آیین‌نامهٔ اجرایی این ماده نیز در سال ۱۳۹۶ به تصویب ستاد مبارزه با مواد مخدر رسیده است؛ بر اساس این آیین‌نامه، مراکزی تحت عنوان مراکز نگهداری، درمان و کاهش آسیب معتادان (معروف به مراکز مادهٔ ۱۶) در سراسر کشور راه‌اندازی گردیده است.

اینک و با گذشت بیش از سیزده سال از اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر، فرایند و عملکرد مراکز مادهٔ ۱۶ قانون محل بحث و گفتگوهای زیادی واقع شده است. به صورتی که اکثر متخصصان امر، این مراکز را درگیر با چالش‌هایی نسبتاً اساسی مانند عدم تناسب برنامه‌های درمانی ارائه‌شده با نیاز واقعی افراد، کامل‌نبودن تیم درمان، عدم رعایت پروتکل‌ها و دستورالعمل‌ها، فقدان پروتکل مدون برای جمع‌آوری (دستگیری) افراد معتاد و غیره و فاقد اثربخشی کافی دانسته (محرز و همکاران، ۱۳۹۶؛ رفیعی و همکاران، ۱۳۹۶؛ مغنی‌باشی و همکاران، ۱۳۹۶)، به‌نحوی‌که میزان اثربخشی آن‌ها را کم‌تر از ۵٪ برآورد کرده‌اند (یوسف‌وند، ۱۴۰۳) و بر تغییر رویه‌ها و فرایندهای موجود تأکید دارند. بر این اساس، مقالهٔ حاضر تلاش دارد ضمن بررسی فرآیند درمان اجباری اعتیاد در کشور، به شناسایی زمینه‌ها و موانع موفقیت مراکز مادهٔ ۱۶ موسوم به مراکز درمان اجباری اعتیاد به مواد مخدر بپردازد.

۲. زمینهٔ نظری

اعتیاد پدیده‌ای پیچیده، چندبُعدی و پویاست که متناسب با شرایط اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جوامع مختلف، در گونه‌ها و مصادیق متفاوتی بروز و ظهور می‌یابد. بااین‌حال، پژوهش‌های علمی اعتیاد را تحت عنوان پدیده‌ای زیستی، روانی و اجتماعی تعریف می‌کنند؛ بر همین اساس رویکردهای نظری مختلفی در حوزه‌های پزشکی، حقوق، جامعه‌شناسی، روانشناسی و غیره دربارهٔ آن مطرح شده است. این پژوهش با هدف به‌دست‌دادن زمینه‌ای مفهومی دربارهٔ رویکردهای مواجهه با اعتیاد و حساس‌سازی کنشگران درگیر در این فرایند، به‌صورت اجمالی به برخی از رویکردهای نظری در رشته‌های مختلف که به حوزهٔ درمان اعتیاد مربوط هستند اشاره خواهد کرد. مرور این رویکردهای نظری می‌تواند به فهم مناسب‌تر چارچوب‌های اندیشه‌ای که مبتنی بر آن‌ها فرایند درمان اجباری اعتیاد معنی‌دار

و توجیه می‌شود، کمک نماید. در این زمینه، پژوهش‌های حوزهٔ مطالعات سلامت روان به بحث چالش‌های مربوط به حقوق و آزادی‌های فردی بیماران روانی در فرایند بستری و درمان اجباری اشاره‌کرده‌اند؛ بحث‌های حقوقی به تأثیر مجازات سخت بر بازدارندگی در حوزهٔ مواد مخدر و اعتیاد اشاره داشته‌اند؛ مطالعات جامعه‌شناسی نیز به تحلیل‌های مربوط به مقولهٔ یادگیری و کنترل اجتماعی، اَنگ‌زنی و غیره اختصاص‌یافته‌اند.

- **نظریهٔ برچسب‌زنی:** محققان نظریهٔ برچسب‌زنی مستقیماً در مورد وابستگی فیزیکی یا مصرف مواد مخدر نظریه‌پردازی نکرده‌اند، آن‌ها تشدید بیش‌تر در مصرف مواد مخدر را از طریق برچسب‌گذاری، اَنگ، نقش‌پذیری و تغییر هویت بررسی می‌کردند. آن‌ها بیش‌تر نگران واکنش اجتماعی (یعنی مردم، مقامات، سازمان‌ها و غیره) به مصرف مواد مخدر بودند که از نظر آن‌ها حیاتی‌ترین عامل در تأثیرگذاری بر درگیری فرد با مواد مخدر یا هر نوع انحراف دیگری بود. این رویکرد معتقد است که واکنش‌های اجتماعی منفی (برچسب یا اَنگ) به مصرف فردی مواد، استفادهٔ بیش‌تر و نَه کم‌تر از مواد مخدر را تسهیل می‌کند، زیرا افراد احتمالاً برچسب‌های منفی اعمال‌شده بر آن‌ها را درونی می‌کنند و در فعالیت‌های انحرافی ادامه می‌دهند. به‌عبارت‌دیگر، زمانی که به افراد برچسب زده می‌شود و فرض می‌شود که دارای ویژگی‌های منفی همراه با اَنگ مصرف‌کنندهٔ مواد هستند، درگیری انحرافی آن‌ها گسترش می‌یابد، زیرا دیدگاه تحقیرآمیز جامعه را نسبت به خود می‌پذیرند. به‌عبارت‌دیگر، درونی‌سازی برچسب‌های منفی منجر به اتخاذ نقش‌های انحرافی (یعنی وظایف، رفتارها) و هویت‌ها (تعریف از خود) می‌شود (Davies, ۲۰۰۲).

نظریه‌پردازان این رویکرد، کج‌روی را به‌منزلهٔ فرایند کنش متقابل میان کج‌روها و غیرکج‌روها تفسیر می‌کنند (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۹۳: ۱۳۹-۱۴۶). توجه عمدهٔ نظریهٔ برچسب‌زنی، مصروف چگونگی واردآمدن برچسب کج‌رو بر فرد، تحلیل این فرآیند و نقش این برچسب در ایجاد هویتی کج‌روانه در فرد برچسب خورده است. کانون توجه این دیدگاه‌ها، معطوف به ماهیت کنش متقابلی است که میان «مجرم»، «بزه‌دیده» و «مقامات دستگاه جزایی» به وقوع می‌پیوندد. درواقع عنوان جرم را افرادی برای یک رفتار تعریف می‌کنند که قدرت واردکردن چنین برچسبی را دارند (علیوردی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۱).

بر اساس این رویکرد، بخشی از تمایل افراد برای تکرار یا ترک اعتیاد متأثر از برچسبی است که جامعه برای آن‌ها تعریف می‌کند. اَنگ ناشی از کج‌روی می‌تواند به شکل‌گیری هویت کج‌رو در افراد و بروز کج‌روی ثانویه منجر شود. در این حالت، فرد هویت کج‌رو را پذیرفته و مبتنی بر انتظار غیررسمی که از او وجود دارد سعی می‌کند که در چارچوب همان هویت به ایفای نقش

بپردازد. به زبان ساده‌تر، وقتی فرد می‌بیند که ننگ متجاهربودن همیشه با او همراه بوده و اجازهٔ زندگی عادی به او نمی‌دهد، ناگزیر بهترین راهبرد را زیستن در همان اتمسفر اعتیاد و هم‌زیستی باهمنوعانی که در این وضعیت به سر می‌برند می‌یابد. برچسب‌زدن باعث می‌شود که در فرایند دستگیری و اجبار به ترک، شرایطی ایجاد شود که فرد معتاد توسط دیگران به‌عنوان فردی شناخته شود که فاقد اراده است و این امر منجر به نهادینه‌سازی نقش معتاد و درنتیجه ناتوانی در ترک اعتیاد شود.

- **نظریهٔ سیستمی:** ین نظریه این اعتقاد است که تمامی ابعاد و عناصر یک پدیده باید به‌صورت یک مجموعه که اجزای آن باهم در تعامل و ارتباط‌اند نگریسته شود. بر اساس این نظریه، اعتیاد به‌عنوان یک پدیدهٔ اجتماعی، عوامل و زمینه‌های آن همچون فرد، خانواده، جامعه و... در قالب یک مجموعه با یکدیگر در ارتباط و تعامل هستند. بنابراین هرگونه اقدام مداخله‌ای جهت ترک آن مستلزم توجه به این ابعاد و ارتباط آن‌ها باهم است و تأکید بر هر یک از این عناصر به‌صورت مجزا و مستقل نتیجه‌بخش نیست. بر اساس چنین رویکردی، ترک اجباری اعتیاد به‌عنوان فرایندی که در عمل فرد را به‌عنوان یک عامل مستقل و جدا از زمینه‌های خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی در نظر می‌گیرد و سهمی برای عوامل دیگر در گرایش به اعتیاد و ترک آن قائل نیست، نمی‌تواند پیامدهای مثبتی به دنبال داشته باشد (بختیاری، ۱۳۹۹).

علاوه‌براین، رویکردهای موجود در زمینهٔ حقوق بشر و اخلاق پزشکی، مناقشه‌هایی را در زمینهٔ بستری و درمان اجباری بیماران دارای اختلال روان مطرح کرده‌اند و با توجه به این‌که اعتیاد به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی، زیستی و روانی تعریف می‌شود، می‌توان این چالش‌ها را به فرایند درمان اجباری اعتیاد نیز تعمیم داد. در این زمینه، استدلال می‌شود که تنها در شرایط خاص و ضمن احراز شاخص‌های شفاف و دقیق به صورتی کوتاه‌مدت می‌توان به بستری اجباری پرداخت. ضمن آن‌که بایستی فرایند نگهداری و درمان به‌درستی طی شده و از کیفیت لازم نیز برخوردار باشد. سازمان جهانی بهداشت (۲۰۰۳) با تأکید بر این مطلب که بستری اجباری، محرومیت از آزادی، آسیب فردی و انگ سیاسی، قضائی و اجتماعی به شمار می‌رود، به‌ضرورت تأیید اندیکاسیون بستری اجباری فرد توسط مرجع بی‌طرف اشاره نموده است. این مرجع که از سوی دستگاه قضائی گماشته شده، باید دیدگاه‌های بیمار، خانواده و نماینده قانونی وی را در نظر بگیرد (نصر اصفهانی، ۱۳۸۷).

- **نظریهٔ بازدارندگی:** برخی از دست‌اندرکاران حوزهٔ درمان اعتیاد در ایران، مستقیم و غیرمستقیم اذعان می‌کنند که هرچه شرایط مواجهه با افراد دارای تجاهر به اعتیاد سخت‌تر و برای آن‌ها

ناخوشایندتر باشد، احتمالاً تأثیر بیش‌تری بر بازگشتشان به زندگی عادی دارد؛ این برداشت تلویحی به نوعی تبدیل به زیربنای رویکرد مواجهه سخت با معتادان متجاهر شده است. حال آن‌که برخی از نظریات حقوقی مانند نظریه بازدارندگی، چنین رویکردی را مورد نقد قرار داده و اثربخشی آن را زیر سؤال برده‌اند. بازدارندگی یکی از نظریات حقوق کیفری و جرم‌شناسی است که در چارچوب کارکرد فایده‌مند کیفر تکوین یافته است (میرزایی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۷۵).

بازدارندگی در لغت برگرفته از مصدر بازداشتن و به معنای منع‌کردن و جلوگیری‌کردن است. بررسی‌ها نشان داده است که تشدید مجازات نقش فوق‌العاده‌ای در پیشگیری از جرائم نداشته و شناخت علل ارتکاب جرائم و اتخاذ رویکردهای پیشگیرانه و اصلاحی ضروری‌تر و مؤثرتر از واکنش‌های کیفری محض است. همچنین برخی پژوهش‌گران که به بررسی شدت مجازات پرداخته‌اند، رابطهٔ معناداری میان مفهوم شدت مجازات و ارتکاب یا عدم ارتکاب جرم کشف نکرده‌اند؛ این به این معناست که شدت مجازات تأثیر بازدارندهٔ ویژه‌ای در عدم ارتکاب جرم نمی‌تواند داشته باشد (غلامی، ۱۳۸۷: ۹۸). بر این اساس، نمی‌توان فرایند درمان اجباری اعتیاد در ایران را دارای جنبهٔ بازدارنده تلقی کرد؛ چراکه طبق نظریهٔ بازدارندگی، شدت مجازات تأثیری بر ارتکاب جرم در افرادی که درگیر اعتیاد نیستند نداشته است، چه برسد به افراد معتادی که به دلیل تبعات ناشی از مصرف مواد با انواعی از آثار و تبعات جسمی و روانی هم دست‌به‌گریبان هستند.

رویکردهای نظری مورداشاره و برخی از دیگر نظریه‌های علمی مربوطه، سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران حوزهٔ درمان اجباری اعتیاد را نسبت به برخی از پیامدهای ناخواسته این اقدام حساس نموده و به آن‌ها در این مورد هشدار می‌دهد. ازجمله این‌که بستری و درمان اجباری در حوزهٔ اعتیاد بایستی به صورتی محتاطانه و با رعایت تمامی شرایط لازم صورت گیرد؛ چراکه این امر ممکن است منجر به منفک‌شدن این افراد از اعضای خانواده و تعاملات اجتماعی موجود شده و زمینه را برای دشوارترشدن شرایط بهبود و درمان آنان ایجاد کند؛ همچنین این احتمال وجود دارد که از طریق الصاق برچسب متجاهر و غیره منجر به تضعیف عزت‌نفس و خودباوری جامعه هدف شده و زمینهٔ شکل‌گیری هویت کج‌رو و طرد مضاعف ایشان را فراهم نماید.

از سوی دیگر، درمان اجباری به‌شدت در معرض حرکت به سمت تلقی‌شدن به‌عنوان اقدامی در جهت نقض حقوق انسانی افراد قرار دارد. بستری و درمان اجباری همچنین در حوزهٔ اخلاق پزشکی نیز موقعیتی چالش‌برانگیز داشته و در مواردی در تعارض با حقوق بیماران قرار دارد. در این چارچوب مراکز مادهٔ ۱۶ در ایران در حدود ده سال است که برنامه‌ها و فعالیت‌های

اجرایی خود را ناظر بر فرایند درمان اجباری اعتیاد تعریف کرده است و در قالب آیین‌نامه و دستورالعمل‌های ستاد مبارزه با مواد مخدر در پی ارائهٔ خدمات اجتماعی به افراد درگیر به مسئلهٔ اعتیاد است. بااین‌وجود، ارزیابی‌ها حاکی از عدم موفقیت این رویه در درمان و بازتوانی معتادان متجاهر است؛ ازاین‌رو این پژوهش تلاش دارد زمینه‌ها و موانع موفقیت مراکز مادهٔ ۱۶ را بررسی و شناسایی نماید.

۳. پیشینهٔ تجربی

حوزهٔ اعتیادپژوهی در ایران و جهان دارای قدمتی نسبتاً طولانی و آثار تولیدی قابل‌توجهی است. عمدهٔ این پژوهش‌ها و مطالعات را می‌توان در چند حوزه شامل بررسی پیامدهای اجتماعی-اقتصادی اعتیاد، وضعیت‌سنجی و بررسی شیوع و بروز اعتیاد، مطالعهٔ زمینه‌های شکل‌گیری و علل اعتیاد و غیره دسته‌بندی کرد. در این میان، بخشی از پژوهش‌های دانشگاهی یا طرح‌های پژوهشی سازمانی به مطالعه و بررسی وضعیت حوزهٔ درمان اجباری اعتیاد پرداخته‌اند. در ادامه برخی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها به‌صورت اجمالی معرفی و تشریح می‌گردد.

محرز و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به ارزیابی میزان اثربخشی خدمات درمانی مراکز مادهٔ ۱۶ در سطح کشور پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که اکثریت غالب افراد درگیر در فرآیند پژوهش (۸۷٪) در مصاحبه‌های عمیق اظهار کرده‌اند که برنامهٔ مذکور اثربخشی ماندگاری نداشته و به شکل دور تسلسل بوده است و تاکنون شواهدی مبنی بر توانمندسازی و ارتقا سطح زندگی این افراد در دست نیست؛ درحالی‌که هدف اصلی طرح ساماندهی و بازگشت افراد به خانواده تعیین شده است. در پاسخ به سؤال «اگر شما اختیار تام داشته باشید چه تصمیمی در خصوص مراکز مادهٔ ۱۶ اتخاذ خواهید کرد؟» ۳۵٪ مراکز را تعطیل می‌کردند، ٤٥٪ تغییرات اصلی در روند اجرایی آن ایجاد می‌کردند، ۱۳٪ نگه‌داشتن وضع موجود با تقویت جدی خدمات پس از خروج داشتند و تنها ۷٪ شرایط موجود را عیناً حفظ می‌کردند.

پژوهش رفیعی و همکاران (۱۳۹٦)، مهم‌ترین ویژگی‌های جمعیت‌شناختی افراد دچار اعتیاد منتقل‌شده به مراکز ترک اعتیاد استان تهران با گروه افراد دچار اعتیاد مقیم پاتوق را با استفاده از روش مقایسه‌ای مورد تحلیل قرار داده‌اند. علاوه‌برآن، شاخص‌های اثربخشی درمان (شامل قطع مصرف، پذیرش در خانواده، امکان یافتن شغل و...) نیز در هر دو گروه مقایسه

شده و مشخص شده است که ۱) دستگیری و نگهداری افراد دچار تجاهر به اعتیاد در مراکز مادهٔ ۱۶ اثربخشی نداشته است؛ و ۲) غالباً گروهی از افراد دستگیر شده‌اند که الگوی مصرف سبک‌تر یا تجربهٔ تجاهر کوتاه‌تری داشته‌اند. این مطالعه درنهایت نتیجه گرفته است که مراکز اقامتی در بازتوانی افراد دارای اختلال مصرف مواد مؤثر نبوده و صرفاً توانسته است این افراد را برای مدت سه ماه از انظار جامعه دور کند.

رحیمی موقر و همکاران (۱۳۹۰الف، ۱۳۹۰ب) در پژوهشی به ارزیابی فرایند و نتایج درمان اجباری معتادان دستگیرشده در طرح ضربتی اجراشده در سال ۱۳۸۶ (موسوم به طرح نجات) با متادون نگه‌دارنده در مرکز اقامتی شفق تهران پرداخته است. طبق یافته‌ها، اگرچه اکثر معتادان، دستگیری و درمان اجباری را برای خود مفید دانسته‌اند؛ اما خدمات ارائه‌شده با ضعف‌هایی مانند شدت کنترل و فشار نیروهای انتظامی مراقب در ماه‌های اول همراه بوده است.

مغنی‌باشی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به بررسی اثربخشی مداخلات درمان اجباری معتادان از طریق مرور سیستماتیک منابع علمی موجود پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان داده است که بیماران تحت درمان اجباری شرایط نامناسب‌تری داشته‌اند؛ یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که درمان داوطلبانه نسبت به درمان اجباری خروجی بهتری داشته است. این پژوهش اشاره کرده است که با توجه به تأکید شواهد بر عدم اثربخشی درمان اجباری، سیاست‌گذاران باید به دنبال پیاده‌سازی برنامه‌های درمانی داوطلبانه، مبتنی بر شواهد به‌منظور کاهش آسیب‌های مصرف مواد باشند.

مطالعهٔ میرکاظمی و همکاران (۱۳۹۷) به دنبال بررسی چالش‌های مراکز موضوع مادهٔ ۱۶ طی دوران سرپرستی این مراکز توسط قوه قضائیه (تا سال ۱۳۹۶) و پیش از تحویل به بهزیستی بوده است. طبق نتایج این بررسی، دیدگاه مسئولان و مدیران مراکز دربارهٔ اثربخشی آن‌ها متفاوت بوده است. برخی این مراکز را در کاهش جرائم خرد مؤثر دانسته‌اند و برخی بیان کرده‌اند که به‌منظور اثربخشی باید تغییرات زیادی در این مراکز ایجاد شود یا اثربخشی آن‌ها را منوط به همکاری با سایر دستگاه‌ها دانسته‌اند. بخش دیگری از پاسخگویان، اندازه‌گیری میزان اثر این مراکز را به علت وجود تأثیرات بیرونی ناممکن تلقی کرده‌اند. بیش‌تر افراد حاضر در این پژوهش، مراکز مادهٔ ۱۶ را صرفاً یک برنامهٔ کاهش آسیب می‌دانستند که تنها منجر به کاهش هزینه‌های جامعه شده و به علت تمرکز بر روش درمانی یکسان برای همه، تأثیری در درمان معتادان ندارد.

بختیاری (۱۳۹۹) به بررسی پیامدهای درمان اجباری اعتیاد در ایران پرداخته است؛ این مطالعه با هدف بررسی پیامدهای درمان اجباری اعتیاد (به‌مثابهٔ یکی از شیوه‌های درمان بیماران) انجام گرفته است. درمجموع پژوهش‌گر با ۲۲ نفر مصاحبه انجام داده است که از این تعداد ۱۰ نفر درگیر در امر درمان اجباری و ۱۲ نفر بیمارانی بوده‌اند که این شیوه از درمان را تجربه کرده‌اند. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که درمان اجباری با پیامدهایی ازجمله «ضعف خودمدیریتی»، «انفعال و بی‌ارادگی»، «محرومیت و خلأ وجودی»، «درمان مقطعی و سطحی»، «نادیده‌گرفتن اصول اخلاقی و حرفه‌ای» و «تثبیت موقعیت ورشکسته» همراه بوده است.

همچنین کنسرسیوم بین‌المللی سیاست مواد مخدر (۲۰۱۴) در بیانیه‌ای[1] با عنوان «بازتوانی اجباری در آمریکای لاتین: عملی غیراخلاقی، غیرانسانی و غیرمفید» اشاره کرده است که در فرایند توان‌بخشی اجباری، علاوه بر چالش‌های مختلفی که با آن مواجه است، توجه به سه مشکل اضافی نیز مهم است. اولین و شاید مهم‌ترین مشکل توان‌بخشی اجباری این است که مجازات و درمان را باهم ترکیب می‌کند. دومین مشکل توان‌بخشی اجباری این است که منابع را از جایگزین‌های درمان وابستگی به مواد مخدر مبتنی بر شواهد و همچنین خدمات کاهش آسیب منحرف می‌کند. سومین مشکل این است که اَنگ و تبعیض را علیه افرادی که مواد مصرف می‌کنند تداوم می‌بخشد و سیستم‌هایی مانند سهمیه پلیس را ایجاد می‌کند که اقداماتی مانند سهمیه پلیس برای پُرکردن مراکز اجباری را تشویق می‌کند.

ورب[2] و همکاران (۲۰۱۶) یکی از معدود پژوهش‌های نظام‌مند در زمینهٔ درمان اجباری اعتیاد را انجام داده‌اند؛ عنوان این پژوهش «اثربخشی درمان اجباری اعتیاد: یک مرور نظام‌مند» است. محققان اشاره کرده‌اند که علی‌رغم اجرای گستردهٔ روش‌های درمانی اجباری برای وابستگی به مواد مخدر، هیچ ارزیابی سیستماتیکی از شواهد علمی در مورد اثربخشی درمان اجباری مواد مخدر وجود ندارد؛ همچنین ادبیات علمی محدودی برای ارزیابی درمان اجباری اعتیاد وجود دارد. شواهد، به‌طورکلی، نتایج بهبودیافتگی مربوط به رویکردهای درمان اجباری را نشان نمی‌دهند، حتی برخی از مطالعات حاکی از مضرات بالقوه است.

کوماراسینگا[3] (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «درمان و توان‌بخشی اجباری اعتیاد؛ حقوق

1. https://www.hr-dp.org/files/2016/08/24/idpc-advocacy-note_compulsory-rehabilitation-latinamerica_english.pdf
2. werb
3. Kumarasingha

بشر در سریلانکا» بیان کرده است که درمان و توان‌بخشی اجباری مواد مخدر به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای به‌عنوان مکانیسم‌های نقض حقوق اولیه انسانی قربانیان در سریلانکا شناخته شده است. این پژوهش بیان کرده است که حقوق فردی معتادان به مواد مخدر در جریان بازپروری توسط نهادهای تحت حمایت دولت در کشور سریلانکا به‌شدت نقض می‌شود. بنابراین، پاسخ‌هایی متمرکز بر کاهش آسیب و برنامه‌های درمان مواد مخدر مبتنی بر جامعه باید توسط دولت یا یک مرجع تنظیم‌شده با رویکرد حقوق بشر تأمین و نظارت شود.

پریلوسکایا[1] (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «درمان اجباری مواد مخدر در قزاقستان» که در کتاب «مددکاری اجتماعی و سلامت در زندان‌ها» به چاپ رسیده است، درمان اجباری در قزاقستان را به‌عنوان نمونه‌ای از میراث اتحاد جماهیر شوروی از رویکردهای درمان محدودکننده برای افراد مبتلا به اعتیاد توصیف کرده است. این پژوهش طیف گسترده‌ای از مشکلات در ارائهٔ خدمات را نشان داده است. در این پژوهش استدلال شده است که حتی شرایط غیرارادی باید با آموزش روانی، مشاورهٔ انگیزشی، درمان‌های اجتماع‌محور[2] مراقبت حمایتی خانواده همراه باشد. نرخ بالای پذیرش مجدد نشان‌دهندهٔ ناموفق‌بودن درمان اجباری در قزاقستان و نیاز به تجدیدنظر اساسی در اصول اجباری دانسته شده است.

مقالهٔ حاضر مروری اجمالی بر مطالعات پیشین در زمینهٔ درمان اجباری اعتیاد در ایران و جهان انجام داده و یافته‌های آن‌ها را به‌عنوان مفاهیم حساس مطالعه موردنظر قرار داده است. مرور این مطالعات نشان می‌دهد که پژوهش‌ها در زمینهٔ وضعیت، فرایند و برآیند درمان اجباری اعتیاد و عملکرد مراکز مادهٔ ۱۶ در کشور بسیار کم‌تعداد بوده و در بازه‌های زمانی مختلف و معطوف به مقاطعی متفاوت از وضعیت درمان اجباری اعتیاد در کشور انجام شده‌اند. این وضعیت به معنی آن است که آخرین شرایط درمان اجباری و وضعیت مراکز مادهٔ ۱۶ در مطالعهٔ اختصاصی و جدیدی مورد بررسی و ارزیابی واقع نشده است. بااین‌وجود، غالب پژوهش‌های صورت‌گرفته، رویکرد موجود در زمینهٔ درمان اجباری اعتیاد در ایران را نامناسب و اثربخشی مراکز مذکور را نیز ناچیز و غیرقابل‌قبول ارزیابی نموده‌اند. بر همین اساس، مقالهٔ حاضر با هدف کمک به افزایش اثربخشی مراکز مذکور و بهبود زیست‌بوم خدمات اجتماعی مواجهه با اعتیاد در ایران، به بررسی و شناسایی زمینه‌ها و موانع موفقیت مراکز مادهٔ ۱۶ موسوم به مراکز درمان اجباری اعتیاد به مواد مخدر پرداخته است.

1. Prilutskaya
2. Community based treatment (CBT)

٤. روش‌شناسی

این تحقیق از نوع مطالعات کاربردی و سیاست‌پژوهانه و در پی شناسایی زمینه‌های عدم موفقیت درمان اجباری اعتیاد در ایران است. برای تحلیل اطلاعات جمع‌آوری‌شده از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. روش نمونه‌گیری در این پژوهش ناظر بر انتخاب متخصصین و خبرگان حوزهٔ اعتیادپژوهی است که با ۱۵ نفر مصاحبهٔ نیمه‌ساختاریافته به عمل آمده و سه جلسه گروه کانونی نیز برای تأمین اشباع مفهومی و نظری تشکیل شده است. مشارکت‌کنندگان در این پژوهش ترکیبی از کارشناسان خبره باتجربه در زمینهٔ سیاست‌گذاری، فعالیت‌های اجرایی، پژوهش‌های علمی و پژوهشگران و اساتید متخصص در حوزهٔ اعتیاد هستند. در انتخاب افراد تلاش شده است که سطوح متفاوت اجرایی، علمی، رشته‌ای و دانشگاهی مورد توجه قرار گیرد. از مجموع مصاحبه‌شوندگان، تعداد ۱۲ نفر مرد و ۳ نفر زن بودند (نک. جدول شمارهٔ ۱).

جدول شمارهٔ ۱. مشخصات جمعیتی مشارکت‌کنندگان در تحقیق

نام[1]	شغل	جنسیت	تخصص	محل فعالیت
۱	استاد دانشگاه	مرد	روان‌پزشکی	دانشگاه علوم توان‌بخشی و سلامت اجتماعی
۲	استاد دانشگاه	مرد	روانشناسی	دانشگاه آزاد اسلامی
۳	استاد دانشگاه	مرد	مددکاری اجتماعی	دانشگاه علامه طباطبایی (ره)
۴	استاد دانشگاه	مرد	مددکاری اجتماعی	دانشگاه علامه طباطبایی (ره)
۵	کارشناس حوزهٔ اعتیاد	مرد	روانشناسی	سازمان بهزیستی
۶	مقام قضایی	مرد	فقه و حقوق	قوه قضائیه
۷	مقام قضایی	مرد	فقه و حقوق	قوه قضائیه
۸	روحانی	مرد	کارشناس فرهنگی	مرکز مادهٔ ۱۶
۹	مددکار اجتماعی	مرد	مددکاری اجتماعی	مرکز مادهٔ ۱۶
۱۰	کارشناس حوزهٔ اعتیاد	زن	پزشک	مرکز مادهٔ ۱۶
۱۱	روان‌پزشک	زن	روان‌پزشکی	کلینیک روان‌پزشکی

۱. بنا به درخواست شرکت‌کنندگان هیچ نام و یا نام خانوادگی از آن‌ها آورده نشده است. ازاین‌روی برای امانت‌داری هر مصاحبه‌شونده با یک شماره مشخص شده‌اند.

۱۲	کارشناس حوزهٔ اعتیاد	مرد	جامعه‌شناسی	سمن حوزهٔ اعتیاد
۱۳	مقام قضایی	مرد	معاون دادستان	قوهٔ قضائیه
۱۴	کارشناس حوزهٔ اعتیاد	مرد	فقه و حقوق	سمن حوزهٔ اعتیاد
۱۵	کارشناس حوزهٔ اعتیاد	زن	پزشک	مرکز مادهٔ ۱۶

در فرآیند کدگذاری، کلیهٔ مصاحبه‌ها ابتدا به متن تبدیل شده، سپس با توجه به محتوای مصاحبه‌ها فرآیند کدگذاری و دسته‌بندی مقولات به عمل آمده است و پس از آن مهم‌ترین و تکراری‌ترین مضامین مصاحبه‌ها تفکیک شدند تا مورد تحلیل قرار گیرند. در این چارچوب پس از کدگذاری اطلاعات و طبقه‌بندی کدهای مشابه در مضامین مشخص، درمجموع ۸۹ کد اولیه و ۱۵ مضمون احصا گردید.

در این پژوهش برای تأمین اعتبار و اعتمادپذیری یافته‌های پژوهش، از مجموعه‌ای از راهبردهای متداول در پژوهش‌های کیفی استفاده شده است. در مرحله نخست، ارزیابی و بررسی محتوایی مضامین و مقوله‌های استخراج‌شده با توجه به مبانی نظری، پیشینه پژوهش، اهداف مطالعه و داده‌های گردآوری‌شده انجام گرفت. همچنین، پژوهشگران از طریق درگیری طولانی‌مدت با میدان و فضای پژوهش و برقراری ارتباط مستمر با مشارکت‌کنندگان، تلاش کردند شناخت عمیق‌تری از زمینه اجتماعی موردمطالعه به دست آورند و اعتماد مشارکت‌کنندگان را جلب نمایند. همچنین برای افزایش اعتبار یافته‌ها، از راهبرد مثلث‌سازی استفاده شد. به این منظور، شواهد و داده‌های پژوهش از منابع و زوایای مختلف مورد بررسی قرار گرفت؛ ازجمله از طریق بررسی نظریه‌ها و دیدگاه‌های متفاوت، رجوع به مشارکت‌کنندگان با ویژگی‌های متنوع، منابع اطلاعاتی گوناگون و گزارش‌های سازمانی مرتبط با موضوع. این امر امکان مقایسه و تطبیق داده‌ها و تفسیرهای حاصل از منابع مختلف را فراهم کرد.

به‌منظور اطمینان از انطباق یافته‌ها با تجربه و دیدگاه مشارکت‌کنندگان، از بازبینی مشارکت‌کنندگان[1] استفاده شد. در این فرایند، پس از انجام مصاحبه و پیاده‌سازی متن آن، در دیدار بعدی با مصاحبه‌شوندگان، محتوای اظهارات آنان در اختیارشان قرار گرفت و نظر آنان درباره صحت و انطباق مطالب ثبت‌شده با دیدگاه‌هایشان دریافت شد. بدین ترتیب، مشارکت‌کنندگان فرصت یافتند برداشت‌ها و تفسیرهای پژوهشگر از گفته‌های خود را بررسی و در صورت لزوم اصلاح یا تکمیل کنند.

1. Member Checking

برای افزایش اعتمادپذیری فرایند تحلیل داده‌ها، فرایند کدگذاری مصاحبه‌ها توسط دو نفر از اعضای تیم پژوهش که دارای تجربه در انجام پژوهش‌های کیفی بودند، به‌صورت مستقل انجام گرفت. سپس کدها، مضامین و اختلاف‌نظرهای احتمالی میان پژوهشگران مورد بررسی و بحث قرار گرفته و پس از رسیدن به توافق، چارچوب نهایی کدگذاری تثبیت شد. افزون بر این، مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر با مراجعه مستمر به مبانی نظری، پیشینه پژوهش، اهداف مطالعه و داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها بررسی شدند و دیدگاه‌ها و رهنمودهای گروهی از خبرگان نیز در ارزیابی و اصلاح نهایی آن‌ها مورد استفاده قرار گرفت.

۵. یافته‌ها

در فرآیند تحلیل داده‌ها، ۸۹ کد اولیه، ۱۵ مضمون و درنهایت یک مقوله نهایی با عنوان «عدم تکمیل چرخهٔ درمان اجباری اعتیاد» استخراج شد. به‌منظور درک مناسب‌تر مفهوم مرکزی شناسایی‌شده، کدهای استخراج‌شده برای هر یک از مضامین اصلی تحقیق آورده شده است (نک. جدول شمارهٔ ۲).

جدول شمارهٔ ۲. کدهای اولیه، مضامین و چالش‌ها

ردیف	کدهای اولیه	مضامین	چالش‌ها	مقوله / مفهوم
۱	دستگیری نامنظم، طرح‌های ضربتی، پیش‌بینی‌ناپذیری، بی‌توجهی به ظرفیت درمانی مراکز، اجبار به اقامت، دستوری‌بودن پذیرش مددجویان، مناسبتی‌بودن طرح‌ها	معیوب‌بودن چرخهٔ جمع‌آوری	فرآیندی	عدم تکمیل چرخهٔ درمان اجباری اعتیاد: دوگانهٔ جمع‌آوری و رهاسازی
۲	تشخیص نادرست، جمعیت مازاد بر توان مرکز، ضعف نیروی انسانی، خطای تست‌های اندازه‌گیری، امکان زدوبند، سرعت زیاد و دقت کم	اختلال در غربالگری		
۳	تهویهٔ نامطبوع، سرانه فضایی نامناسب، نبود امکانات رفاهی، فقدان نیروی انسانی کافی، عدم حضور تیم درمان، متادون‌تراپی صرف، ضعف در آموزش‌های مهارتی، نبود پزشک و مددکار اجتماعی	درمان نامناسب و نگهداری صرف		

ردیف	کدهای اولیه	مضامین	چالش‌ها	مقوله / مفهوم
۴	عدم حضور مقام قضایی در مراکز، تفویض اختیار به مدیر مرکز، دستور قضایی برای سایر حوزه‌ها، امکان تبعیض در مدت نگهداری، عدم نظارت بر کیفیت درمان	ناکافی‌بودن نظارت‌های قضائی	فرآیندی	عدم تکمیل چرخهٔ درمان اجباری اعتیاد: دوگانهٔ جمع‌آوری و رهاسازی
۵	ارائهٔ نسخهٔ واحد، بی‌توجهی به نوع مادهٔ مصرفی، درمان مشابه، عدم تفکیک مناسب سنی، عدم شخصی‌سازی درمان، بی‌توجهی به وضعیت فرد معتاد	بی‌توجهی به خاص‌بودگی‌های مددجویان و تک‌دوزی نبودن خدمات		
۶	پیش‌بینی‌ناپذیری اقدامات، ضربتی عمل‌کردن، فقدان برنامهٔ بلندمدت، تأثیرپذیری از مناسبت‌های سیاسی–فرهنگی، سلیقه‌ای‌بودن اقدامات، شخص‌محور بودن فرایندها	مواجههٔ مقطعی و ناپایدار	نهادی – ساختاری	
۷	بی‌ثباتی پرداخت‌ها، توزیع نامتوازن اعتبارات، نامتناسب بودن منابع با سطح فعالیت‌ها، عدم تعادل تخصیص منابع به حوزه‌های درمان اجباری و اختیاری	کمبود و توزیع نامناسب منابع		
۸	تأخیر در تدوین دستورالعمل‌ها، ناهماهنگی آیین‌نامه‌ها و شیوه‌نامه‌های اجرایی، تقدم و تأخیر زمانی در تصویب اسناد قانونی، عدم ارتباط محتوایی اسناد با یکدیگر، صوری و نمایشی بودن اسناد ابلاغی	ضعف آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها		
۹	نداشتن آمار به‌روز، عدم وجود سامانه‌های برخط، برنامه‌ریزی در فضای ابهام، مشخص نبودن واحد پایه، نظام‌مند نبودن تولید داده‌ها، نبود پایگاه داده	فقدان نظام تولید داده		
۱۰	عدم پیگیری مددجویان پس از خروج، رهاسازی بیرون از درب مراکز، عدم معرفی مددجویان به مراکز صیانت، نبود ارتباط نظام‌مند و برخط بین مراکز، ابهام در تکالیف دستگاه‌ها، نبود حمایت‌های اجتماعی پایدار، عدم توانمندسازی افراد، عدم رصد و پایش وضعیت افراد بعد از خروج، چرخه تکراری جمع‌آوری و رهاسازی	ضعف در مراقبت نظام‌مند پس از خروج		

ردیف	کدهای اولیه	مضامین	چالش‌ها	مقوله / مفهوم
۱۱	دستگیری بدون شاخص، خطا در دستگیری، ابهام در مصداق‌یابی تجاهر، ضعف در شیوه‌نامهٔ احراز تجاهر، بلاتکلیفی ضابطین قضایی، سوگیری و بی‌عدالتی در دستگیری	ابهام در تعریف تجاهر	رویکردی	عدم تکمیل چرخهٔ درمان اجباری اعتیاد: دوگانهٔ جمع‌آوری و رهاسازی
۱۲	متادون‌درمانی صرف، ضعف در خدمات مددکاری اجتماعی، نبود متخصص روانشناسی، کمبود سرانهٔ پزشک، کم‌توجهی به اختلالات روانی	تقلیل درمان به خدمات پزشکی		
۱۳	به‌رسمیت‌نشناختن مددجویان، برچسب‌زنی، طرد اجتماعی، عدم حضور مددجویان در فرایند برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری	بی‌صدایی جامعه هدف		
۱۴	بدنامی و اَنگ تجاهر، پیدایش هویت کج‌روانه، کج‌روی ثانویه و دائمی، بی‌آبرویی و داغ ننگ، عدم امکان ادغام اجتماعی، آسیب روانی به خانواده	برچسب‌زنی و طرد مضاعف		
۱۵	اقتصاد سیاسی درمان، چرخهٔ معیوب نگهداری، سودآوری مالی از مراکز، ضعف در نظارت بر مراکز غیردولتی، جای خالی سمن‌ها در درمان، برون‌سپاری بی‌قاعده	تعارض منافع درمان اعتیاد		

مبتنی بر بررسی‌های صورت گرفته در این پژوهش، چالش‌های مختلفی در حوزه‌های فرایندی، نهادی-ساختاری و رویکردی احصا شده است که در ادامه هر یک اجمالاً توضیح داده شده‌اند. لازم به توضیح است که طی سال‌های اخیر اقدامات و تلاش‌های قابل‌توجهی توسط افراد و نهادهای متولی و ذی‌ربط صورت پذیرفته و بیان زمینه‌ها و موانع موفقیت مراکز درمان اجباری ذیل مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر در این مقاله صرفاً با هدف ارتقای کیفیت خدمات آنان بوده و به معنای نفی اقدامات ارزشمند این مراکز نیست. بخشی از این موارد، بعضاً چالش‌هایی هستند که در پژوهش‌های پیشین نیز به آن‌ها اشاره شده است، در چنین مواردی تطابق یافته‌های میدانی این پژوهش با موارد مذکور برجسته خواهد شد.

۱-۵. چالش‌های فرایندی

معیوب‌بودن چرخهٔ جمع‌آوری

دستگیری و نگهداری از افراد دارای تجاهر به اعتیاد بایستی با هدف درمان و بازتوانی و ضمن فراهم‌کردن پیش‌نیازهای لازم انجام گیرد. یا در حالتی بدبینانه که هدف صرفاً جمع‌آوری و دورکردن این افراد از مرعا و منظر عمومی است، بایستی این امر به صورتی حساب‌شده و بر اساس ظرفیت مراکز موجود صورت پذیرد. به‌گونه‌ای که مراکز مذکور توان و امکان ارائهٔ خدمت به‌صورت استاندارد به مددجویان را داشته باشند. مشارکت‌کنندهٔ شماره (۷) بر این باور است:

«وضعیت فعلی این‌طور است که بر اساس دستورات قضائی صادرشده، غالباً دستگیری‌هایی انبوه، به‌ویژه در برخی مقاطع مناسبتی از سال، صورت گرفته و افرادی بیش از ظرفیت استاندارد مراکز بر اساس نظر مقام قضایی به آنجا ارجاع داده می‌شود؛ بدون آن‌که خواست و نظر مدیر مرکز یا میزان امکانات لازم برای ارائهٔ خدمات مناسب به افراد دستگیرشده موردنظر قرار بگیرد».

این شیوه از جمع‌آوری و ارجاع تناسب چندانی با اهداف تعیین‌شده برای مراکز موضوع مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر نداشته و منجر به اُفت کیفیت خدمات‌رسانی و کاهش اثربخشی آن‌ها می‌گردد. ضمن آن‌که افزایش تعداد دستگیری‌ها در مناسبت‌های خاص، یعنی این فرایند به صورتی مقطعی، گذرا، نامنظم و غیرقابل‌پیش‌بینی صورت می‌پذیرد.

اختلال در فرایند و کیفیت غربالگری

ازجمله مهم‌ترین مراحل مواجهه با افراد دارای تجاهر به اعتیاد، انجام غربالگری به‌صورت دقیق، علمی و جامع است. در این مرحله است که می‌توان یا باید، اطلاعات موثق و جامعی از فرد دستگیرشده به دست آورد و مبتنی بر زمینهٔ اجتماعی، خانوادگی، جسمی و... فرایند درمانی مناسبی را برای او طراحی کرد. چنانچه این فرایند به صورتی صوری و بدون صرف دقت و زمان لازم انجام گیرد که هم‌اکنون بعضاً انجام می‌گیرد، زمینه را برای در کنار هم قراردادن افرادی با درجات متفاوت از آسیب فراهم کرده و ناگزیر، به تبادل آسیب‌ها بین مجموع افراد و تشدید آسیب‌های فردی منجر می‌شود. چنانچه مشارکت‌کنندهٔ شمارهٔ (۴) اشاره کرده است:

«اگرچه پیگیری اقدامات بعد از خروج مددجویان بسیار مهم و اثربخش است، اما در این

زمینه می‌توان از اقدامات پیش از ورود هم صحبت کرد. یعنی بخشی از همان کارهایی که ممکن است بعد از خروج برای مددجو انجام گیرد را می‌توان برای برخی از مددجویان، پیش از ورود به مرکز اجرایی کرد؛ به‌عنوان‌مثال در زمینهٔ ارتباط‌گیری با خانواده، معرفی به کسب‌وکارها، معرفی به گرمخانه و...».

در چنین وضعیتی، هم کرامت انسانی مددجو بیش‌تر پاس داشته می‌شود، هم هزینهٔ مادی کم‌تری به دولت تحمیل می‌گردد و احتمالاً اثربخش‌تر هم خواهد بود. این در حالی است که به دلایل مختلف، در فرایند کنونی، غربالگری به صورتی فشرده و در بازه زمانی چندساعته انجام می‌گیرد و زمینه را برای تشدید آسیب در برخی افراد که در گام‌های ابتدایی بیماری اعتیاد هستند و یا هنوز به‌طور کامل از اجتماع و خانواده طرد نشده‌اند، فراهم می‌کند.

نقص در فرایند نگهداری و درمان

آیین‌نامهٔ اجرایی مراکز نگهداری، درمان و کاهش آسیب معتادان موضوع مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر با اصلاحات و الحاقات بعدی آن (مصوب ۱۳۹۶) و دستورالعمل تأسیس، مدیریت و نظارت بر این مراکز (ابلاغی ۱۳۹۰)، شرایط و استانداردهایی مشخص برای مراکز نگهداری از افراد دارای تجاهر به اعتیاد و تکالیف گوناگونی برای دستگاه‌های ذی‌ربط تدوین کرده است. اما به اذعان مصاحبه‌شوندگان این پژوهش، این استانداردها به‌صورت قابل‌قبول تحقق نیافته‌اند.

در همین زمینه، پژوهش رحیمی موقر (۱۳۹۰)، نیز ضعف‌هایی را در فرایند درمان در مراکز اجباری شناسایی و توصیف کرده است که بخش عمدهٔ آن‌ها همچنان برطرف نشده و در بررسی‌های پژوهش حاضر نیز مشاهده گردیده‌اند. مشارکت‌کنندهٔ شمارهٔ (۱۵) در این زمینه اشاره دارد که:

«به‌عنوان‌مثال سرانه‌هایی برای به‌کارگیری متخصصان حوزه پزشکی، مددکاری اجتماعی و روانشناسی به ازای تعداد مشخصی از مددجویان پیش‌بینی شده است؛ و یا اقدامات درمانی مشخصی در طول مدت‌زمان حضور مددجویان در مراکز، مانند ویزیت پزشکی و مشاوره و خدمات روان‌شناختی و روان‌پزشکی، مددکاری اجتماعی، تعیین گردیده است. اما به دلایل مختلف، این‌گونه اقدامات به‌صورت استاندارد و پیش‌بینی‌شده انجام نگرفته، با نقص و اشکالاتی مانند ناکافی‌بودن تعداد ویزیت پزشکان، نبودن امکانات مشاوره و مداخلات روانی-اجتماعی، کمبود شدید در حوزهٔ سرانه استاندارد روانشناس و مددکار اجتماعی در مراکز و... مواجه هستند».

ناکافی‌بودن نظارت‌های قضائی مربوط

درمان اجباری اعتیاد، در اغلب اَشکال و گونه‌های آن، فرایندی است که در ارتباط یا تحت نظر مقامات قضائی انجام می‌پذیرد؛ لذا به هر میزان که سازوکار و روند حضور مقام قضائی و ارتباط آن با سایر عناصر حوزهٔ درمان اجباری به‌صورت دقیق، نظام‌مند و پایدار تعریف و اجرا گردد، امکان موفقیت اقدامات موردنظر بیش‌تر خواهد بود. این در شرایطی است که بنا بر نظر مشارکت‌کنندهٔ (۹):

«فرایند جاری در مراکز مادهٔ ۱۶ از لحاظ کیفیت نظارت‌های قضائی به شکل‌های مختلف نقص‌دار و نیازمند تقویت است. ازیک‌طرف، به دلیل حجم پرونده‌های ورودی قوه قضائیه، مسئلهٔ افراد دارای تجاهر به اعتیاد از اولویت کم‌تری برخوردار است و امکان تخصیص قاضی به تعداد کافی برای آن فراهم نیست و از طرف دیگر، با توجه به این‌که مراکز مادهٔ ۱۶ صرفاً در ۵۵ شهرستان کشور فعالیت دارند، مرجع قضایی ناگزیر است که حکم به نگهداری این افراد در مراکزی را بدهد که خارج از حوزهٔ قضائی مربوطه است».

این وضعیت از نظر امکان ایجاد هماهنگی‌های ضروری زمان‌بر و پُرچالش بوده، حقوق اولیهٔ مددجویان را در زمینهٔ امکان اتمام دورهٔ پیش از موعد و تعیین زمان ترخیص طبق مدت‌زمان قانونی پیش‌بینی‌شده و... تحت‌تأثیر و مخاطره قرار می‌دهد. دیگر چالش موجود در این زمینه، تفویض اختیار غیررسمی مقام قضائی به مسئول اجرایی مراکز نگهداری افراد دارای تجاهر به اعتیاد در مراکز مادهٔ ۱۶ است. به نظر می‌رسد که با توجه به حجم بالای پرونده‌ها و تعداد زیاد دستگیری معتادین متجاهر، عملاً امکان بررسی دقیق موارد و درنظرگرفتن همهٔ جوانب و شرایط مددجویان برای قضات وجود ندارد و همین امر می‌تواند منجر به خلل در انجام وظایف قضایی گردد.

بی‌توجهی به خاص‌بودگی‌های مددجویان و تک‌دوزی‌نبودن خدمات

فارغ از تفاوت در نوع مادهٔ مخدر مصرفی افراد که بدیهی‌ترین مقوله در نسخه‌پیچی برای آنان است، می‌باید سایر تفاوت‌های مهم افراد ازجمله شرایط سنی، ویژگی‌های شخصیتی، خانوادگی، شغلی، تحصیلی و... در تعیین و تعریف فرایند درمان برای مددجویان دارای اعتیاد در نظر گرفته شود. چنان‌که مشارکت‌کنندهٔ شمارهٔ (۱۴) بیان کرده است:

«در وضعیت فعلی مراکز مادهٔ ۱۶، بدون کم‌ترین توجهی به تفاوت‌های موجود بین مددجویان مختلف، همهٔ افراد دستگیرشده ذیل برنامه‌های مشابهی نگهداری می‌شوند و اقدامات یکسانی برای آن‌ها تعیین و اجرا می‌شود».

این در حالی است که تفکیک بین مواجهه با افراد بر اساس انواع مواد مصرفی، مدت‌زمان مصرف، مدت مداومت بر درمان و حفظ پاکی، وضعیت و کیفیت ارتباط با خانواده، وضعیت اشتغال، تعداد دفعات حضور در مراکز مادهٔ ۱۵ و ۱۶ و تکرارپذیری ترک، سوءسابقه و داشتن سابقهٔ قضائی، نوع سوءپیشینه در زمینهٔ مرتبط بودن یا نبودن با مواد مخدر یا ... در این زمینه ضروری و اثربخش است و بایستی در فرایند بازتوانی و صیانت افراد به این وضعیت‌ها توجه نموده و برنامه‌های اثربخش و متناسب تعریف و اجرا شود.

۲-۵. چالش‌های نهادی-ساختاری

مواجههٔ مقطعی و ناپایدار با موضوع افراد دارای تجاهر به اعتیاد

بنا بر اظهارات مصاحبه‌شوندهٔ شمارهٔ (۵):

> «روند و شدت جمع‌آوری افراد دارای تجاهر به اعتیاد با توجه به مناسبت‌های سیاسی-اجتماعی یا در زمان برگزاری رویدادهای سیاسی مانند انتخابات و... افزایش پیدا می‌کند و برخی مدیران به دنبال پاک‌سازی مناظر شهری از تصویر نامطلوب افراد دارای تجاهر به اعتیاد هستند».

در چنین شرایطی، صرف جمع‌آوری و نگهداری این افراد، فارغ از هدف نهایی درمان و بازتوانی، برجسته شده و کل فرایند را با اختلال مواجه خواهد نمود. حال آن‌که حتی شرایط اولیه و استاندارد برای نگهداری این افراد و دور نگه‌داشتن آن‌ها از منظر شهری نیز در برخی مراکز در دسترس قرار نداشته است. محرز و همکاران (۱۳۹۴) در ارزیابی که از وضعیت و عملکرد مراکز مادهٔ ۱۶ داشته‌اند، هدف اصلی این مراکز را پاک‌سازی چهرهٔ شهر و کاهش جرائم خُرد دانسته و نتیجه گرفته‌اند که هدف درمانی در اولویت بعدی قرار داشته است.

کمبود، ناپایداری و توزیع نامتوازن اعتبارات مالی

مشارکت‌کنندگان در پژوهش تعیین و تخصیص منابع مالی کافی را شرط حیاتی و لازم برای ارائهٔ عملکرد مناسب در زمینهٔ درمان و بازتوانی افراد دارای تجاهر به اعتیاد دانسته و به‌کرات به آن اشاره داشته‌اند. اگرچه نحوه و محل هزینه‌کرد چنین منابعی بسیار مهم بوده و بایستی تمهیدات لازم دربارهٔ آن صورت پذیرد؛ اما به‌طورقطع می‌توان گفت که بدون تأمین منابع لازم و تخصیص آن در محل مناسب، نمی‌توان امیدی به موفقیت این فرایند داشت. این در شرایطی است که بنا بر بررسی‌های صورت‌گرفته و اظهارات افراد درگیر در فرایند، اعتبارات

مالی و سرانه‌های پیش‌بینی‌شده به‌هیچ‌وجه تناسبی با اهداف درمانی نداشته و امکان آن را ایجاد نمی‌کند و نهایتاً منجر به نگهداری از افراد دارای تجاهر به اعتیاد در شرایطی نَه‌چندان استاندارد شده است.

فقدان انسجام آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها

علی‌رغم این‌که اعتیاد آسیب اجتماعی اولویت‌دار کشور بوده و منطقاً بایستی از قوی‌ترین و منسجم‌ترین رویه‌های حقوقی برخوردار باشد، اما این حوزه با به‌هم‌ریختگی، فقدان انسجام، عقب‌ماندگی و عدم تناسب با تغییرات حادث‌شده مواجه است. به‌طوری‌که بنا بر نظر مشارکت‌کنندهٔ (۷):

«اولاً دسترسی به آخرین نسخه از آیین‌نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و مصوبات مربوطه به سهولت امکان‌پذیر نبوده و این اسناد در هیچ منبع یا پایگاه اطلاعاتی به‌صورت منسجم و دقیق تجمیع و گردآوری نشده است. ضمن این‌که علی‌رغم این‌که امری بدیهی و منطقی به نظر می‌رسد اما بعضاً آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های تصویب‌شده از نظر تقدم و تأخر با یکدیگر همخوانی ندارد؛ به‌عنوان‌مثال، در شرایطی که آیین‌نامهٔ اجرایی مراکز مادهٔ ۱۶ در سال ۱۳۹۶ به تصویب ستاد رسیده است، دستورالعملی که مبنای تأسیس، مدیریت و نظارت بر این مراکز است و نیز دستورالعمل راهنمای مراقبت‌های درمانی مربوط به طرح نجات که در سال ۱۳۸۶ اجرا شده است بوده و صرفاً در سال ۱۳۸۹ به صورتی مختصر به‌روزرسانی شده است».

این وضعیت خود حاکی از جایگاه حقوقی این دستورالعمل‌ها و میزان اهتمامی است که کنشگران درگیر در فرایند مادهٔ ۱۶ نسبت به آن دارند.

فقدان نظام تولید داده، ارزیابی و پایش

با این‌که بیش از سیزده سال از اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر و حدود هفت سال از اجرایی‌سازی مراکز مادهٔ ۱۶ به شکل کنونی می‌گذرد، هیچ‌گونه داده معتبر و مشخصی درباره میزان اثربخشی و خروجی این ماده به‌صورت علمی و نظام‌مند تولید نشده است؛ درواقع، گویی که سیاست‌گذاری و اجرا همچنان در حال حرکت در فضایی تاریک و ناشناخته است. این در حالی است که هر برنامه و اقدام حمایتی یا درمانی نیازمند بررسی هزینه-اثربخشی و بهینه‌سازی در طول زمان است. مبتنی بر نظر مشارکت‌کننده (۱۰):

«اگرچه طی دو سال اخیر (از تابستان ۱۴۰۲) سامانه‌ای با عنوان «غوام» جهت ثبت داده‌های مربوط به افراد دارای تجاهر به اعتیاد دستگیر و غربال‌شده ایجاد شده است، اما این سامانه

همچنان در حال تکمیل و توسعه بوده و به بهره‌برداری نهایی نرسیده است. ضمن این‌که بنا به اذعان کارشناسان شورای هماهنگی مبارزه با مواد مخدر در برخی استان‌ها، اشکالاتی در زمینهٔ تعیین نوع و میزان دسترسی کاربران، قطعی‌های مکرر و... در این زمینه وجود دارد».

این سامانه در بهترین حالت، تنها دربارهٔ وضعیت افرادی که در فرایند درمان اجباری حضور داشته‌اند و وضعیت تکرارپذیری این حضور، اطلاعاتی به دست می‌دهد، لکن دربارهٔ وضعیت زیست افراد پس از ترخیص از مراکز و استمرار درمان یا عود آن‌ها اطلاعاتی در دسترس نیست.

ضعف در اقدام و مراقبت نظام‌مند پس از خروج

اعتیاد پدیده‌ای جسمی، روانی و اجتماعی است؛ بر همین اساس، هرگونه تلاش برای اقدام مؤثر در این زمینه نیازمند درنظرگرفتن همهٔ ابعاد این پدیده و اتخاذ تمهیدات لازم و متناسب در هر یک از این زمینه‌ها است. ابتدایی‌ترین مرحله در درمان اعتیاد، مرحلهٔ سم‌زدایی یا بهبود فیزیکی افراد است؛ اما درعین‌حال، پیچیده‌ترین بخش، بهبود وضعیت روانی و اجتماعی افراد معتاد است؛ به‌نحوی‌که به‌صورت قاطعانه می‌توان ادعا کرد که اگر تغییر و بهبودی در وضعیت روانی و اجتماعی افراد معتاد رُخ ندهد، هزاران بار هم اگر پاک‌سازی جسمی انجام شود، مجدداً عود و بازگشت اتفاق خواهد افتاد. لذا، انجام درمان مؤثر در مورد افراد دارای تجاهر به اعتیاد نیازمند تمهید شرایطی برای تغییر وضعیت روانی و اجتماعی این افراد پس از دورهٔ نگهداری است. بنا بر نظرات مشارکت‌کننده (۱):

«هم‌اکنون، علی‌رغم سپری‌شدن بیش از ده سال از تصویب آیین‌نامهٔ مراقبت پس از خروج معتادان توسط قوهٔ قضائیه، اکثر غالب افراد دستگیر و نگهداری شده در مراکز مادهٔ ۱۶، بعد از خروج از مراکز درمان اجباری، عملاً به حال خود رها می‌شوند و برنامه و اقدام حمایتی-نظارتی برای آن‌ها انجام نمی‌شود».

اگرچه طی سال‌های اخیر و به صورتی بسیار محدود، توسط سازمان بهزیستی مراکز صیانت اجتماعی برای افراد معرفی‌شده از مراکز مادهٔ ۱۶ ایجاد شده است؛ لکن بنا بر مشاهدات صورت‌گرفته و نظرات مشارکت‌کنندگان در این پژوهش، این مراکز در ابتدای مسیر قرار داشته و هنوز به ثبات و اثربخشی نرسیده‌اند. مادامی‌که فرایند درمان اجباری اعتیاد در کشور برنامهٔ مشخصی برای اجرای مراقبت‌های بعد از خروج نداشته باشد، هیچ‌گونه امیدی برای بهبود مددجویان وجود نداشته، به دلیل آسیب‌های ناشی از چرخهٔ معیوب کنونی، امکان تشدید و بغرنج‌ترشدن مسئله وجود دارد.

۳-۵. چالش‌های رویکردی

ابهام در تعریف تجاهر و شیوهٔ احراز آن

اولین گام برای مواجههٔ اثربخش در حوزهٔ درمان افراد دارای تجاهر به اعتیاد، تلاش برای تعریف و تصریح مفهوم تجاهر و شاخص‌های احراز آن به صورتی غیرقابل‌تفسیر است. در وضعیت کنونی، اگرچه طی سال‌های قبل شاخص‌هایی در رابطه با مقولهٔ تجاهر توسط قوه قضائیه ارائه شده است، اما در فرایند اجرا معیارهای مشخص و شفافی برای تشخیص تجاهر وجود نداشته و متولی احراز آن نیز مشخص نیست. بنا بر نظرات اکثر مشارکت‌کنندگان در پژوهش:

> «در عمل، مأموران گشت انتظامی یا نیروهای شهرداری بنا به تشخیص و برداشت خود و بنا بر شاخص‌های ذهنی و نانوشته به دستگیری افراد اقدام می‌کنند، درحالی‌که درصد خطای این فرایند حدود ۲۵٪ ذکر شده است».[۱]

به نظر می‌رسد مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر و آیین‌نامهٔ مرتبط با آن، در این زمینه فاقد دقت و صراحت کافی است. چراکه تجاهر وضعیتی نیست که صرفاً بر اساس ویژگی‌های ظاهری افراد و مثبت‌شدن احتمالی تست اعتیاد آن‌ها بتوان آن را احراز کرد؛ به‌عبارت‌دیگر، تأیید متجاهربودن فرد نیازمند تلاش اولیه برای شناسایی و تشخیص وضعیت شغلی، اقتصادی، خانوادگی، نوع سکونت و... فرد در مقطع جمع‌آوری است. چنانچه در این مرحله، فرد دارای شبکه‌ای از روابط خانوادگی یا خویشاوندی برای دریافت حمایت باشد و حتی به‌صورت موقت آن‌ها را از دست داده باشد، می‌تواند مصداق متجاهر محسوب نشده و وارد فرایند درمان اجباری نشود.

بررسی محرز و همکاران (۱۳۹۴) نیز تأییدکننده دغدغهٔ مطرح‌شده در زمینهٔ چالش‌های جمع‌آوری و احراز تجاهر در رابطه با معتادان مربوط به مراکز مادهٔ ۱۶ است. پژوهش مذکور اشاره کرده است که علی‌رغم این‌که گروه هدف طرح درمان اجباری، افراد بی‌خانمان و پُرخطر هستند، عملاً فقط ۱۲٪ افرادی که این خدمات را دریافت می‌کنند واجد شرایط هستند و ۸۸٪ افرادی که از این خدمات بهره‌مند می‌شوند واجد شرایط نیستند. این یافته نشان‌دهندهٔ این است که خطای تشخیص تجاهر بسیار بالا بوده و لازم است در تعریف و تشخیص آن

---

۱. در بازدید از یکی از مراکز غربالگری در شهر تهران، اشاره شد که به‌طور میانگین حدود ۵۰ نفر از ۲۰۰ نفر دستگیری روزانه، افرادی هستند که تست اعتیاد آن‌ها منفی است؛ یعنی افراد بی‌خانمانی هستند که اعتیاد به مواد مخدر ندارند یا افرادی هستند که بدون ضابطه دستگیر شده‌اند.

تجدیدنظر اساسی شود، چراکه پیامدهای ژرفی ازجمله نقض حقوق انسانی افرادی که فاقد تجاهر بوده و وارد فرایند درمان اجباری شده‌اند، آسیب‌های روحی-روانی به آن‌ها، هدررفت منابع، کاهش اثربخشی فرایند و... در پی خواهد داشت.

تقلیل چرخهٔ درمان و توانمندسازی به خدمات اولیهٔ پزشکی

درحالی‌که تعاریف کلاسیک از سلامت، بر ابعاد جسمی آن تمرکز و تأکید داشتند، مبتنی بر آخرین تعریف سازمان بهداشت جهانی، سلامت دارای ابعاد جسمی، اجتماعی، روانی و معنوی است. مشارکت‌کنندهٔ (۸) معتقد است که:

«در فرایند فعلی مراکز مادهٔ ۱۶، به دلایل مختلف، مقوله درمان به بُعد جسمی آن تقلیل پیدا کرده است. درحالی‌که بنا بر نظر مددجویان یا بهبودیافتگان، ابعاد ذهنی، روانی و اجتماعی اعتیاد به‌شدت عمیق‌تر و ماندگارتر از بُعد جسمانی آن است و زمینهٔ اصلی عود و بازگشت اکثر بهبودیافتگان ناشی از همین فرایندهای روانی و وسوسه‌های ناشی از آن است».

پژوهش‌های علمی مختلف نیز از غلبهٔ رویکرد پزشکی در فرایند درمان اجباری اعتیاد در ایران سخن گفته‌اند (فتحی و مغنی‌باشی، ۱۴۰۰؛ علیزاده و همکاران، ۱۳۹۹). این در شرایطی است که ادغام اجتماعی افراد دارای تجاهر به اعتیاد و بازپیوند ایشان به جامعه مستلزم خدمات پیوستهٔ مددکاری اجتماعی و پیوند اقتصادی آنان به نهاد کار نیازمند توان‌افزایی مهارتی و شغلی است. بر این اساس، تقلیل چرخهٔ درمان و توانمندسازی به نگهداری صرف و متادون‌درمانی نَه‌تنها منجر به توانمندسازی افراد دارای تجاهر به اعتیاد نمی‌شود، بلکه به هدررفت منابع و تشدید چرخه آسیب‌پذیری مددجویان منتهی می‌گردد.

شنیده‌نشدن صدای جامعهٔ هدف

جامعهٔ هدف مراکز مادهٔ (۱۶) افراد دارای تجاهر به اعتیاد هستند. آن‌ها در زمینه چگونگی فرایندهای درمان و توانمندسازی یا مهم‌تر از همه، نحوهٔ مواجهه نظام حکمرانی با خود و همنوعانشان دارای دیدگاه هستند. بنا بر نظر مشارکت‌کنندهٔ شماره (۱۲):

«شنیدن صدای افراد دارای تجاهر به اعتیاد و جلب مشارکت آن‌ها در این زمینه می‌تواند به تعیین بهینه روند و فرایند درمان و بازتوانی کمک کند».

اساساً نمی‌توان برای جامعهٔ انسانی یا هر بخشی از آن بدون شنیدن صدا و نظرات آن‌ها تصمیم‌گیری و برنامه اجرا کرد. شنیدن صدای مخاطبان اصلی و ذی‌نفعان در قوانین، سیاست‌ها و برنامه‌ها می‌تواند منجر به بهبود فرایندها و ارتقاء مشارکت جامعه هدف شود.

برچسب‌زنی و طرد اجتماعی مضاعف

از نظر روان‌شناختی و روانشناسی اجتماعی، افرادی که به‌صورت اجباری دستگیر شده و برای مدتی نسبتاً طولانی در شرایطی نامناسب و تحقیرشده قرار می‌گیرند، پس از مدتی عزت‌نفس و ارزش وجودی خود را ازدست‌رفته دیده و وارد چرخهٔ کج‌روی ثانویه می‌شوند. ازاین‌رو دیگر توانی برای بازیابی شخصیت و عزت‌نفس خود نخواهند داشت. همچنین این فرایند، پیوندها و ارتباطات اجتماعی افراد را نیز تحت‌تأثیر قرار داده، کمیت و کیفیت آن را با اختلال مواجه می‌سازد. پشت سر گذاشتن این تجربه باعث می‌شود که چنین افرادی پس از آزادشدن، نسبت به هرگونه روش درمان و کاهش آسیب بدبین و بیمناک بوده و بیش‌ازپیش به جزیرهٔ انزوا و تنهایی تبعید شوند. آن‌ها حتی از این‌که بخواهند به مراکز داوطلبانهٔ درمان یا کاهش آسیب مراجعه کنند شرمگین بوده یا احساس ترس از دستگیری مجدد خواهند داشت. در این زمینه، مشارکت‌کنندهٔ شماره (۱۱) به این موضوع اشاره داشته:

«صرف‌نظر از شرایط سخت نگهداری افراد دستگیرشده و نواقص فرایند درمان و نگهداری آنان، نام‌گذاری این افراد به‌عنوان متجاهر باعث می‌شود که در ادامهٔ مسیر زندگی خود با چالش‌های خانوادگی و اجتماعی بیش‌تری مواجه شده و امکان کم‌تری برای تداوم درمان‌های داوطلبانه داشته باشند».

تعارض منافع ذاتی و اقتصاد سیاسی چرخهٔ درمان اعتیاد

مشابه با بسیاری از موقعیت‌های اجتماعی یا اقتصادی دیگر، چرخهٔ نگهداری و درمان اعتیاد نیز پس از شکل‌گرفتن زنجیره‌ای از درآمدزایی اقتصادی یا ایجاد سازوکار و محل مصرف منابع مالی، دچار وابستگی به مسیر شده و به صورتی پس‌خوراندی خود را تقویت خواهد نمود. برخی مشارکت‌کنندگان ازجمله شمارهٔ (۵) معتقدند که:

«شخص یا مؤسسه‌ای که به عرصهٔ نگهداری و درمان اعتیاد وارد شده است و از این طریق کسب درآمد یا امرارمعاش می‌کند، منطقاً از کاهش تعداد مددجویان یا سرانه‌های دریافتی از سازمان‌ها متضرر خواهد شد. بنابراین باید زنجیرهٔ نگهداری، درمان و کاهش آسیب معتادان به‌گونه‌ای تعریف شود که در حالتی خوش‌بینانه، این مراکز دارای استراتژی‌های خروج از این فضای کسب‌وکار یا ایجاد منابع درآمدی جایگزین باشند».

این وضعیت به معنای آن است که متولی امر درمان اعتیاد در کشور، بایستی به کنترل مراکز موجود پرداخته و از گسترش بی‌قاعده و ناموجه آن‌ها جلوگیری نماید. چراکه وقتی

مرکزی ایجاد شد، ممکن است الزامات سودآوری یا بقا در کیفیت ارائهٔ خدمات یا هدف غایی مجموعه تأثیرگذار باشد. این موضوع در وضعیتی که افراد دارای تجاهر به اعتیاد به‌صورت اجباری به مراکز اقامتی مادهٔ ۱۵ ارجاع می‌شوند بیش‌ازپیش خود را نشان می‌دهد؛ این افراد که فاقد هرگونه قدرت و صدایی هستند، عمدتاً به خاطر منافع متولیان این مراکز و تحت شرایطی غیراستاندارد، به‌صورت خودکار با تمدید دوره نگهداری مواجه می‌شوند. به نظر می‌رسد که راه‌حل اصلی در این زمینه، پذیرش این نکته است که حضور بخش انتفاعی در حوزهٔ درمان افراد دارای تجاهر به اعتیاد به‌طور بنیادی با اهداف موردنظر برای بهبود و بازتوانی این دسته از افراد هم‌خوانی نداشته و این عرصه را بایستی به بخش دولتی یا سمن‌ها (غیرانتفاعی) سپرد.

٦. بحث و نتیجه‌گیری

اعتیاد اولویت‌دارترین و فراگیرترین آسیب اجتماعی در کشور به شمار می‌رود. این وضعیت هم ناشی از تعداد زیاد افراد و خانوارهای درگیر با این پدیده و هم متأثر از پیامدها و آثار مخاطره‌آمیز اعتیاد است، به‌نحوی‌که مسائل و آسیب‌های اجتماعی متعددی مانند طلاق، خشونت خانگی، سرقت، نزاع و...؛ همبستگی بسیار بالایی با پدیده اعتیاد دارد. دقیق‌ترین آمار از تعداد افراد درگیر با اعتیاد مربوط به آخرین شیوع‌شناسی صورت‌گرفته توسط ستاد مبارزه با مواد مخدر در سال ۱۳۹۵ است. این بررسی، تعداد افراد دارای اعتیاد را دو میلیون و ۸۰۰ هزار نفر و افراد دارای مصرف آزمایشی و تفننی را حدود یک‌میلیون و ششصدهزار نفر اعلام می‌کند. بر این اساس، درمجموع تعداد افراد دارای سوءمصرف مواد مخدر حدود چهار میلیون و دویست هزار نفر اعلام شده است. با توجه به اینکه آمار بروز و دقیقی از وضعیت اعتیاد در کشور وجود ندارد، تخمین‌های متفاوتی نیز از تعداد افراد دارای تجاهر به اعتیاد ارائه شده است؛ این آمار از ۵۰ هزار تا ۱۵۰ هزار نفر متغیر بوده است. اما آنچه مشهود است، افزایش تعداد این افراد در کلان‌شهرها و گسترش بروز و ظهور این پدیده در شهرهای کوچک است.

بر همین اساس، سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران طی سال‌های اخیر، بیش‌ازپیش به وضعیت افراد دارای تجاهر به اعتیاد توجه نموده و درصدد انجام اقدامات اثربخش برآمده‌اند. ازجمله این اقدامات، گسترش کمی مراکز نگهداری از افراد دارای تجاهر به اعتیاد در اقصی‌نقاط کشور بوده است؛ این موضوع مبتنی بر تکالیف تعیین‌شده در ماده (۸۰) قانون

برنامه ششم توسعه و ترتیبات نهادی پیش‌بینی‌شده ذیل مادهٔ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر و آیین‌نامه اجرایی مربوط به آن عملیاتی شده است. بااین‌وجود، طی سال‌های اخیر، فرایند اجرایی این مراکز از چند جهت مسئله‌آمیز شده است؛ به‌طوری‌که اکثر غالب متخصصان دانشگاهی و صاحبان تجربه، فرایند کنونی درمان اجباری را برای مسئله اعتیاد ناکارآمد و غیر اثربخش می‌دانند. بر همین اساس، پژوهش حاضر تلاش داشت تا ضمن بررسی ادبیات موضوع و به‌صورت کیفی، اصلی‌ترین چالش‌های پیش‌روی این مراکز را شناسایی و صورت‌بندی کند. ازجمله اصلی‌ترین مزیت‌های انجام این پژوهش می‌توان به روزآمدسازی تحلیل‌ها و ارزیابی صورت گرفته از وضعیت درمان اجباری اعتیاد در ایران اشاره کرد؛ همچنین، رویکرد سیاست‌پژوهانه و نزدیک به واقعیت میدان، ازجمله نقاط تمایز پژوهش حاضر نسبت به تحقیقات پیشین است.

در پژوهش حاضر، تحلیل و بررسی وضعیت درمان اجباری معتادان متجاهر در ایران، از چند مسیر پیگیری شده است. قاعدتاً و مشابه با سایر مطالعات این حوزه، بخشی از تحلیل و ارزیابی صورت گرفته درباره سیاست درمان اجباری معتادان متجاهر، در سطح نظری و مبتنی بر مرور ادبیات علمی این حوزه انجام گرفته است. در این زمینه، بررسی نظریات مرتبط با درمان اجباری اعتیاد حکایت از آن دارد که این رویکرد به‌طور بالقوه در معرض آن است که حقوق و آزادی‌های فردی افراد را به مخاطره اندازد؛ از طریق انگ‌زنی به آن‌ها زمینه کج‌روی ثانویه و طرد مضاعف افراد دارای تجاهر به اعتیاد را فراهم کند؛ قدرت تصمیم‌گیری و خودباوری افراد دستگیرشده را زیر سؤال برده و عزت‌نفس ایشان را تضعیف نماید و مانع از تداوم درمان و بازدارندگی از عود مجدد شود. هرچند پیامدهای ذکر شده قطعی نبوده و نسبت به وضعیت‌های مختلف ممکن است متغیر باشند، لکن به نظر می‌رسد که بروز سطحی از آن‌ها ناگزیر بوده و در چنین موقعیتی، سیاست‌گذار و مجری ملزم به هزینه-فایده اقدامات و پیشگیری حداکثری از چنین پیامدها و آثاری است.

از سوی دیگر، غالب پژوهش‌های داخلی و بین‌المللی مرور شده در زمینه درمان اجباری اعتیاد (رحیمی‌موقر و همکاران، ۱۳۹۰؛ محرز و همکاران، ۱۳۹۴؛ رفیعی و همکاران، ۱۳۹۶؛ میرکاظمی و همکاران، ۱۳۹۷؛ بختیاری، ۱۳۹۹؛ ورب، ۲۰۱۶) حاکی از آن است که درمان اجباری درصورتی‌که به صورتی غیرهوشمند، شتاب‌زده، بدون غربالگری دقیق و درباره گروه هدف نامناسب انجام شود فرایندی مناقشه‌برانگیز است که از اثربخشی مناسب برخوردار نخواهد بود. ضمن اینکه، این پژوهش‌ها تأکید دارند که این نوع رویکرد درمانی به اعتیاد

بایستی در شرایط بسیار ضروری و در مقیاسی محدود به انجام برسد. همچنین پژوهش‌های مذکور نشان می‌دهند که از چند دهه پیش، رویکردهای اجباری درمان اعتیاد کم‌تر در دستور کار قرار داشته و سیاست‌گذاران به سمت درمان‌های داوطلبانه حرکت کرده‌اند؛ به‌عنوان نمونه کشورهایی مانند پرتغال و هلند مبتنی بر ویژگی‌های فرهنگی-اجتماعی خاص خود که منطقاً قابل‌تعمیم به ایران نیز نیستند، از طریق راه‌اندازی اتاق مصرف مواد مخدر و توسعه مراکز کاهش آسیب، روش‌های اجباری درمان معتادان متجاهر را حذف کرده‌اند. درحالی‌که کشورهایی مانند آمریکا گونه‌ای از رویکردهای حامل اجبار به درمان اعتیاد با عنوان دادگاه درمان‌مدار را همچنان اجرا می‌کنند؛ در این رویکرد، مجرمانی که به دلیل سوءمصرف مواد مخدر مرتکب جرم شده‌اند، به صورتی داوطلبانه و تحت نظارت مقام قضائی، به‌جای زندان به انواعی از درمان‌های اجباری اعتیاد ارجاع داده می‌شوند. بر این اساس، مبتنی بر مرور اجمالی صورت گرفته بر تجارب سایر کشورها، به نظر می‌رسد که الگوی درمان اجباری مرسوم در کشور ما از نظر کیفیت و فرایند اجرا تطابق چندانی با تجربیات مشابه خارجی نداشته و به اذعان پژوهش‌های صورت‌گرفته از اثربخشی کافی نیز برخوردار نبوده است.

مبتنی بر نکات برآمده از مرور رویکردهای نظری و نیز یافته‌های پژوهش‌های پیشین داخلی و خارجی، پژوهش حاضر تلاش کرد تا زمینه‌ها و موانع موفقیت درمان اجباری معتادان متجاهر در ایران را مورد بررسی قرار داده و چالش‌های موجود را شناسایی نماید. درمجموع این پژوهش نشان می‌دهد که وضعیت درمان اجباری معتادان متجاهر در مراکز موضوع مادۀ ۱۶ قانون مبارزه با مواد مخدر آن‌گونه که باید اثربخش نبوده و این فرایند با چالش‌های مختلفی دست‌به‌گریبان است. فرایند جمع‌آوری، غربالگری، درمان و بازتوانی و مراقبت‌های پس از خروج در این زمینه به صورتی ناقص و دارای اشکال انجام می‌شود و لذا اثربخشی کل فرایند مورد مناقشه قرار گرفته است، به صورتی که چرخه‌ای معیوب شکل گرفته که صرفاً به نگهداری از افراد دارای تجاهر به اعتیاد تقلیل یافته است؛ بدون آنکه این نگهداری در برخی موارد در شرایطی متناسب و استاندارد انجام گیرد، یا اینکه تلاشی برای تداوم درمان، بهبودی و بازتوانی مددجویان پس از خروج از مراکز صورت پذیرد. در مواردی فرایند جمع‌آوری، احراز تجاهر، نگهداری، درمان و مراقبت پس از خروج مددجویان مادۀ ۱۶ هیچ‌یک به صورتی اصولی و مبتنی بر شاخص‌ها و ضوابط علمی و از پیش تعیین‌شده انجام نمی‌گیرد. این وضعیت باعث شده است که امیدی به تداوم درمان و بهبودی مددجویان پس از خروج از این مراکز وجود نداشته و هزینه‌های صرف شده به نتیجه موردنظر منجر نشود.

در این زمینه بایستی توجه داشت که مواجهه با آسیب‌های اجتماعی به‌طور عام و آسیب اعتیاد به‌طور خاص، امری مقطعی و گذرا نیست که در قالب طرح‌های ضربتی با عنوان ساماندهی افراد دارای تجاهر به اعتیاد، جمع‌آوری کارتن‌خواب‌ها و غیره انجام شود. این موضوع، فرایندی پیچیده، زمان‌بر، چند سطحی و با نفوذ و نقش ذی‌نفعان مختلف است که به هر میزان هر یک از این ذی‌نفعان نادیده انگاشته شوند، احتمال موفقیت فرایند نیز کاهش خواهد یافت. مادام که سیاست‌گذار و مجری، چنین رویکردی به مواجهه با مسئله اعتیاد نداشته باشد، وضعیت کم‌وبیش همین خواهد بود و پیشرفتی در مدیریت، کنترل یا کاهش مسئله رخ نخواهد داد. درواقع، همچنان که مقوله محوری مقاله حاضر نیز ارجاع دارد، چرخه درمان و بازتوانی اعتیاد در فرایند درمان اجباری معتادان متجاهر تکمیل نشده و این وضعیت منجر به ناقص ماندن اقدامات و تلاش‌های صورت گرفته گردیده است.

درمجموع این مقاله، هم‌راستا با ادبیات پژوهشی پیشین و مبتنی بر یافته‌های حاصل‌شده، رویکرد درمان اجباری اعتیاد در ایران را به‌صورت کامل نفی و رد نمی‌کند؛ بلکه معتقد است که بایستی این رویکرد به صورتی بسیار محدود و در صورت وقوع سایر شرایط لازم و به شیوه‌ای علمی و درست انجام گیرد. محدود بودن استفاده از این رویکرد به معنای آن است که سیاست‌گذاران و مجریان مکلف شوند، اولاً حوزه پیشگیری را که در کشور ما تقریباً رها شده است، بسیار جدی‌تر پیگیری نمایند؛ ثانیاً انواع مراکز و درمان‌های داوطلبانه را تسهیل و ترویج کرده و به دنبال جذب فعالانه افراد درگیر اعتیاد باشند؛ ثالثاً رویکرد کاهش آسیب اعتیاد که تمرکز بر آن با تغییرات مدیریتی نوسان داشته است را به‌عنوان یکی از رویکردهای اصلی در مواجهه با افراد دارای تجاهر به اعتیاد پیگیری کرده و تقویت نمایند؛ ثالثاً ملزومات انجام اثربخش درمان اجباری، از قبیل تعریف دقیق مفهوم تجاهر، تعیین شاخص‌ها و دستورالعمل دستگیری افراد متجاهر، پروتکل غربالگری، دستورالعمل علمی نگهداری و درمان، راه‌اندازی سامانه‌های نظارت و کنترل هوشمند، سازوکارهای مراقبت پس از خروج و مدیریت مورد و غیره را در اولویت اصلاح و پیگیری قرار دهند و سپس این نوع مراکز را به میزان موردنیاز توسعه بخشند.

محدودیت‌های پژوهش

پژوهش حاضر، همچون هر مطالعهٔ کیفی دیگری، با محدودیت‌هایی مواجه بوده است که در تفسیر یافته‌ها باید مورد توجه قرار گیرند. نخست، این پژوهش در بستر زمانی و مکانی خاصی (ایران، ۱۴۰۳-۱۴۰۴) انجام شده است و با توجه به پویایی سیاست‌های اعتیاد و

تغییرات مداوم در قوانین و ترتیبات نهادی مرتبط، امکان تعمیم‌پذیری یافته‌ها به سایر دوره‌ها یا زمینه‌های جغرافیایی دیگر وجود ندارد. به دلیل حساسیت موضوع پژوهش و پیامدهای حقوقی-امنیتیِ مرتبط با درمان اجباری اعتیاد، برخی از مشارکت‌کنندگان در بیان دیدگاه‌های خود محتاطانه عمل کردند که این امر ممکن است تااندازه‌ای بر عمق و غنای داده‌های جمع‌آوری‌شده تأثیر گذاشته باشد. پژوهش حاضر صرفاً بر دیدگاه‌های متخصصان، سیاست‌گذاران و کنشگران اجرایی متمرکز بوده و به دلیل محدودیت‌های دسترسی و ملاحظات اخلاقی، صدای جامعهٔ هدف یعنی معتادان متجاهر به‌صورت مستقیم در این پژوهش شنیده نشده است؛ این مسئله به‌عنوان یک شکاف پژوهشی محسوب می‌شود که مطالعات آینده می‌توانند با رویکردهای مشارکتی و مردم‌نگارانه به آن بپردازند. عدم وجود داده‌های آماری جامع و قابل‌اعتماد دربارهٔ تعداد دقیق، ویژگی‌ها و وضعیت پس از خروج معتادان متجاهر، امکان ارزیابی کمی از اثربخشی مراکز مادهٔ ۱۶ را فراهم نکرد و تحلیل را به داده‌های کیفی محدود ساخت.

منابع مالی

این مقاله به‌صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان کلیهٔ نکات اخلاقی به‌ویژه عدم‌دستکاری و تحریف داده‌ها را در این مقاله رعایت کرده‌اند.

منابع

– علیزاده، مهناز، اباذری، یوسف، ترکمان، فرح و کلانتری، عبدالحسین (۱۳۹۹). برساخت اعتیاد و روند ابژه‌سازی معتاد در دهه‌های پس از انقلاب ۱۳۵۷. مسائل اجتماعی ایران، ۱۱ (۱)، ۲۰۱-۱۷۷. 10.29252/jspi.11.1.177

– بختیاری، عباس (۱۳۹۹). پیامدهای درمان اجباری اعتیاد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مددکاری اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی (ره).

– ستاد مبارزه با مواد مخدر (۱۳۹۸). گزارش عملکرد وضعیت حوزه مبارزه با مواد مخدر. دسترسی محدود.
– رحیمی موقر، آفرین و همکاران (۱۳۹۰). درمان اجباری معتادان با متادون نگهدارنده در مرکز اقامتی (۲): ارزیابی نتایج در پیگیری دو و شش‌ماهه. فصلنامه پایش، ۱۰ (۴)، ۵۱۲-۵۰۳.
– رحیمی موقر، آفرین و همکاران (۱۳۹۰). درمان اجباری معتادان با متادون نگهدارنده در مرکز اقامتی (۱): ارزیابی فرایند مداخلات. فصلنامه پایش، ۱۰ (۴)، ۵۰۲-۴۹۳. URL: http://payeshjournal.ir/ar-ticle-1-503-fa.htm
– رفیعی، حسن و همکاران (۱۳۹۶). بررسی فرآیند کارتن‌خوابی و وضعیت افراد دچار اعتیاد خیابانی مقیم مراکز اقامتی (ماده ۲ تبصره ۱۶) و مقایسه آن با افراد دچار اعتیاد خیابانی مقیم پاتوق در استان تهران. سازمان بهزیستی استان تهران، دسترسی محدود.
– علیوردی‌نیا، اکبر، جانعلی‌زاده، حیدر، جعفری، آزاده (۱۳۹۱). تحلیل اجتماعی نقش انگ‌زنی غیررسمی در نگرش دانشجویان نسبت به مواد مخدر. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۱ (۴)، ۱۸-۱. ۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۳۲۲۱۴۵۳,۱۳۹۱,۱,۴,۳,۶
– غلامی، حسین (۱۳۸۷)، تکرار جرم، تهران: میزان.
– قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶)، مصوب ۱۳۹۶/۰۱/۱۶، مجلس شورای اسلامی.
– قانون تحدید تریاک، مصوب ۱۲۸۹/۱۲/۲۳، مجلس شورای ملی.
– قانون مبارزه با مواد مخدر، مصوب ۱۳۶۷/۰۸/۰۳ با اصلاحات و الحاقات بعدی (۱۳۷۶، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۶).
– محرز، مینو و همکاران (۱۳۹۴). ارزیابی میزان اثربخشی خدمات درمانی مراکز مادهٔ ۱۶ در سطح کشور-مطالعه ملی. تهران: دنیای درون.
– مغنی‌باشی منصوریه، امیر، فتحی، منصور، براتی سده، فرید و اسلامیان، ایوب (۱۳۹۶). مرور سیستماتیک اثربخشی مداخلات درمان اجباری معتادان. فصلنامه اعتیادپژوهی سوءمصرف مواد، ۱۱ (۴۲). ۱۶۰-۱۴۱. URL: http://etiadpajohi.ir/article-۱-۱۰۸۹-fa.html
– فتحی، منصور و بختیاری، عباس (۱۴۰۰). مطالعه کیفی پیامدهای درمان اجباری اعتیاد. نشریه علمی انتظام اجتماعی، ۱۳ (۱). ۲۰۰-۱۶۷. DOR: 20.1001.1.20086024.1400.13.1.7.1
– میرزایی مقدم، مرتضی (۱۳۸۹). ارزیابی تأثیر شدت و قطعیت کیفرها در پیشگیری از جرم. فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم، ۵ (۱۶). ۱۸۵-۱۷۳.
– میرکاظمی و همکاران (۱۳۹۷). طرح تبیین وضعیت و نیازسنجی در مورد مراکز درمان اعتیاد موضوع مادهٔ ۱۶ اصلاحیه قانون اصلاح مبارزه با مواد مخدر. سازمان بهزیستی کشور.
– نصراصفهانی، مهدی و همکاران (۱۳۸۷). بستری و درمان اجباری: نگاهی به قوانین بهداشت روان. مجله روان‌پزشکی و روانشناسی بالینی ایران، ۱۴ (۱)، ۱۶-۴.
– رابینگتن، ارل و واینبرگ، مارتین (۱۳۹۳). رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل اجتماعی. ترجمه رحمت‌الله صدیق‌سروستانی، چاپ هشتم، تهران: دانشگاه تهران.
– یوسف‌وند، سامان (۱۴۰۳). گزارش سیاستی بررسی مسئله ساماندهی آسیب‌دیدگان اجتماعی (بی‌خانمانی) در ایران و جهان و ارائه درس‌آموخته‌های سیاستی. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. https://doi.org/10.22034/report.mrc.2025.1404.33.2.20355-1

– Davies, T. (2002). Sociological theories of drug abuse. In Sociology of addiction (pp. 87–105). Routledge.
– International Drug Policy Consortium. (2014, February). Compulsory rehabilitation in Latin America: An unethical, inhumane and ineffective practice (IDPC Advocacy Note). https://www.hr-dp.org/files/2016/08/24/idpc-advocacy-note_compulsory-rehabilitation-latin-america_english.pdf
– Kumarasingha, K. A. W. (2022). Compulsory drug treatment and rehabilitation: Human rights issues in Sri Lanka. In Proceedings of the International Symposium on Drug Related Studies. National Dangerous Drugs Control Board.
– National Consultative Assembly. (1911). Law on Opium Restriction. Adopted on March 14, 1911.
– Prilutskaya, M. (2023). Compulsory drug treatment in Kazakhstan. In I. I. Michels, U. Pape, & H. Stöver (Eds.), Social work and health in prisons: Studies from Central Asia and China (pp. 185–202). Nomos Verlagsgesellschaft.
– Werb, D., Kamarulzaman, A., Meacham, M. C., Rafful, C., Fischer, B., Strathdee, S. A., & Wood, E. (2016). The effectiveness of compulsory drug treatment: A systematic review. International Journal of Drug Policy, 28, 1–9.

References in Persian

– Alizadeh, M., Abazari, Y., Torkaman, F., & Kalantari, A. H. (2020). The social construction of addiction and the process of objectification of addicts in the decades following the 1979 Revolution. Social Problems of Iran, 11(1), 177–201. https://doi.org/10.29252/jspi.11.1.177 (in persian)
– Bakhtiari, A. (2020). The consequences of compulsory addiction treatment [Master's thesis, Allameh Tabataba'i University].(in persian)
– Drug Control Headquarters. (2019). Performance report on the status of the field of drug control. Restricted access. (in persian)
– Rahimi-Moqer, A., et al. (2011). Compulsory methadone maintenance treatment for addicts in a residential center (2): Evaluation of outcomes at two- and six-month follow-ups. Payesh, 10(4), 503–512. (in persian)
– Rahimi-Moqer, A., et al. (2011). Compulsory methadone maintenance treatment for addicts in a residential center (1): Evaluation of the intervention process. Payesh, 10(4), 493–502. (in persian)
– Rafiei, H., et al. (2017). Examining the process of homelessness and the status of individuals with street addiction residing in residential centers (Article 2, Note 16) and comparing them with individuals with street addiction residing in hangouts in Tehran Province. Tehran Province Welfare Organization. Restricted access. (in persian)
– Alivardinia, A., Janalizadeh, H., & Jafari, A. (2012). Social analysis of the role of in-

formal labeling in students' attitudes toward drugs. Strategic Research on Social Problems of Iran, 1(4), 1–18. (in persian)
– Gholami, H. (2008). Recidivism. Mizan Publications. (in persian)
– Islamic Republic of Iran. (2017). Sixth Five-Year Development Plan Law for Economic, Social, and Cultural Development (2017–2021). Islamic Consultative Assembly. (in persian)
– Islamic Republic of Iran. (1911). Opium Restriction Act. National Consultative Assembly. (in persian)
– Islamic Republic of Iran. (1988). Anti-Narcotics Law, as amended and supplemented in 1997, 2010, and 2017. (in persian)
– Moharaz, M., et al. (2015). Evaluation of the effectiveness of treatment services provided by Article 16 centers nationwide: A national study. Office of Research and Education, Secretariat of the Drug Control Headquarters of the Presidency. Donyaye Daron. (in persian)
– Moghani-Bashi Mansourieh, A., Fathi, M., Barati Sedeh, F., & Eslamian, A. (2017). Systematic review of the effectiveness of compulsory addiction treatment interventions. Journal of Research on Addiction, 11(42). (in persian) URL: http://etiadpajohi.ir/article-۱-۱۰۸۹-fa.html
– Fathi, M., & Bakhtiari, A. (2021). A qualitative study of the consequences of compulsory addiction treatment. Scientific Journal of Social Order, 13(1). DOR: 20.1001.1.20086024.1400.13.1.7.1 (in persian)
– Mirzaei-Moghaddam, M. (2010). Evaluation of the effect of the severity and certainty of punishment on crime prevention. Journal of Crime Prevention Studies, 5(16). (in persian)
– Mirkazemi, et al. (2018). A plan for explaining the situation and assessing needs regarding addiction treatment centers under Article 16 of the Amendment to the Anti-Narcotics Law. State Welfare Organization of Iran, Deputy for Addiction Prevention and Treatment. (in persian)
– Nasr-Esfahani, M., et al. (2008). Compulsory hospitalization and treatment: A review of mental health laws. Iranian Journal of Psychiatry and Clinical Psychology, 14(1), 4–16. (in persian)
– Robington, E., & Weinberg, M. (2014). Seven theoretical approaches to the study of social problems (R. Sedigh-Sarvestani, Trans.; 8th ed.). University of Tehran Press. (in persian)
– Yousefvand, S. (2024). Examining the issue of organizing socially vulnerable people (homelessness) in Iran and the world and presenting policy lessons learned. Research Center of the Islamic Consultative Assembly. https://doi.org/10.22034/report.mrc.2025.1404.33.2.20355-1 (in persian)

:Book Review
What Happened? The Story of the Decline of Society in Iran

Amin Roshanpour

Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
aminrushanpoor@gmail.com.

Introduction

The book What Happened? The Story of the Decline of Society in Iran, co-authored by Abdolmohammad Kazemipour and Mohsen Goodarzi, investigates one of the most significant sociological ruptures in contemporary Iran: the structural erosion of the "social" and the waning of social solidarity.

The primary objective of this review is to examine the process through which coherent interpersonal bonds have given way to social isolation and increasing individualism. Drawing on empirical evidence, national survey data, historical analysis, and comparative insights from Iran and beyond, the authors argue that collective life in Iran shaped by macro-structural, political, and economic developments has experienced a profound crisis in the reproduction of social capital.

Organized into four thematic sections, the work first elucidates the fundamental concepts of social capital. It then adopts a historical-analytical perspective to trace the declining trends in civic participation and the crisis of trust across micro, meso, and macro levels. Subsequently, the book provides a multidimensional analysis of social decline, focusing on variables such as ideological shifts, the erosion of public morality, state institutional inefficiency, economic inequality, and the consequences of migration. Beyond mere description, the ultimate goal of this work is to offer operational solutions for repairing social bonds and revitalizing civic life. By reviewing and critiquing the book's core themes, this article assesses the work's contribution to understanding the contemporary challenges facing Iranian society and evaluates the feasibility of rebuilding its social capital.

Keywords: Social capital, social solidarity, community decline, community life, social trust.

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

معرفی و نقد کتاب:
«چه شد؟ داستان اُفول اجتماع در ایران»

امین روشن‌پور[1]

درآمد

کتاب «چه شد؟ داستان اُفول اجتماع در ایران»، اثر مشترک عبدالمحمد کاظمی‌پور و محسن گودرزی، به واکاوی یکی از بحرانی‌ترین گسست‌های جامعه‌شناختی در ایران معاصر، یعنی فرسایش ساختاری «اجتماع» و زوال همبستگی اجتماعی می‌پردازد. مسئلهٔ اصلی این نوشتار، بررسی فرآیندی است که طی آن پیوندهای منسجم میان‌فردی جای خود را به انزوای اجتماعی و فردگرایی فزاینده داده‌اند. نویسندگان با اتکا به شواهد تجربی، داده‌های پیمایش ملی، تحلیل‌ها و تجربه‌های تاریخی از ایران و جهان و رویکردهای نظری، استدلال می‌کنند که زیست جمعی در ایران تحت تأثیر تحولات کلان ساختاری، سیاسی و اقتصادی، دچار نوعی بحران در بازتولید سرمایهٔ اجتماعی شده است. این اثر در چهار بخش کلی، ابتدا به تبیین مفاهیم بنیادی سرمایهٔ اجتماعی پرداخته و سپس با نگاهی تاریخی-تحلیلی، روند کاهشی مشارکت مدنی و بحران اعتماد را در سطوح خُرد، میانه و کلان ردیابی می‌کند. در ادامه، کتاب با تمرکز بر متغیرهایی نظیر دگرگونی‌های اعتقادی، زوال اخلاق عمومی، ناکارآمدی نهاد دولت، نابرابری‌های اقتصادی و پیامدهای مهاجرت، تصویری چندبُعدی از علل اُفول اجتماع ترسیم می‌نماید. هدف نهایی این اثر، فراتر از یک توصیف صرف، ارائهٔ راهکارهای عملیاتی برای ترمیم پیوندهای اجتماعی و احیای حیات مدنی است. این مقاله با مرور و نقد محورهای اصلی کتاب، می‌کوشد سهم این اثر را در فهم چالش‌های کنونی جامعهٔ ایران و امکان‌سنجی بازسازی سرمایهٔ اجتماعی مورد ارزیابی قرار دهد.

کلیدواژگان: سرمایهٔ اجتماعی، همبستگی اجتماعی، اُفول اجتماع، حیات انجمنی، اعتماد اجتماعی.

۱. دانشجوی دکتری بررسی مسائل اجتماعی ایران، گروه علوم اجتماعی، دانشکدهٔ علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران/aminrushanpoor@gmail.com

فصلنامهٔ مسائل اجتماعی ایران، سال هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵

CC BY NC

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University ISSN: 2476-6933

مقدمه

کتاب «چه شد؟ داستان اُفول اجتماع در ایران» تألیف عبدالمحمد کاظمی‌پور و محسن گودرزی تلاشی واکاوانه برای صورت‌بندی بحران‌های ساختاری و همبستگی اجتماعی در ایران معاصر است. نویسندگان در این اثر، با اتکا به شواهد تجربی و داده‌های پیمایشی، به تحلیل فرآیند زوال سرمایهٔ اجتماعی و پیامدهای آن بر نهادهای مدنی و روابط میان‌گروهی می‌پردازند. پرسش کانونی پژوهشگران، تبیین علل و سازوکارهای این اُفول و بررسی ظرفیت‌های احتمالی برای بازسازی اجتماعات محلی و ملی است.

از منظر مؤلفان، غلبهٔ مناسبات سیاسی بر سایر ساحت‌های حیات جمعی، به تضعیف بنیان‌های اخلاقی و فرسایش اعتماد عمومی منجر شده است؛ وضعیتی که در آن انجمن‌ها و گروه‌های مرجع، توان کارکردی خود را از دست داده و پیوندهای اجتماعی دچار گسست شده‌اند. این اثر با تعریف «اجتماع» در معنای شبکه‌ای از کنشگران با اهداف و ارزش‌های مشترک و بازتعریف «سرمایهٔ اجتماعی» به‌عنوان «منافع و امکان‌های نهفته در بطن شبکهٔ روابط»، چارچوبی تحلیلی برای فهم تحولات جامعهٔ ایران فراهم می‌آورد.

کتاب حاضر با بهره‌گیری از زبانی تحلیلی اما واجد ایجاز، تلاش دارد تا دلالت‌های عمیق جامعه‌شناختی را به‌دوراز پیچیدگی‌های متن‌شناسانه، در اختیار مخاطبان قرار دهد. از نظر ساختار، کتاب از یک پیشگفتار، مقدمه، چهار بخش، چهارده فصل، نمایه و منابع تشکیل شده است. این اثر در سال ۱۴۰۰ توسط نشر «آگر» در ۲۷۲ صفحه منتشر شده است و به‌عنوان متنی مرجع در حوزهٔ مطالعات اجتماع و سرمایهٔ اجتماعی، بستری برای نقد و ارزیابی تحولات ساختار اجتماعی در ایران فراهم می‌سازد.

خلاصهٔ کتاب

مقدمهٔ کتاب با بحث دربارهٔ سرمایهٔ اجتماعی با ارجاع به مشاهدات آلکسی دو توکویل[1] در نیمه قرن نوزدهم آغاز می‌شود. توکویل در کتاب دمکراسی در آمریکا، «حیات انجمنی» را از ویژگی‌های اصلی جامعهٔ نوپای آمریکا می‌دانست؛ جامعه‌ای که در آن شهروندان برای حل مسائل گوناگون از امور مذهبی و آموزشی گرفته تا ساخت بیمارستان و نهادهای مدنی به‌جای اتکا به دولت یا افراد متنفذ، به تشکیل انجمن‌های داوطلبانه روی می‌آوردند.

1. Alexis de Tocqueville

از دید او، این مشارکت مدنی ضامن توزیع قدرت، برابری و حفظ آزادی در برابر گسترش اقتدار دولت است. یک قرن بعد، رابرت پاتنام[1] در کتاب بولینگ تک‌نفره (۲۰۰۰) با تکیه بر داده‌های تجربی نشان داد که این پویایی انجمنی که او آن را در قالب مفهوم «سرمایهٔ اجتماعی» توضیح می‌دهد از دههٔ ۱۹۶۰ میلادی در جامعهٔ آمریکا روندی نزولی داشته است. کتاب حاضر نیز با الهام از همین چارچوب نظری، به بررسی موقعیت و روند تحول سرمایهٔ اجتماعی در جامعهٔ ایران می‌پردازد.

کتاب با **بخش اول**، یعنی «نظریه‌ها و مفاهیم بنیادی» آغاز می‌شود. این بخش مشتمل بر سه فصل است که ابزارهای مفهومی لازم برای تحلیل سرمایهٔ اجتماعی در ایران را فراهم می‌کند. فصل **اول** این بخش، «چیستی، چرایی و چگونگی سرمایهٔ اجتماعی» نام دارد و به مبانی نظری اختصاص یافته است. نویسندگان در فصل نخست، با استناد به الگوی سه‌گانهٔ «دولت، بازار و اجتماع» پولانی، مفاهیم بنیادین کتاب را تبیین می‌کنند. آنان سرمایهٔ اجتماعی را نَه‌صرفاً پدیده‌ای عاطفی، بلکه عنصری مولّد و واجد کارکرد ابزاری می‌دانند که همچون سرمایهٔ اقتصادی، تسهیلگر مبادلات و تولیدکننده منافع است.

از منظر این فصل، سرمایهٔ اجتماعی بر طیف گسترده‌ای از ابعاد حیات انسانی، از تجارب روانی-فردی تا فرآیندهای کلان توسعه، کارکرد نظام آموزشی و قدرت نهادهای دموکراتیک تأثیرگذار است. سازوکار شکل‌گیری این سرمایه بر مؤلفه‌هایی چون شبکهٔ روابط اجتماعی، تبادل لطف و خدمت، مبادلهٔ ناهمگون، نرخ مبادلهٔ مبهم و نابرابر، بازه زمانی طولانی، اعتماد و محیط اخلاقی مساعد استوار است. درنهایت، نویسندگان ضمن آسیب‌شناسی این حوزه، سه تیپ رفتاری مخرب را برای سرمایهٔ اجتماعی برمی‌شمارند (ص. ۴۰):

۱. بی‌خبران: فاقد آگاهی نسبت به اهمیت سرمایهٔ اجتماعی
۲. حاضرخورها (مرد رندها): بهره‌برداران بدون مشارکت در بازتولید سرمایه
۳. دوست‌های سطحی: کنشگران متمرکز بر کمّیت روابط به‌جای عمق و پایداری آن

فصل **دوم** کتاب با عنوان «پیشینهٔ پژوهش و چارچوب مفهومی» به ادبیات گستردهٔ سرمایهٔ اجتماعی در سه دههٔ اخیر می‌پردازد. نویسندگان با استناد به چهار شاخص اصلی (اعتماد عمومی، مشارکت مدنی، نرخ ناهنجاری‌های اجتماعی و غنای شبکهٔ روابط)، کارکردهای این مفهوم را در سه سطح تحلیل می‌کنند:

- سطح کلان: تأثیر بر توسعهٔ اقتصادی و دموکراسی

1. Putnam

- سطح میانه: تحلیل رفتار گروهی، تفاوت‌های نسلی و فرصت‌های محلی
- سطح خُرد: ارتباط با موفقیت تحصیلی، درآمد، سلامت و رضایت از زندگی (ص. ۴۷)

علاوه بر ابعاد سیاسی، نویسندگان بر اهمیت اقتصادی سرمایهٔ اجتماعی تأکید دارند؛ به این معنا که اعتماد اجتماعی با کاهش هزینه‌های مبادله و بی‌نیاز ساختن کنشگران از کنترل‌های رسمی، رشد اقتصادی را تسهیل می‌کند (ص. ۵۰).

فصل **سوم** کتاب، «سرمایهٔ اجتماعی در چشم‌انداز بین‌المللی» نام دارد. این فصل با استناد به داده‌های «پیمایش جهانی ارزش‌ها»، وضعیت سرمایهٔ اجتماعی کشورها را بر مبنای شاخص «اعتماد» به‌صورت تطبیقی بررسی می‌کند. طبق این داده‌ها، کشورهایی نظیر اسکاندیناوی، استرالیا، چین، کانادا و آفریقای جنوبی در قطب «پُراعتماد» و مناطقی همچون آمریکای لاتین و بخش‌هایی از آفریقا در قطب «کم‌اعتماد» جای می‌گیرند (ص. ۵۸). نویسندگان تصریح می‌کنند که شکل‌گیری سرمایهٔ اجتماعی، متأثر از تعامل توزیع امکانات، سیاست‌های دولتی، فرهنگ و تاریخ است. همچنین، این سرمایه ماهیتی فناناپذیر ندارد و برای تداوم و بازسازی، نیازمند مراقبت مداوم و وجود فضای کالبدی مناسب است؛ در غیر این صورت، همچون سایر انواع سرمایه، مستعد زوال خواهد بود (ص. ۷۶).

بخش دوم کتاب با عنوان «تحول سرمایهٔ اجتماعی در ایران معاصر»، با **فصل چهارم** تحت عنوان «بحران اعتماد» آغاز می‌شود. نویسندگان با تشبیه اعتماد به «سیمان بنای اقتصاد و سیاست» یا «روغن چرخ‌دنده‌های ماشین»، نقش حیاتی آن را در کارآمدی دولت و بازار تبیین می‌کنند (ص. ۷۹). شواهد تجربی ارائه‌شده در این فصل، تصویری از یک بحران فراگیر و عمیق را در ایران ترسیم می‌کند؛ بحرانی که طی آن، میزان اعتماد در تمامی سطوح (به افراد، مشاغل و نهادهای دولتی) روندی نزولی داشته است. از نگاه نویسندگان، جامعهٔ ایران با تهی‌شدن از اندوختهٔ اعتماد، به سمت وضعیتی سوق یافته که مشخصهٔ آن سوءظن نسبت به دیگران، تجربهٔ جهانی ناامن، بی‌میلی به مشارکت و نگاهی بدگمان به امور است. این کاهش ممتد در طول چندین دهه، نشان‌دهندهٔ ریشه‌داربودن این تغییرات در «عوامل ساختاری» است؛ بدین معنا که سیاست‌ها و اقدامات مقطعی قادر به اصلاح بنیادین این وضعیت نخواهند بود (ص. ۱۰۱).

فصل **پنجم** کتاب، «مشارکت مدنی و پیوندهای اجتماعی» نام دارد. نویسندگان در این فصل، «حیات انجمنی» و مشارکت در نهادهای مدنی و صنفی را مصداق بارز پیوندهای

اجتماعی می‌دانند. برخلاف اقتصاد سودمحور، این عرصه بر پایهٔ داوطلبی، دیگرخواهی و منافع جمعی بنا شده است و فضایی برای پیگیری علایق مشترک و حل مسائل گروهی فراهم می‌آورد (ص. ۱۰۴). تحلیل پیوندهای اجتماعی در این فصل در سه سطح انجام می‌شود: ۱. مشارکت در نهادهای رسمی؛ ۲. روابط غیررسمی (خانواده، دوستان و خویشاوندان)؛ ۳. گرایش‌های ذهنی و ارزش‌های فرهنگی. داده‌های ارائه‌شده حاکی از روندی نزولی در تمامی این سطوح، از تعاملات رسمی و غیررسمی گرفته تا احساسات و غرور ملی در جامعهٔ ایران است.

بخش سوم کتاب، با عنوان «علل اُفول سرمایهٔ اجتماعی در ایران»، به چرایی کاهش سرمایهٔ اجتماعی می‌پردازد. در این چارچوب، **فصل ششم** به «دگرگونی‌های مربوط به اعتقادها و رفتارهای مذهبی» اختصاص دارد و می‌کوشد نشان دهد تحولات دهه‌های اخیر نهاد دین، به‌مثابهٔ یک نیروی اجتماعی، چه تأثیری بر افزایش یا کاهش سرمایهٔ اجتماعی در ایران گذاشته است. نویسندگان با تکیه بر یافته‌های تجربی، از شکافی عمیق میان «باورهای دینی شخصی» (که همچنان تداوم دارد) و «پایبندی به مناسک رسمی دولتی» سخن می‌گویند. از نظر آنان، مخالفت عمومی با سیاست‌هایی نظیر حجاب اجباری و مطالبهٔ جدایی دین از سیاست، نشان‌دهندهٔ کاهش شدید مقبولیت روایت رسمی مذهب است. این دگرگونی‌ها پیامدهای ساختاری زیر را برای سرمایهٔ اجتماعی به همراه داشته است:

- تضعیف وجه اجتماعی دین: کاهش رغبت به مناسک جمعی، نَه‌تنها سرمایهٔ اجتماعی مذهبی، بلکه سرمایهٔ اجتماعی کل جامعه را تضعیف کرده است.
- آمیختگی دین و دولت: پیوند نهاد دین با ساختار سیاسی، منجر به بدبینی عمومی، سردرگمی در ماهیت فعالیت‌های مذهبی و کاهش مشارکت مردم در امور خیریه شده است.
- تغییر جایگاه مذهب: تبدیل دین از یک نهاد مستقل اجتماعی به زیرمجموعهٔ دولت، موجب شده مذهب، کارکرد استقلال عمل و نقد خود را در برابر سیاست از دست بدهد.
- تقلیل سرمایهٔ اجتماعی: تشدید شکاف‌های دینی، سرمایهٔ اجتماعی را از حالت «همبسته‌ساز» (فراگیر) به «پیوسته‌ساز» (درون‌گروهی) تقلیل داده است.
- ظهور معنویت‌های فردگرا: گرایش به معنویت‌های نوین، با تضعیف اخلاق جمعی و پشتوانه‌های اجتماعی دین، زمینه را برای گسترش منفعت‌گرایی فردمحور فراهم آورده است.

فصل هفتم کتاب به «زوال هنجارهای اخلاقی و فرسایش سرمایهٔ اجتماعی» می‌پردازد. نویسندگان با استناد به شواهد تجربی، رواج ارزش‌های منفی همچون «دروغ‌گویی، نقض عهد، تظاهر و کلاه‌برداری» را نشانه‌ای از زوال سرمایهٔ اجتماعی و درک عمومی جامعه از انحطاط اخلاقی می‌دانند. پیامدهای این بحران اخلاقی در دو سطح قابل‌بررسی است (ص. ۱۶۷):

۱. **سطح ساختاری (کلان):** تضعیف نظام اخلاقی، موازنهٔ میان سه‌گانهٔ «دولت، بازار و اجتماع» را برهم زده و فضا را برای جایگزینی «پول و زور» به‌جای «اعتماد و نظم هنجاری» فراهم کرده است؛ وضعیتی که بستر را برای گسترش خشونت سیستماتیک و نهادینه‌شدن فساد می‌گشاید.

۲. **سطح فردی:** بی‌ثباتی در نظم اخلاقی و فقدان الگوی کنش منسجم، منجر به زوال اعتماد متقابل شده است. این وضعیت، هزینهٔ ریسک ورود به روابط اجتماعی را چنان افزایش می‌دهد که کنشگران ترجیح می‌دهند از تعاملات اجتماعی کناره‌گیری کنند.

فصل **هشتم** کتاب با عنوان «دولت»، به بررسی نقش ساختارهای حاکمیتی در شکل‌دهی به سرمایهٔ اجتماعی می‌پردازد. نویسندگان با تبیین این گزاره که «اعتماد عمومی» برآمده از نهادهای کارآمد، عادلانه و مبتنی بر حاکمیت قانون است، وضعیت ایران را واکاوی می‌کنند. یافته‌های این فصل نشان می‌دهد که هم‌زمان با اُفول «پاک‌دستی» و تضعیف حاکمیت قانون، اعتماد عمومی در جامعه به‌شدت کاهش یافته است. همچنین، از نظر نویسندگان، «غلبهٔ نگاه امنیتی» و وضع محدودیت برای مشارکت آزادانهٔ شهروندان، از عوامل اصلی و تشدیدکنندهٔ فرسایش سرمایهٔ اجتماعی در ایران محسوب می‌شوند.

فصل **نهم** کتاب، «نابرابری و ناامنی اقتصادی» نام دارد. این فصل با بهره‌گیری از چارچوب تحلیلی «دولت، بازار و اجتماع»، نیروهای اقتصادی مخرب سرمایهٔ اجتماعی در ایران نیم‌قرن اخیر را تحلیل می‌کند. استدلال محوری نویسندگان این است که «نابرابری» و «اضطراب اقتصادی»، با تحمیل وضعیت «اکنون‌زدگی» (روزمرگی معطوف به بقا)، عملاً شهروندان را از مشارکت در حیات جمعی بازمی‌دارد. تأثیرات سوءِ این شرایط بر سرمایهٔ اجتماعی از چهار مسیر کلیدی رُخ می‌دهد:

۱. کاهش توانمندی: اُفول رونق اقتصادی، توان کنشگران را برای سرمایه‌گذاری در حیات اجتماعی کاهش می‌دهد.

۲. طرد اجتماعی: نابرابری، اقشار محروم را از مشارکت فعال حذف و سوءظن نسبت به

دیگران را تقویت می‌کند.

۳. زوال اخلاق: بر اساس آرای ماکس وبر، غلبهٔ منطق «نفع‌جویی» در شرایط نابسامانی اقتصادی، اخلاقیات اجتماعی را فرسایش می‌دهد.

۴. آنومی (هنجارگریزی): نوسانات مکرر اقتصادی (طبق مفهوم‌سازی دورکیم)، قدرت پیش‌بینی آینده را سلب کرده و انگیزهٔ هرگونه سرمایه‌گذاری میان‌مدت و بلندمدت در روابط اجتماعی را از بین می‌برد.

فصل **دهم** کتاب، با عنوان «جابه‌جایی‌های جمعیتی»، نقش تحولات ساختاری جمعیت را در فرسایش سرمایهٔ اجتماعی واکاوی می‌کند. نویسندگان دو عامل کلیدی را در این زمینه مؤثر می‌دانند:

۱- ظهور «انسان کلان‌شهری»: که با خصلت‌هایی چون بیگانگی و سردی عاطفی همراه است.

۲- جابه‌جایی‌های مداوم: که با تغییر مکرر محل سکونت، مانع از شکل‌گیری روابط پایدار می‌شود.

تلاقی این دو عامل، به بی‌سازمانی اجتماعی، افزایش کج‌روی‌ها و کاهش چشمگیر اعتماد میان شهروندان انجامیده است. در ادامه، نویسندگان وضعیت «شهرهای پیرامونی» را به‌عنوان محصول جانبی جریان شهرنشینی نقد می‌کنند. این سکونتگاه‌ها در وضعیتی «معلق» گرفتارند؛ چراکه نَه از حمایت‌های سنتی شهرهای کوچک برخوردارند و نَه از فرصت‌های ساختاری شهرهای بزرگ بهره‌مندند. ترکیب ناهمگون قومی و گسست‌های فضایی در این مناطق، عملاً شکل‌گیری و بازتولید سرمایهٔ اجتماعی را ناممکن ساخته است.

فصل **یازدهم** کتاب، با عنوان «مهاجرت خارجی»، دگردیسی سرمایهٔ اجتماعی را در فرآیند مهاجرت تحلیل می‌کند. نویسندگان استدلال می‌کنند که مهاجرت، با تخریب «سرمایهٔ پیوسته‌ساز» (روابط عمیق، تاریخی و حمایتی) و جایگزینی آن با «سرمایهٔ همبسته‌ساز» (ارتباطات سطحی و عمدتاً اطلاع‌بخش)، ماهیت سرمایهٔ اجتماعی را دگرگون می‌سازد؛ در این مبادله، عمق و کیفیت روابط حمایتی قربانیِ تنوع اطلاعاتی می‌شود.

به باور آنان، مهاجرت فرآیندی به‌شدت تخریبی است که فرد را ناگزیر می‌کند شبکه‌های اجتماعی خود را از پایه در محیطی ناآشنا بازسازی کند. این آسیب تنها متوجه مهاجران نیست؛ «اندیشهٔ مهاجرت» نیز، با کاهش انگیزهٔ مراقبت از روابط موجود، سرمایهٔ اجتماعیِ ماندگان را فرسایش می‌دهد.

در پایان، نویسندگان وضعیت ایران را به دلیل غلبهٔ مهاجرت اقتصادی، سیاسی‌شدن پیوندهای اجتماعی و شکاف عمیق مذهبی/سکولار خاص و بحرانی‌تر از بسیاری جوامع دیگر ارزیابی می‌کنند.

فصل **دوازدهم** کتاب، با عنوان «کی شد؟ اُفول اجتماع از چه زمانی آغاز شد؟»، به شناسایی نقطهٔ عطف اُفول سرمایهٔ اجتماعی در ایران اختصاص دارد. نویسندگان با تکیه بر ماهیت تدریجی دگرگونی‌های کلان اجتماعی و بهره‌گیری از داده‌های غیرمستقیم، بازه زمانی نیمهٔ دههٔ ۱۳۶۰ تا اواسط دههٔ ۱۳۸۰ را دوران دگردیسی بنیادین ارکان روابط اجتماعی و فضای فرهنگی ایران معرفی می‌کنند.

این فصل در بخش نظری، با استناد به مفهوم‌پردازی «سی. رایت میلز»، تغییرات نگرشی و رفتاری مشاهده‌شده در میان افراد را نَه «مشکلاتی شخصی»، بلکه پیامد نیروهای اجتماعی بزرگ‌تر می‌داند. بر این اساس، نتیجه گرفته می‌شود که درک درست این تحولات و یافتن راهکارهای مؤثر برای آن‌ها، مستلزم پیونددادن تجربیات فردی با بسترهای کلان اجتماعی است.

بخش چهارم کتاب به پرسش محوری «چه باید کرد؟» پاسخ می‌دهد. در این چارچوب، فصل **سیزدهم** با عنوان «راهکارهای عملی: کلان، میانه و خُرد»، نقشه‌ای برای ترمیم سرمایهٔ اجتماعی ارائه می‌کند؛ ترمیمی که در گرو هم‌افزایی سه سطح اصلی است:

- در سطح کلان، دولت و نهادهای عمومی مسئولیت اصلی را بر عهده دارند. مهم‌ترین راهکارها در این سطح، ترمیم اعتماد سیاسی از طریق صداقت در عمل به وعده‌ها، کاهش نابرابری‌های اقتصادی و مدیریت سنجیدهٔ سیاست‌گذاری فرهنگی است؛ هدف، جایگزینی بدبینی ناشی از ناکارآمدی با نوعی تعهد اخلاقی جمعی است.
- در سطح میانه، تمرکز بر نهادهای واسط است. نویسندگان پیشنهاد می‌کنند گروه‌های صنفی و حرفه‌ای از نهادهای صرفاً نفع‌محور به واحدهای اجتماعی مبتنی بر دادوستد و همکاری تبدیل شوند. همچنین، تقویت انجمن‌های محلی و آموزش حل اختلاف در زیست آپارتمانی، گام‌هایی بنیادین برای تمرین کار جمعی و تقویت پیوندهای محله‌محور به شمار می‌آیند.
- در سطح خُرد، ابتکار عمل با افراد و گروه‌های کوچک است؛ اقداماتی خودجوش در روابط روزمره که در کنار تقویت استقلال شهروندان از قدرت سیاسی، هستهٔ اصلی اعتماد اجتماعی را بازتولید می‌کنند.

درمجموع، این بخش نشان می‌دهد که احیای حیات اجتماعی نَه‌فقط با سیاست‌گذاری از بالا، بلکه با پیوند میان عدالت‌محوری دولت، نهادهای مدنی واسط و مسؤلیت‌پذیری شهروندان ممکن می‌شود.

فصل **چهاردهم** کتاب، «چشم‌انداز آینده» نام دارد. این فصل پایانی، پس از مرور داده‌های تجربی سرمایهٔ اجتماعی و راه‌های بهبود آن، به تأمل کلی‌تر در مورد «داستان سرمایهٔ اجتماعی در ایران» می‌پردازد. نویسندگان ابتدا به مباحث نظری و مفهومی سرمایهٔ اجتماعی، به‌ویژه مفهوم «نظریه‌های بُرد متوسط» (رابرت مرتون)، اشاره می‌کنند. سپس با نگاهی کلان، تحول بنیادین «اُفول اجتماع» در ایران را که در لایه‌های زیرین جامعه جریان داشته، تشریح می‌کنند. این تحول که از نیمه دههٔ ۱۳۶۰ تا اواسط دههٔ ۱۳۸۰ رُخ داده، با تضعیف شدید پیوندهای اجتماعی، کاهش اعتماد عمومی و سیاسی و گسترش فردگرایی همراه بوده است.

نویسندگان این روند را با «انقلاب خاموش» در کبک کانادا (دههٔ ۱۹۶۰) مقایسه می‌کنند. شباهت‌ها شامل سکولاریزاسیون فرهنگی و کاهش نفوذ مذهب در زندگی فردی و افزایش فردگرایی است. اما تفاوت‌های کلیدی نیز وجود دارد: در ایران، پیوند نهاد دین و دولت مستحکم‌تر شده و برخلاف کبک، اعتماد سیاسی و اجتماعی هر دو رو به اُفول نهاده‌اند. همچنین، رویگردانی مردم از نظام سیاسی در ایران به‌جای جنبش‌های استقلال‌طلبانه، عمدتاً از طریق مهاجرت گسترده بروز یافته است.

این «انقلاب خاموش» خبر خوشی برای جامعهٔ ایران نیست، زیرا ظرفیت‌های آن را تضعیف کرده و امکان کارکرد به‌عنوان یک ملت-دولت را کاهش می‌دهد. این وضعیت، جامعه را به سمت بازگشت به نظام‌های اجتماعی ماقبل مدرن (قبیله‌ای و ملوک‌الطوایفی) سوق می‌دهد؛ امری که با پدیدهٔ جهانی‌شدن و فشار آن بر مقولهٔ ملت-دولت، تشدید می‌شود (ص. ۲۵۶). بااین‌حال، این دگرگونی‌ها هنوز به مرحلهٔ بازگشت‌ناپذیر نرسیده‌اند و احیای حیات اجتماعی ایران مستلزم وقوف کامل به این مسیر، اراده‌ای خلل‌ناپذیر برای تغییر آن و بسیج همگانی است (ص. ۲۵۷).

ارزیابی محتوای کتاب

کتاب «چه شد؟ داستان اُفول اجتماع در ایران» در زمرهٔ آثار مهم جامعه‌شناختی است که کوشیده است با عبور از تحلیل‌های انتزاعی، بر بازتولید تجربی بحران‌های ساختاری در ایران متمرکز شود. ارزیابی این اثر در دو محور نقاط قوت و محدودیت‌ها به شرح ذیل است:

الف) نقاط قوت

۱- سبک نگارش و خوانش‌پذیری؛ پل‌زنی میان دانشگاه و جامعه: یکی از نقاط قوت برجستهٔ این اثر، اتخاذ «رویکرد تحلیلی-ترویجی» در نگارش است. نویسندگان با پرهیز از اطناب‌های کلامی و پیچیدگی‌های کاذب آکادمیک، توانسته‌اند مفاهیم پیچیدهٔ جامعه‌شناختی را در نثری سلیس و منسجم ارائه دهند. این سبک نوشتاری، ضمن حفظ وفاداری به موازین علمی، اثری «خوانش‌پذیر» خلق کرده است که شکاف سنتی میان تولیدات دانشگاهی و نیازهای مخاطبانِ عمومی را ترمیم می‌کند؛ بدین‌سان، کتاب هم برای بدنهٔ آکادمیک و هم برای سیاست‌گذاران و دغدغه‌مندان مسائلِ اجتماعی و مخاطبان عمومی، ظرفیت استناد و بهره‌برداری بالایی دارد.

۲. استحکام نظری و انسجام متدولوژیک: این اثر از منظر صورت‌بندی علمی، الگویی موفق از «جامعه‌شناسی تحلیلی» است. نویسندگان با مفهوم‌سازی دقیق متغیر «سرمایهٔ اجتماعی» و عملیاتی‌سازی منسجم شاخص‌ها، مبانی نظری استواری را پی‌ریزی کرده‌اند. مقدمهٔ کتاب با تبیین دقیق صورت‌مسئله، منطق پژوهش را به‌خوبی ساختارمند کرده و ارجاع هوشمندانه به ادبیات کلاسیک، عمق تحلیلی اثر را تضمین نموده است. این غنای تئوریک و روش‌شناختی، کتاب را از یک توصیف ساده فراتر برده و آن را به منبعی قابل‌اتکا و مرجع برای مطالعات آتی در حوزهٔ سرمایهٔ اجتماعی بدل کرده است.

۳. تلفیق نظریه و داده‌های تجربی: یکی از برجسته‌ترین مؤلفه‌های روش‌شناختی این اثر، هم‌افزایی کارآمد میان داده‌های تجربی و چارچوب‌های نظری است. نویسندگان با اتخاذ رویکردی چندروشانه (تلفیق پیمایش‌های ملی، داده‌های آماری رسمی و تحلیل‌های کیفی) و بهره‌گیری هوشمندانه از «نظریه‌های بُرد متوسط» مرتون و الگوی سه‌گانهٔ پولانی، موفق شده‌اند مفاهیم انتزاعیِ «سرمایهٔ اجتماعی» را به متغیرهایی دقیق و قابل‌سنجش عملیاتی کنند. این پشتوانهٔ داده‌ای غنی، ضمن آن‌که اثر را از آسیب «کلی‌گویی‌های ذهن‌گرایانه» مصون داشته، اعتبار استنتاج‌های پژوهش را به نحو چشم‌گیری ارتقا داده و آن را به یک مرجع مستدل و واجد روایی درونی بالا در مطالعات معاصر سرمایهٔ اجتماعی تبدیل کرده است.

۴. نگاه چندسطحی به بحران: نویسندگان با موفقیت توانسته‌اند اُفول اجتماع را نَه‌صرفاً معلول یک عامل، بلکه حاصل هم‌افزایی عوامل «کلان» (سیاست‌های دولت)، «میانه» (زوال نهادهای واسط) و «خُرد» (تغییرات کنش فردی) تبیین کنند. این نگاه سیستمی، مانع از تقلیل‌گرایی در تحلیل شده است.

۵. استفاده از الگوی نظری «سه‌گانهٔ پولانی»: یکی از نقاط قوت ممتاز اثر، به‌کارگیری چارچوب تحلیلی کارل پولانی (دولت، بازار و اجتماع) است. این مثلث مفهومی به نویسندگان اجازه داده است تا ساحت‌های حیات اجتماعی را به شکلی تفکیک‌ناپذیر بررسی کنند و نشان دهند که چگونه اخلال در عملکرد هر یک از این اضلاع (به‌ویژه سلطهٔ یکی بر دیگری)، توازن کل سیستم را برهم زده و به بحران مشروعیت و اعتماد منجر می‌شود.

۶. ارائهٔ مدلی برای احیای سرمایهٔ اجتماعی: برخلاف بسیاری از متون جامعه‌شناختی که تنها به توصیف «بحران» بسنده می‌کنند، این کتاب با ارائهٔ راهکارهای عملیاتی در سه سطح (کلان، میانه، خُرد)، از مرحلهٔ «تشخیص درد» فراتر رفته و به مرحلهٔ «تجویز درمان» وارد می‌شود. این رویکرد کنش‌محور، وزن کاربردی پژوهش را به‌ویژه برای نهادهای مدنی و سیاست‌گذاران اجتماعی ارتقا داده است.

۷. تأکید بر نقش «اکنون‌زدگی» در فرسایش سرمایهٔ اجتماعی: مفهوم‌پردازی نویسندگان از وضعیت «اکنون‌زدگی» (روزمرگی معطوف به بقا) به‌عنوان مانع اصلی شکل‌گیری افق‌های بلندمدت در روابط اجتماعی، یک بصیرت نظری عمیق است. این متغیر به تبیین دقیق‌تر این موضوع کمک می‌کند که چرا شهروندان در شرایط بی‌ثباتی اقتصادی، انگیزهٔ لازم برای «سرمایه‌گذاری در پیوندهای اجتماعی» را از دست می‌دهند.

۸. تمایز مفهومی بین «سرمایهٔ اجتماعی پیوسته‌ساز» و «همبسته‌ساز»: کتاب در تبیین زوال سرمایهٔ اجتماعی به‌درستی از این تفکیک کلاسیک (رابرت پاتنام) بهره می‌برد. نویسندگان به‌خوبی نشان می‌دهند که چگونه در ایران، سرمایهٔ اجتماعی «پیوسته‌ساز» (در گروه‌های بسته و خویشاوندی) در واکنش به ناامنی‌های محیطی تقویت شده، اما سرمایهٔ اجتماعی «همبسته‌ساز» (اعتماد میان‌گروهی و فراگیر) به‌شدت دچار فرسایش گشته است؛ این تفکیک برای درک پدیدهٔ «جامعهٔ جزیره‌ای» در ایران کلیدی است.

۹. استفاده هوشمندانه از «نظریهٔ بُرد متوسط» مرتون: نویسندگان با پرهیز از افتادن در دام «نظریه‌های کلان» که اغلب انتزاعی باقی می‌مانند، با به‌کارگیری نظریهٔ بُرد متوسط، پلی میان داده‌های تجربی خُرد و روندهای ساختاری کلان برقرار کرده‌اند. این کار باعث شده است که ادعاهای کتاب، قابلیت ابطال‌پذیری و آزمون‌گری بیش‌تری در تحقیقات میدانی آتی داشته باشند.

۱۰. تبیین پیوند میان «نابرابری اقتصادی» و «فرسایش اخلاقی»: کتاب به‌خوبی مکانیسمی را ترسیم می‌کند که در آن، احساس بی‌عدالتی توزیعی، نَه‌تنها منجر به تنش اقتصادی

می‌شود، بلکه به‌طور مستقیم به «بی‌اخلاقی سیستمی» می‌انجامد. این تحلیل نشان می‌دهد که چگونه کاهش اعتماد به نهادهای رسمی، افراد را به‌سوی «اخلاق بقا» و نادیده‌گرفتن هنجارهای اجتماعی برای حفظ منافع شخصی سوق داده است.

ب) محدودیت‌ها

۱. غلبهٔ «ساختارگرایی تعیین‌گرایانه» و نادیده‌انگاری عاملیت: این اثر از حیث پارادایمیک، بیش از آن‌که به رویکردهای انتقادی یا تضادی متمایل باشد، در چارچوب سنّت دورکیمی و کارکردگرایانه صورت‌بندی شده است. با وجود اشارات پراکنده به نقش کنشگران در احیای سرمایهٔ اجتماعی، سیطرهٔ نگاه ساختارگرا بر کل اثر، منجر به نوعی «تقلیل‌گرایی ساختاری» شده است. این رویکرد غلبه‌یافته، تبیین کتاب از جامعهٔ ایران را به‌سوی دیدگاهی یک‌سویه سوق داده و درنتیجه، پتانسیل‌های مقاومتی، ابتکارات فردی و کنش‌های خلاقانهٔ جامعهٔ ایران در برابر فرآیندهای فرسایندهٔ ساختاری را بیش از واقعیت موجود، فروکاسته است.

۲. مسئلهٔ تعمیم‌پذیری در فضای کلان‌شهری: تمرکز کتاب بر «انسان کلان‌شهری» و الگوهای مهاجرتی، اگرچه ضروری است، اما ممکن است تفاوت‌های کیفی و سبک‌های متفاوت زیست اجتماعی در شهرهای کوچک یا مناطق حاشیه‌ای با بافت‌های سنتی‌تر را تحت‌الشعاع قرار دهد. واکاوی جزئی‌تر در تفاوت‌های منطقه‌ای می‌تواند به غنای این تحلیل بیفزاید.

۳. تأکید بر پیامدهای منفی مهاجرت: در فصل مربوط به مهاجرت، نویسندگان بیش‌تر بر جنبه‌های تخریبی فرسایش شبکه‌های اجتماعی تمرکز کرده‌اند. نقد وارده این است که ظرفیت‌های «سرمایهٔ اجتماعی فراملی» که توسط مهاجران برای انتقال دانش، تکنولوژی و حمایت‌های مالی به داخل کشور شکل می‌گیرد، می‌توانست به‌عنوان یک متغیر تعدیل‌کننده در تحلیل گنجانده شود.

۴. آرمانی‌بودن پیشنهادهای عملیاتی: اگرچه فصل راهکارها بسیار ارزشمند است، اما در مقایسه با تحلیل جامع بحران، بخش «چگونه انجام‌دادن» در سطوح کلان و میانه تا حدی آرمانی باقی می‌ماند و نیازمند تبیین سازوکارهای دقیق‌تری برای تعامل با ساختار سیاسی موجود است.

۵. کم‌توجهی به فضای مجازی و رسانه‌های نوین: در عصر حاضر، بازسازی بخشی از سرمایهٔ اجتماعی در بسترِ شبکه‌های اجتماعی مجازی صورت می‌گیرد. کتاب با وجود

نگاه تحلیلی دقیق به ابعاد سنتی و نهادین، به نقش «سرمایهٔ اجتماعی مجازی» و تأثیر این زیست‌جهان دیجیتال در بازسازی (یا تشدید گسست) روابط اجتماعی، آن‌چنان‌که باید نپرداخته است.

۶. **عدم تبیین دقیق سازوکارهای «سیاست‌گذاری فرهنگی»:** اگرچه نویسندگان بر اهمیت «سیاست‌گذاری فرهنگی» برای ترمیم اعتماد تأکید دارند، اما جزئیات این سیاست‌گذاری در متن مبهم باقی مانده است. نقد وارده این است که در فضای دوقطبی‌شدهٔ ایران، چگونه می‌توان سیاست‌گذاری فرهنگی واحدی را تصور کرد که مورد پذیرش اکثریت قرار گرفته و به‌جای «تحمیل ارزش»، به «بازسازی هنجار» منجر شود؟

۷. **غفلت از بُعد جنسیتی در اُفول اجتماع:** تحلیل‌های ارائه‌شده در کتاب تا حد زیادی «خنثی نسبت به جنسیت» باقی مانده است. درحالی‌که تحولات اجتماعی دهه‌های اخیر در ایران به‌شدت با وضعیت زنان، مشارکت مدنی آنان و تغییر در ساختار خانواده گره خورده است، بررسی اختصاصی نقش متغیر «جنسیت» در فرآیند اُفول یا بازسازی سرمایهٔ اجتماعی در کتاب برجسته نشده است.

۸. **چالش تعمیم‌یافتگی به مناطق حاشیه‌ای و روستایی:** اکثر داده‌ها و تحلیل‌های کتاب بر بستر «کلان‌شهرها» (به‌ویژه تهران) متمرکز است. نقد وارده این است که فرآیند اُفول اجتماع در شهرهای کوچک و مناطق روستایی که پیوندهای سنتی در آن‌ها هنوز با شدت بیشتری پابرجاست، احتمالاً از الگوهای متفاوتی تبعیت می‌کند که در کتاب کم‌تر مورد واکاوی قرار گرفته است.

۹. **نادیده گرفتن نقش «سرمایهٔ اجتماعی فراملی» مهاجران:** با توجه به روند گستردهٔ مهاجرت نخبگان و نیروی کار متخصص در دهه‌های اخیر، کتاب به این نکته نمی‌پردازد که «ایرانیان مهاجر» چگونه بخشی از سرمایهٔ اجتماعی ایران را به خارج از مرزها منتقل کرده‌اند و یا چگونه این پیوندهای فراملی می‌توانند در صورت تغییر شرایط، به‌عنوان «سرمایهٔ بازگشتی» برای احیای اجتماع در داخل عمل کنند.

۱۰. **نادیده‌انگاری ظرفیت‌های مدنی و کنشگری نسل‌های جدید:** تحول در ساختار سرمایهٔ اجتماعی و تغییر شکل آن از الگوهای سنتی (مبتنی بر پیوندهای رودررو و محلی) به الگوهای نوین و شبکه‌ای، از پیامدهای ناگزیر گذار به مدرنیته است؛ امری که لزوماً به معنای فروپاشی کامل اجتماع نیست. جامعهٔ امروز ایران دارای ظرفیت‌های پویایی برای تولید سرمایهٔ اجتماعی مدرن است که جلوه‌های آن در توسعهٔ سازمان‌های مردم‌نهاد (NGO)،

تشکل‌های صنفی و به‌ویژه ظهور اَشکال نوین کنشگری مجازی و پیوندجویی‌های شبکه‌ای نسل‌های جدید (دهه‌های هفتاد و هشتاد) مشاهده می‌شود. این پویایی‌ها نشان‌دهندهٔ بازتعریف مفاهیم همبستگی و مشارکت نزد نسل جدید است. بااین‌حال، تحلیل کتاب با نادیده‌انگاری این ظرفیت‌های نوپدید، از تبیین این واقعیت بازمی‌ماند که مانع اصلی در مسیر نهادینه‌شدن این اَشکال نوین کنشگری و بازسازی سرمایهٔ اجتماعی، موانع ساختاری و رویکردهای کنترل‌محور و امنیتی نهاد قدرت است که فضا را برای مشارکت داوطلبانه و مدنی محدود می‌سازد.

جمع‌بندی

کتاب «چه شد؟ داستان اُفول اجتماع در ایران»، فراتر از یک گزارش پژوهشی ساده، تلاشی روشمند برای صورت‌بندی یکی از عمیق‌ترین بحران‌های تاریخ معاصر ایران، یعنی «زوال پیوندهای اجتماعی» است. با اتمام خوانش انتقادی این اثر، می‌توان دریافت که اصلی‌ترین دستاورد کاظمی‌پور و گودرزی، خارج‌کردن بحث از فضای انتزاعی و اخلاقی رایج و جای‌گذاری آن در بستر «سیاست‌گذاری‌های ساختاری» است. نویسندگان با موفقیت نشان می‌دهند که چگونه انحطاط سرمایهٔ اجتماعی، پیامد قهری و گریزناپذیر برهم‌خوردن توازن میان سه‌گانهٔ «دولت، بازار و اجتماع» است؛ وضعیتی که در آن غلبهٔ اقتدار سیاسی و منطق سوداگرانهٔ بازار، فضا را بر تنفس حیات مدنی تنگ کرده است.

از منظر این پژوهش، گذارِ ایران به «انقلاب خاموش»، فرآیندی تدریجی اما ریشه‌دار است که از نیمهٔ دههٔ ۱۳۶۰ آغاز شده و تا اواسط دههٔ ۱۳۸۰ به تثبیت رسیده است. این کتاب به‌خوبی روشن می‌سازد که اُفول اجتماع، معلول «فرهنگ مردم» نیست، بلکه برون‌دادی از «سیاست‌های کلان» است. تضعیف نهادهای واسط، ناامنی اقتصادی، مهاجرت‌های مداوم و شکاف روزافزون میان ارزش‌های شخصی و مناسک رسمی، همگی شواهدی هستند که بر ضرورت بازنگری در الگوی توسعه تأکید می‌ورزند. درواقع، پیام اصلی اثر این است که بدون احیای اعتماد عمومی، هرگونه تلاش برای اصلاحات سیاسی یا توسعهٔ اقتصادی، محکوم به شکست در لایه‌های زیرینِ جامعه است؛ چراکه چرخ‌دنده‌های این تحولات، تنها با روغن «سرمایهٔ اجتماعی» کار می‌کنند که هم‌اکنون به‌شدت خشکیده است. بااین‌حال، آنچه این اثر را در کانون توجه علمی قرار می‌دهد، نگاه «پویا» و نَه «تقدیرگرایانه» به آینده است. نویسندگان با اجتناب از درغلتیدن به دام سیاه‌نمایی مطلق، چارچوبی را پیشنهاد می‌کنند

که در آن «کنشگری» در سطوح خُرد، میانه و کلان، واجد اهمیت است. آن‌ها بر این باورند که جامعهٔ ایران هنوز در وضعیت «بازگشت‌ناپذیری» قرار نگرفته است، اما عبور از این بحران، نیازمند دو شرط بنیادین است: نخست، وقوف نخبگان فکری و سیاست‌گذاران به ابعاد تخریبی این اُفول و دوم، بازیابی عاملیت شهروندی برای بازسازی شبکه‌هایی که نَه بر پایهٔ «منافع آنی»، بلکه بر پایهٔ «اخلاق پیونددهنده» استوارند.

درنهایت، نقد و بررسی این اثر نشان می‌دهد که کتاب کاظمی‌پور و گودرزی، یک «نقشهٔ راه» برای جامعه‌شناسی ایران ترسیم کرده است. این اثر با پرهیز از ساده‌سازی‌های ژورنالیستی، ابزارهای تحلیلی لازم را در اختیار جامعهٔ آکادمیک قرار می‌دهد تا چالش‌های کنونی را نَه به‌عنوان «بحران‌های مقطعی»، بلکه به‌عنوان «تغییرات پارادایمیک» در زیست‌جهان ایرانی بفهمند.

کتاب «چه شد؟» دعوتی است به بازاندیشی در نسبت میان «فرد» و «جمع»؛ دعوتی که در آن احیای حیات مدنی نَه یک انتخاب ثانویه، بلکه ضرورتی برای تداوم زیست ملی و جلوگیری از اتمیزه‌شدن کامل جامعه تلقی می‌شود. این اثر بی‌شک بستری تئوریک و تجربی را فراهم آورده که می‌تواند مبنای پژوهش‌های کلان جامعه‌شناختی در باب سرمایهٔ اجتماعی و بازسازی آن در سپهر ایران معاصر باشد.

منبع

– کاظمی‌پور، عبدالمحمد و گودرزی، محسن (۱۴۰۰)، «چه شد؟ داستان اُفول اجتماع در ایران»، تهران: اگر.